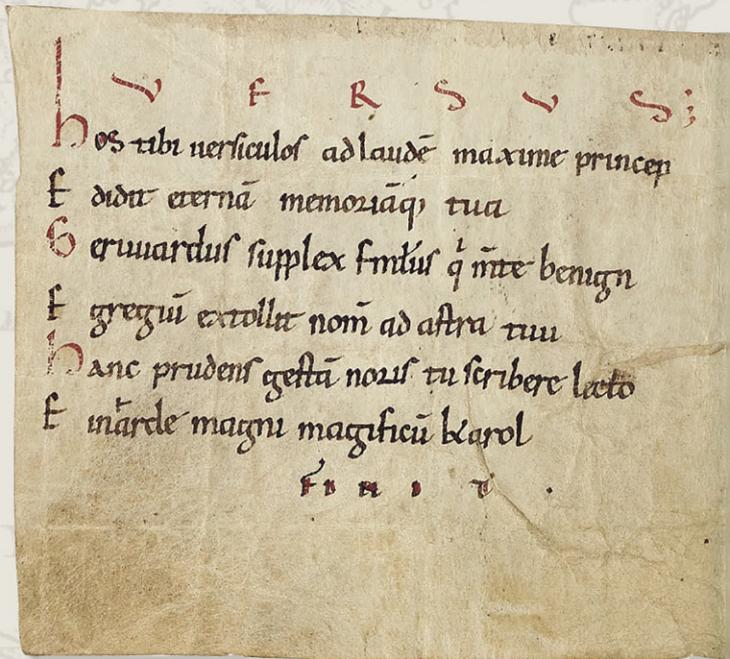

Carlemany a Europa

Història i memòria

Matthias M. Tischler

Carlemany a Europa

Carlemany a Europa

Història i memòria

Matthias Tischler

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filologia UB

© Edicions de la Universitat de Barcelona
Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tèl.: 934 035 430
www.edicions.ub.edu
comercial.edicions@ub.edu

© Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35
43002 Tarragona
Tèl.: 977 558 474
www.publicacions.urv.cat
publicacions@urv.cat

ISBN (Edicions UB): 978-84-9168-951-5
ISBN (Publicacions URV): 978-84-1365-056-2

IMATGE DE LA COBERTA

Fragment d'un manuscrit desconegut fins ara de la famosa *Vita Karoli* d'Eginard, procedent de Santa Maria de Ripoll, en homenatge als carolingis a la Catalunya Vella (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5923, fol. 22v).

L'edició d'aquest llibre ha rebut un ajut de la Xarxa Vives d'Universitats per a la coedició de llibres científics en català.

Aquest document està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de Creative Commons, el text de la qual està disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

Sumari

<i>Introducció</i>	11
<i>Agraïments</i>	13

EUROPA – ITÀLIA
LA CULTURA DE L'ANTIGUITAT TARDANA
A LES CORTS I ESCOLES CAROLÍNGIES

1. Tipus i antitipus: Teodoric el Gran i Carlemany	17
1.1. L'herència ostrogoda a l'imperi carolingi	17
1.2. Espoliació o reintegració?	19
1.3. Facetes de les imatges de Teodoric en els escrits historiogràfics i biogràfics	32
1.4. Resum i perspectiva	47
2. El conseller exiliat: Boeci a les corts de Carlemany i de Lluís el Pietós.	49
2.1. Boeci i el redescobriment de la filosofia a l'alta edat mitjana	49
2.2. El Boeci d'Alcuí: la nova distància entre la cort de Carlemany i Tours.	51
2.3. Noves perspectives sobre Boeci: la seva recepció a la cort de Lluís el Pietós	53
2.4. Com mantenir les distàncies: la recepció de Boeci entre la cort d'Aquisgrà i les perifèries monàstiques	54
2.5. La imatge es fa completa: el paper dels nous fragments carolingis de Boeci a Seligenstadt i a Fulda	60

EUROPA

LES PETGES DE CARLEMANY EN LA MEMÒRIA DE L'EUROPA CRISTIANA

3. Silenciar i parlar en la literatura carolíngia: Carlemany en la memòria de la seva nissaga	67
3.1. Teodosi, Herodes i David: Attigny 822 en la interpretació carolíngia .	67
3.2. Partits de perdedors: els partidaris de Carloman el Vell, Carloman el Jove, Pipí el Geperut i Bernat d'Itàlia	80
3.3. Infanticidi: els fills de Carloman el Jove i Bernat d'Itàlia.	83
3.4. Concubinat, adulteri i matrimoni legítim: les companyies de Carlemany, Lluís el Pietós i Pipí d'Itàlia	85
3.5. Memòria carolíngia: silenci eloqüent i discurs silenciós.	105
4. Les dues vides d'un rei i emperador: la memòria de Carlemany durant els segles VIII-X	109
4.1. Memòria i cultura de la memòria	109
4.2. El segle VIII: la memòria es construeix ja en vida del personatge, o del poder sobre els noms i les dates	110
4.3. El segle IX: la lluita per una memòria adequada	115
4.4. Els segles IX i X: accentuacions en la memòria	119
5. Alcuí, biògraf de Carlemany: capacitats i limitacions de la historiografia literària a l'edat mitjana	123
5.1. El <i>Nachleben</i> d'Alcuí a l'edat mitjana	123
5.2. Representacions iconogràfiques medievals d'autors carolingis	125
5.3. El perfil literari d'Alcuí	127
5.4. Alcuí, biògraf de Carlemany	136
5.5. Resum.	143

FRANÇA – HISPÀNIA – CATALUNYA

LA PERVIVÈNCIA DE CARLEMANY EN LA MEMÒRIA DE L'EUROPA TRANSCULTURAL

6. L'home d'acció i l'apòstol dels gentils: les imatges de Carlemany presents en Eginard i en el Pseudo-Turpí	147
6.1. La comparació literària de textos medievals en els manuscrits.	147

6.2.	Els Carlemanys d'Eginard i del Pseudo-Turpí	148
6.3.	La posteritat del Pseudo-Turpí en altres obres literàries de l'alta i la baixa edat mitjana.	154
6.4.	Eginard i el Pseudo-Turpí en els manuscrits medievals	161
6.5.	La nova imatge sobre Carlemany del Pseudo-Turpí en contrast amb altres dissenys literaris	163
6.6.	Apèndix: una nova edició del prefaci de Geoffroi de Breuil en el Pseudo-Turpí.	184
7.	Respostes literàries en les trobades cristianoislàmiques a la península Ibèrica: el duel entre el Pseudo-Turpí i Pere el Venerable	187
7.1.	Formes literàries de diàleg amb els musulmans al segle XII	187
7.2.	Pseudo-Turpí: de la llegenda de Carlemany al diàleg fictici amb els musulmans	188
7.3.	Pere el Venerable: un tractat escolàstic de fe com a diàleg fictici amb els musulmans	196
7.4.	La transmissió de manuscrits medievals com a mesura d'èxit i de fracàs dels diàlegs literaris amb els musulmans	204
8.	Com de carolíngia fou Catalunya a l'edat mitjana primerenca?	207
8.1.	La cultura carolíngia en la Catalunya altmedieval	207
8.2.	La minúscula carolina en la Catalunya altmedieval	208
8.3.	Textos carolingis de vida religiosa	210
8.3.1.	Monaquisme benedictí	210
8.3.2.	Vida canònica	217
8.4.	La tradició bíblica carolíngia	221
8.5.	Exegesi i litúrgia carolíngia	225
8.6.	Resum.	231
	<i>Abreviatures</i>	233
	<i>Bibliografia</i>	235
	<i>Índexs</i>	
	<i>d'antròponims</i>	337
	<i>de topònims</i>	347

Introducció

La idea d'aquest volum va sorgir durant la meua estada com a investigador sènior a l'Institut Medieval de la Universitat de Notre Dame, Indiana (EUA), entre gener i juny del 2016. Es tractava de fer una història de Carlemany i la seva nissaga en la memòria d'Europa, explicada des d'un doble vessant: d'una banda, a través de les fonts i els estudis pertinents; de l'altra, pels diversos països i regions del continent que es van formar a l'imperi de Carlemany i que en van determinar significativament la memòria. Per consegüent, els capítols comencen per la zona antiga del Mediterrani i Itàlia com a centre, passen per tota l'àrea europea d'història i memòria i, finalment, es dirigeixen cap a les regions europees occidentals i del sud-oest, *i. e.*, aquells territoris equiparables geogràficament amb el que seran França, Espanya i Catalunya.

Aquest viatge, iniciat amb els prerequisits ostrogòtics d'Itàlia per a la comprensió cultural i política de Carlemany, passant per la política de memòria de Carlemany i la seva nissaga reflectida com a mirall en la historiografia literària, la biografia, la historiografia i les llegendes medievals, fent ús dels records cristians i d'una perspectiva transcultural de les fronteres altmedievals del cristianisme llatí, presenta com a etapa final d'itinerari, a tall de conclusió, el darrer capítol del llibre, que tracta sobre la qüestió de la sostenible impregnació carolíngia de les perifèries de l'imperi de Carlemany, prenent com a exemple els comtats de la futura Catalunya.

Aquest és un tipus de viatge d'investigació ideal que, al mateix temps, ha estat i és un viatge molt personal de recerca pròpia a través de les universitats, les biblioteques i els arxius d'Europa: iniciat a Alemanya, em va conduir a través de nombroses col·leccions de manuscrits d'arreu d'Europa (incloses les illes Britàniques) durant els meus estudis sobre Eginard, i continuà després per França i Espanya i, finalment, per Catalunya.

El volum fou planejat ja de bell antuvi com una publicació en català, ja que Catalunya fins ara no ha participat gaire en la investigació internacional en

matèria de recerca altmedieval, la qual, de fet, es veu fortament influïda per les activitats de parla alemanya, anglesa i francesa. En aquest sentit, els capítols, amb tota la naturalesa exemplar dels seus temes, s'han d'entendre com un doble estímul per a la investigació a Catalunya, país que ha estat profundament modelat per la cultura carolíngia des del segle IX, ja que permeten: 1) acollir i valorar els resultats de l'animada investigació internacional de l'edat mitjana primerenca, i 2) participar en aquesta recerca amb testimonis manuscrits propis i accentuar-la des d'una perspectiva aparentment perifèrica.

Aquest llibre, doncs, és el resultat d'un treball intens amb manuscrits i textos originals i d'una consulta constant quant a la rica bibliografia científica multilingüe més antiga i recent sobre les diverses àrees temàtiques. No obstant això, i seguint els criteris de publicació, ha calgut reduir les dimensions d'una bibliografia exhaustiva, per la qual cosa les edicions i els estudis citats han de ser presos com a inspiració per a llegir sobre determinats aspectes i descobrir noves perspectives.

Agraïments

Nombroses persones m'han acompanyat en el camí descrit en el volum: els meus professors acadèmics i els meus amics professionals i personals, i, no menys importants, els meus pares a Alemanya i la meva dona i els meus sogres a Catalunya. Aquest llibre no hauria sortit a la llum sense l'ajut d'alguns esperits bons i útils: la Dra. Amor Ayala i Cots, que va desenvolupar un text bàsic en català d'alguns capítols, però, sobretot, la meva estimada dona, la Dra. Eulàlia Vernet i Pons, que va revisar completament el text sencer amb mi i el va portar al català amb la finalitat que fos llegible i comprensible per a tots els lectors i usuaris interessats, bo i superant, en darrer terme, tot un repte lingüístic i cultural, cosa no menys important: tota transferència d'investigació i coneixement també implica una traducció a una altra llengua i una altra cultura amb connotacions pròpies i fomenta la reflexió de la seva semàntica sense falsificar l'original en el seu propi significat. Espero que cadascun dels participants en aquest volum hagi assolit aquests diversos reptes.

També vull expressar el meu agraïment a l'equip d'Edicions de la Universitat de Barcelona per l'interès d'incloure aquest volum en la col·lecció Filologia UB i per l'excel·lent suport professional que he rebut durant tot el procés de publicació: si tenim en compte l'existència d'edicions cada cop més superficials i menys curoses, fins i tot de nombroses editorials internacionals conegudes, la cura rigorosa, precisa, del manuscrit fins al moment de ser publicat ha estat, per a mi, tota una benedicció.

Finalment, vull agrair a la Xarxa Vives, a la Universitat de Barcelona, a la Universitat Rovira i Virgili i a dos mecenes privats de Catalunya i Baviera el generós finançament de la impressió del llibre. Sense el seu suport, el llibre no s'hauria pogut publicar a temps.

El moment d'oferir el llibre al públic, doncs, ja és aquí: que en trobi els lectors, ni que sigui per a la consulta, i els inspire una vegada i una altra

a considerar els fonaments veritables, però sobretot sostenibles, d'Europa i Catalunya, car les bases de les nostres estructures culturals, socials i polítiques foren establertes clarament en l'època de Carlemany, que mirà de crear, amb habilitat i previsió, una nova unitat en la diversitat. Ens cal cercar grans polítics i erudits que tinguin una visió similar, sobretot a l'Europa del segle XXI.

MATTHIAS M. TISCHLER
L'Ametlla del Vallès,
28 de gener de 2022

EUROPA – ITÀLIA

La cultura de l'antiguitat tardana
a les corts i escoles carolíngies

1. *Tipus i antitipus:* *Teodoric el Gran i Carlemany*

1.1. L'HERÈNCIA OSTROGODA A L'IMPERI CAROLINGI

Les pàgines següents presenten algunes observacions preliminars sobre com caldria valorar la recepció altmedieval de la cultura política tardoantiga i per què caldria preguntar-nos si aquest procés de recepció fou de necessitat absoluta per a la sobirania carolíngia en el nou ordre mundial mediterrani. Aquest capítol formula la hipòtesi que Teodoric el Gran, com a sobirà germànic romanitzat,¹ i la cort del seu entorn foren el model perfecte d'orientació política i cultural per a Carlemany i els seus propis consellers, que acostumaven a governar les àrees del Mediterrani a partir de finals del segle VIII.² Així mateix, hem de ponderar quin paper tingueren el personatge històric de Teodoric i les seves posteriors imatges en la política cultural carolíngia. Ben curiosament, la recepció i la percepció del Teodoric històric i llegendari als inicis, així com el seu entorn, no han estat estudiats tenint en compte l'enorme problema de la integració de la Itàlia postlongobarda a l'imperi carolingi, que van haver de gestionar els carolingis i el seu personal procedent de les parts transalpines de l'Europa occidental i central.

La reintegració del món mediterrani de la península Itàlica i les seves regions veïnes oferia noves perspectives, tasques i reptes no només per al poble franc, sinó també per a tots aquells que tenien a càrrec l'ampliació i l'es-

1. Un bon estudi sobre què podria haver significat «esdevenir romà» o fins i tot «ser romà» per als governants germànics es troba en: POHL 2014. Veg. també les contribucions en: POHL *et al.* 2018.

2. La investigació precedent es va centrar sobretot en la «polaritat entre les tradicions germàniques i l'antiguitat clàssica» i no tingué prou en compte la importància d'una afiliació directa quant als models de la cultura política antiga tardana, especialment en el mateix context mediterrani, p. ex. des del punt de vista de la història de l'art: veg. BRAUNFELS 1976.

tabilització de l'imperi carolingi. Des de l'època de la dinastia merovíngia, tots els governants del nord hagueren d'afrontar alguns problemes centrals relacionats amb Itàlia i l'àrea central mediterrània i, en conseqüència, hagueren de definir quines serien, de fet, les tradicions imperials romanes i germàniques a Itàlia. Encara més, havien de trobar la pròpia posició independent amb relació a la influència i les prerrogatives bizantines a Itàlia, així com a l'exarcats de Ravenna, amb relació al bisbe de Roma i als governants longobards precedents d'Itàlia. Finalment, havien de sospesar quina era la manera més duradora de governar Itàlia: com el regne longobard, més recent però tradicionalment detestat, o bé com el regne original ostrogot. Si es volien solucionar aquests problemes, això implicava crear una nova cultura política segons els antics conceptes dels primers regnes germànics creats en sòl romà.³

Per a dur a terme la reconstrucció de la recepció i la percepció carolíngia de la cultura política ostrogoda avaluarem el procés de transmissió i transformació d'aquest llegat i ens fixarem en figures clau com Teodoric, Cassiodor i Boeci des de diverses perspectives: primerament, analitzarem aquests processos tal com es reflecteixen a les còpies carolíngies de textos centrals tard antics i altmedievals sobre el rei ostrogot, el seu entorn i la cultura política ostrogoda del segle VI.⁴ En segon lloc, examinarem l'escriptura històrica i parenètica en el context d'un nou imperi construït sobre una múltiple herència política i cultural postromana com l'ostrogoda. D'aquesta manera, ens plantejarem quin significat tenia la *mediació cultural* (*cultural brokerage*) entre la narrativa ostrogoda i la franca en el nou marc conceptual de la cultura política carolíngia.

3. Veg. HEN 2007, el qual, però, s'atura en aquest tema abans de l'època central carolíngia, regida per Carlemany i Lluís el Pietós.

4. Per a identificar les còpies carolíngies fetes prenent com a base la cultura textual ostrogoda del segle VI, vaig haver de buidar fil per randa el catàleg de quatre volums de Bernhard Bischoff, el qual conté tots els manuscrits continentals del segle IX escrits en minúscula carolíngia que li foren coneguts: BISCHOFF 1998-2017. Aquest panorama codicològic va ser completat, a l'ensems, amb informació sobre còpies addicionals documentades als catàlegs de biblioteques carolíngies i sobre els vestigis de recepció d'aquesta cultura manuscrita ostrogoda en obres carolíngies. Quant a la cultura ostrogoda: veg. LOZOVSKI 2016.

1.2. ESPOLIACIÓ O REINTEGRACIÓ?

Si es dona un primer cop d'ull als elements ostrogots presents en la cultura política carolíngia, hom hi constata la presència d'un seguit d'elements mediterranis tardoantics dispersos integrats en un marc franc.⁵ En aquest sentit, la mostra més rellevant de redefinició dels models bizantins de Ravenna és certament la capella del palau d'Aquisgrà. L'espoliació de mosaics, de peces de marbre, de columnes i de capitells del palau de Teodoric a Ravenna i la seva reintegració en el nou complex palatí d'Aquisgrà són documentats a partir del 780.⁶ El moment culminant d'aquest acte simbòlic i performatiu de reintegració de signes de sobirania sobre Itàlia el constitueix el trasllat de l'estàtua equestre de Teodoric el Gran de Ravenna a Aquisgrà, justament després de la coronació imperial de Carlemany (801),⁷ atès que ja era el segon transport després del de Constantinoble a Ravenna iniciat pel mateix Teodoric. Comparable amb aquest acte de *translatio imperii* és l'acte de *translatio studii* —encara infravalorat políticament—, és a dir, l'acte de trasllat de la Bíblia gòtica d'Úlfila, conservada en una famosa còpia de l'època de Teodoric a la biblioteca del palau d'Aquisgrà.⁸ No es pot establir de manera directa cap relació entre la famosa Bíblia i el projecte carolíngi de revisió de la versió llatina de la Bíblia de sant Jeroni, una tasca paral·lela duta a terme per Teodulf d'Orleans i Alcuí. No obstant això, el transport cap a l'*scriptorium* establert recentment a la cort d'Aquisgrà d'aquest element extraordinari de la cultura religiosa del llibre de Ravenna, un centre distingit de producció de manuscrits de luxe, especialment de còdexs de porpra,⁹ va ser més que una mera qüestió cultural. La recepció de la cultura de llibre antiga i tardoantiga d'Itàlia, de la

5. Ambdues tècniques culturals mencionades, l'espoliació i la reintegració, són més específiques que el concepte de *reuse* suggerit una vegada per HAMMER 2005: 309-319 (sobre Teodoric).

6. Quant a aquest tema: veg. BINDING 2007: 18-28 i 45; JÄGGI 2013: 310-312.

7. Veg. el darrer resum fet per BREDEKAMP 2014.

8. Uppsala, Universitetsbibliotek, Cod. DG. 1: *Codex Argenteus Upsaliensis* 1926: 83-85; BISCHOFF 1965: 46; KLEBERG 1984: 12-13; MUNKHAMMAR 1998. Quant a la datació i la localització exactes del manuscrit: veg. TJÄDER 1972. Pel que fa a la importància cultural i a l'impacte de la versió gòtica de la Bíblia en general: veg. HUNTER 1969; HEATHER i MATTHEWS 1991: 155-173.

9. CAVALLO 1983; CAVALLO 1992: 15.

literatura, de les escriptures, dels dissenys materials i de mitjans a la pròpia producció llibresca carolíngia, va ser també un fet amb una forta significació política de representació del poder.

Tanmateix, les recerques precedents es mostren sorpreses pel fet que la discussió explícita sobre Teodoric únicament començà a aparèixer en els textos carolíngis que pertanyeren a l'hivern de les reformes (828-829) i dels anys següents: primer a *De imagine Tetrici*, de Walafrid Estrabó, amb tradicions locals de la cort d'Aquisgrà,¹⁰ i després a l'obra *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, d'Agnellus de Ravenna, amb tradicions locals de Ravenna (i alguns lligams amb l'anomenat Anònim Valesià II) que es corresponen amb la informació del regne franc.¹¹ La primavera del 829, el monjo de Reichenau Walafrid Estrabó discutia al seu poema *De imagine Tetrici* el valor moral i polític de Teodoric el Gran representat per l'estàtua esmentada. Per a alguns historiadors, el debat cortesà d'aquest poema sobre Teodoric sembla una nota marginal en la disputa sobre el lloc adient per a utilitzar models d'una governança secular en el pensament tipològic del llinatge de Carlemany i de Lluís.¹² En les pàgines següents demostraré que aquest debat, breu però alhora cridaner, sobre el lloc que Teodoric ocupa a la història carolíngia és, tan-

10. Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER; ed. per LICHT: veg. BOCK 1844; GRIMM 1869; BOCK 1871; DEHIO 1873; SCHMIDT 1873; TRAUBE 1893; VON BEZOLD 1924; DÄNTL 1930; LÖWE 1952: 392-399; HAUCK 1963: 156-164; FALKENSTEIN 1966: 55-59; SIEMES 1966: 106-168; HOMEYER 1971; ÖNNERFORS 1974: 86-87, 93, 101-102 i 105; THÜRLEMANN 1977; HOMEYER 1983; GODMAN 1987: 133-145 i 147; HERREN 1992; DUTTON 1994: 100 i 197; SMOLAK 2001.

11. Cap. 39 (victòria de Teodoric sobre Odoacre a Ravenna; execucions d'Odoacre, Símmac i Boeci; captura i mort a la presó del papa Joan I; mort i sepulcre de Teodoric), cap. 86 (esglésies arrianes de Teodoric a Ravenna) i cap. 94 (art per a la memòria de Teodoric a Pavia i Ravenna), Agnellus de Ravenna, *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, ed. per HOLDER-EGGER: 303-304, 334-335 i 337-338; ed. per DELIYANNIS: 195-197, 253-254 i 258-259; veg. NAUERTH 1974: 99-101, 113-116 i 120; NAUERTH 1996: 32, 34-35, 51, 61-63, 198-205, 340-345 i 356-361.

12. GODMAN 1985: 276 fou molt pessimista pel que fa a la recepció carolíngia de la importància de Teodoric a principis del segle IX: «Nor is there any sign of interest either in the statue of Theoderich or in the king whom it depicted during the first three decades of the ninth century other than the testimonies of Agnellus and Walafrid». El motiu és que no va tenir en compte les còpies carolíngies d'escriures historiogràfics primerencs sobre Teodoric, així com la consegüent reutilització selectiva en els mateixos textos historiogràfics: veg. a continuació 32-47. Quant a la importància de la recepció carolíngia del *De consolatione Philosophiae* de Boeci com a document biopolític sobre Teodoric com a (anti)model de governança: veg. a continuació 49-64.

mateix, només la punta de l'iceberg que mostra un corrent més profund de la percepció dels sobirans germànics romanitzats a l'època tardoantiga com a model d'una nova política carolíngia a l'àrea mediterrània ja des dels anys clau 774, 781 i 800 i els decisius esdeveniments a Itàlia d'aleshores ençà.

Encara no es té una visió de conjunt sobre la recepció carolíngia i la percepció del que jo anomenaria no només cultura política ostrogoda, sinó també cultura filosòfica i religiosa ostrogoda. Especialment el paper de Cassiodor, el successor de Boeci, al capdamunt de l'administració ostrogoda i la cultura mediterrània grecollatina, no és quelcom que hagi estat avaluat sistemàticament en l'àmbit de la cultura carolíngia.¹³ I això sorprèn si es tenen en compte les *Variae (epistolae)* de Cassiodor, una col·lecció de dotze llibres amb 468 textos oficials (cartes, edictes i formularis; redactada vers el 538),¹⁴ ja que aquí trobem la imatge de Teodoric com a rei preparat i instruït que enyora restaurar les construccions romanes que estan a punt d'ensorrar-se i conservar i cultivar les tradicions culturals¹⁵ i l'estil de vida del que és caracteritzat explícitament com a model per als membres de la seva cort i per al poble os-

13. Veg. VAN DE VYVER 1931; JONES 1945; JONES 1946; JONES 1947; LÖWE 1948; HELM 1954; MOMIGLIANO 1955; WEISSENGRUBER 1967; MOMIGLIANO 1978; O'DONNELL 1979; FRIDH 1981; SIRAGO 1983 (sobre la història de la família); BARNISH 1989; LEANZA 1993; EDER 1997; HAFNER 2002 (escrupulosament acientífic); JENAL 2005; GIARDINA 2006; VITIELLO 2008; CARDINI 2009.

14. BARNISH 2001; KAKRIDI 2005; BJORNLI 2013.

15. E.g. I 6 (política de restauració a Ravenna), I 10 (Teodoric i Boeci parlen sobre aritmètica), I 12 (política d'educació), I 21 (política de restauració a Roma), I 25 (sobre el mateix), I 31 (cultura romana a Roma), I 45 (Teodoric i Boeci parlen sobre mecànica); II 15 (política d'educació), II 38 (política de restauració a Siponto), II 39 (restauració de les termes a Abano, prop de Pàdua), II 40 (Teodoric i Boeci parlen sobre música), III 29-31 (política de restauració a Roma i altres ciutats), III 44 (restauració de les muralles i les torres de la ciutat d'Arle), III 49 (restauració de les muralles i les torres de la ciutat de Catània), III 52 (geometria), III 53 (subministrament d'aigua a Roma), IV 6 (estudis a Roma), IV 30 (política de restauració a Roma), IV 51 (restauració del teatre de Pompeu a Roma), VII 6 (subministrament d'aigua a Roma), VII 7 (seguretat a la ciutat de Roma), VII 8 (seguretat a la ciutat de Ravenna), VII 9 (el port de la ciutat de Roma), VII 15 (mestre d'obra en cap de la ciutat de Roma), VIII 29 (mesures sanitàries a Parma), VIII 30 (sobre el mateix) i IX 24 (Teodoric com a filòsof rei), Cassiodor, *Variae*, ed. per FRIDH: 17-18, 20-22, 22-23, 29-30, 33, 37-38, 49-51, 66-67, 83-84, 84-87, 87-91, 117-120, 127, 132, 136-137, 137-139, 147, 161-162, 177-179, 265-267, 267-268, 268-269, 269-270, 274-276, 335, 335-336 i 376-378.

trogot en conjunt.¹⁶ En contraposició amb els dubtes precedents, aquesta imatge detallada de Cassiodor sobre Teodoric era a l'abast almenys en un important centre d'estudi carolingi relacionat estretament amb la cort d'Aquisgrà, és a dir, a la famosa abadia carolíngia de Lorsch.¹⁷ La qüestió encara oberta és si aquesta col·lecció es considerava i s'emprava, de nou o per primer cop, com a memorial polític, social i cultural de la societat ostrogoda¹⁸ a l'època carolíngia.¹⁹ A més a més, la pervivència de la reconeguda biblioteca de Cassiodor a Vivarium segueix essent un misteri encara avui: es diu que aquesta herència llibresca va ser parcialment conservada a Roma (palau del Laterà?) i fins i tot es pot acceptar que existiren posseïdors d'aquests manuscrits a les regions transalpines de les illes Britàniques (Jarrow) i a l'imperi carolingi.²⁰

Més segur fou l'ús del llibre segon de l'obra cassiodoriana *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* com a fonament del *De institutione clericorum*, de Raban Maur (dedicat el 819 a l'arquebisbe Astulf de Magúncia), potser sota la influència del seu mestre Alcuí, qui ja l'havia emprat esporàdicament

16. IV 3: «Moribus enim debet esse conspicuus, qui datur imitandus», *ibid.*: 144 l. 6-145 l. 1.

17. Contràriament als dubtes expressats per GOLTZ 2008: 603 n. 29, l'abadia de Lorsch en posseïa una còpia, testimoniada en els catàlegs de *ca.* 830, 860 i s. IX3/4: BISCHOFF 1989: 99 n. 53; HÄSE 2002: 98 l. 19-20 núm. 101, 163 l. 31-32 núm. 363 i 174 l. 23-24 núm. 248; veg. *ibid.*: 295 núm. 303. Seguint de prop HOFMEISTER 1931: 27 n. 38, 35 i 38, aquest còdex hagué de ser central quant a la transmissió primerenca de l'obra. Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 10018-10019 deriva d'aquesta antiga còpia de Lorsch; veg. BISCHOFF 1989: 56 amb n. 84 i 85 n. 84; STOPPACCI 2012b: 93, 95 i 98.

18. KRAUTSCHIK 1983; MACPHERSON 1989; GIARDINA 1993; JOUANAUD 1993; KAKRIDIS 2005; BJORNLI 2013.

19. HEERKLOTZ 1926 (sistema polític, judicatura, ètica, religió, ciències, arts, economia, comerç, trànsit i societat); PUNZI 1927 (administració, exèrcit, judicatura, política financera i economia); ZIMMERMANN 1944 (terminologia en política i administració); LECCE 1956 (economia); VISMARA 1956 (cultura legal); MEYER-FLÜGEL 1992 (la societat completa en totes les seves vessants). Cap d'aquests estudiosos no considerarà aquesta possible perspectiva carolíngia de recepció, perquè llegiren l'obra de Cassiodor com si fos una font del seu propi temps.

20. THIELE 1932: 395, 403 i 417-419; MERCATI 1934, I: 14-20; GOMOLL 1936; COURCELLE 1938: 305 amb n. 2; RAND 1938: 437; JONES 1946: 42-47; COURCELLE 1948: 342-388; PRICOCO 1986: 363 amb n. 39-38 i 375 n. 39-40; CAVALLO 1987: 336-337; TRONCARELLI 1988; TRONCARELLI 1996; TRONCARELLI 1998: 39-78 i 95-96; FERRARI 2011: 227-229 i 246.

en les seves pròpies discussions sobre gramàtica, retòrica, tòpica i dialèctica:²¹ aquí el monjo de Fulda basa la seva descripció de les *septem artes liberales* en una versió interpolada de l'obra de Cassiodor.²² Aquest sembla haver estat el punt de partida d'un ús, almenys selectiu, d'aquest llibre sobre autors profans per part d'Aurelià de Moutier-Saint-Jean,²³ Erchanbert de Freising²⁴ i Regimó de Prüm.²⁵ En altres obres i cartes, Raban Maur²⁶ i el seu deixeble Llop de Ferrières,²⁷ però també Hildemar de Corbie,²⁸ Seduli Escot²⁹ i un autor anònim d'un manual del segle IX sobre qüestions bíbliques i patològiques,³⁰ parlen tots ells l'ús del llibre I de la introducció literària de Cassiodor. Aquesta obra també va servir en la seva totalitat com a guia per a establir una biblioteca monàstica carolíngia, tal com constata el cas de Murbach.³¹ Aquesta abadia carolíngia, coneguda també com a segon Vivarium (*vivarium pere-*

21. THIELE 1932: 412; HOWELL 1941: 23-25 i 159-160. Vegeu-ne també els primers fragments en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 86, Tours, s. viii med. [CLA IX, núm. 1394]; BISCHOFF 1972: 386.

22. III 18-19 i 21-25, Raban Maur, *De institutione clericorum*, ed. per ZIMPEL: 468, 470, 475-476, 479-481 i 483-484; THIELE 1932: 413; MYNORS 1937: xxxiv; JONES 1945: 438; BISCHOFF 1965: 46 amb n. 30; ZIMPEL 1996: 29, 43-44 i 86-87. En aquesta versió interpolada sembla que hi hauria hagut fragments integrats de la traducció llatina de la *Geometria* d'Euclides feta per Boeci: veg. PINGREE 1981: 155. Veg., però, la nova reavaluació d'aquest cas feta per LEJBOWICZ 2003: 301, 303-304, 330-331 i 339.

23. *Musica disciplina*: MANITIUS 1911a: 446.

24. *In Donatum (minorem et maiorem)*: *ibid.*: 492.

25. *De armonica institutione*: *ibid.*: 698.

26. Raban Maur, *Epistolae*, ed. per DÜMLER: 386 l. 19 (Cassiodor com a autoritat per la seva obra *De ecclesiasticis ordinibus*); *ibid.*: 427 l. 27-33 (hi cita I 5 sobre la diferència entre Eclesiastès i Eclesiàstic); *ibid.*: 425 l. 36 - 427 l. 4 (hi cita el mateix capítol sobre les observacions de Jeroni quant a la saviesa); *ibid.*: 443 l. 11-12 i 15-17 (hi cita I 3 sobre l'obra exegetica de Jeroni i Orígenes sobre Jeremies).

27. *Epistola* 62, Llop de Ferrières, *Epistolae*, ed. per MARSHALL: 68 l. 14-15 (hi cita I 1, 6 sobre Jeroni en Cassiodor).

28. Cap. 38, Hildemar de Corbie, *Expositio regulae*, ed. per MITTERMÜLLER: 434 (hi cita I 15); THIELE 1932: 414. L'edició impresa només proporciona l'*incipit* i l'*explicit* del text. El text complet és publicat al lloc web del projecte Hildemar: <http://hildemar.org/>.

29. Seduli Escot, *Liber de rectoribus christianis*, ed. per HELLMANN: 31 l. 3-4 (hi cita una frase del prefaci).

30. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4955, fol. 140-143 (s'hi cita de manera extensa I); MANITIUS 1923: 793; THIELE 1932: 415.

31. MILDE 1968; GEITH i BERSCHIN 1972: 64.

grinorum), seguia el model literari que Cassiodor havia establert a la guia bibliogràfica i al programa d'aprenentatge per al seu propi centre d'estudis religiosos.³² Només uns pocs centres carolíngis més disposaven d'aquesta edició completa en dos llibres de les *Institutiones*;³³ la còpia més antiga que existia, la de Montecassino, de finals del segle VIII, no sembla haver estat transportada a Bamberg fins a l'època dels futurs emperadors Otó III o Enric II;³⁴ les dues altres abadies carolíngies amb aquesta edició completa eren les de Nonantola i Reichenau, d'orientació italiana. La darrera fins i tot disposava de dues còpies més del llibre II.³⁵

La transmissió carolíngia que es conserva d'aquest llibre és paral·lela al perfil de recepció esmentat més amunt, amb antigues àrees centrals de còpies, situades al triangle entre Würzburg, Magúncia i Fulda, a l'est i al nord del regne franc, i a la vall del Loira a la part occidental de l'imperi.³⁶ El ma-

32. VAN DE VYVER 1941.

33. Pel que fa a la transmissió de les distintes redaccions de les *Institutiones*: veg. RAND 1938; HOLTZ 1986; ORLANDI 1986: 135-136 n. 7 i 148 n. 7; STOPPACCI 2012b: 114-129. A partir d'aquí, no tractaré sistemàticament manuscrits amb extractes.

34. Bamberg, Staatsbibliothek, Ms. Patr. 61 [CLA VIII, núm. 1029].

35. París, Bibliothèque Mazarine, Ms. 660, fol. 75-142 + Berlín, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. Phillipps 1737, fol. 38-43, Nonantola, s. IX1/4-2/4 (I-II), còpia dels llibres I-II sota l'abadiat de Ruadhelm de Reichenau (838-842) i dues còpies addicionals del llibre II, s. IX2: LEHMANN 1918: 255, l. 8-9 i 265 l. 38-39; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CVI, Saint-Bertin/Corbie, abans del 846; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CLXXI, Germània occidental (?), s. IX2/3; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CCXLI, nord d'Itàlia (?), s. IX3/3.

36. Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. misc. f. 5 a, Würzburg (?), s. VIII-IX [CLA IX, núm. 1402]; Berna, Burgerbibliothek, Cod. 212, fol. 1-110, Magúncia, s. IX1/3; Berna, Burgerbibliothek, Cod. 234, fol. 1-53, Fulda, ca. s. IX2/4, aquest darrer manuscrit és potser la còpia de Fulda mencionada per CHRIST 1933: 189-190 núm. 220. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 1625, fol. 78, França (del nord?), s. VIII-IX (fragment); Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 172, Saint-Amand, s. IX1/4(-2/4); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2200, vall del Loira (?), ca. s. IX1/4-2/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 8679, fol. 1-63, Saint-Amand, s. IX2/4-med.; Londres, British Library, Harley 2637, Germània occidental o França oriental, ca. s. IX2/3; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 12963, França nord-oriental, s. IX3/4. Encara una altra còpia carolíngia, que havia estat custodiada anteriorment a Los Angeles, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XII.1 [olim Cheltenham, Phillipps 16278], es troba avui en una col·lecció privada desconeguda.

teix model es pot aplicar també al llibre I, que seguia fins a l'inici del llibre II, conservat en aquest format en dues còpies de Magúncia i Fulda.³⁷

Un aspecte menys estudiat de la recepció carolíngia de Cassiodor és el coneixement i l'ús de la seva *Expositio Psalmorum* a imitació de Pau Diaca,³⁸ Teodulf d'Orleans³⁹ i Alcuí⁴⁰ per part de dos erudits primerencs de Fulda, Eginard⁴¹ i Walafrid Estrabó.⁴² Tots dos van escriure versions abreujades basades en aquest text, que ja havia estat difós prèviament des del sud d'Itàlia cap a les illes Britàniques⁴³ i havia estat compendiat diverses vegades des del segle VIII en endavant a Northúmbria, Baviera i Alamània.⁴⁴ A aquest context de Fulda pertany també l'edició del Salteri amb un epítom de l'obra de Cassiodor, que

37. Lorsch en tenia una còpia, ca. 830, mencionada també pels volts del 860: HÄSE 2002: 17 l. 3-4 núm. 124, 151 l. 24-26 núm. 212 i 171 l. 18-20 núm. 122; veg. *ibid.*: 245 núm. 162c i 334 núm. 439b; Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, Ms. 2° Theol. 302 [*olim* Ms. 4° Theol. mus. 77/12], Fulda, s. IX2/4 (I 30); Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnham 57, nord de França (regió de París?), ca. s. IX2/3; Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 294, fol. 20-51, nord de França (Arras?), s. IX3/4 o bé 4/4 (GANZ 2015: 269; Saint-Amand, s. IX4/4). L'edició continuada és transmesa en Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. th. f. 29, Magúncia s. IX1/2-med. (I-II 1) i Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, Ms. 2° Theol. 29, Fulda, s. IX3/3 (I-II 2).

38. *Historia Langobardorum* I 25: «Huius [sc. «Iustiniani»] temporibus Cassiodorus apud urbem Romam tam seculari quam divina scientia claruit. Qui inter cetera quae nobiliter scripsit psalmorum praecipue occulta potentissime reseravit. Hic primitus consul deinde senator, ad postremum vero monachus exstitit», Pau Diaca, *Historia Langobardorum*, ed. per WAITZ: 73 l. 16-21.

39. *Libri carolini*: FREEMAN i MEYVAERT 1998: 601 (índex).

40. *Epistola* 307: «eximius interpres psalmorum», Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 468 l. 42-469 l. 4 (Ps 110, 9), aquí 468 l. 43. El coneixement i l'ús de l'obra d'Alcuí (STOPPACCI 2009: 509-510 amb n. 40-41; STOPPACCI 2012a: 277) semblen estar en deute amb Beda el Venerable, el qual ho menciona en diverses de les seves obres: THIELE 1932: 411; HALPORN 1980: 297 amb n. 4 i 299-300; STOPPACCI 2009: 509 amb n. 39; STOPPACCI 2012a: 276-277.

41. LICHT 2012: 219-220 i 230.

42. ÖNNERFORS 1973: 79-80, 90-91, 93-97 i 106-108; ÖNNERFORS 1974: 84-85 n. 8 i 93-94.

43. Cambridge, St. John's College, Aa. 5. 1, fol. 67, Northúmbria o bé Anglosaxònia del sud, s. VIII/2 [CLA suppl., núm. 1679] (fragment).

44. Durham, Cathedral Chapter Library, B. II. 30, Northúmbria, s. VIIImed. [CLA II, núm. 152]; Düsseldorf, Universitätsbibliothek, K. 16: Z. 3/I, Northúmbria, s. VIIImed. (fragment) [CLA suppl., núm. 1786]; Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, Ms. a. VIII. 5, Baviera, s. VIIIex./s. IXin.; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CLV, Reichenau, s. IX1/4 (MAAG 2014: 190: «IX1/3 Bodenseeraum»).

esdevé un model per als manuscrits glossats de la Bíblia de la plena edat mitjana.⁴⁵ Finalment, l'ús intensiu de Raban Maur d'aquest comentari als Salms, disseminat al llarg d'una gran part de la seva obra exegetica, pertany igualment al context de Fulda.⁴⁶ Més tard, Hildemar de Corbie⁴⁷ i els seus contemporanis, Angelomus de Luxeuil⁴⁸ i Godesscalc d'Orbais,⁴⁹ van familiaritzar-se també amb el text de Cassiodor.⁵⁰ L'estudi que hi ha sobre la rica transmissió manuscrita representa el primer pas per a comprendre millor la recepció carolíngia d'aquesta obra central.

Aquest fet mostra l'interès massiu sobre l'obra a tot arreu de l'imperi⁵¹ i, com a primers nuclis, a les regions del nord i el nord-est del regne franc occidental (Corbie, Chelles, Flavigny i la regió de París),⁵² Alamània (St. Gallen,

45. Frankfurt del Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, Ms. Barth. 32, Fulda, ca. 820/830: CANTELLI BERARDUCCI 2006, I: 132 n. 10 i 214 amb n. 455-456; STOPPACCI 2013: 100 n. 33, 102 amb n. 40 i 104 amb n. 53.

46. CANTELLI BERARDUCCI 2006, I: 212-214; CANTELLI BERARDUCCI 2006, 3: 1388-1390 (índex).

47. Hildemar de Corbie, *Expositio regulae*, ed. per MITTERMÜLLER: 199-200 (Ps 140, 3), 216 (Ps 9, 17), 507 (Ps 48, 17), 521-522 (Ps 22, 6 i 39, 15), 539 (Ps 25, 6), 604 (Ps 140, 3) i 610 (Ps 24, 3): THIELE 1932: 414. També en una lletra per a Pacífic de Verona (a. 841-846), Hildemar de Corbie, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 357 l. 27-29.

48. *Enarrationes in libros Regum*: MANITIUS 1911a: 420.

49. Godesscalc d'Orbais, *Confessio prolixior*, ed. per LAMBOT: 70 l. 15-18 (Ps 138 concl.); *idem*, *Responsa de diversis*: 152 l. 21-22 (Ps 117, 8); *idem*, *De praedestinatione*: 211 l. 24 - 212 l. 21 i 213 l. 24-27 (Ps 54 concl.), 217 l. 18-21 (Ps 2, 8) i 23-26 (Ps 93, 14) i 231 l. 10-15 (Ps 90, 10); *idem*, *De diversis*: 297 l. 2-5 (Ps 2, 8); *idem*, *Opusculum de rebus grammaticis* I: 406 l. 2-5 (Ps 2, 8); *idem*, *Opusculum de rebus grammaticis* II: 436 l. 12-13 (Ps 103, 17), 440 l. 13-14 (Ps 140, 2) i 443 l. 6 (Ps 104, 17).

50. Quant a més recepció carolíngia espúria: veg. STOPPACCI 2005: 159; STOPPACCI 2012a: 291 n. 80.

51. Pel que fa a la transmissió manuscrita i a la història de la redacció: veg. HALPORN 1980: 290-291; HALPORN 1981; ORLANDI 1986: 135 amb n. 5 i 147 n. 5; STOPPACCI 2005; STOPPACCI 2009; STOPPACCI 2010: 21-35; STOPPACCI 2012a: 139-142 i 273-307; STOPPACCI 2013.

52. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 12239-12241, Corbie, s. VIII/4 i Chelles, s. VIII/IX [CLA V, núm. 638-639]; Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 657 + Autun, Bibliothèque municipale Ms. 20. A (S. 22), Flavigny, s. VIII/IX [CLA VI, núm. 720]; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 15304-15305, Saint-Denis, 793-806 [CLA V, núm. 665]; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2195, Saint-Denis, s. IX. (posterior al 802); París, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Ms. 55, Corbie (?), ca. 820 [CLA V, núm. 694]; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2639, fol. 1-2, Saint-Germain-des-Prés (?),

Reichenau, Murbach i Weißenburg),⁵³ el nord d'Itàlia (Verona i Nonantola),⁵⁴ el regne franc oriental (Fulda)⁵⁵ i Baviera (Freising i Ratisbona, St. Emmeram).⁵⁶ Durant el segle IX segueix havent-hi un interès continuat per aquest text en aquesta mateixa zona i en d'altres de noves.⁵⁷ Aquesta extensa percepció de

s. IX1/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2197, França, ca. s. IX(1/4)-2/4; Laon, Bibliothèque municipale, Ms. 26, fol. 1-27, França nord-oriental (centre irlandès), s. IX1/2. Se'n testifiquen també còpies a Saint-Germer-de-Fly, sota l'abadiat d'Ansegis (807-833): *Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. per LOEWENFELD: 57 l. 28; ed. per LOHIER i LAPORTE: 110 l. 10-11; ed. per PRADIÉ: 176 l. 67, i Saint-Riquier, 831: BECKER 1885, núm. 11, 26 núm. 85.

53. Schaffhausen, Stadtbibliothek, Min. 78, Alamània (St. Gallen?), s. VIII/IX (MAAG 2014: 197: «VIII-IX Reichenau? St. Gallen?») [CLA VII, núm. 1002]; Salzburg, Universitätsbibliothek, Ms. M. I. 478, Murbach, s. VIII/IX [CLA X, núm. 1466] (fragment): MILDE 1968: 44 núm. 200; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 14 + Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 24, Weißenburg, s. VIII/IX [CLA IX, núm. 1384]; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 4, Weißenburg, s. IX1/4; Bamberg, Staatsbibliothek, IX. A. 12., Rin superior o mitjà, s. IX1/4 (fragment). L'obra és també mencionada en els catàlegs de biblioteca de Reichenau a. 821-822 i s. IX2: LEHMANN 1918: 250 l. 1-2 i 265 l. 21-22 (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Ms. CLV, regió del llac de Constança, s. IX1/3 transmet únicament una versió abreujada), de St. Gallen, ca. s. IXmed. i de l'abat Grimalt a. 841-872: *ibid.*: 76 l. 11 i 84 l. 15-16; St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 200-202, St. Gallen, s. IXmed.(-3/4).

54. Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 550, nord d'Itàlia, s. IXin.; Oxford, Bodleian Library, Add. C. 152, nord d'Itàlia (regió de Verona), s. IX1/4; Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XXXVIII (105), nord d'Itàlia, s. IX(1/4)-2/4; Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Ms. Sessor. 26, Nonantola, ca. s. IX2/4; Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XCIII (54), nord d'Itàlia (Milà?), s. IX2/4-med. El catàleg de Bobbio menciona un «libellum Cassiodori in psalmis parvulum I.», BECKER 1885, núm. 32: 67 núm. 254, potser un *Psalterium abbreviatum*.

55. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 9544, fol. I i 215, França oriental o Germània occidental, s. IX1/4; Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 732, fol. 11-12, França oriental, ca. s. IX1/4-2/4; Halle an der Saale, Universitäts- und Landesbibliothek, Fragm. 25, Renània-Hèssia (?), s. IX2/4; Göttingen, Institut für Historische Hilfswissenschaften, Diplomatischer Apparat, Mapped I 2, regió de Fulda, s. IX2/4 (fragment): veg. l'entrada del catàleg en CHRIST 1933: 161 núm. 9. El catàleg de Lorsch, ca. 860, en menciona també una còpia: HÄSE 2002: 161 l. 15 núm. 289-291 i 173 l. 6 núm. 186-188: veg. *ibid.*: 272 núm. 231: Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 271, Rin superior o mitjà, s. IX1/4-2/4.

56. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6253 + Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6254 + Freising, Dombibliothek, Fragm. s. n., Freising, s. IX2/4; Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14077 + Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 1703/81 + Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14078, Ratisbona, St. Emmeram, s. IX2/4.

57. Altres regions de l'imperi participaren en la transmissió, juntament amb Montpeller, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 5, regió de Narbona (Gel-lona?),

Cassiodor està clarament allunyada del seu paper en la història de Teodoric i palesa que l'interès carolingi en la seva obra se centrava especialment en l'exegesi bíblica i en altres activitats intel·lectuals relacionades amb aquesta disciplina. Aquest fet també es pot deduir arran de la transmissió i la recepció carolíngia del tractat filosòfic de Cassiodor, *De anima*, que originàriament era el tretzè llibre de les seves *Variae*.⁵⁸ Les obres científiques de Cassiodor que exerciren més influència sobre la cultura carolíngia, tanmateix, foren, d'una banda, les seves edicions en un volum de la Bíblia llatina, la gran (*codex grandior*) i la petita (*pandectes*),⁵⁹ car totes dues tingueren un influx sobre les noves edicions de la Vulgata en un volum, ja esmentades, entre les quals les de Teodulf i Alcuí són les més destacades;⁶⁰ i, de l'altra, les traduccions que feien de pont entre textos grecs i llatins dels *corpora* de textos històrics escrits per Flavi

s. IX1/2, i París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2196, Moutier-Saint-Jean (?), ca. s. IXmed. Altres còpies tardanes són Londres, British Library, Add. 21215, Amorbach, ca. s. IX1/3-2/3; Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 43, França occidental, ca. s. IX2/3; Berna, Burgerbibliothek, Cod. 99, fol. 9-169, Micy (?), ca. s. IX2/3; Laon, Bibliothèque municipale, Ms. 27, regió de Reims, s. IX2/3; Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, Ms. a. VIII. 5, Germània sud-oriental, s. IX2/3 (abreviació); Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XCII (12), Itàlia del nord, s. IX3/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 14491, França occidental, ca. s. IX3/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2194, França oriental (?), ca. s. IX3/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2633, fol. 3-9, França oriental, ca. s. IX3/4; Londres, British Library, Add. 16962, Bèlgica (Stablo?), ca. s. IX3/4; Erfurt, Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, Ampl. 2° 74, França oriental, ca. s. IX3/4 (fragment); Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. B. 22 inf. + Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. B. 23 inf. + Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. D. 519 inf., Bobbio, s. IX3/3; (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 32 (86), França, s. IX3/3; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 9555, Reims, s. IXex. (?) i s. XI/3; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Helmst. S 337 4° (tapa), Germània, s. IXex.; (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 20 (27), ?, s. IX/x; Colmar, Archives départementales du Haut-Rhin, Fragm. 658 + Colmar, Archives départementales du Haut-Rhin, Fragm. 659, ?, s. IX/x; (†) Zuric, Zentralbibliothek, Z. XIV. 6, ?, s. IX/x (fragment).

58. HALPORN 1959; STOPPACCI 2012b: 102-113. El text és reutilitzat per Raban Maur, *De anima*: Raban Maur, *Epistolae*, ed. per DÜMLER: 515 l. 13-14; THIELE 1932: 409 i 413, Hincmar de Reims, *De diversis et multiplici animae ratione* cap. 2; MANITIUS 1911a: 42, i Ratramnus de Corbie, *Liber de quantitate animae*: BRUNHÖLZL 1975: 382; ORLANDI 1986: 135 amb n. 6 i 148 n. 6.

59. Quant a les tres edicions de la Bíblia de Cassiodor: veg. FISCHER 1962; GRIBOMONT 1986.

60. GANSHOF 1947; FISCHER 1957; McNALLY 1959: 21-22; FISCHER 1963: 558-561 i 591-596; FISCHER 1965: 178; FISCHER 1971: 59; LOBRICHON 2004: 213 i 215.

Josep (*Antiquitates Iudaicae*)⁶¹ i Teodoret, Sòcrates i Sozòmenos (*Historia ecclesiastica tripartita*).⁶² Els primers centres carolingis transmissors de les *Antiquitates*⁶³ són situats entre el nord d'Itàlia,⁶⁴ Rècia,⁶⁵ Alamània⁶⁶ i Renània fins a Hèssia,⁶⁷ per una banda, i a la regió del Loira i el nord del regne franc oriental,⁶⁸ per l'altra.⁶⁹ Aquest panorama de transmissió explicaria el coneixe-

61. BLATT 1938: 228-233, 236 i 238; BLATT 1958: 12 i 17-24; BERSCHIN 1980: 102; MCKITTERICK 1994a: 105.

62. BLATT 1938: 233, 236 i 238; LAISTNER 1948; HANSLIK 1971; BERSCHIN 1980: 101-102; MCKITTERICK 1994a: 104-105.

63. BLATT 1958: 25-100, 107-111 i 114-116.

64. A més a més del manuscrit més antic —Milà, Biblioteca Ambrosiana, Cimel. 1 [CLA III, núm. 304], Itàlia del nord, s. VI/VII (V 334 - X 204)—, tenim també els manuscrits següents: Berna, Burgerbibliothek, Cod. 756 n° 76, Bobbio, s. VIII^{ex}. (fragment) [CLA VII, núm. 869]; Cològny, Bibliotheca Bodmeriana, Ms. 98 [*olim* Cheltenham, Phillipps 6548], Nonantola, s. IX1/3-2/3 (I-VI) i Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Class. 78, Itàlia del nord, s. IX2/3 (I-XX). L'obra és mencionada a Bobbio: BECKER 1885, núm. 32: 70-71 núm. 500.

65. Engelberg, Stiftsbibliothek, Ms. 28, fol. 9, Rècia, s. VIII/IX [CLA VII, núm. 882] (IX 10, 1-3 i IX 12, 3-13).

66. Aquesta obra apareix mencionada en el catàleg de biblioteca de Murbach: MILDE 1968: 47 núm. 270: Friburg de Brisgòvia, Stadtarchiv, B 1 Nr. 331 + Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 483, 3, Murbach, s. VIII/IX (I 27-28), Reichenau a. 821-822, abat Erlebold 822-838, i s. IX2/2: veg. LEHMANN 1918: 247 l. 28, 254 l. 7, 256 l. 30 i 265 l. 22: Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. A 220 inf., fol. 1-56, Saint-Denis, s. IX1/4-2/4, copiat per Reichenau (XVII-XX), i St. Gallen *ca.* s. IX^{med.} i sota l'abadiat de Grimalt 841-872: *ibid.*: 84 l. 12-13 (afegitò) i 84 l. 19-21.

67. El manuscrit és esmentat en els catàlegs de Lorsch de *ca.* 830 i 860: HÄSE 2002: 137 l. 12-13 núm. 94 i l. 27-28 núm. 110, i 98 l. 16-17 núm. 98: veg. *ibid.*: 189 núm. 62 i 194 núm. 78, el qual podria ser identificat amb Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 814, Lorsch, s. VIII/IX [CLS S, núm. 1773] (I-XII). A més a més, també tenim Marburg, Hessisches Staatsarchiv, Hr. 2, 5a-c, Fulda, s. IX1/3 (BISCHOFF: s. VIII/IX) (I 6, 1-3, I 13, 2-15, I i VIII 11-14); Londres, British Library, Add. 34389, fol. 1-2, Germània occidental (?), *ca.* s. IX2/4 (XI 3-4); Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. th. f. 5, part I, Würzburg, s. IX2/3 (832-842) (VIII 1 - XII 399); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5052, Fulda, *ca.* s. IX^{med.} (IV 247 - XI 310).

68. Berna, Burgerbibliothek, Cod. 118, Fleury, s. IXⁱⁿ. (I-XII); Copenhaguen, Det Kongelige Bibliotek, Gl. Kgl. Saml., Ms. 157 2°, Saint-Germain-des-Prés (?), s. IX1/4-2/4 (I-XII i XVII-XX); Berna, Burgerbibliothek, Cod. 50, Micy, s. IX2/3 (I-XII). Altres còpies són mencionades en els catàlegs de Saint-Riquier, 831: BECKER 1885, núm. 11: 28 núm. 188, i Saint-Wandrille sota l'abadiat d'Ansegis (822-833): *Gesta abbatum Fontanellensis*, ed. per LOEWENFELD: 54 l. 20; ed. per LOHIER i LAPORTE: 104 l. 13; ed. per PRADIÉ: 164 l. 67.

69. Algunes còpies més tardanes són Monza, Biblioteca Capitolare, Ms. b 20/136, nord d'Itàlia (Monza?), *ca.* s. IX3/4 (I-VI); Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Nov. 404.8.4

ment primerenc d'aquesta obra i el seu ús per part d'autors diversos de la cort imperial de Lluís el Pietós i el seu entorn, com ara Freculf de Lisieux,⁷⁰ l'autor del *Chronicon Moissiacense*,⁷¹ Heito i Walafrid,⁷² així com Pascasi Radbert.⁷³ La transmissió⁷⁴ i consegüent recepció de la *Historia ecclesiastica* s'inicia amb una còpia de Corbie, datada a principis del segle IX,⁷⁵ i l'ús que en feu el mateix abat Adalard.⁷⁶ La transmissió primerenca de l'obra carolíngia es du a terme a la mateixa regió del nord del regne franc⁷⁷ i el nord d'Itàlia,⁷⁸ mentre que les re-

(16), Tours, s. IX/4 (XIV 32 i XV 13); Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 22, Weißenburg, s. IX/4 (I-XII); Fulda, Hessische Landesbibliothek, Fragm. 24, Germània occidental, s. IX/3-3/3 (XVI 7); Weißenburg (Baviera), Stadtbibliothek, Ms. 806, contraportada, Itàlia del nord, ca. s. IX. El fragment Filadèlfia (Pa.), Free Library, John Frederick Lewis Collection, T 195, França occidental, sembla posterior al s. IX (veg. BISCHOFF 2014: 256 núm. 5180 no pas encara avaluat: s. VIEX/VIIIN).

70. ALLEN 2002: 282*-285*. Però, de fet, és conegut ja per Alcuí, veg. *Epistola* 162, Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 261 l. 16-18.

71. CLASZEN 2012, I: 53, 98 amb n. 322-323, 99, 100 amb n. 330, 101, 105, 107-108 i 125-127 amb n. 445.

72. Heito, *Visio Wettini*, ed. per DÜMMLER: 271 l. 10-11; Walafrid Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per KNITTEL 1986: 66 v. 449-450, que fa referència a XVII IX, Flavi Josep, *Antiquitates Iudaicae*, ed. per BLATT: 494 l. 30-42, on es pot llegir el consum dels *puenda* d'Herodes, mentre que la resta del seu cos va quedar inafectada, i el càstig de Déu pels múltiples ultratges del rei: veg. TISCHLER 2014: 412-414 amb figures 3-4.

73. *Expositio in Matthaum*: PAULUS 1984: XXI.

74. SIEGMUND 1949: 56-58; JACOB i HANSLIK 1954: 8-56.

75. Sant Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Ms. lat. F. v. I. 11, Corbie, 814-821 [CLA XI, núm. 1606].

76. Després d'haver estat ja esmentat (VI 27) per l'italià Paulí d'Aquileia en una carta (a. 776-802): Paulí d'Aquileia, *Epistola*, ed. per DÜMMLER: 526 l. 35-38.

77. Leipzig, Universitätsbibliothek, Ms. 1608, fol. 1, França central o nord-oriental (?), ca. s. IX/4-2/4 (IX 34-35); Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 10 (21), Orleans, s. IX/3; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5082 + París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1630, fol. 17-18, París (?), s. IX/3; Nàpols, Biblioteca Nazionale, VI D 18, Corbie, s. IX/4; Winchester, Cathedral Library, Ms. XXV [olim Brockenhurst [Hampshire], Parish Church, Parish Register] (fragment), França nord-oriental, ca. s. IX/4 (VII 30-32 i 40). Altres còpies carolíngies són esmentades en els catàlegs de Saint-Germer-de-Fly sota l'abadiat d'Ansegis (807-833): *Gesta abbatum Fontanellensis*, ed. per LOEWENFELD: 57 l. 24-25; ed. per LOHIER i LAPORTE: 110 l. 5-7; ed. per PRADIÉ: 174 l. 62-64, i Saint-Riquier, 831: BECKER 1885, núm. 11: 28 núm. 193.

78. Montecassino, Archivio i Biblioteca dell'Abbazia, Ms. 302, Itàlia central (?), ca. s. IX/4; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 823, nord d'Itàlia, s. IX/4-

gions de l'est del regne franc⁷⁹ i d'Alamània⁸⁰ en produeixen més aviat còpies més tardanes i rares. Aquest panorama de transmissió, que continuà durant la segona meitat del segle IX a tots els indrets de l'imperi carolingi, però, tingué el centre en el nord d'Itàlia⁸¹ i reflecteix els indrets d'activitat dels receptors més importants de l'obra, com ara Freulf de Lisieux,⁸² els autors del Concili de París (any 825),⁸³ Jonàs d'Orleans,⁸⁴ Walafrid⁸⁵ i Seduli Escot.⁸⁶

med.; Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. CI (13), nord d'Itàlia, s. IX2/4(-med.). L'obra també és mencionada en Bobbio: BECKER 1885, núm. 32: 65 núm. 87-89.

79. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6376, Ratisbona, St. Emmeram, s. IX2/4; Trèveris, Stadtbibliothek, Ms. 1194/80 4°, fol. 1-186, ?, ca. s. IX2/4. Lorsch, ca. 860: HÄSE 2002: 137 l. 15-16 núm. 98 i 169 l. 15-16 núm. 20: veg. *ibid.*: 190 núm. 66.

80. L'obra es troba a St. Gallen, ca. s. IXmed.: LEHMANN 1918: 76, l. 9-11; a Murbach: MILDE 1968: 47, núm. 275; a Reichenau, s. IX2: LEHMANN 1918: 265, l. 33; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. hist. 2° 402, Reichenau (?), ca. s. IX3/4; Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 6, regió del llac de Constança, ca. s. IX3/4.

81. Còpies més tardanes són: París, Bibliothéque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1603, Baix Rin (?), s. IX2/4 o bé 3/4; Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, San Marco 383, nord d'Itàlia, ca. s. IX3/4; París, Bibliothéque de l'Arsenal, Ms. 483, fol. 114-115, Reims, ca. s. IX3/4 (VIII 13, 11-17 i IX 5, 3 - X 2); Gènova, Biblioteca Durazzo, Ms. 253 (B VII 7), Saint-Denis, s. IX3/4; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1970, fol. 1-193, vall del Rin mitjà, s. IX3/4; Londres, British Library, Add. 19961, Bèlgica, ca. s. IX3/4-4/4; Milà, Basilica di San Ambrogio, Archivio Capitolare, Ms. 7, regió de Milà, s. IX4/4; Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. CXLVII (16), nord d'Itàlia, s. IX4/4; Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 166 (LXXII), Narbona o bé Vic, ca. s. IX/X (GUDIOL I CUNILL 1934: 172-174 i fig. 25; GUDIOL I CUNILL 1955, 110 i fig. 78-80; GROS I PUJOL 2006: 17-19 núm. 4 amb 2 fig.); Goslar, Stadtarchiv, Fragm. 268, nord d'Itàlia, ca. s. IX/X (VI 12-14). Els manuscrits següents encara no han estat avaluats: Oslo i Londres, The Schøyen Collection, Ms. 85 + Trèveris, Stadtbibliothek, Fragm. Mapped III: BISCHOFF 2014: 381 núm. 6220; Trèveris, Stadtbibliothek, Ms. 2008/796 2°, fol. 16: *ibid.*: 378 núm. 6199.

82. DUMMER 1971; ALLEN 2002: 285*-288*.

83. *Libellus synodalis Parisiensis* a. 825, ed. per WERMINGHOFF: 487 l. 14-24 (s'hi citen X 30 i VI 42), 503 l. 1 - 504 l. 4 (s'hi citen I 4-5, II 18-19 i IX 46) i 517 l. 18-30 (s'hi cita VI 41-42).

84. *De institutione laicali* II 20, Jonàs d'Orleans, *De institutione laicali*: 211 l. 34-35 (es fa referència a IX 30).

85. *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum* cap. 20 i 26, Walafrid Estrabó, *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, ed. per BORETIUS i KRAUSE: 492 l. 16-26 i 505 l. 33 - 506 l. 2 (s'hi citen IX 38 i X 8-9).

86. HELLMANN 1906: 200 (llista detallada de tots els passatges emprats). Quant a la recepció carolíngia posterior: veg. LAISTNER 1948: 53 i 58-60.

1.3. FACETES DE LES IMATGES DE TEODORIC EN ELS ESCRITS HISTORIOGRÀFICS I BIOGRÀFICS

Aquest apartat no se centra primordialment en la «imatge de Teodoric» a l'època carolíngia, atès que ja ha estat reconstruïda d'alguns anys ençà,⁸⁷ sinó que més aviat s'hi analitza l'ús específicament «polític» de la seva imatge en la historiografia carolíngia dels segles VIII i IX. El meu propòsit és, per tant, matisar els processos encara poc estudiats de des/integració de la informació pragmàtica sobre el regne ostrogot de Teodoric en la cultura historiogràfica carolíngia, així com les seves diferents formes de representació. Tot i que tenim a disposició dos estudis breus fets per Fiorella Simoni sobre la memòria de Teodoric i els gots en la historiografia carolíngia,⁸⁸ manca encara fer una recerca profunda sobre el context polític concret i els propòsits d'aquest corrent específic de transferència i transformació historiogràfica i biogràfica, així com del procés de migració cultural de persones, models culturals i polítics, i manuscrits entre el sud i el nord de l'imperi carolingi.⁸⁹ Així doncs, examinaré els esbossos historiogràfics i biogràfics sobre la imatge de Teodoric des del segle VI en endavant; primerament s'analitzaran les fonts no franques i, després, les franques, així com l'ús i el desús que se'n feu en el marc de la historiografia carolíngia.⁹⁰

87. Veg. GOLTZ 2008: 600-607, qui, de manera breu, tracta sobre les «imatges» de Teodoric, tot i que no se centri en la seva funció sociopolítica quant a la cultura historiogràfica per a establir el domini carolingi a Itàlia i més enllà. Les obres següents encara tenen vàlua per a una primera orientació: THORBECKE 1875; ZIMMERMANN 1972. Quant a la historiografia ostrogoda: veg. HEATHER 1993.

88. SIMONI 1997: 131-133; SIMONI 2001; ambdós articles no apareixen citats en GOLTZ 2008.

89. En contraposició a això, veg. BORGOLTE 2012, el qual tracta de la migració social en l'espai del regne posterior dels longobards.

90. Sembla que l'època carolíngia no produí cap nou esbós biogràfic del rei ostrogot. MAURER 2006: 50-53 especula, sense cap evidència, que Carlemany esperonà Eginard a escriure una epopeia de Teodoric, encara mai no realitzada. Seguint de prop el parer de BERSCHIN 2001: 210 amb n. 297, és únicament en l'alta edat mitjana quan diversos indrets van intentar desenvolupar noves biografies independents de Teodoric sobre la base de les ja conegudes fonts de l'antiguitat tardana i de l'edat mitjana primerenca. Coneixem com a mínim tres intents d'escriure una vida del rei ostrogot: 1) El primer, a Fulda, quan n'era Rugger l'abat (1176-1177): *Vita Theoderici Fuldensis*, ed. per KRUSCH. L'autògraf manuscrit és a Leiden, Bi-

Hem de suposar que els autors del context polític i cultural immediat de la cort de Teodoric foren no només les fonts més fiables, sinó també les que tingueren més èxit de cara a la futura imatge del rei ostrogot. Però això no és pas vàlid per a tots els casos: pel que fa a Cassiodor, el «ministre» més important de Teodoric, no va prosperar amb les seves notes substancioses i alhora molt personals i importants sobre el regne de Teodoric a Itàlia, que ell mateix va inserir en la seva *Chronica*.⁹¹ El mateix es pot dir sobre la crònica mundial de Jordanes, la *Romana*,⁹² que constitueix una unitat conceptual junt amb la

bliotheek der Rijksuniversiteit, Vulcan. 46, el qual transmet la *Vida* de Teodoric com a prefaci d'una còpia de les *Variae* de Cassiodor. Les fonts són Fredegari II 57-59, Pau Diaca, *Historia Romana* xv-xvi, *Liber pontificalis (Vitae Symmachi, Hormisdæ et Iobannis I)* i Gregori el Gran, *Dialogi* iv 31. El manuscrit prové del monestir femení del Frauenberg de Fulda, on Rugger fou prebost de la comunitat (colofons al fol. 3r: *Colophons de manuscrits* 1973: 121 núm. 8388). Cal tenir, però, en compte que la còpia de les *Variae* deriva del model carolingi perdut de Lorsch (n. 17): STOPPACCI 2012b: 95, i, per tant, no podem excloure que tenim aquí un esbós biogràfic més antic. 2) Més o menys al mateix temps es va escriure una altra *Vida* en un monestir francès, potser de la vall del Loira: *Vita Theoderici ex Aimoino hausta*, ed. per KRUSCH. L'única font explotada és Aimoí de Fleury, *Historia Francorum* I 9-11 i II 1. Se'n coneixen tres manuscrits: Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 692, escrit per Saint-Maixent, s. xii2; Brusselles, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 4877-4886, Sainte-Marie de Villars, s. xiiii.; Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 264 [*olim* Londres, Ashburnham Library, Appendix 101], França, s. xiv. 3) Una tercera compilació biogràfica, encara no localitzada, fou extreta dels pasatges sobre Teodoric de Fredegari (II 57-62) i adjuntada al *Liber historiae Francorum: Vita Theoderici e Fredegario hausta*, ed. per KRUSCH. Quant als manuscrits d'aquest text datats del s. xii en endavant: veg. KRUSCH 1882: 319-320 i 516; KRUSCH 1888: 12-13; COLLINS 2007: 130.

91. Cassiodor, *Chronica*, ed. per MOMMSEN: 159-160: veg. *ad a.* 484: Teodoric cònsul; *ad a.* 489: entrada de Teodoric a Itàlia i lluita contra Odoacre; *ad a.* 490: continuació de la lluita de Teodoric contra Odoacre; *ad a.* 491: derrota d'Odoacre a Ravenna; *ad a.* 493: entrada de Teodoric a Ravenna i mort d'Odoacre; *ad a.* 500: política de subvenció i restauració de les muralles de Roma per part de Teodoric; política de restauració en altres ciutats d'Itàlia (instal·lacions, castells i palaus); *ad a.* 502: restauració de l'aqüeducte a Ravenna; *ad a.* 504: victòria sobre els búlgars; Sírmium esdevé part d'Itàlia; *ad a.* 508: expedició victoriosa contra els francs a la Gàl·lia; *ad a.* 515: noces de la filla de Teodoric, Amalásunta, amb el rei Eutaric: GOLTZ 2008: 343-345. Únicament el catàleg de Reichenau de Reginbert (835-842) en menciona l'obra (còdex de Reginbert núm. III): LEHMANN 1918: 258 l. 30. Aquest fet, en general, indica un coneixement reduït d'aquesta crònica en època carolíngia: STOPPACCI 2012b: 86-88.

92. Jordanes, *Romana*: GOLTZ 2008: 276-285. De manuscrits carolingis tenim els següents: (†) Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. lat. 921, Magúncia, s. viii/ix [CLA VIII, núm. 1224]; París, Bibliothèque nationale de France, Collection Baluze, Ms. 270, fol. 76r-94v, Toscana o Úmbria (?), s. ix1/3; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 920,

font principal sobre Teodoric, la *Getica*, escrita per Cassiodor a Ravenna a instàncies de Teodoric i revisada després per Jordanes a Constantinoble.⁹³ El Teodoric de Jordanes és més proper a un sobirà romà o, millor dit, romanitzat, que no pas ostrogot. A *Romana*, Jordanes descriu les primeres accions militars de Teodoric als Balcans, els primers passos de la seva carrera bizantina i la seva lluita contra Odoacre a Itàlia (com a *rex gentium et consul Romanus*) per tal de continuar amb la sobirania romana a la part occidental de l'imperi (§ 347-349); hi fa referència també a la mort de Teodoric i a la successió d'Atalaric (§ 367).⁹⁴ A *Getica*, la imatge de Teodoric oferta per Cassiodor-Jor-

Lorsch, s. IX/2; Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 95, Saint-Amand, s. IX/2 (BISCHOFF: no Saint-Amand, s. IX 4/4; GANZ 2015: 267-268: vall del Loira, s. IX4/4).

93. Jordanes, *Getica*: BARNISH 1984; CROKE 1987; WEISSENSTEINER 1994; CHRISTENSEN 2002 (vegeu-ne la recensió feta per WOOD 2003); CROKE 2005. D'entre els manuscrits actualment coneguts de *Getica*, els següents són carolingis: Palerm, Archivio di Stato, Codice Basile, Bobbio, s. VIIIex. [CLA suppl., núm. 1741]: STHAMER 1929; GIUNTA 1946; (†) Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. lat. 921, Magúncia, s. VIII/IX [CLA VIII, núm. 1224]: BISCHOFF 1971: 110-111 n. 44 i 48; Lausana, Bibliothéque cantonale et universitaire, Ms. 398, Fulda, s. VIII/IX; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottobon. lat. 1346, França occidental, s. IX/4-2/4; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 920, Lorsch, s. IX/2; Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillippus 1885, Verona, abans del 846 (Pacífic); Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 95, Saint-Amand, s. IX/2 (BISCHOFF: no Saint-Amand, s. IX4/4; GANZ 2015: 267-268: vall del Loira, s. IX4/4); GIUNTA i GRILLONE 1991: IX-XI; BRADLEY 1995 (discussió de variants). Ja se'n feu una còpia sota l'abadiat de Wandó de Saint-Wandrille, 742-747, *Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. per LOEWENFELD: 38 l. 39-40; ed. per LOHIER i LAPORTE: 67 l. 21-22; ed. per PRADIÉ: 108 l. 39-40. Una còpia de «chronica Jordanis episcopi» és mencionada també en el catàleg de Reichenau de Reginbert a. 835-842 (còdex de Reginbert núm. III): LEHMANN 1918: 258 l. 30. Un còdex amb ambdues *Historiae* és mencionat al catàleg de Murbach sota l'abadiat d'Iskar, tercer quart del segle IX: «historie Jordanis libri II», *Breviarium librorum Isghteri abbatis*, ed. per GEITH i BERSCHIN: 68 núm. 48. Una altra còpia de *Getica* podria ser el «libros cuiusdam de gestis Gothorum» i «cuiusdam de gestis Gothorum librum I.» present en el catàleg de Bobbio, BECKER 1885, núm. 32: 67 núm. 250 i 73 núm. 633, respectivament (veg., emperò, també la suara mencionada còpia de Bobbio). Quant a aquest paronama carolingi, cal que siguin revisades les següents valoracions de MCKITTERICK 1994a: 106: «[...] Paul the Deacon and Jordanes more closely resemble Gregory of Tours in the limited degree to which the texts appear to have been copied outside the regions most concerned with the contents»; MCKITTERICK 2004: 49: «[...] the “Getica” of Jordanes appears rarely outside the regions once ruled by Goths».

94. Jordanes, *Romana* § 347-349 i § 367, ed. per MOMMSEN: 44-45 i 48.

danés és molt més detallada.⁹⁵ L'obra ens brinda informació completa sobre la posició de Teodoric en la genealogia ostrogoda (cap. 14, § 80), el seu naixement i els primers passos de la seva educació a Bizanci (cap. 52, § 269-271), els seus primers èxits militars als Balcans (cap. 55-56, § 282 i 285-286), així com, després d'haver succeït el seu pare (cap. 56, § 288), els primers passos d'una típica carrera bizantina (*consul ordinarius*), que acaba feliçment amb l'erecció d'una estàtua eqüestre a Constantinoble i la seva reeixida lluita contra Odoacre a Itàlia (cap. 57, § 289-295). Finalment, s'hi narra la política d'aliances matrimonials per part de Teodoric i la creació de la confederació amb els regnes veïns (cap. 57-58, § 296-299 i 303), abans de concloure la breu biografia amb la defunció de Teodoric i amb el govern i la mort dels seus successors, és a dir, Atalaric i Amalasueta (cap. 59, § 304-306).⁹⁶

Amb aquestes fonts ostrogodes i romanes, la perspectiva visigòtica d'Hispania, elaborada per Isidor de Sevilla —no pas en la seva crònica del món, la *Chronica maiora*, sinó en la seva història etnològica més rellevant, la *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum*—, on presenta una tradició específicament hispànica i antibizantina de Teodoric,⁹⁷ és totalment contrastant. Isidor no mostra cap relació intertextual amb les imatges romanes negatives ja existents sobre l'herètic rei arrià Teodoric transmeses al *Liber pontificalis*,⁹⁸ als *Dialogi*⁹⁹ de Gregori el Gran i al *Liber in gloria martyrum* de Gregori de

95. GOFFART 1988: 65-68; GOLTZ 2008: 285-299.

96. Jordanes, *Getica* XIV 80, LII 269-271, LV 282, LVI 285-286, LVI 288, LVII 289-295, LVII-LVIII 296-299 i 303 i LIX 304-306, ed. per MOMMSEN: 77, 127-128, 130-131, 131-132, 132, 132-134, 134-136 i 136.

97. WOOD 2012b.

98. *Liber pontificalis*, ed. per DUCHESNE, I: 104 l. 32 - 106 l. 2, 106 l. 8-14 (1a redacció) i p. 276 l. 9-10 (2a redacció): quant a la mort sobtada de Teodoric a causa del càstig de Déu per haver mantingut el papa Joan I en custòdia fins a la seva mort: veg. GOLTZ 2008: 402, 409, 424-425 (1a redacció) i 455 (2a redacció). Sobre la imatge negativa de Teodoric en aquesta obra: *ibid.*: 334-337, 400-428 i 453-455. Una còpia d'aquesta obra fou enviada pel papa Lleó III entre el 800 i el 814 a la cort d'Aquisgrà: BUCHNER 1926; BISCHOFF 1965: 44 amb n. 16. Lleó III era a Aquisgrà, del desembre del 804 al gener del 805: COURCELLE 1948: 377.

99. IV 31, 3-4, Gregori el Gran, *Dialogi*, ed. per DE VOGÜÉ: 104 l. 16 - 106 l. 31: a la vegada, les víctimes de Teodoric, el papa Joan I i el patrici Símmac, ara llancen el rei, desarmat de cinyell i descalçat, al volcà Etna: GOLTZ 2008: 591-595. Per a la transmissió carolíngia incessant d'aquesta obra, especialment d'ençà del tombant del s. VIII al IX i en totes les parts de l'imperi: veg. CASTALDI i CHIESA 2013: 135-159.

Tours.¹⁰⁰ El bisbe de Sevilla està molt més interessat en el conflicte reeixit de Teodoric amb els francs després de la mort del seu gendre (cap. 36), en el seu conflicte triomfant amb el *princeps* Gisalic de Narbona (cap. 37-38), en el seu govern a Itàlia com a *consul et rex* (cap. 39) i, finalment, en la seva mort (cap. 40).¹⁰¹

Tot i els múltiples entrebancs personals i polítics amb la història dels francs, Teodoric no té un paper destacat en la historiografia franca primerenca a partir del segle vi. Gregori de Tours, per exemple, dona només alguns detalls de la família de Teodoric al llibre III dels *Decem libri historiarum*.¹⁰² Força diferent és la recepció de la història de Teodoric en la crònica del món franca de mitjan segle vii per part de l'anomenat Fredegari. Aquí, per primera vegada en la historiografia franca, Teodoric és presentat com un sobirà important, lloable i relativament independent (II 57-59).¹⁰³ Algunes de les tradicions de Fredegari són llegendàries i mostren una clara provenença bizantina a través del sud i el nord d'Itàlia.¹⁰⁴ A part de la informació detallada del naixement de Teodoric, la infantesa i els primers passos de la típica carrera militar i civil bizantina com a «patrici», la victòria sobre Odoacre i els avars, l'establiment del seu domini sobre Itàlia i la confederació que feu amb les *gentes* veïnes i les aliances matrimonials, la crònica informa per primera vegada del programa gairebé imperial de restauració i construcció d'edificis i serveis públics per

100. Cap. 39 (sobre el càstig de Teodoric per afliccions i l'infern com a venjança de Déu), Gregori de Tours, *Liber in gloria martyrum*, ed. per KRUSCH: 63; veg. GOLTZ 2008: 588-590. Els manuscrits següents d'aquesta obra són carolingis: Bonn, Universitätsbibliothek, S 366, fol. 34r/v i 41r/v (palimpsest), Werden, s. iXin. [CLA VIII, núm. 1070]; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2204, França occidental (regió de Tours?), ca. s. iXI/4-2/4; Düsseldorf, Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Hs. Z 4 no 10, Germània nord-occidental (?), ca. s. iX3/3 (cap. 83-86); Berna, Burgerbibliothek, Cod. 199, fol. 3r-137v, regió de Reims, s. iX4/4.

101. Isidor de Sevilla, *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, ed. per MOMMSEN: 282-283; veg. ZIMMERMANN 1972: 75; GOLTZ 2008: 600 amb n. 10.

102. III 5 (sobre el destí de Sigeric, el net de Teodoric i fill de Sigismund) i III 31 (sobre Audofleda —muller de Teodoric i germana de Clodoveu I— i la seva filla Amalasueta), Gregori de Tours, *Decem libri historiarum*, ed. per KRUSCH i LEVISON: 100-101 i 126-128; veg. GOLTZ 2008: 589-590.

103. Fredegari, *Chronica*, ed. per KRUSCH: 78-83; BORCHERT 2005; COLLINS 2007: 47-48 amb n. 139 i 51-52; GOLTZ 2008: 487 i 599. El model escrit «huius libri gesta» (II 57), anteriorment postulat com a perdut (Fredegari, *Chronica*, ed. per KRUSCH: 78 l. 2), és la referència de Fredegari a la seva pròpia obra: veg. BORCHERT 2005: 436.

104. BORCHERT 2005: 447-448; FISCHER 2014: 58 i 69.

part de Teodoric (cap. 57). Després del capítol sobre la pau de Teodoric amb els francs i els visigots (cap. 58), Fredegari tanca el seu esbós biogràfic amb l'execució, per part de Teodoric, del papa Joan I i del «patrici» Símmac, la seva pròpia mort violenta causada pel seu germà Gaiseric (potser per confusió amb la mort de Teodoric II) i la versió alternativa de la seva mort, que el papa Gregori el Gran ja havia narrat en els *Dialogi* (cap. 59). Algú va reescriure aquesta crònica en època carolíngia, és a dir, va reorganitzar-la i continuar-la fins l'any 768.¹⁰⁵ En qualsevol cas, pel que podem veure, les parts originals que tracten sobre Teodoric mai no van ser emprades en les noves cròniques o compilacions carolíngies.¹⁰⁶ Un altre fet interessant és l'existència d'una nova còpia carolíngia de Fredegari elaborada al voltant del 800 a l'abadia alamànica de Reichenau, de tradicional orientació italiana; per tant, exactament en el mateix període, quan Carlemany va transferir l'estàtua eqüestre de Teodoric de Ravenna a Aquisgrà (801).¹⁰⁷ El model d'aquesta còpia i dos altres antics manuscrits carolíngis pertanyen a la regió alamànica del llac de Constança i del sud-oest de Germània, així com al centre intel·lectual carolíngi de Metz sota el bisbe Angilram († 791).¹⁰⁸

105. Es coneixen les còpies carolíngies següents d'aquesta versió: Dillingen, Studienbibliothek, XV Fragm. 1, Rècia, s. IX1/3 (IV 25-27); Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 158, Borgonya (?), ca. s. IX2/4; Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 802, Fulda, s. IX1/2; Milà, Basilica di San Ambrogio, Archivio Capitolare, Ms. 13, nord d'Itàlia, ca. s. IX3/4; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 213, Reims, Saint-Remi, ca. s. IX3/4; Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 29445/1 [*olim* clm 29045 c] + Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14418 (esquinços) + Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14422 (esquinç al fol. 1) + (†) Munic, Universitätsbibliothek, Fragm. s. n., Ratisbona, St. Emmeram, s. IX2 (II 22-58); Londres, British Library, Harley 3771, França oriental (?), s. IX/X o bé s. xin.: COLLINS 2007: XIV-XV i 96-114.

106. Sobre Freculf com a excepció negligible: veg. n. 149.

107. Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 482, Reichenau, ca. 800 (MAAG 2014: 201: «VIII-IX Bodensee Reichenau?») [CLA X, núm. 1480]: BISCHOFF 1971: 107 amb n. 23 i 26.

108. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. lat. Q. 5. + Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 713, fol. 1r-63v, regió del llac de Constança, s. VIII/IX (MAAG 2014: 197: «VIII-IX Reichenau? Sankt Gallen?») [CLA I, núm. 108 i CLA X, núm. 108]; Basilea, Universitätsbibliothek, N I 6 no 42, Germània sud-occidental, s. VIII/IX [CLA Addenda, núm. 1812] (III 52-55). Un altre manuscrit primerenc fou (†) Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 134, Metz, s. VIII/IX [CLA VI, núm. 788]. La còpia més antiga conservada fou feta a la regió de Lió, 714-715: París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10910 [CLA V, núm.

El «pare» real dels primers intents d'escriure una historiografia universal carolíngia¹⁰⁹ i, per tant, d'integrar la història del regne de Teodoric, és Beda el Venerable amb la seva *Chronica maiora*.¹¹⁰ Tot i que només ens hi ofereix una informació breu i ja coneguda sobre Teodoric relatant les expedicions militars als Balcans i l'ocupació d'Itàlia (§ 501-502),¹¹¹ la seva responsabilitat en l'execució del papa Joan I i el «patrici» Símmac i, finalment, la pròpia mort sobtada només un any després de l'execució de Símmac (§ 511-512),¹¹² l'exploació selectiva per part de Beda de la crònica de Marcellí Comes,¹¹³ una font de Ravenna ja emprada per Màrius d'Avenches,¹¹⁴ i de les biografies pa-

608]. Els manuscrits carolingis més recents són: Berna, Burgerbibliothek, Cod. 318, regió de Reims, ca. s. IX/3 i Londres, British Library, Harley 5251, sud de França (?), s. IX/x: veg. COLLINS 2007: XIV i 55-81.

109. MCKITTERICK 2006: 22-33 (selectiva i sense valoració de Teodoric).

110. Beda el Venerable, *Chronica maiora*: GOLTZ 2008: 596-597.

111. «Mortuo Theodorico Triarii filio alius Theodoricus cognomento Valamer Gothorum suscepit regnum, qui utramque Macedoniam Thessaliamque depopulatus est. Et plurima regiae civitatis loca igne succendens Italiam quoque infestus occupavit», Beda el Venerable, *Chronica maiora*, ed. per MOMMSEN: 305 l. 25 - 306 l. 2; ed. per JONES: 519 l. 1667-1671.

112. «Qui [sc. «Iohannes Romanae ecclesiae pontifex»] dum rediens Ravennam venisset, Theodoricus eum cum comitibus carceris afflictione peremit, invidia ductus, quia catholicae pietatis defensor Iustinus eum honorifice suscepisset. Quo anno, id est consulis Probi iunioris, et Simmachum patricium Ravennae occiderat et ipse anno sequente ibidem subita morte periit, succedente in regnum Athalarico nepote eius», Beda el Venerable, *Chronica maiora*, ed. per MOMMSEN: 307 l. 1-8; ed. per JONES: 520 l. 1697-1702.

113. Marcellí Comes, *Chronicon*, ed. per MOMMSEN: 92-93; veg. *ad a.* 482: primer èxit militar als Balcans; *ad a.* 483: Teodoric esdevé *magister militiae* i *consul*; *ad a.* 487: altres èxits militars; *ad a.* 488: entrada de Teodoric a Itàlia; *ad a.* 489: ocupació d'Itàlia, lluita contra Odoacre i mort d'Odoacre: veg. CROKE 1995: 28-30 i 104-106; CROKE 2001: 61-67, 73-74, 78, 96, 178, 193, 227 (sobre Teodoric) i 243-249 (sobre el possible ús indirecte de Marcellí Comes en Beda, sense cap menció explícita de Teodoric); GOLTZ 2008: 91-92, 115 n. 126-128 i 127 n. 171. Marcellí Comes, oriünd d'Ilíria, és el primer autor conegut que creu explícitament en el final de l'imperi romà d'occident el 476, atès que és quan les prerrogatives sobre les regions occidentals de l'imperi passen a pertànyer a l'emperador romà a l'orient: veg. CROKE 1983: 86-87, 103, 111 i 118-119. No en tenim cap manuscrit carolingi —el de Saint-Omer, Bibliothèque municipale, Ms. 706 és de finals del s. x—, però sí que en resta una còpia preciosa de la segona meitat del segle VI, potser de Vivarium: Oxford, Bodleian Library, Auct. T. 2. 26, fol. 146r-178v [CLA II, núm. 233b]: veg. CROKE 2001: 238-240; JAKOBI 2011: 177.

114. Màrius d'Avenches, *Chronicon*, ed. per MOMMSEN: 235; veg. *ad a.* 525 i *a.* 526: FAVROD 1990: 5-6; FAVROD 1991: 28 amb n. 6-7 i 115; GOLTZ 2008: 366-371, 373 i 589. La transmissió

pals del *Liber pontificalis*, ha ajudat a fixar la imatge d'un Teodoric políticament independent en les continuacions carolíngies més antigues de la seva crònica, del darrer quart del segle VIII en endavant. Aquesta genealogia dels escrits històrics mostra l'extraordinària influència de Beda sobre la pràctica inicial carolíngia de la historiografia. La primera crònica mundial carolíngia des de Fredegari, basada en les cròniques de Beda, Orosi i Fredegari, és el *Chronicon universale* (fins al 741),¹¹⁵ escrit probablement a l'abadia de Flavigny, a la Borgonya, a l'inici del regnat de Carlemany.¹¹⁶ No és una mera casualitat que aquesta obra fos redactada en un monestir de l'arquebisbat de Sens, perquè el seu bisbe metropolità era aleshores Guillicari, el cap de «l'església nacional» franca. Els dos breus passatges que tracten sobre Teodoric són els mateixos que en la crònica de Beda.¹¹⁷

També podem observar la mateixa imatge abreujada de Teodoric en algunes altres cròniques carolíngies més, car són, de fet, continuacions de la crònica de Beda. Només esmentaré aquí el *Chronicon Laurissense breve*, escrit sota l'abadiat d'Adalung de Lorsch i que va ser el primer intent de desenvolupar la història de la família reial carolíngia des del 741,¹¹⁸ el *Chronicon breve Alamannicum* en la seva primera versió, fins al 814,¹¹⁹ i el *Chronicon Moissiacense*,

de la crònica és gairebé inexistent: l'única còpia, un manuscrit carolingi, és Londres, British Library, Add. 16974, França nord-oriental (?), ca. s. IX/3.

115. *Chronicon universale*, ed. per WAITZ (edició parcial); ed. per MOMMSEN (edició parcial). Coneixem com a mínim quatre manuscrits primerencs d'aquest text, amb diferents continuacions fins al s. IX: Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, Scal. 28, Flavigny, ca. 816 (McKITTERICK 2004: 24-25 fig. 3); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1615, Auxerre, s. IX1/4(-2/4); Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 246, Weltenburg, ca. 850 (*ibid.*: 27 fig. 4); Besançon, Bibliothèque municipale, Ms. 186, França oriental (?), s. IX/3. CLOSE 2010: 311 i 323-324, demostrà que la còpia amb la continuació fins al 811, Brusselles, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 17349-17360, Anvers, 1783, que es retrotrau a una còpia del 1678 presa d'un còdex antic de St. Maximin a Trèveris, no conté cap dels passatges de Beda relacionats amb la història franca, els quals són característics per l'estructura de les còpies textuals del *Chronicon universale*.

116. La mort de l'emperador bizantí Constantí V (14 de setembre de 775), però, no hi figura mencionada.

117. *Chronicon universale*, ed. per WAITZ: 10 l. 20-22 i 11 l. 13-17. Un tercer fragment és pres de Fredegari: *ibid.*: 10 l. 6-9.

118. *Chronicon Laurissense breve*, ed. per PERTZ; ed. per SCHNORR VON CAROLSFELD.

119. *Chronicon breve Alamannicum*, ed. per WAITZ; ed. per MOMMSEN: veg. WATTENBACH, LEVISON i LÖWE 1953: 259 n. 316; VON DEN BRINCKEN 1957: 117. Un afegitó per a l'era mun-

fins al 818, escrit en el context espiritual i polític immediat de Benet d'Aniana.¹²⁰ Una altra crònica mundial breu, també basada en Beda, és la *Chronica de vi aetatibus mundi*.¹²¹ Però, tot i el seu rerefons historiogràfic i encara escrita amb l'esperit d'Alcuí el 807 i integrada després de forma revisada en l'enciclopèdia computística d'Aquisgrà de l'any 809,¹²² la crònica sorprenentment no conté la més mínima informació sobre Teodoric: potser aquest fet és degut a la imatge ambivalent, per no dir-ne negativa, de Teodoric per part d'Alcuí, provocada per la lectura de l'obra boecinana *De consolatione Philosophiae*?¹²³

Això també s'esdevé amb el còdex perdut de Reginbert de Reichenau (núm. xxxvi), que es pot reconstruir a partir de còpies, iniciades per Konrad Peutinger l'any 1508. Fou una compilació històrica¹²⁴ del *De sex aetatibus mundi* de Beda (fol. 144r-145v), els *Annales Laureshamenses* per als anys 703-770 (fol. 145v-146r) i els *Annales regni Francorum* per als anys 771-818 (fol. 146r-157r), per una banda,¹²⁵ i dels *Gesta Hludowici imperatoris* de Thegan (fol. 3r-8r), l'*Episcoporum de poenitentia relatio Compendiensis* de l'any 833 (fol. 8r-9v) i la *Divisio regnorum* de l'any 806 (fol. 9v-11r), per l'altra. Aquesta compilació presenta una història mundial des del principi fins a la profunda crisi de l'imperi carolingi sota Lluís el Pietós el 833, però novament no esmenta Teodoric en la primera part, escrita per Beda el Venerable. Hi ha sòlids arguments a favor de considerar Walafriad Estrabó l'iniciador d'aquesta compilació històrica,¹²⁶

dial 4423 és «Theotricus rex Romam obtinuit», *Chronicon breve Alamannicum*, ed. per WAITZ: 260 l. 14.

120. *Chronicon Moissiacense*, ed. per CLASZEN: 89 l. 20-22 i 91 l. 20-24.

121. *Chronica de vi aetatibus mundi*, ed. per MOMMSEN.

122. BORST 1993: 69 i 72. Existeix també una segona versió revisada de l'enciclopèdia del 818: *ibid.*: 73.

123. Veg. a continuació: 51-52.

124. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Ms. Akc. 1949 KN 397, fol. 144r-157r i fol. 3r-11r. Quant a descripcions més detallades i avaluacions d'aquest manuscrit i pel que fa a la reconstrucció del còdex original de Reichenau: veg. TISCHLER 2001a, I: 870-884; TISCHLER 2008a: 205-207, 219, 227, 231-232 i 235-239.

125. Aquesta compilació s'acaba en el mateix any que el *Chronicon Moissiacense*, el qual pertany al context de Benet d'Aniana: veg. n. 120.

126. Arran de POKORNY 2013: 26 (amb signe d'interrogació), he subratllat aquest fet en el meu article, encara no publicat, «Changing Perceptions of a Carolingian Constitution: The Legal and Historiographical Contexts of the *Divisio regnorum* in the Early 9th Century», la tesi principal del qual fou oferta a l'International Medieval Congress de Leeds el 2014 (sessió 1607: «Law and Empire. Editing the Carolingian Capitularies II», Leeds, 10 de juliol de 2014). Les

i això encaixaria amb la imatge negativa de Teodoric desenvolupada en el seu poema *De imagine Tetrici*.¹²⁷ Per contra, les cròniques del món tardanes d'origen carolingi, escrites per Adó de Viena¹²⁸ i Reginó de Prüm,¹²⁹ novament transmeten els passatges de Beda el Venerable sobre Teodoric.

A part d'aquest redescobriment francocarolingi relatiu a la història de Teodoric, també podem resseguir les petges del Renaixement ostrogot a la Itàlia longobardocarlíngia. Els primers indicis d'una llegenda de Teodoric-Dietric es poden trobar en època longobarda tardana.¹³⁰ El rei Desideri (757-774) sembla haver legitimat la seva posició com a hereu del govern ostrogot en presentar-se com a descendent i successor de Teodoric,¹³¹ i el seu precursor Liutprand (712-744) ja veié en Teodoric un model per al seu propi

versions textuales de diverses obres compilades en el manuscrit original carolingi poden oferir suggeriments plausibles per al possible redactor de Reichenau de tota la col·lecció: d'una banda, la biografia de Thegan és transmesa en la nova edició de Walafrid del 840-842, la qual es correspon amb la data del catàleg de manuscrits de Reichenau sobre els manuscrits de Reginbert, on trobem la descripció del còdex original carolingi. D'altra banda, l'*Episcoporum de poenitentia relatio Compendiensis* i la *Divisio regnorum* es transmeten en versions textuales de ca. el 840, possiblement derivades de la mà de Walafrid. Per tant, podem concloure que l'autor o el cervell de la redacció d'aquesta recopilació emocionant de textos històrics i jurídics treballava en el context d'Aquisgrà-Reichenau i no fou ningú altre que el mateix Walafrid en persona. Un altre argument per a la relació d'aquest recull de textos amb Reichenau (o fins i tot Walafrid) és la redacció especial del *De sex aetatibus mundi* de Beda, que arriba fins a la mort de Lluís el Pietós i també es transmet en un còdex de Reichenau, París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4860: veg. POKORNY 2013: 12-13.

127. Com en la n. 10 i a continuació: 56-58.

128. «Mortuo Theodorico Triarii filio, alius Theodoricus, cognomento Valamer, Gothorum suscepit regnum, qui utramque Macedoniam Thessaliamque depopulatus est. Plurima regiae civitatis loca igne succendens, Italiam quoque infestus occupavit [...] Qui [sc. «Joannes Romanae Ecclesiae pontifex»] cum rediens Ravennam venisset, Theodoricus eum cum comitibus caeteris carceris afflictione peremit, invidia ductus, quia catholicae pietatis defensor Justinus eum honorifice suscepisset. Quo tempore Symmachum atque Boethium consulares viros, pro catholica pietate idem Theodericus occidit: quique anno sequente subita morte periit, succedente in regno Atalarico nepote ejus», Adó de Viena, *Chronicon*, ed. per MIGNE: 104 l. 52-57 i 107 l. 31-39; veg. KREMERS 1911: 78 i 91 (s'hi empra la *Chronica* de Beda el Venerable).

129. Reginó de Prüm, *Chronicon*, ed. per KURZE: 19 l. 2-3 i 20 l. 8-10 i 13; veg. ERMISCH 1872: 42-44 i 80 (que no fa referència explícita a Teodoric).

130. MASSER 1984: 642-644.

131. KRAHWINKLER 1992: 134 amb n. 94.

govern.¹³² Si això és correcte, l'interès de Carlemany en Teodoric podria remuntar-se a la primera fase dels contactes amb Itàlia. En la seva aproximació a la Itàlia longobarda, els carolingis podien descobrir noves fonts i informacions sobre Teodoric. En aquest sentit, un dels primers mestres longobards importants de Carlemany, Pau Diaca, per exemple, esmenta en dos breus passatges de la seva *Historia Langobardorum* els palaus reials longobards de Pavia i Monza com a resultat de l'ampli programa de construcció de Teodoric.¹³³ L'Anònim Valesià que hi ha en la segona part de l'anomenat *Epitome Phillippsiana* descriu també aquestes i altres activitats italianes del rei ostrogot des d'una perspectiva específica veronesa.¹³⁴ Aquesta breu història de Teodoric va ser recopiada conscientment a la Verona carolíngia de l'inici del segle IX,¹³⁵ de manera que podem afirmar que aquesta còpia d'una compilació historiogràfica tardoromana va servir per a la creació d'una nova ideologia política, així com per a la legitimació del govern carolíngi en el *regnum Italiae*.¹³⁶ Ara bé, aquesta commemoració carolíngia d'un govern ostrogot legitimat sobre Itàlia¹³⁷ fou conscientment desposseïda de qualsevol record del regne longobard, tal com mostra, d'una manera flagrant, el context de la còpia de Verona.¹³⁸ Per això no és casual que la cort carolíngia de Verona tingués interès en

132. BARNISH 1988: 152.

133. II 27 i IV 21: «Tunc ad eum [sc. «Alboin regem»] omnis populus in palatium, quod quondam rex Theudericus construxerat, concurrens [...] Quo in loco etiam, Theudericus quondam Gothorum rex palatium construxit, pro eo quod aestivo tempore locus ipse, utpote vicinus Alpibus, temperatus ac salubris existit», Pau Diaca, *Historia Langobardorum*, ed. per WAITZ: 104 l. 10-11 i 154 l. 10 - 155 l. 3; veg. LÖWE 1952: 397-398 amb n. 177. Tots dos passatges són importants perquè Alboí és el llegendari conqueridor longobard d'Itàlia, veg. JARNUT 1982: 33-36; WOLFRAM 1994: 398-405; POHL 2002: 190, 195-197 i 199-201.

134. Anònim Valesià, *Excerpta*, ed. per MOMMSEN; ed. per MOREAU i VELKOV; ed. per KÖNIG; veg. BARNISH 1983; ZECCHINI 1993; KÖNIG 1997; GIARDINA 2006: 107-116; VITIELLO 2006; GOLTZ 2008: 476-526.

135. Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillippus 1885, fol. 37r-49r, el qual originàriament formava part d'una miscel·lània històrica més gran: ROSE 1893-1905: 299-307 núm. 136-137; CESSI 1912-1913: v n. 1; BISCHOFF 1998: 93; BISCHOFF 2004: 87. Encara hi ha una altra còpia de Verona del s. XII (a. 1181), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 927, fol. 126v-134v, però el seu text mostra, d'una banda, omissions i, de l'altra, interpolacions extretes de la *Getica* de Jordanes; veg. CESSI 1912-1913: vi n. 1 i IX-X; BRADLEY 1963.

136. TÖNDINI 2011a; TÖNDINI.

137. NERI 1995.

138. POHL 1994: 391-392 amb n. 99 i 404.

aquest curiós text copiat en el context de la coronació imperial de Carlemany a Roma i de l'establiment d'un govern independent carolingi sobre Itàlia pel que fa a les prerrogatives de Constantinoble sobre aquest país.¹³⁹ El text descriu, de fet, com l'emperador bizantí Zenó establí Teodoric, l'antic líder militar ostrogot, com a «patrici» i «cònsol» a Itàlia, i com el segon va vèncer Odoacre (Anònim Valesià, *Excerpta*, cap. 11). Després d'haver estat elegit rei dels gots i de segellar la pau amb l'emperador bizantí Anastasi I, Teodoric mostrà grans competències polítiques, gairebé imperials, en diferents camps; en el cisma papal, feu de mediador entre Símmac i Llorenç i, encara més, desenvolupà un sistema veritable d'aliances matrimonials, restaurà i construí serveis públics a Ravenna, Verona i Pavia, i finalment creà una confederació política de les *gentes* veïnes (cap. 12). El text acaba amb els judicis de Teodoric contra Boeci (cap. 14),¹⁴⁰ contra el papa Joan I i contra Símmac (cap. 15). Tenint esguard d'aquesta compilació historiogràfica recontextualitzada, el rei Pipí d'Itàlia i el seu pare, Carlemany, van demostrar la seva habilitat no només per a equilibrar les forces entre els nous sobirans, els seus representants i les elits natives, sinó també per a assegurar l'estabilitat d'un nou regne transalpí en l'àmbit local de Verona i supralocal d'Itàlia.

Molt més important quant a l'interès carolingi en Teodoric i en el seu potencial per a formar una nova identitat política a Itàlia, malgrat tot, és la redescoberta de la font principal de la història ostrogoda, l'obra *Getica*, de Jordanes, a la Itàlia longobarda i a l'imperi carolingi. El pont entre l'autor romà tardà i els carolingis a la Itàlia longobarda fou, pel que sembla, de nou Pau Diaca.¹⁴¹ Ja en la seva *Historia Romana* treu els passatges per a la biografia sobre Teodoric relacionats amb el seu període als Balcans i el seu govern a Ità-

139. En aquest context polític potser també cal tenir en compte l'origen «macedoni» de Teodoric, i no pas, per tant, «grec», circumstància que podria haver fet augmentar per als carolingis l'atractiu d'aquest rei ostrogot en el conflicte de llarga durada amb Bizanci sobre el govern legítim d'Itàlia i Roma: des del punt de vista francocarolingi, aquest conflicte va ser concebut com una disputa entre descendents legítims i il·legítims de Troia, és a dir, entre els macedonis o francs, els romans i els grecs. Aquesta renovada perspectiva atractiva de Teodoric no és tinguda en compte a GIARDINA 1998: 192-195.

140. Aquí, Teodoric és més o menys descrit com l'assassí de Boeci; veg. SCHNEEGE 1894: 23 amb n. 3.

141. ZIMMERMANN 1972: 80-81; GOFFART 1988: 365-369; ROGAN 1993: 156-157.

lia, en gran manera, de Jordanes.¹⁴² Poc després de la coronació imperial de Carlemany i la seva visita a l'antiga residència de Teodoric a Ravenna, Alcuí mostra el seu gran interès en una còpia del manuscrit de Jordanes preservat a l'abadia de Saint-Riquier.¹⁴³ Aquest interès s'ha de veure en el context immediat del trasllat de l'estàtua eqüestre de Teodoric de Ravenna a Aquisgrà a la primavera del 801.¹⁴⁴ Els fragments de la *Getica* de Jordanes semblen pertànyer al mateix context cronològic i polític de l'àmbit codicològic immediat de la còpia de l'Anònim Valesià de Verona esmentada més amunt, ja que introdueixen la història de Teodoric a Itàlia i la seva carrera posterior allí.¹⁴⁵ Més encara: alguns manuscrits carolingis primerencs de l'obra de Jordanes manifesten un interès creixent en la història dels gots abans i després del 800. Mencionem aquí només la còpia de finals del segle VIII de Bobbio, que no va ser descoberta fins a l'inici del segle XX als arxius públics de Palerm,¹⁴⁶ el famós manuscrit anglosaxó de Heidelberg, escrit a finals del segle VIII o principis del segle IX a Magúncia,¹⁴⁷ i els fragments d'un manuscrit anglosaxó de Fulda d'un període un xic posterior, conservat avui a Lausana.¹⁴⁸ Si, a més

142. XV 10, XV 12-20, XVI 4 i XVI 8-11, Pau Diaca, *Historia Romana* XV 10, XV 12-20, XVI 4 i XVI 8-11, ed. per DROYSEN: 122, 122-127, 128 i 129-130; ed. per CRIVELLUCCI: 215, 216-224, 227 i 229-231. Jordanes sobretot fa referència a la *Getica*, però també a la *Romana*. Altres fonts són: i.a. Cassiodor, *Chronica*; Ennodius de Pavia, *Panegyricus*; l'Anònim Valesià; el *Liber pontificalis*; Gregori el Gran, *Dialogi*, i Beda el Venerable, *Chronica maiora*. ROHR 1995: 139 amb n. 343 i 170 amb n. 456 fins i tot suposa un coneixement directe del text panegíric d'Ennodius a la cort de Carlemany, introduït per l'historiador Pau Diaca.

143. Alcuí, *Epistola* 221: «Si habeas Jordanis historiam, dirige mihi propter quarumdam notitiam», Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 365 l. 15; veg. BAESECKE 1949: 176; LÖWE 1952: 396 amb n. 170; JULLIEN i PERELMAN 1999: 303. El manuscrit és encara mencionat al catàleg del 831: BECKER 1885, núm. 11: 28 núm. 198.

144. Ja ho suggereix BAESECKE 1949: 180. Hi hagué connexions personals entre Saint-Riquier i Verona, ja que l'abat Angilbert de Saint-Riquier probablement dirigí la capella reial de Pipí d'Itàlia a Verona: FLECKENSTEIN 1959: 67. Paral·lelament a Aquisgrà, Saint-Riquier també participà en el trasllat d'antigues columnes provinents de Roma: BINDING 2007: 18 i 28.

145. MCKITTERICK 2004: 55.

146. Com en la n. 93.

147. *Ibid.*

148. Lausana, Bibliothèque cantonale et universitaire, Ms. 398, s. IX1/4-2/4: CHRIST 1933: 212 núm. 335; BISCHOFF 1971: 110 n. 44. Per a un espècimen del manuscrit: veg. BESSON 1909: 217 fig. 169. És pura coincidència que Fulda també sigui la seu d'on prové el fragment de Kasel del famós *Hildebrandslied*, el qual cita un episodi del grup de sagues de Dietrich de Berna,

a més, tenim en compte la possible educació de Freulf a Fulda sota Raban Maur, no és pas cap sorpresa que, en el mateix període, l'autor, ara bisbe de Lisieux, integri la història dels gots de Jordanes i el seu rei Teodoric en la primera crònica del món carolíngia, que ja no era una mera continuació de la crònica de Beda.¹⁴⁹

L'enorme recepció de Freulf per part de Jordanes no és cap coincidència, atès que l'iniciador de la crònica universal fou Helisacar, l'abat del mateix monestir de Saint-Riquier, on Alcuí havia demanat el 801 que li facilitessin una còpia d'exactament aquest autor tardoromà.¹⁵⁰ La importància d'aquesta recepció recent de Jordanes per a la comprensió de la crònica mundial de Freulf es pot extraure de la carta dedicatòria enviada a l'emperadriu Judit: Freulf hi escriu que el govern dels emperadors romans i els seus governadors a Itàlia i la Gàl·lia ha arribat a la seva fi, tot i que hi descriu altres esdeveniments que arriben fins a l'època del papa Gregori el Gran en el context cronològic de Bizanci.¹⁵¹ Mitjançant aquesta obra, Freulf mostra a l'emperadriu carolíngia i a la seva cort que aquests esdeveniments i fins i tot la història dels ostrogots tingueren efectes sobre la mateixa època carolíngia. En la seva crònica del món, Freulf hi analitza la situació política de les parts occidentals de l'imperi romà, tenint en compte el precedent domini ostrogot sota

copiat als anys trenta o quaranta del s. IX: veg. BISCHOFF 1971: 112-113; *Hiltibrabt* 1984; INNES 2000: 241-244 no fa menció de la còpia de Fredegari de Fulda en aquest context.

149. Freulf de Lisieux, *Chronicon* I 2, 25-26, II 3, 6, II 5, 5, II 5, 14, II 5, 16-18 i II 5, 21-22, ed. per ALLEN: 134-139, 148, 565, 682, 685, 698-700, 702, 705-710, 713-714 i 718: veg. ALLEN 2002: 213* i 311*-312* (llista detallada de tots els passatges utilitzats). A diferència d'aquest panorama, l'ús que Freulf fa dels capítols de Fredegari sobre Teodoric (II 57-62) és gairebé inexistent: *ibid.*: 291*. Aquesta crònica universal carolíngia tan important no és esmentada per GOLTZ 2008.

150. Com en la n. 143.

151. II 2 *Prologus*: «Igitur ab Octaviano Augusto et Domini nativitate salvatoris nostri secundum adgressus sum scribendo opus, quod peregi usque ad regna Francorum et Longobardorum, deficientibus Romanorum imperatoribus seu iudicibus ab Italia et Gallis, Gothorum quoque regibus qui successerant ab eis etiam depulsis», Freulf de Lisieux, *Chronicon*, ed. per ALLEN: 436 l. 23-28; II 5, 27: «Igitur a nativitate Domini Iesu Christi ob amorem dominae meae Augustae Iudith secundum scribendo adgressus sum opus, quod usque ad Gregorii eximii doctoris obitum perduxì. De gestis etiam Bonifacii papae quaedam deinceps praelibando perstrinxi. Romanorum iudicibus et Gothis ab Italia et Galliis depulsis, his Francis et Longobardis succedentibus in regnis, hic terminum censui meorum inponere librorum», *ibid.*, 723, l. 18 - 724, l. 24; veg. ALLEN 2008: 63, 69-70 i 74-76.

Teodoric i la seva fi amb l'expulsió bizantina dels ostrogots d'Itàlia. Aquesta perspectiva revela el gran interès de Freulf envers Teodoric i pot explicar per què fins i tot hi conserva el passatge de Jordanes sobre l'erecció de l'estàtua equestre de Teodoric a Constantinoble,¹⁵² la mateixa estàtua el valor polític i moral de la qual serà debatut aferrissadament just després de la dedicatòria del *Chronicon* a Judit i al seu fill Carles el Calb el 829.

Al mateix temps, mentre Jordanes adquiria un paper decisiu en la formació de la imatge carolíngia de Teodoric, uns autors de la cort imperial d'Aquisgrà llegien de nou textos biogràfics del rei per a debatre el paper que el rei ostrogot podria haver tingut a l'hora de crear la seva pròpia identitat política. Tenim com a mínim dues imatges italianes positives més de Teodoric proporcionades per les fonts biogràfiques ostrogodes que llavors s'empraren per a escriure nova literatura biogràfica: per una banda, el *Panegyricus* d'Ennodí de Pavia,¹⁵³ que encara no ha estat prou tingut en compte com a model per al Carlemany d'Eginard,¹⁵⁴ però també per al Teodoric de Walafriid,¹⁵⁵ del qual coneixem almenys una còpia contemporània de Saint-Vaast/Lorsch;¹⁵⁶ per

152. II 5, 18: «Nec tantum hoc, sed et equestrem statuam ab imperatore promeruit ante regiam collocari», Freulf de Lisieux, *Chronicon*, ed. per ALLEN: 708 l. 30-32.

153. Ennodí de Pavia, *Panegyricus*: ed. per VOGEL; ed. per ROHR: veg. GOLTZ 2008: 312-322 i 328-330.

154. Per exemple, en la darrera avaluació d'aquesta biografia feta per BECHT-JÖRDENS 2011. En canvi, la bona equitació i natació de Cèsar en Suetoni (§ 57 i 64) sembla el model d'Eginard per a la bona equitació i natació de Carlemany (cap. 22), en comptes de l'episodi de Teodoric d'haver creuat el riu Ulca a peu i nedant durant la batalla contra els gèpides relatat per Ennodí (§ 29 i 31-33): veg. Ennodí de Pavia, *Panegyricus*, ed. per ROHR: 218 i 220. L'acció de Teodoric de dipositar el seu vestit (gòtic) en favor d'una roba gloriosa per a les festivitats (§ 89 i 91, *ibid.*: 260 i 262), de fet, podria haver influït Eginard en la descripció del comportament de Carlemany en situacions comparables (cap. 23).

155. § 29: «Instantibus Gepidis, amne, pestilentia iter, quod declinasset fugiens, contra nudatos vagina gladios transvolasti», *ibid.*: 218, l. 5-6; «O pestis sine fine nocens, non sufficit omnem / Pervolitasse orbem bellis et caede potentum», Walafriid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMLER: 372 v. 72-73; ed. per LICHT: 84 v. 72-73; veg. FRIED 2004: 285-286.

156. Brusselles, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 9845-9848, Saint-Vaast/Lorsch, 825-830 (BISCHOFF: s. IX2/4): veg. ROHR 1995: 65-72. Altres manuscrits carolíngis són: Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3803, Corbie, ca. 850 (BISCHOFF: s. IX2): *ibid.*: 72-77; Londres, Lambeth Palace Library, Ms. 325, nord de França (?), s. IX3/3 (BISCHOFF: ca. s. IX3/4): *ibid.*: 81-85.

altra banda, una de les *Epistolae* de Sidoni Apollinar¹⁵⁷ —obra que també es conserva¹⁵⁸ en un manuscrit contemporani, aquest cop provinent de la cort del mateix Lluís el Pietós—, que podria haver estat la font del curiós lapsus d'Eginard, quan descriu el físic de Carlemany, especialment el seu cap rodó, bo i creient que Sidoni està descrivint la fisonomia del rei ostrogot Teodoric el Gran, en lloc de la del rei visigòtic Teodoric II.¹⁵⁹

I.4. RESUM I PERSPECTIVA

La nostra investigació sobre el renaixement carolingi de la cultura política ostrogoda ha demostrat que les futures investigacions han de ser molt més conscients de l'ampli ús carolingi d'aquesta cultura, que va ser un motor important per a l'establiment d'un nou imperi romanitzat, basat en les arts, la historiografia i la biografia. En general, aquest capítol ha demostrat que l'enfocament carolingi en la cultura ostrogoda era polifacètic perquè no només se centrava en Teodoric el Gran, sinó també en els membres més importants de la seva cort i en llurs activitats culturals. En aquest marc, la historiografia era només una forma d'expressió cultural, a banda de l'interès més ampli carolingi per la literatura biogràfica, filosòfica i teològica ostrogoda. La recepció cultural i la percepció integral d'aquesta literatura per a la nova política de Carlemany a Itàlia i per al seu imperi van oferir, finalment, la base d'una sofisticada interpretació de Teodoric i del seu temps sota el fill de Carlemany, Lluís el Pietós. En aquest context, el redescobriment, l'estudi i l'ús carolingi de l'obra de Boeci tenien un paper fonamental sota Carlemany i Lluís el Pietós, tema al qual volem dedicar el capítol següent.

157. Sidoni Apollinar, *Epistolae* I 2, ed. per LÜTJOHANN: 2-4.

158. Oxford, Bodleian Library, Laud. lat. 104 + Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 2112 no 7: BISCHOFF 1972: 392; BISCHOFF 1976: 19-20; BISCHOFF 1989: 59 amb n. 108, 75 (també s'hi menciona la còpia de Fulda, s. IX2/4, Marburg, Hessisches Staatsarchiv, Hr. 4, 15: *ibid.*: 98 n. 31), 87-88 n. 108 i 110-111. Algunes còpies carolíngies tardanes són Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 413, regió de Saône (?), s. IX2/4; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 18584, regió de París (?), *ca.* s. IX3/3.

159. *Epistolae* I 2: «capitis apex rotundus», Sidoni Apollinar, *Epistolae*, ed. per LÜTJOHANN: 2 l. 17: veg. BERSCHIN 1991: 211 i 214; BERSCHIN 1994: 187-189; BERSCHIN 2004: 101-102; HAGENEIER 2004: 35, 81, 96 i 107.

2. *El conseller exiliat: Boeci a les corts de Carlemany i de Lluís el Pietós*

Un model biogràfic, moral i parenètic molt important per a la cultura política carolíngia, encara avui menystingut, és la imatge de Teodoric i del seu regne que es troba en el darrer autèntic tractat filosòfic de Boeci, *De consolazione Philosophiae*.¹ L'inici de la recepció d'aquesta obra filosòfica i antropològica en els segles VIII i IX transcorre paral·lelament al redescobriment de Teodoric com a model en la cultura política carolíngia.²

2.1. BOECI I EL REDESCOBRIMENT DE LA FILOSOFIA A L'ALTA EDAT MITJANA

En les darreres dècades s'ha escrit molt sobre el paper de Boeci, el «darrer filòsof romà», quant al seu pensament neoplatònic en el marc de la denominació catòlica de la fe cristiana i en el context de la cort del rei arrià Teodoric el Gran.³ Arran de la publicació del llibre magistral de Pierre Courcelle sobre

1. GOLTZ 2008: 381-387. Quant als *Diàlegs* d'Agustí i, especialment, els seus *Soliloquia* com a model per a la personificació de la filosofia en Boeci: veg. SILK 1939. Per a una avaluació literària de l'obra de Boeci: veg. REICHENBERGER 1954 (sobre els cinc passos retòrics de la preparació d'un discurs públic del fòrum dins del *De consolazione Philosophiae*); RHEIN 1963; LERER 1985 (sobre l'estructura dialògica dels contextos interns i externs de l'obra i la seva representació d'un procés d'aprenentatge); PABST 1994, I: 158-195 (sobre la relació entre prosa i poesia al *prosimetrum*); GRUBER 2006 (comentari principal); SHANZER 2009.

2. Aquest capítol és una versió catalana revisada de TISCHLER 2015.

3. LEONARDI *et. al.* 1969: 142-149 i 157-165; OBERTELLO 1974; BALTES 1980; CHADWICK 1981; OBERTELLO 1981; FUHRMANN i GRUBER 1984; GLEI 1985; GRUBER 1997; GRUBER 1998; FLASCH 2000: 70-85 i 673-676; GALONNIER 2003; MARENBO 2003; BÜHLER *et al.* 2005; GRUBER 2006; KAYLOR, JR. i PHILLIPS 2007; MARENBO 2009; SHANZER 2009; GLEI *et al.* 2010; GRUBER 2010; KAYLOR, JR. i PHILLIPS 2012; MORESCHINI 2014. El passatge central del pensa-

la recepció medieval del *De consolatione Philosophiae* de Boeci,⁴ afortunadament disposem de no pas pocs estudis sobre la transmissió dels manuscrits d'aquest filòsof llatí.⁵ Amb tot, manca encara per fer una recerca més intensiva sobre la contextualització social i política d'aquests manuscrits que foren permanentment llegits i tinguts en consideració al llarg de més d'un mil·lenni.

De fet, se sap que la producció de manuscrits d'aquesta important obra filosòfica i antropològica es reprèn en època carolíngia; malgrat això, és molt menys conegut el fet que aquest renaixement de Boeci va sorgir més o menys paral·lelament a la redescoberta d'una altra figura ambivalent d'època ostrogoda, intermediària entre el món romà i el bàrbar a l'antiguitat tardana i molt productiva per a la cultura política carolíngia: el rei ostrogot Teodoric el Gran. Podem explicar fàcilment aquesta interrelació si considerem que Boeci va escriure el seu darrer tractat filosòfic mentre es trobava en una delicada situació com a «presoner polític», retingut sota arrest domiciliari⁶ i, per això, obligat a reflectir la interrelació entre poder i saviesa des del punt de vista d'un conseller exiliat de la cort reial.⁷

En qualsevol cas, però, a parer meu, la qüestió clau en aquest capítol va en una altra direcció: em pregunto si aquesta *consolatio* escrita que motiva el lector a endinsar-se en els estudis filosòfics (προτρεπτικός) fou percebuda a l'edat mitjana com un memoràndum de bona conducta entre els poderosos i els erudits.⁸ De fet, aquest tractat crítica l'abús de poder per part del sobirà en una societat en transformació i anima a reflexionar sobre el paper dels intel·lectuals en les respectives situacions socials concretes. De fet, aquesta és exactament la situació política i cultural del període de l'anomenat «renaixement carolíngi», un moviment de renovació de l'Església, de la societat i de la cultura, iniciat per Carlemany i continuat pel seu fill Lluís el Pietós.

ment (neo)platònic de Boeci és III metr. 9 («O qui perpetua [...]»), glossat i comentat d'ençà de temps carolíngis: HUYGENS 1954; FISCHER 2010; LOVE 2012: 85-86, 88-89, 91-92, 95, 106 i 111-113.

4. COURCELLE 1967.

5. TRONCARELLI 1981; TRONCARELLI 1987; GIBSON *et al.* 1995; GIBSON *et al.* 2001a; GIBSON *et al.* 2001b; TRONCARELLI 2005; GIBSON *et al.* 2009; TRONCARELLI 2010a; TRONCARELLI 2010b; TRONCARELLI 2012; TRONCARELLI 2014.

6. GLEI 1998.

7. WAGNER 2000.

8. Quant a la lectura d'aquesta obra en les escoles medievals: veg. BERNHARD 1996: 12-14.

La darrera obra de Boeci oferia als erudits carolingis una oportunitat perfecta per a redescobrir el pensament neoplatònic en una societat cada cop més cristianitzada i també la seva pròpia personalitat al si de la societat: mitjançant aquesta *consolatio*, l'home medieval va entendre per primera vegada que la filosofia podia ser també un mitjà per a la salvació cristiana. Això no obstant, en les pàgines següents intento demostrar quelcom distint: el fet que alguns intel·lectuals propers i llunyans de les corts carolíngies consideraven el tractat de Boeci com una confessió autobiogràfica i una exhortació d'un savi cristià que va ser desconnectat i segregat de la cort per les intrigues entre el poder i la saviesa,⁹ la fidelitat i la traïció.¹⁰ Des d'aquesta perspectiva, l'estudi de les traces d'una relectura carolíngia primerenca del *De consolatione Philosophiae* proporciona unes fonts inesperadament noves i autèntiques sobre alguns dels intel·lectuals carolingis més famosos i la seva autoimatge, intel·lectuals que treballaven exactament en l'àrea del conflicte entre «l'assessorament polític» i «l'ensenyament acadèmic» a les corts reials i als centres religiosos.

2.2. EL BOECI D'ALCUÍ: LA NOVA DISTÀNCIA ENTRE LA CORT DE CARLEMANY I TOURS

En general, Alcuí és considerat el primer lector conegut de Boeci en època carolíngia, el qual exercí una gran influència en el pensament posterior del segle IX. Amb tot, sembla que Alcuí és el punt de partida d'un interès renovat en altres autors centrals del període ostrogot, un interès que fou probable-

9. Sobre la relació entre saviesa i poder, I 4, 5: «atqui tu hanc sententiam Platonis ore sanxisti, beatas fore res publicas si eas vel studiosi sapientiae regerent vel earum rectores studere sapientiae contigisset», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 12, l. 15-18.

10. Hi ha al·legacions falses (I 3, 3): «an ut tu quoque mecum rea falsis criminationibus agiteris?», *ibid.*: 9 l. 7-8. Un prohom prominent incriminat és el cònsul Albinus (I 4, 4): «Ne Albinum consularem virum praeiudicatae accusationis poena corripere [...]», *ibid.*: 13 l. 46-48. La ubicació és Ravenna (I 4, 17): «Ravenna urbe», *ibid.*: 14 l. 59-60. Boeci hi és incriminat d'alta traïció (I 4, 21): «delatorem, ne documenta deferret quibus senatum maiestatis reum faceret, impedisse criminamur», *ibid.*: l. 69-70. Es diu que cartes falsificades foren escrites per Boeci (I 4, 26): «Nam de compositis falso litteris, quibus libertatem arguor sperasse Romanam, quid attinet dicere?», *ibid.*: 15 l. 82-84. Pel que fa als enemics polítics de Boeci: veg. MOORHEAD 1978: 609-612; BURNS 1984: 104-105; SCHÄFER 1991: 240-243, 247-250 i 255-256; MOORHEAD 1992: 226-235.

ment establert per la ja esmentada simpatia dels carolingis envers el rei ostrogot Teodoric el Gran i el seu domini sobre Itàlia. En aquest sentit, són dignes de menció els casos de Cassiodor, el successor de Boeci a la cort de Ravenna, i Jordanes, l'historiògraf dels ostrogots, que basa la seva crònica en una obra comparable, però perduda, escrita per Cassiodor.¹¹

Una de les conseqüències més importants de la lectura renovada de la literatura romana tardoantiga és certament que els intel·lectuals carolingis van entendre millor que en èpoques precedents que les *artes liberales* —sota el lideratge d'una filosofia cristianitzada— podien ser una guia fiable i el mitjà d'il·luminació de l'home en la recerca i la troballa del seu camí cap a Déu.¹² Tanmateix, sembla que la recepció de Boeci per part d'Alcuí ja no fou un assumpte central en la cort d'Aquisgrà, sinó el resultat de la seva lectura a la fase final de la seva vida intel·lectual, quan vivia en el context religiós de la comunitat de clergues de Tours; dit d'una altra manera, la lectura de Boeci per part d'Alcuí fou una tasca intel·lectual que mantingué una certa distància interior i exterior envers el sobirà, Carlemany. Ja en un poema, Alcuí qualifica Carlemany de ser un altre «Anicius», tot fent referència a la descendència dels patricis romans, grup a qui pertanyia el filòsof romà.¹³ La profunda recepció d'Alcuí del *De consolatione Philosophiae*, no obstant això, no es pot fixar abans del seu tractat filosòfic *Disputatio de vera philosophia*, el qual, en molts manuscrits, constitueix no només el pròleg a la seva *Ars grammatica*, sinó aquesta art mateixa.¹⁴ Finalment, el 801, és a dir, després que Carlemany fos coronat a Roma, Alcuí cità, en la carta al nou emperador, la famosa definició de Boeci sobre l'estat ideal, el dirigent del qual és filòsof o filòsof rei,¹⁵ i, per tant, formulà un programa polític que prosperà en època carolíngia¹⁶ i en èpoques posteriors.

11. Com 34, amb n. 93.

12. MARENBN 1994: 172-173.

13. Alcuí, *Carmina* 7, ed. per DÜMMLER: 226, v. 9, 18 i 27; SCHALLER 1960: 34 i 37-38; JULLIEN i PERELMAN 1999: 32-33.

14. BRUNHÖLZL 1965: 32-39; COURCELLE 1967: 33-46 i 66; MARENBN 1981: 31; MARENBN 1997: 610-611; JULLIEN i PERELMAN 1999: 162-163.

15. I 4, 5 (com en la n. 9) en l'*Epistola* 229: «Beata gens, cui divina clementia tam pium et prudentem previdebat rectorem. Felix populus, qui sapiente et pio regitur principe; sicut in illo Platónico legitur proverbio dicente, «felicia esse regna, si philosophi, id est amatores sapientiae, regnarent, vel reges philosophiae student». Quia nihil sapientiae in hoc mundo comparari poterit», Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 373 l. 1-5; veg. COURCELLE 1967: 46 i 62 amb n. 4.

16. *Ibid.*: 62-63.

2.3. NOVES PERSPECTIVES SOBRE BOECI: LA SEVA RECEPCIÓ
A LA CORT DE LLUÍS EL PIETÓS

Fins ara hem detectat només algunes empremtes aïllades del *De consolatioe Philosophiae* de Boeci a l'època de Carlemany, però l'escenari de recepció d'aquesta obra filosòfica canvia radicalment sota el seu successor, Lluís el Pietós. A partir d'aquest moment, no només trobem nombrosos autors que estudien el *De consolatioe Philosophiae* de manera intensiva, sinó que també escriuen les seves pròpies obres en el context polític de la cort imperial. Més o menys a l'inici de la seva crònica universal iniciada per Helisacar, canceller del nou emperador, Freulf de Lisieux utilitza el poema de Boeci sobre la benaurada «edat d'or». ¹⁷ En aquest context, indiquem novament el paper que tingué Helisacar, abat del monestir benedictí de Saint-Riquier, en la transmissió d'un manuscrit de Jordanes a Alcuí, entusiasmat per obtenir més informació sobre els ostrogots i Teodoric el Gran justament després de la coronació imperial de Carlemany. ¹⁸ No hem d'oblidar tampoc que Freulf fou el deixeble d'Helisacar i Raban Maur, fet que podria explicar la presència d'algunes empremtes més de la recepció de l'obra de Boeci en els cercles intel·lectuals entre la cort imperial a Aquisgrà i els monestirs reformats a Fulda, Reichenau i Seligenstadt. ¹⁹ Malgrat tots aquests detalls, avui dia no sabem si la còpia de Boeci emprada per Freulf era a Fulda o bé a Aquisgrà.

Amb la primera crisi de l'imperi de Lluís el Pietós, caracteritzada per la lluita de poder entre l'emperador i el seu nebot Bernat d'Itàlia i per l'exili polític d'alguns membres de la cort i defensors de Bernat, com ara el bisbe Teodulf d'Orleans, la recepció de Boeci presenta un nou aspecte: Modoí, bis-

17. II metr. 5, Boeci, *De consolatioe Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 45-46 en I 1, 10, Freulf de Lisieux, *Chronicon*, ed. per ALLEN: 38-39; veg. MANITIUS 1911a: 665 amb n. 2 (el qual hi subratlla l'elevada qualitat del manuscrit en ús: «das er einer anscheinend sehr reinen Überlieferung entnahm»); ALLEN 2002: 202*-204*.

18. *Epistola* 221: «Si habeas Jordanis historiam, dirige mihi propter quarumdam notitiam», Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 365 l. 15; veg. JULLIEN i PERELMANN 1999: 303.

19. Un reflex d'aquesta xarxa de persones s'ha conservat en una llista de «nomina amicorum viventium» de l'abadia de Reichenau (ca. 824), interpretada per GEUENICH 1989: 88-99. Aquesta llista esmenta els abats laics Eginard i Helisacar, però també Grimalt de St. Gallen i Adalric de Ferrières, l'abat del savi monjo Llop, sobre el qual tractem en les pàgines següents.

be d'Autun, compara l'exili de Teodulf l'any 818 amb el d'Ovidi i Boeci.²⁰ Aquesta sàvia comparació d'un conseller adherit a la cort imperial d'Aquisgrà i a les seves decisions polítiques demostra que determinats savis carolingis percebien la relació entre els poderosos i els seus consellers sota els paràmetres històrics i tipològics de Teodoric el Gran i Boeci. La comparació de Modó pot estar indicant l'interès de Teodulf per Boeci, cosa que, per la seva part, podria explicar-se pel fet que la transmissió carolíngia del *De consolatio-
ne Philosophiae* comença, òbviament, a la vall del Loira. Malauradament, no podem corroborar la nostra hipòtesi segons la qual Teodulf hauria estat el propietari d'una de les dues primeres còpies de Boeci que venen d'aquesta regió i que es conserven avui a Orleans²¹ i a la Ciutat del Vaticà.²²

2.4. COM MANTENIR LES DISTÀNCIES: LA RECEPCIÓ DE BOECI ENTRE LA CORT D'ÀQUISGRÀ I LES PERIFÈRIES MONÀSTIQUES

A partir dels anys vint del segle IX veiem que s'intensifica la recepció de Boeci en altres centres culturals de l'imperi carolingi. Malgrat l'absència d'algun manuscrit concret del *De consolatio-
ne Philosophiae* a Corbie,²³ Pascasi Radbert empra en abundància aquesta obra en la seva *Vita Adalhardi*, de marcat to po-

20. «Pertulit, an nescis, quod longos Naso labores, / Insons est factus exul ob invidiam. / Ipse Severinus magna est deiectus ab urbe, / Consul Romana clarus ab arce procul», Modó d'Autun, *Carmen*, ed. per DÜMMLER: 571 v. 47-50.

21. O = Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 270, s. ixin. (ca. 820): veg. DALY 1946; DALY 1950; TRONCARELLI 1981: 2 n. 2; PELLEGRIN 1984-1985: 161; TRONCARELLI 1987: 162-164 núm. 19 i làmines III, VIIb, Xd, XIe i XIIId; MOSTERT 1989: 161-162, núm. BF733-735; BISCHOFF 2004: 349 núm. 3735-3736; TRONCARELLI 2005: 149-150 núm. 19, 341 làmina Ie, 343 làmina III i 347 làmina VIIb.

22. V = Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3363, vall del Loira (Fleury?), s. IX/4: veg. COURCELLE 1967: 404; BISCHOFF 1977: 48 n. 3; BOLTON 1977: 35-36; PARKES 1981; TRONCARELLI 1981: 139; TRONCARELLI 1987: 269-270 núm. 133; WITTIG 1983: 161 n. 20 i 189; MOSTERT 1989: 252 núm. ? BF1313; GIBSON *et al.* 2001b: 554-556 núm. 547; GODDEN 2005: 326; TRONCARELLI 2005: 243-244 núm. 133.

23. GANZ 1990a: 66. Però *ibid.*: 50 es fa referència a una còpia d'aquesta obra escrita amb minúscula «ab», que era vigent i en ús a Corbie entre ca. 780 i 830. Fou el monjo benedictí Edmond Martène qui va trobar aquest manuscrit a l'abadia de Murbach i va publicar-ne la troballa al seu *Voyage littéraire* de l'any 1717.

lític, que data del 826. De fet, en la seva pròpia ègloga, el poema inaugural de Boeci no només està vinculat a la biografia d'aquest important descendent carolingi,²⁴ sinó que també molts altres passatges del tractat versen sobre les tensions entre el poder i el coneixement filosòfic amb el propòsit d'explicar el destí d'Adalard, exiliat i reintegrat a la cort diverses vegades per Carlemany i Lluís el Pietós al llarg de la seva vida.²⁵ Podem afirmar que la recepció de Boeci per part de Pascasi és la primera, en època carolíngia, amb un clar objectiu polític: seguint Alcuí, Pascasi usa el model platònic de Boeci del filòsof rei diverses vegades, però amb la intenció de demostrar la dependència de Lluís el Pietós envers els seus consellers.²⁶ A més a més, Pascasi transfereix i transforma la capacitat de Boeci de distingir entre les veres virtuts i els honors seculars amb el propòsit de desenvolupar al llarg de la vida d'Adalard el concepte de *mentis honor* independent dels honors mundans.²⁷ En aquest sen-

24. I metr. 1: «flebilis heu maestos cogor inire modos / [...] Dum levibus male fida bonis fortuna faveret», Boeci, *De consolazione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 3 l. 2 i 4 l. 17 en «O felix nimium, quos cogor inire dolores / [...] Sed tu, mors male fida venenis, parcere nescis / Ulli nec nobis [...]», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalbarði*, ed. per TRAUBE: 47 v. 56 i 62-63; veg. COURCELLE 1967: 30 amb n. 7.

25. La majoria de citacions ja han estat esmentades per GANZ 1990a: 108-109, el qual, però, no va tenir en compte el context polític explosiu de la gran recepció contemporània d'aquesta obra. En el seu llibre és especialment absent l'ús de Radbert del III metr. 12, el cèlebre poema sobre Orfeu, Boeci, *De consolazione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 96-98, en cap. 84: «Ergo, etsi felix fuit ille [...] *ultrices scelerum deae jam moestae madebant lacrymis?*», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalbarði*, ed. per MIGNE: 1550 l. 12-33; veg. PELTIER 1938: 150 i 162; MATHON 1963: 143-145 i 154 n. 44-45; COURCELLE 1967: 187 n. 1 i 190 n. 3; VON MOOS 1971, 1: 139-140; VON MOOS 1971, 2: 99-100; BERSCHIN 1991: 316 amb n. 492.

26. Cap. 30: «Unde et factum est, cum imperator Carolus dum vitae fecisset extremum, et Ludovicus proles ejus Augustus successisset in regnum, ut diaboli agente invidia in eo veritas pravorum rursus solitis agitaretur insidiis. Nec novum aliquid, quia apud *improbos* (I 4, 6 i 9) semper inimica veritas fuisse comperitur, et justitia stultorum *criminibus lacerata* (I 4, 41-42). Jam enim annosa perversorum improbitas, juxta illud Platonis, «*beatas et felices res publicas*» esse ingemiscebat, «*si eas studiosi sapientiae regerent, vel si earum rectores studere sapientiam contigisset*» (I 4, 5). Unde dolo accensi atque invidia, excogitaverunt quomodo ac si Danielelem ex regis latere amoverent, ut justitia ulterius non habendo defensorem statum amitteret; et iniquitas suis perempta fraudibus locum dominandi reciperet», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalbarði*, ed. per MIGNE: 1523 l. 25-40; veg. COURCELLE 1967: 62-63 amb n. 1; GANZ 1990a: 108.

27. Cap. 45: «Sed senex noster non tam alienis quam propriis meritorum honoribus ubique ab omnibus veneratur, ab omnibus interim dignus honore censetur. Verumtamen quia improbos, ut dixi, dignitas reverendos nequit facere, dum pluribus eos ostentat, sed despectiores,

tit, no és sorprenent que Pascasi rellegeixi Boeci per a il·lustrar el tedi vital, l'envelliment i la transformació de l'existència humana a la carta de dedicació a la seva exposició de les *Lamentacions* de Jeremies.²⁸ En aquest context, cal considerar que l'exegesi d'aquest gran profeta de l'Antic Testament per part de Pascasi fou motivada per la convicció que el seu germà Wala fou una altra víctima política de Carlemany i Lluís el Pietós, i per això mateix esdevingué una mena de nou Jeremies carolingi.²⁹

La recepció del *De consolatione Philosophiae* en el poema *De imagine Tetrici*, que Walafrid Estrabó publicà la primavera del 829, és àmpliament coneguda. En aquesta obra, el jove monjo de Reichenau, acabat d'arribar a la cort imperial d'Aquisgrà, ens presenta l'ideal d'un nou filòsof rei catòlic³⁰ que contrasta amb el vell tirà arrià,³¹ amb el propòsit d'elogiar l'emperador Lluís i els

imo indignos *eadem dignitas facit*», Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi*, ed. per MIGNE: 1532 l. 43-49; veg. GANZ 1990a: 108-109. El passatge corresponent a Boeci III 4, 8-9 (en el context de les seves reflexions que fa sobre el tirà) diu: «Quod quia populares facere nequeunt *honores*, liquet eos propriam *dignitatis* pulchritudinem non habere. In quo illud est animadvertendum magis: nam si abiectior est quo magis a pluribus quisque contemnitur, cum *reverendos facere nequeat* quos *pluribus ostentat*, *despectiores* potius improbos *dignitas facit*», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 67 l. 19-25.

28. Com a recurs per al poema inaugural de Boeci (I 1): «flebilis heu maestos cogor inire modos / [...] Venit enim properata malis inopina senectus / [...] inserit et maestis saepe vocata venit!», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 3 l. 2 i 4 l. 9 i 14: «Multo *cogor* longoque confectus vitae tedio tristes lacrimarum *inire modos* gemebundus, iam quia, profecto meis praegravata *malis inopinata senectus* non *vocata venit*. Quam dum inspicio, specie deformatus, aliena perhorresco, eo quod me subito animo non mutatus, quod fui non invenio, evadere tamen nequeo, illa decipiente quae admisi. Unde congelatus usu longiori durior effectus, nullis iam emolliri queo fletibus, quamvis multis miseriarum mearum intus forisve premar doloribus», Pascasi Radbert, *Epistola ad Odilmannum*, ed. per DÜMMLER: 136 l. 22-27; veg. COURCELLE 1967: 30-31 amb n. 1.

29. DE JONG 2010: 191 n. 35 i 192-196.

30. «Nunc tandem crevit felix res publica, cum sat / Et reges sapiunt simul et regnant sapientes», Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 378 v. 256-257; ed. per LICHT: 96 v. 256-257 (al final de la segona part panegírica del poema).

31. La complanta de Teodoric sobre la traïció de Boeci i la comparació de Teodoric i Calígula (I 4, 27): «Nam quae sperari reliqua libertas potest? atque utinam posset ulla! respondissem Canii verbo, qui cum a Gaio Caesare Germanici filio conscius contra se factae coniurationis fuisse diceretur: <si ego>, inquit, <scissem, tu nescisses>», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 15 l. 86-91; veg. SCHNEEGE 1894: 22-23 n. 6. En el mateix context, el lector està informat sobre el llarg empresonament de Boeci: veg. *ibid.*: 22 n. 1.

membres de la seva cort, en contraposició a Carlemany, el «nou Teodoric».³² Després de la coronació imperial, Carlemany inicià l'any 801 el trasllat de la famosa estàtua equestre de bronze de Teodoric el Gran de Ravenna per a ser erigida ara davant del seu nou palau a Aquisgrà.³³ En el context d'aquesta descripció ideal del rei, Boeci també escenifica un senat covard que traïx i condemna el seu cap a mort. Podem sospitar que el passatge corresponent de Walafrid delata una relació tipològica entre Teodoric el Gran i Carlemany per a restituir la reputació d'Adalard i altres consellers exiliats.³⁴ Malgrat això, el poema de Walafrid es troba en diàleg constant amb la consolació de Boeci,³⁵ atès que també elabora una reflexió sobre la veritat de l'existència humana, sobre el perill de perdre el caràcter humà i fins i tot de caure per sota de la condició dels animals, com li succeí a Teodoric per causa de la seva *avaritia*³⁶ i *superbia*,³⁷ i sobre els crims i assassinats comesos pels tirans d'aquest

Veg. també la informació sobre aquest arrest, oferta per l'Anònim Valesià (cap. 14), Anònim Valesià, *Excerpta*, ed. per MOMMSEN: 326-328. Com 42 amb n. 134.

32. BOCK 1871: 10; DÄNTL 1930: 22-23 i 29; COURCELLE 1967: 62 amb n. 5.

33. LÖWE 1952: 392-393; HOFFMANN 1962-1964; THÜRLEMANN 1977: 25, 33-34 i 37; FALKENSTEIN 1991: 247 amb n. 51-52.

34. Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 372-373 v. 80-88; ed. per LICHT: 84 v. 80-88; veg. SCHNEEGE 1894: 23 amb n. 4. Sembla que hi hagi una mica més de crítica contra el pare de Lluís, Carlemany, el *novus Theodericus*.

35. SCHNEEGE 1894: 27-30; DÄNTL 1930: 6 i 24; HOMEYER 1971: 900, 904 amb n. 10 i 911; THÜRLEMANN 1977: 49 n. 59; HOMEYER 1983: 108-109; GODMAN 1985: 278-280. Especialment en aquest cas, SMOLAK 2001: 102 amb n. 52-53, escull Prudentius, *Contra Symmacum* I 30-32 com a font per a Walafrid, en lloc del *De consolatione Philosophiae*, però no s'adona que tot el poema és una resposta creativa a l'obra de Boeci i, sobretot, la seva crítica als trets de caràcter negatius de Teodoric, que hi són comentats explícitament.

36. O bé *rapacitas*: «Multis ex opibus tantum sibi servat avarus ... Fulget avaritia exornatis aurea membris, / Spicula fert, quae saepe latus pulsare pigrescens / Sufficiant solitisque accedant corda rapinis», Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 371 v. 31 i 372 v. 60-62; ed. per LICHT: 80 v. 31 i 82 v. 60-62. Un passatge corresponent es troba en Boeci II metr. 2 i II metr. 5, Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 33-34 i 45-46. «Luxuries quosdam sensu distendit avaro, / Tantum pauperies alios devastat adurens», Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 372 v. 65-66; ed. per LICHT: 82 v. 65-66, i Boeci II 5, 6: «At eadem, si apud unum quanta est ubique gentium congeratur, ceteros sui inopes fecerit», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 42 l. 13-14.

37. «Credito, blanditos insano hac arte leoni», Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 371 v. 39; ed. per LICHT: 80 v. 39, i Boeci IV 3, 18: «Irae intemperans fremit: leonis animum gestare credatur», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 110

món.³⁸ Aquestes observacions, ja conegudes, les podem basar en la hipòtesi segons la qual Walafriad hauria emprat per a les seves reflexions un manuscrit del *De consolatione Philosophiae* conservat a Aquisgrà o Fulda, indret on va dur a terme els estudis teològics amb Raban Maur, exactament abans de la seva estada a la cort imperial.

Així mateix, coneixem fins i tot més empremtes d'aquesta important recepció de Boeci, concretament en aquests mateixos anys en què es desenvolupa el panorama ja descrit del pensament polític, moral i filosòfic dels nostres erudits carolingis. Esmentarem, en primer lloc, el famós còdex de Boeci —amb el primer llibre— que Llop de Ferrières, monjo i estudiós del món clàssic, va portar des de França occidental per tal de finalitzar-lo i revisar-lo a Fulda, on encetà la seva nova etapa d'estudis amb Raban Maur entre els anys 829 i 836.³⁹ No tenim recerques actualment que permetin afirmar amb precisió si aquesta preciosa còpia boeciana, conservada avui a la Biblioteca Medicea Laurenziana, va constituir la base per al tractat posterior de Llop sobre els metres del *De consolatione Philosophiae*.⁴⁰ D'on devia treure, doncs, Llop el model per a completar el seu manuscrit inacabat de Boeci?

l. 57-58; «Aut etiam, quod credo magis, miser ipse iubebat / Haec simulacra dari, quod saepe superbia dictat», Walafriad Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 371 v. 40-41; ed. per LICHT: 80 v. 40-41; «Infelix nam nullus erit, nisi desinit ipse / Scire quod est, audens sese quod credere non est», ed. per DÜMMLER: 371 v. 42-43; ed. per LICHT: 80 v. 42-43, i Boeci II 5, 29; «eadem [sc. «humana natura»] tamen infra bestias redigatur si se nosse desiderit», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 44 l. 85-86; veg. DÄNTL 1930: 6; HAUCK 1963: 158.

38. «O pestis sine fine nocens, non sufficit omnem / Pervolitasse orbem bellis et caede potentum», Walafriad Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 372 v. 72-73; ed. per LICHT: 84 v. 72-73; «Nonne vides humiles saevos quasi amare tyrannos?», ed. per DÜMMLER: 371 v. 49; ed. per LICHT: 82 v. 49, i Boeci I metr. 4: «Quid tantum miseri saevos tyrannos / Mirantur sine viribus furentes?», Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 11 l. 11-12. Quant al tirà, especialment a IV metr. 2, *ibid.*: 108; veg. COURCELLE 1967: 347-353; COURCELLE 1980; CHADWICK 1981: 240.

39. L = Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, XIV. 15, originàriament combinat amb el *De institutione arithmetica* de Boeci, avui Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXIX. 20; veg. BISCHOFF 1975: 72 amb n. 31; TRONCARELLI 1987: 232-233 núm. 95 i làmines I, II i VI; FRYDE 1994: 256-275; BISCHOFF 1998: 258 núm. 1219 i 259 núm. 1222; TRONCARELLI 2005: 210-211 núm. 95; PAPAAGI 2006: 685 i 691-692; ARIS i PÜTZ 2010: 108-109 amb làmina 41 (fol. 30r).

40. Llop de Ferrières, *De metris Boethii libellus*, ed. per PEIPER; veg. BROWN 1976.

Ja hem pogut demostrar com era de profund el coneixement de Boeci a la cort imperial d'Aquisgrà i a les abadies de Corbie i Fulda. Ara bé, hi ha un altre indret important per a l'imperi carolingi, on visqué un prohóm relacionat amb tots aquests centres culturals i polítics: em refereixo a Seligenstadt. Allí, Eginard, l'antic deixeble de Fulda i membre de la cort d'Aquisgrà, hi establí una comunitat de clergues, el seu propi petit món religiós, que renuncià cada cop més a deixar per a servir la cort imperial. Més enllà, coneixem des de fa molt de temps l'intercanvi intensiu, a partir de l'any 829, de cartes i manuscrits entre Llop de Ferrières a Fulda i Eginard a Seligenstadt.⁴¹ Això no obstant, molt menys conegut és l'interès filosòfic de tots dos erudits carolingis pel context polític i cultural d'aquells anys, tot i que sabem que Llop probablement demanà «al seu mestre» que li enviés una còpia de Boeci, atès que de la carta de comiat de Llop escrita l'estiu del 836 a Eginard es dedueix que aquest últim tenia un bon coneixement de Boeci (*Epistola* 5). En aquesta carta, Llop demana a Eginard explicacions sobre alguns mots grecs de Boeci (i Servi).⁴² Tot i que aquesta pregunta està relacionada amb alguns passatges difícils del *De institutione arithmetica* de Boeci —un tractat que, certament, Llop revisa a Fulda—, manifesta, tanmateix, el coneixement d'Eginard de l'obra *De consolazione Philosophiae*, atès que la transmissió antiga i autèntica de Boeci reuneix aquestes dues obres, i així succeeix també en la còpia de Llop.⁴³ Ara bé, què passa durant la darrera visita de Llop a Seligenstadt, l'estiu del 836? Estudiaren els dos savis reunits un còdex del *De consolazione Philosophiae*, el model consultat per Llop que li va permetre d'acabar la seva pròpia còpia francooccidental? Aquestes preguntes que plantejo serien en va si no hi hagués un fragment carolingi d'aquesta obra de Boeci a Seligenstadt, fet prou desconegut avui encara. Aquest manuscrit boecià constitueix una oportunitat perfecta per a convidar-nos a fer noves reflexions sobre el tipus de recepció de Boeci en l'àmbit d'Eginard i Llop, especialment perquè Llop es lamentava de la decadència de la cultura contemporània ja en la primera carta de la correspondència entre ambdós erudits, òbviament influenciat per l'esperit negatiu de Boeci,⁴⁴ i mostrà al final de

41. DEPREUX 1994: 273-274, 277-278, 281 i 283.

42. Llop de Ferrières, *Epistolae*, ed. per MARSHALL: 14 l. 10-30 i 15 l. 30-31: veg. BERSCHIN 1980: 161 amb n. 13 i 185 n. 13; PATZOLD 2013: 272-273.

43. Com en la n. 39.

44. «Amor litterarum ab ipso fere initio pueritiae mihi est innatus, nec earum, ut nunc a plerisque vocantur, superstitionosa vel <supervacua> otia fastidivi; et nisi intercessisset inopia

la mateixa carta l'interès d'Eginard per la filosofia (*Epistola* 1).⁴⁵ Això voldria dir que l'estudi comú de Boeci ja havia començat el 829, moment en què Llop va arribar a Fulda i va començar els seus contactes erudits amb Eginard a Seligenstadt.

2.5. LA IMATGE ES FA COMPLETA:
EL PAPER DELS NOUS FRAGMENTS CAROLINGIS
DE BOECI A SELIGENSTADT I A FULDA

Aquestes observacions manifesten clarament que les investigacions prèvies van considerar equivocadament que la transmissió més antiga del *De consolacione Philosophiae* de Boeci era la preservada als manuscrits carolingis de St. Gallen i Reichenau.⁴⁶ Aquesta premissa perd més pes si estudiem el ja esmentat manuscrit fragmentari de Boeci de Seligenstadt (= S), un testimoni gairebé desconegut per la codicologia internacional i per la recerca del món clàssic. L'historiador de l'art i conservador de monuments Otto Müller fou el primer a descobrir aquest bifoli, trobat en un antic llibre de comptes de l'abadia de Seligenstadt; no documenta, però, ni la procedència ni la data exactes d'aquest llibre. El gran paleògraf alemany Bernhard Bischoff ja coneixia l'existència d'aquest preciós fragment de Boeci, conservat al Landschafts-

praeceptorum et longo situ collapsa priorum studia pene interissent, largiente deo meae aviditati satisfacere forsitan potuissem; siquidem vestra memoria per famosissimum imperatorem Karolum, cui litterae eo usque deferre debent ut aeternam ei parent memoriam, coepta revocari, aliquantum quidem extulere caput satisque constitit veritate subnixum praeclarum Cic<eronis> dictum: <honos alit artes et acceduntur omnes ad studia gloria>. Nunc oneri sunt qui aliquid discere affectant; et velut in edito situs locos studiosos quosque imperiti vulgo aspectantes, si quid in eis culpae deprehenderunt, id non humano vitio, sed qualitati disciplinarum assignant. Ita, dum alii dignam sapientiae palmam non capiunt, alii famam verentur indignam, a tam praeclaro opere destiterunt», Llop de Ferrières, *Epistolae*, ed. per MARSHALL: I l. 18 – 2 l. 10: TISCHLER 2001A, I: 236-237.

45. «Plurima scribenda mihi alia mens suggestit; sed vestrum ingenium meis ineptiis ultra remorari non debui, quod scio vel exterioribus occupatum utilitatibus vel circa intimas ab abditas philosophiae rationes intentum», Llop de Ferrières, *Epistolae*, ed. per MARSHALL: 3 l. 9-12.

46. SCHNEEGE 1894: 27 (no s'hi cita cap font).

museum Seligenstadt sota la signatura LAS 20/326,⁴⁷ però mai va publicar-ne cap estudi.⁴⁸

Els folis, que no van foliats ni paginats, serviren d'enquadernació flexible, per això les pàgines exteriors han quedat enfosquides i brutes (4 i 1), mentre que les interiors mostren la condició i el color originals (2 i 3). Desdobleгат, el bifoli fa aproximadament 21 × 36,5 cm i una columna de text mesura aproximadament 17,5 × 11,5-12 cm. Com a conseqüència del tall del marge superior, només queden vint-i-dues línies de l'original; però la quantitat del text perdut entre les pàgines 1/2 i 3/4, respectivament, permet reconstruir almenys tres línies més de text. Per tant, la còpia original tenia vint-i-cinc línies de text, cosa que permet suposar, a més a més, que el manuscrit original presentava un format més o menys quadrat: el format típic de les edicions de textos clàssics.⁴⁹

De resultes de la identificació d'aquest text, sabem que el fragment correspon als passatges del llibre III del *De consolatione Philosophiae*, concretament, als paràgrafs 6-8 i 10.⁵⁰ A causa de la llacuna que hi ha entre les pàgines 2 i 3, el nostre bifoli no pot ser el bifoli interior del quadern; de tota manera, la quantitat de text perdut entre aquestes dues pàgines ens permet de postular la pèrdua de dos bifolis més d'un quaternió i que el nostre bifoli, originàriament, era el segon.

47. Jo mateix vaig ser coneixedor de l'existència del fragment arran de l'intercanvi epistolar sobre la figura d'Eginard amb el Dr. Hermann Schefers (Lorsch) durant els anys noranta del segle passat, mentre preparava la meva tesi doctoral a Heidelberg, sobre la transmissió i recepció de la *Vita Karoli* d'Eginard. Després de les estades acadèmiques realitzades a Bamberg (d'ençà del 1999) i a Frankfurt del Main (d'ençà del 2001), vaig tenir l'oportunitat de veure aquest fragment per primera vegada l'any 2001. Unes setmanes abans d'anar cap a Barcelona el 2013, vaig estudiar-lo i descriure'l de nou i vaig fer-ne fotografies digitalitzades el 4 de desembre de 2012, gràcies al director del museu, Achim Zöller M.A. Tot i que Michael I. Allen era coneixedor d'aquesta descoberta meva i de l'estudi per a la publicació que n'estava preparant, va ser publicat: ALLEN 2014.

48. KRÄMER 1998: 195; BISCHOFF 2014: 347 núm. 5979.

49. Sobre el disseny dels manuscrits carolingis d'aquesta obra: veg. TRONCARELLI 1987: 36-38; TRONCARELLI 2005: 28-36.

50. P. 1: inc.: «... facit ...»; expl.: «... referre corporibus», III 6, 8 – III 7, 2, Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 72 l. 24 – 73 l. 5; p. 2: inc.: «...pe>cudes quoque ...»; expl.: «... Quid enim . peccuniamne», III 7, 4 – III 8, 2, *ibid.*: l. 9 – 74 l. 5; p. 3: inc.: «ab integris absolutisque ...»; expl.: «... Accipio inquam», III 10, 5-10, *ibid.*: 81 l. 16 – 82 l. 36; p. 4: inc. «plenissimum ! Quonam ...»; expl.: «... Ita est inquam», III 10, 11-17, *ibid.*: 82 l. 40 – 83 l. 61.

La collació del text amb les edicions crítiques del *De consolazione Philosophiae* de Boeci mostra que aquesta còpia només presenta petites variants: aquest fet el fa un text d'alta qualitat.⁵¹ Ara bé, en les pàgines 1 i 2, la còpia mostra una peculiaritat carolíngia, és a dir, el doble encapçalament en els metres III 6 i III 7, escrits en majúscula clàssica amb tinta vermella: «DACTILICVM ALCMANICVM . / TRIMETRVM YPERCATALECTVM» i «IAMBICVM ANACREONTIVM . DIMETRVM . ACATALECTICVM». Aquests encapçalaments no pertanyen al text original, sinó que foren afegits en època carolíngia. Es tracta d'identificacions mètriques que trobem també en el tractat ja esmentat de Llop de Ferrières sobre els metres del *De consolazione Philosophiae*⁵² i que són el producte de la ploma d'aquest o d'un altre autor.

Arribats aquí, cal preguntar-nos on hem de localitzar l'indret exacte de producció del Boeci de Seligenstadt. Una resposta a aquesta qüestió la podrien facilitar les característiques de la minúscula carolíngia utilitzada pel copista principal i per algunes mans posteriors que glossaren el manuscrit. El text és escrit amb una minúscula rodona amb una *a* elaborada i una *g* amb un ample llaç rodó inferior. Altres característiques són el traç extremament llarg (a la part dreta) de la lletra *t* en la lligadura *et* (p. ex., p. 2 l. 11 i 15) i el fet conscient d'evitar la lligadura *st* en *est* (p. ex., p. 3 l. 3). Com a abreviatures especials hi ha, per una banda, la lletra *e* amb un traç horitzontal superior i entre dos punts per a representar *est* (p. ex., p. 2 l. 7 i 17) i, per altra banda, les lletres *ee* també amb un traç horitzontal superior i entre dos punts per a representar *esse* (p. ex., p. 2 l. 9 i 19). Els paràgrafs són marcats amb lletres inicials petites o majúscules lleugerament ampliades. La majúscula *Q* deixa veure de vegades la influència anglosaxona (potser del seu model [?], p. ex., p. 2 l. 5 i 20).

A diferència de l'escriptura del text de Boeci, les glosses, escrites amb una minúscula carolíngia lleugerament punxeguda, revelen en les dues mans principals algunes característiques de Fulda: la primera mà presenta una ma-

51. III 6, 9: «a» *om.* S, *ibid.*: 72 l. 28; III metr. 6: «exstat»] «extat» S, *ibid.*: l. 8; III 7, 1: «sacietas vero paenitentiae»] «sacietas vero poenitentiae» S, *ibid.*: 72 l. 2-3; III 7, 5: «nescio quem»] «nescioaliquem» S, *ibid.*: 73 l. 12-13; *ibid.*: «tortorem»] *corr.* tortores S, *ibid.*: l. 13; III 7, 6: «Euripidis»] «eurypidis» S, *ibid.*: l. 16; III 8, 1: «quod»] «quod» S, *ibid.*: 73 l. 3; III 10, 16: «exsistere»] «existere» S, *ibid.*: 82 l. 56.

52. Llop de Ferrières, *De metris Boethii libellus*, ed. per PEIPER: xxvii l. 96-97 i xxviii l. 104-105.

jor influència de la minúscula anglosaxona, tal com es pot apreciar en la *a* punxeguda, la *d* rodona, les *f*, *p*, *r* i *y* punxegudes, allargassades i lleugerament obertes, i especialment la *g* encara oberta (p. ex., p. 2, glosses al marge); l'altra mà, més recent, que utilitza una tinta més fosca i complementa les glosses, es distingeix per escriure una lligadura *ct* rodona, una lligadura *rt* punxeguda i una lligadura addicional, la *ni* amb la lletra *i subscripta*. Aquestes característiques trobades en un manuscrit, que amb tota seguretat no pot provenir de Fulda, mostren l'estreta col·laboració de dos glossadors formats en diferents períodes d'aquesta abadia (o d'un altre centre de la cultura anglosaxona), que van escriure els seus comentaris al text de Boeci en la mateixa època o en un curt interval de temps. Aquestes glosses de dues generacions seguides d'escribes mostren el fet ben conegut de l'ús de diferents estils d'escriptura més o menys paral·lels, situat, pel que fa als manuscrits de Fulda, a la fase de transició cultural durant els anys vint i trenta del segle ix.

Tanmateix, és molt més important la localització de la mà principal que va escriure el text de Boeci. La comparació amb manuscrits contemporanis emparentats ens porta al sorprenent resultat que ens trobem davant d'una mà que és similar a la de Walafriid Estrabó, identificat per Bernhard Bischoff,⁵³ però especialment amb la cal·ligrafia característica d'alguns manuscrits de la cort imperial de Lluís el Pietós.⁵⁴ Per tant, podem ubicar el Boeci de Seligenstadt en l'àrea de transmissió situada entre la cort imperial d'Aquisgrà i els monestirs de Fulda i Seligenstadt. Aquest resultat ens condueix novament al camí dels protagonistes importants de la recepció contemporània de Boeci: Walafriid Estrabó, Llop de Ferrières i Eginard. Per això ens podem plantejar la qüestió de si el nostre nou Boeci, en lloc d'estar conservat a Seligenstadt per casualitat, més aviat deu la seva existència al mateix Eginard: trobà ell, doncs, el consol en la dama Filosofia en els darrers anys de vida, especialment després de la mort de la seva esposa Imma l'any 836? En altres paraules: si el Boeci de Seligenstadt és, verdaderament, la còpia personal d'Eginard, aquest fet, llavors, podria il·luminar amb llum nova la seva percepció de la cort imperial d'Aquisgrà entre el 829 i el 840. Tot i que Eginard no va patir l'exili de l'ambient del sobirà, com li succeí a Boeci per part de Teodoric, ni l'arrest ni la pena capital, el savi carolingi visqué, tanmateix, una si-

53. BISCHOFF 1950.

54. BISCHOFF 1976.

tuació comparable durant la darrera etapa de la vida, atès que guardà distància de les intrigues de la cort. Per tant, el Boeci de Seligenstadt podria aportar-nos noves evidències d'un Eginard que es desvincula de la cort d'Aquisgrà a partir dels darrers anys de la tercera dècada del segle IX.

Per acabar i completar aquest panorama de la recepció carolíngia de Boeci que hem ofert en aquest capítol, encara podem presentar un altre testimoni contemporani, descobert recentment a la Bibliothek des Bischöflichen Priesterseminars de Fulda.⁵⁵ Aquest fragment conté el text del llibre III 9 del *De consolatione Philosophiae*, però no pot ser —pel disseny de pàgina diferent i per la seva escriptura distinta— un dels bifolis que falten en el nostre manuscrit de Seligenstadt. Segons l'historiador alemany Hartmut Hoffmann, d'una gran perícia paleogràfica, aquesta nova còpia hauria estat produïda a Fulda durant el segon terç del segle IX. A diferència de la còpia de Seligenstadt, les gloses del fragment de Fulda són menys llegibles i daten del segle XV. Les variants, gairebé inexistents,⁵⁶ revelen que es tracta d'una altra excel·lent còpia carolíngia d'aquesta obra boeciana. El manuscrit de Fulda és, per tant, una còpia més o menys paral·lela a la còpia de Seligenstadt, fet que mostra que també Fulda, l'antic centre d'ensenyament d'altres coneixedors i lectors carolingis de Boeci com Eginard i Llop de Ferrières, posseïa l'obra principal del «darrer filòsof romà».

Aquest capítol sobre la renaixença carolíngia primerenca de l'estudi de Boeci ha posat en relleu que les futures recerques han de tenir més en compte el paper central que aquest autor clau va tenir en la cultura política carolíngia sota Carlemany i Lluís el Pietós. El renaixement s'ha de veure amb una perspectiva més àmplia de la memòria carolíngia envers la cultura ostrogoda, la qual va ser una important força motriu per a l'establiment d'un nou imperi romanitzat, basat en les arts, la historiografia, la biografia i la filosofia.

55. Fragm. 9: veg. SORBELLO STAUB 2013.

56. *Ibid.*: 319, hi menciona el text correcte «mica tu namque» al verset 26 de III metr. 9: Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per MORESCHINI: 80, el qual no pot ser evaluat, en contraposició a la *varia lectio* «micat unamque», ja corregida en la còpia de Llop (= L).

EUROPA

Les petges de Carlemany en la memòria
de l'Europa cristiana

3. *Silenciar i parlar en la literatura carolíngia: Carlemany en la memòria de la seva nissaga*

En aquest capítol no pretenem únicament parlar de bell nou sobre Eginard. Com a mínim, no només sobre ell, per a ser sincers, tot i que en alguns punts decisius, sí. Aquest capítol vol contribuir a posar en ordre la imatge de la memòria carolíngia que tenim de Carlemany, bo i oferint una perspectiva de les veus que han estat reprimides, i demostrar, així, que cal reenfocar la imatge de Carlemany que es té des de fa mil dos-cents anys.¹ Amb aquest objectiu em remuntaré a les imatges de la memòria carolíngia i als esdeveniments que aquestes codifiquen, per a presentar, tot seguit, la tècnica d'elaboració de la memòria prefigurativa per part dels autors carolingis.

3.1. TEODOSI, HERODES I DAVID: ATTIGNY 822 EN LA INTERPRETACIÓ CAROLÍNGIA

Aquisgrà, finals de l'any 831: quan el rei Pipí I d'Aquitània s'assabenta que hi ha la sospita que ell prepara una revolta, fuig de la cort del seu pare, Lluís el

1. Aquest capítol és una versió revisada i documentada d'una conferència que vaig fer a Seligenstadt el 26 de setembre de 2008 en el II Simposi d'Eginard, amb la comunicació titulada «Redendes Schweigen und verschweigendes Reden. Einhalts *Vita Karoli* als Autobiographie, Hofliteratur und Denkmal karolingischer Gedächtniskonstruktion». D'ençà de llavors, he intentat examinar i avaluar altres tradicions textuals i estudis sobre els discursos aquí discutits. En particular, els nous estudis sobre Carlemany i Eginard han confirmat les meves observacions fetes ja a la tardor del 2008: MCKITTERICK 2008; PATZOLD 2011; FRIED 2013; PATZOLD 2013; WEINFURTER 2013; FRIED 2016; FRIED 2017; NELSON 2019. Els aspectes aïllats d'aquest capítol també són discutits en TISCHLER 2014; TISCHLER 2018. Quant a la valoració de la historiografia carolíngia, especialment dels annals carolingis, he tingut en compte l'estat de recerca més recent documentat en REIMITZ 2015: 293-443.

Pietós, el dia dels Sants Innocents d'aquell any.² Fent el paral·lisme amb l'infanticidi de Betlem, Pipí posiciona el seu pare com un nou Herodes que ha matat el fill menor d'edat del seu oncle, Pipí d'Itàlia.³

Aquisgrà, primavera de l'any 829: en la seva poesia introductòria política *De imagine Tetrici*,⁴ el jove monjo poeta de Reichenau, Walafrid Estrabó, no pot decidir si ha de veure en Lluís —mentre accedeix cerimoniosament abillat al palau imperial— el devot Salomó o bé el gran David; segons el poeta, però, Lluís no és, definitivament, cap Herodes.⁵

2. «Anno DCCCXXXI. Mense Octobri venit ad imperatorem Pippinus rex Aquitaniae et Bernhardus comes Barcenonae civitatis, qui infideles deputabantur, ac fidem iuraverunt; et Pippinus de Aquis nocte fugiens abscessit», *Annales Xantenses* ad a. 831, ed. per VON SIMSON: 7 l. 17 - 8 l. 3; «Anno ab Incarnatione Domini DCCCXXXII. Indignatus Pippinus quod a patre non fuerat honorifice susceptus, inito consilio, in vigilia Innocentium prima noctis hora cum paucis suorum fuga lapsus est et sub omni festinatione Aquitaniam petiit. At domnus imperator graviter inde commotus est, numquam aestimans filio suo talia debere contingere aut patris praesentiam fugere», *Annales Bertiniani* ad a. 832, ed. per WAITZ: 4 l. 1-7; ed. per GRAT (†) *et al.*: 5 l. 8-15; veg. SIMSON 1876: 13-14; COLLINS 1990: 384. En aquesta part, els annals foren escrits encara en la cort de Lluís el Pietós per un autor desconegut, probablement sota la supervisió de l'arxiepiscopat Fulcó.

3. Veg. SIERCK 1995: 36, el qual passà per alt el fet que Lluís el Pietós es comparà reiteradament amb Herodes d'ençà de l'«assassinat» de Bernat d'Itàlia; veg. en aquest sentit els documents textuais següents. Quant a la consideració de dies sagrats importants per als actes i missatges polítics a l'alta edat mitjana: veg. també SCHALLER 1974.

4. Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER; ed. per LICHT: veg. BOCK 1844; GRIMM 1869; BOCK 1871; DEHIO 1873; SCHMIDT 1873; TRAUBE 1893; VON BEZOLD 1924; DÄNTL 1930; LÖWE 1952: 392-399; HAUCK 1963: 156-164; FALKENSTEIN 1966: 55-59; SIEMES 1966: 106-168; HOMEYER 1971; ÖNNERFORS 1974: 86-87, 93, 100-101 i 105; THÜRLEMANN 1977; HOMEYER 1983; GODMAN 1985: 274-286; GODMAN 1987: 133-145 i 147; HERREN 1992; DUTTON 1994: 100, 106 i 197; SMOLAK 2001. Es tracta d'un poema commemoratiu dialògic en hexàmetres. El títol, conservat a St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 869, p. 143, és el següent: «VERSUS IN AQUISGRANI PALATIO EDITI ANNO HLUDOVVICI IMPERATORIS XVI. DE IMAGINE TETRICI».

5. «Obstupui, fateor, gemmis auroque decorum / Et vidi et mecum volvens tum singula, volvi, / An Salomona pium an magnum Davida viderem, / Herodem non esse sciens, nec talis honoris / Participem faciat caeli rex optimus illum», Walafrid Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per DÜMMLER: 375 v. 149-153; ed. per LICHT: 88 v. 149-153. Les investigacions més recents relacionen aquest passatge únicament amb l'encegament de Bernat d'Itàlia, que va ser causat per l'emperador i que li va provocar la mort, la qual cosa va acabar amb l'emperador acusat d'assassinat per luxúria del poder: veg. HOFFMANN 1962: 329; FRIED 1998: 98 amb n. 106 i 103; FRIED 2004a: 388; FRIED i SCHNEIDER 2004: 10; FRIED 2008a: 186-187 amb n. 73. Veg. ara, emperò, FRIED 2008a: 181 n. 73, el qual també esmenta la meua interpretació alternativa, que tot seguit presento.

Corbie, any 826: Pascasi Radbert, a la *Vita* d'Adalard de Corbie que va escriure poc després de la mort d'aquest carolíngi, el descriu com un nou Joan Baptista,⁶ car no hauria suportat⁷ que Carlemany hagués tingut —tal com succeí amb Herodes— un afer amb una altra dona.⁸

Reichenau, 824/825: en una visió, Wetti, el monjo de Reichenau, veu el patiment de «l'emperador» Carlemany⁹ en els llimbs —com un monstre li dilacera els genitals—. ¹⁰ Aquesta imatge marcada per la tradició tardoantiga

6. VON DER NAHMER 1982: 19-20 i 73-74; BERSCHIN 1991: 310 amb n. 481; TISCHLER 2001a, I: 95-96 i 203. KASTEN 1986: 25 n. 43 no reconegué encara la dimensió total d'aquest passatge. HAGENEIER 2004: 76 n. 285, al seu torn, no sabé copsar l'abast de la meva al·lusió del 2001, que tot seguit mostraré.

7. «Quo nimio zelo succensus elegit plus saeculum relinquere, adhuc puer, quam talibus admisceri negotiis, ut propinquo quem contraire prohibendo non posset, non se consentire fugiendo monstraret [...] nec considerans propinquitatis iura, ut carni assensum praeberet sed leges Christi, quas violare non ferens sibi in animo praeponerat. Unde et voluit magis cum Christo mente ingenuus crucis ignominiam ferre, ut fortia quaeque confunderet, quam si etiam adoptaretur in regnum, ut esset regis filius», Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi* cap. 7, ed. per MIGNE: 1511 l. 40-44 i 1511 l. 47 - 1512 l. 5.

8. «Nec minus igitur Joanne pro justitia mori paratus fuisse creditur, qui pari adnisi illicitam reprehendebat regis audaciam, et spernebat hujusmodi nuptias», *ibid.*: 1511 l. 44-47. Ergo no hem de veure pas aquí cap crítica a la manca de religiositat de Carlemany, tal com opinava BERSCHIN 1991: 197 n. 273.

9. Hom ha passat per alt deliberadament que la crítica fa indicacions específiques de temps i de regió d'esdeveniments històrics: la *Visio cuiusdam pauperulae mulieris* i la *Visio Wettini* d'Heito designen Carlemany com a «princeps Italiae»; la *Visio Wettini* de Walafrid el titlla de governador de l'«Ausonia» i la «Romana gens»: «Ibi etiam videbat quendam principem Italiae in tormentis», *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 7; «Illic etiam quendam principem, qui Italiae et populi Romani scepra quondam rexerat, vidisse se stantem dixerat», Heito, *Visio Wettini*, ed. per DÜMMLER: 271 l. 9-10; «Contemplatur item quendam lustrata per arva, / Ausoniae quondam qui regna tenebat et altae / Romanae gentis, fixo consistere gressu», Walafrid Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per KNITTEL 1986: 66 v. 446-448. Aquesta descripció de la posició quasi imperial de Carlemany posa en relleu, llavors, Pascasi Radbert, per temps i per contingut: veg. 100 n. 116.

10. «vidisse se stantem dixerat, et verenda eius cuiusdam animalis morsu laniari, reliquo corpore innuni ab hac lesione manente. Stupore igitur vehementi attonitus, ammirans quomodo tantus vir, qui in defensione catholicae fidei et regimine sanctae ecclesiae moderno seculo pene inter ceteros singularis apparuit, inuri tanta deformitate poenae potuisset», Heito, *Visio Wettini*, ed. per DÜMMLER: 271 l. 10-14; «Oppositumque animal lacerare virilia stantis; / Laetaque per reliquum corpus lue membra carebant. / Viderat haec, magnoque stupens terrore profatur: / “Sortibus hic hominum, dum vitam in corpore gessit, / Iustitiae nutritor erat sae-

d'Herodes fa que el rei jueu del Nou Testament, a causa de l'adulteri amb l'esposa del seu germà, pateixi d'una úlcera pútrida a les parts púbiques.¹¹

Reichenau, 822: en una visió encara més antiga es descriuen Lluís el Pie-

cloque moderno / Maxima pro domino fecit documenta vigere / Protexitque pio sacram tutamine plebem / Et velut in mundo sumpsit speciale cacumen, / Recta volens dulcique volans per regna favore. / Ast hic quam saeva sub conditione tenetur, / Tam tristisque notam sustentat peste severam! / Oro, refer!», Walafrid Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per KNITTEL 1986: 66 v. 449-460.

11. L'anàlisi del lèxic i de la imatge de la laceració de les parts vergonyants demostra, tanmateix, que la *Visio Wettini* tant de Heito com de Walafrid fan al·lusió a l'adulteri del rei Herodes bíblic. Els «desitjos de fornicació» n'indiquen aquí l'adulteri: «quod [...] tamen stupri inlecebrae resolutus, cum ceteris bonis deo oblatis longevitatem vitae suae in hoc terminare voluisset», Heito, *Visio Wettini*, ed. per DÜMMLER: 271 l. 14-17; veg. també, més tard, la interpretació de Heito: «sed etiam in coniugatis multiplice peste concretus invenitur, dum in rabiem vexatione libidinis versi et instinctu daemonum agitati, naturae bonum a deo concessum in uxoribus propriis perdunt, ita ut toto immaculato in stupri maculam verso ambo coniuges prostituti daemonibus fiant», *ibid.*: 273 l. 4-8; «Fedavit, ratus inlecebras sub mole bonorum / Absumi, et vitam voluit finire suctis / Sordibus», Walafrid Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per KNITTEL 1986: 66 v. 462-464; veg. aquí també la interpretació següent: «Verum multiplici thalamum violare iugalem / Adsolet inluvie, rabiem dum quique sequentes Luxuriaie instinctu violenti daemonis acti / Naturae concessa suis stimulative relinquunt / Coniugibus luxu licitumque in stupra calorem / Vertentes Satanae incedunt hostile lupanar», *ibid.*: 76 v. 650-655. La traducció llatina de les *Antiquitates Iudaicae* de Flavi Josep, iniciada per Cassiodor, que era ja prou coneguda a l'imperi carolingi als anys 820, informa sobre aquest patiment d'Herodes, així com d'altres aspectes que coincideixen en els fets, segons els quals la resta del cos no havia mostrat símptomes externs de malaltia i Déu l'havia castigat amb els sofriments descrits a causa dels seus nombrosos pecats: «Herodem porro amarior indies morbus urgebat, supplicia deo commissi sceleris expetente. Ignis quippe lentus inerat, non tantum conflagrationem in superficiem corporis agentem prodens, quantam intrinsecus crescens operabatur incendium. Aviditas quoque inexplebilis semper inerat cibi: nec tamen satietas unquam rabidis incitata faucibus, valebat implere ingluviem. Intestina interius ulceribus tabida putrescebant, doloribus quoque coli saevissimis cruciatur, humor liquidus ac luridus erga pedes tumidos oberrabat. Similis illi quoque et circa pubem erat afflictio: Sed et verenda ipsa putredine corrupta scatebant vermibus, spiritus quoque incredibilis erecta, quae fuerat satis obscena diritate foetoris, et anhelitus respiratione creberrima: contractus quoque per cuncta membra subsistens, vim noxiam operabatur, quae omnem tolerantiae contulerat finitatem. Dicebatur igitur ab his quibus inerat divinandi peritia, divinitus has poenas ob impietatem eius, et multa crudeliter gesta deposci», Flavi Josep, *Antiquitates Iudaicae* XVII IX, ed. per FROBEN: 494 l. 30-42; veg. AFRICA 1982: 1, 9-11 i 14-15; STEINACHER 2003: 147 i 154-155.

tós,¹² la seva esposa Ermengarda¹³ i el seu favorit Begó¹⁴ en sengles càstigs infernals.

12. «Ibi etiam videbat quendam principem Italię in tormentis [...] Interrogavit illa eundem ductorem illius, si ille ad ęternam ultra vitam redire debuisset. At ille: Utique debet. Nam si Hlodouicus, inquit, imperator, natus eius, septem agapes pro illo pleniter dispensat, resolutus est [...]. Cumque inde pergerent, ostendit ei ductor illius murum, cuius cacumen celum usque tendebat, et post eum alterum, qui totus scriptus erat aureis characteribus. Interrogavitque illa, quid hoc esset. Terrestris, inquit, paradus est, ubi nullus intrabit nisi qui hic scriptus reperitur. Imperavitque illi, ut legeret. At illa ait. Non didici litteras. Scio, inquit, sed tamen lege! Legit namque illa et invenit nomen Bernharti quondam regis tam luculentis litteris exaratum sicut nullius ibidem fuit, postea Hlodouici regis tam obscurum et oblitteratum, ut vix agnosci potuisset. At illa: Quid est, inquit, quod istud nomen tam oblitteratum est? Antequam, ait, in Bernhartum homicidium perpetrasset, nullius ibi nomen clarius erat. Illius interfectio istius oblitteratio fuit», *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 7-11 i 42, l. 1-10; veg. FRIED 1998: 97 amb n. 101. Així, JARNUT 1989: 648 no es mostra encertat quan afirma que únicament en el context de la deposició de Lluís a Compiègne, el mes de juny del 833, s'hauria parlat de l'assassinat de Bernat d'Itàlia. Lluís en fora culpable: «eo quod fratribus et propinquis violentiam intulerit et nepotem suum, quem ipse liberare potuerat, interficere permiserit», *Relatio episcoporum Compendiensis*, ed. per BORETIUS i KRAUSE: 54 l. 7-8; ed. per BOOKER: 16 l. 11-13; veg. BOOKER 2009: 169 i 172.

13. «Irmingartam namque reginam aequae in tormentis, quae super se habebat cautes tres quasi molares, unum super caput, alterum super pectus, tertium super dorsum, qui semper eam in profundum mergebant», *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 15-17; veg. WERNER 1990: 44-45; SCHALLER 1992: 118; DUTTON 1994: 68 i 72-73; BOSHOFF 1996: 146. Quant a Andreu de Bèrgam, fins i tot la tradició oral està expressament testimoniada: «Coniunx vero eiusdem Hludowici Hermengarda nomine inimicitia contra Bernardo Langubardorum regem orta est, mandans ei, quasi pacis gratia ad se venire. Ille ab ipsis nobiles legatarii sacramenta fidem suscepit, Francia iturus est. Qui mox ut illa potuit, sicut audivimus, nesciente imperatore, oculi Bernardi evulsit. Ab ipso dolore defunctus est, postquam quinque regnaverat annos, duo sub Carolo, tres sub Hludowicus», Andreu de Bèrgam, *Historia* cap. 6, ed. per WAITZ: 225 l. 4-9; veg. SIMSON 1874: 125; CAROZZI 1990: 369; SCHALLER 1992: 118; CAROZZI 1994: 322-323. Reginó de Prüm parlarà, més tard, d'un engany de Bernat, però sense esmentar pas Ermengarda: «Anno dominicae incarnationis DCCCXVIII. Bernardus filius Pipini, rex Italiae, Aquis evocatus ad imperatorem dolo capitur et primo oculis, post vita privatur», Reginó de Prüm, *Chronicon* ad a. 818, ed. per KURZE: 73 l. 17-19. JARNUT 1989: 643-644 comenta, sobre això: «Wahrscheinlich erhielt er dabei die Zusicherung freien Geleits, möglicherweise durch die Vermittlung Kaiserin Irmingards. So jedenfalls wäre die negative Rolle, die diese Herrscherin in den sagenhaften Berichten der Folgezeit spielt, wohl am ehesten zu erklären, v. a., wenn man sich vor Augen hält, dass die Ausschaltung Bernhards die Stellung ihres eigenen Sohnes Lothar, des Mitkaisers, stärken musste».

14. La *Visio cuiusdam pauperulae mulieris* de Reichenau ubica Begó en el purgatori a causa de la seva cobdícia i incapacitat de sadollar-se: «Pichonem vero, huius regis qui quondam fuit

Per què apareixen de sobte totes aquestes facetes negatives en la imatge de l'emperador mort pocs anys abans o de la seva família, facetes amb les quals Carlemany mai no va veure's confrontat en vida?

Els investigadors ja fa temps que estan d'acord en el fet que la confessió pública de Lluís el Pietós a Attigny l'any 822 va representar un punt d'inflexió en la història carolíngia. Aquests esdeveniments semblen haver estat els desencadenants d'un ampli moviment de renovació religiosa que revesteix els indrets de rellevància espiritual i intel·lectual, primer, d'una xarxa de fraternitats de pregària¹⁵ i, després, de trasllat de relíquies.¹⁶ Tanmateix, encara avui amb prou feines es reconeix que, al mateix temps, Attigny obrí una «cap-sa de Pandora de la memòria»: el record dels conflictes intrafamiliars del segle VIII, fins aleshores protegits en el si del clan carolingi, es feu públic per primera vegada. Aquí difícilment s'entén la cultura de la memòria de la família carolíngia escenificada des de l'any 822, ni les imatges tipològiques aplicades, ni els seus autors; ni tan sols es reconeix el dramatisme de la història familiar en la seva dimensió històrica completa.

Resulta sorprenent que els fets dramàtics relacionats amb el càstig de l'emperador es llegeixin en retrospectiva per esguard de la tipologia bíblica i postbíblica. Però la comparació de l'emperador carolingi castigat amb el model cristià tardoantic de l'emperador Teodosi el Gran, punit pel bisbe Ambrós de Milà, només la dibuixa, primerament, l'Astrònom, el segon biògraf de Lluís.¹⁷ Tanmateix, es tracta aquí d'una tipologia doble, atès que, en la bio-

amicus, supinum iacere in tormentis, tetrosque spiritus duos aurum liquefacere et in os eius infundere dicentes: "Hinc sitisti in saeculo nec saturari potuisti, modo bibe ad saturitatem!"», *Vitio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 12-14; veg. BOSHOF 1996: 66 amb n. 257.

15. AUTENRIETH *et al.* 1979: LXV-LXVIII; SCHMID 1979: 38-39; SCHMID 1985: 354; GEUE-NICH 1989: 84 i 104-105; SCHMID 1989: 130-133 i 140; DE JONG 1995: 649-651 (cap dels quals fa cap referència explícita a Attigny 822).

16. TISCHLER 1993-1994: 72-73; RÖCKELEIN 2002; HEYDEMANN 2010.

17. A diferència del que fa el seu model, els *Annales regni Francorum*, aquest evita deliberadament de citar els noms d'Adalard i Wala, per a enfocar tota la seva presentació centrant-se en Bernat d'Itàlia: «Anno hunc sequente dominus imperator conventum generale coire iussit in loco, cuius est vocabulum Attiniacus. In quo convocatis ad concilium episcopis, abbatibus spiritalibusque viris, necnon et regni sui proceribus, primo quidem fratribus reconciliari studuit, quos invitos adtondi fecerat, deinde omnibus, quibus aliquid laesurae intulisse videbatur. Post haec autem palam se errasse confessus est et, imitatus Theodosii imperatoris exemplum, penitentiam spontaneam suscepit, tam de his quamque de illis, que adversus Bernhardum ne-

grafia d'Ambròs de Paulí de Milà, el bisbe no només recorda a l'emperador l'exemple veterotestamentari del rei David, castigat per la seva infidelitat amb Betsabé mitjançant la paràbola del profeta Natan.¹⁸ A més a més, també s'integra l'escena en el context d'un relat que és un *contrafactum* de la història bíblica de la matança dels infants innocents ordenada pel rei Herodes:¹⁹ s'hauria, per tant, recorregut casualment a uns fets de la Itàlia tardoantiga per a jutjar un episodi carolíngi? I cal tenir present que si els detalls d'aquest nou

potem gesserat proprium; et corrigens, si quid talium vel a se vel a patre suo gestum repperire alicubi potuit, elemosinarum etiam largitione plurimarum, sed et servorum Christi orationum instantia, necnon et propria satisfactione adeo divinitatem sibi placare curabat, quasi haec que legaliter super unumquemque decurrerant, sua gesta fuerint crudelitate», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 35, ed. per TREMP: 406 l. 5-19. SCHIEFFER 1972: 355 amb n. 95 fa referència a un testimoniatge de Teodosi encara més antic en Jonàs d'Orleans: «Sciebat nempe potestatem imperialem qua insignitus erat ab illius pendere potestate cuius famulus et minister Ambrosius erat» (s'hi segueix una referència explícita a Cassiodor, *Historia ecclesiastica tripartita* IX 30), Jonàs d'Orleans, *De institutione laicali* II 20, ed. per MIGNE: 211 l. 41-44; ed. per DUBREUCQ, 2: 72 l. 143-145; veg. REVIRON 1930: 98 amb n. 1; EWIG 1956: 42; MORRISON 1964: 41; ANTON 1968: 444. Schieffer considera Jonàs com un presumpte testimoni ocular dels fets esdevinguts a Attigny. Hauríem de considerar, doncs, aquest paral·lelisme primerenc entre Lluís el Pietós i Teodosi com un nou indicatiu per a la identificació, postulada per mi (TISCHLER 2001A, 2: 1109-1111), de Jonàs d'Orleans com l'Astrònom? L'Astrònom testifica la seva presència a la cort d'Aquisgrà d'ençà de la presa de poder per part de Lluís el Pietós: «Sed haec utrum vera necne sint, perlegens quisque scire poterit. Porro quae scripsi, usque ad tempora imperii Adhemari nobilissimi et devotissimi monachi relatione addidici, qui ei coevus et connutritus est; posteriora autem, quia ego rebus interfui palatinis, quae vidi et comperire potui, stilo contradidi», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* Prologus, ed. per TREMP: 284 l. 4-9. Si l'Astrònom i Jonàs d'Orleans són idèntics, podem suposar un testimoni presencial d'aquestes tradicions.

18. En la seva *Epistula* 51, també, Ambròs demana a l'emperador Teodosi, amb referència al remordiment i al penediment del rei David, el mateix comportament «Noli ergo impatienter ferre, imperator, si dicatur tibi: Tu fecisti istud quod David regi dictum est a propheta. Si enim hoc sedulo audieris et dixeris: "Peccavi domino", si dixeris regale illud propheticum: "Venite, adoremus et procidamus ante eum et ploremus ante dominum nostrum qui fecit nos", dicetur et tibi: Quoniam poenitet te, dimittit tibi dominus peccatum tuum et non morieris», Ambròs de Milà, *Epistulae*, ed. per ZELZER: 214 l. 62-68. Sembla, quant a l'*Epistula* 51, que, en època carolíngia, només era coneguda per Hincmar de Reims; veg. SCHIEFFER 1972: 346 n. 55 i 357 amb n. 110. Quant a la presència de Teodosi a Hincmar, en general: veg. *ibid.*: 357-359; NELSON 1977: 244 n. 2 i 271 n. 3.

19. Però, ja el 1986, Walter Berschin assenyalà que és precisament en aquest passatge de la *Vita S. Ambrosii*, el punt àlgid, on es teixeix la visita de dos perses poderosos i savis (cap. 25); veg. BERSCHIN 1986: 218 i 224.

relat difereixen en particular de la visita precedent al nen Jesús per part dels tres savis d'Orient, la lectura carolíngia del relat tardoantic del cas d'Herodes podria ser, efectivament, un testimoni més del discurs d'Herodes que ja es podia reconèixer als anys vint del segle IX, de manera que el Lluís-Herodes fora un infanticida, però el Carles-Herodes, en realitat un David, fora, per tant, no només un infanticida, ans també un adúlter. En aquest punt cal tenir en compte que, per a aquells erudits altmedievals que encara no tenien coneixements tan profunds de les fonts, resultava difícil distingir entre ambdós Herodes neotestamentaris: Herodes el Gran (infanticidi: Mt 2, 1-22) i Herodes Antipes (adulteri: Mt 14, 1-12 o Mc 6, 14-29). En la disputa tardoantiga entre el bisbe i l'emperador es tractava, doncs, de si Teodosi hauria estat només un Herodes o també un David.²⁰ El nou Teodosi —és a dir, Lluís el Pietós—, per altra banda, accepta les acusacions de la matança en el sentit de la història d'Ambròs,²¹ però no pot permetre de cap manera l'acusació d'adul-

20. «Per idem tempus causa Thessalonicensis civitatis non minima successit tribulatio sacerdoti, cum civitatem paene deletam comperisset. Promiserat enim illi imperator se veniam daturum civibus supradictae civitatis; sed agentibus comitibus occulte cum imperatore, ignorante sacerdote, usque in horam tertiam gladio civitas et donata atque plurimi interempti innocentes. Quo facto ubi cognovit sacerdos, copiam imperatori ingrediendi ecclesiam denegavit, nec prius dignum iudicavit coetu ecclesiae vel sacramentorum communione quam publicam ageret paenitentiam. Cui imperator contra adserebat David adulterium simul et homicidium perpetrasse. Sed responsum illico est: “Qui secutus es errantem, sequere corrigentem”. Quod ubi audivit clementissimus imperator, ita suscepit animo, ut publicam paenitentiam non abhorreret; cuius correctionis profectus secundam illi paravit victoriam», Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii* cap. 24 § 1-3, ed. per BASTIAENSEN: 84 l. 1-17.

21. Com que la conjuntura «homicidium perpetrasse», emprada per Paulí de Milà, també es produeix en la *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 42 l. 9-10, que reflecteix els esdeveniments d'Attigny, es pot suposar que la mort de Bernat d'Itàlia com a conseqüència del seu engegament es va interpretar en el sentit de la *Vita S. Ambrosii*: de fet, Lluís va ser acusat d'infanticidi. Aquest motiu recorre la literatura carolíngia. Així, en la *Relatio episcoporum Compendiensis*, d'octubre del 833, es retreu a Lluís el fet d'haver matat el seu nebot Bernat, ja que el podria haver salvat: «Videlicet, sicut in eadem cartula plenius continetur, reatum sacrilegii incurrando et homicidii, eo quod paternam admonitionem et terribilem contestationem sub divina invocatione ante sanctum altare in praesentia sacerdotum et maxima populi multitudine sibi factam secundum suam promissionem non conservaverit; eo quod fratribus et propinquis violentiam intulerit et nepotem suum, quem ipse liberare potuerat, interficere permisit», *Relatio episcoporum Compendiensis*, ed. per BORETIUS i KRAUSE: 54 l. 3-8; ed. per BOOKER: 16 l. 8-13; veg. BOOKER 2009: 169 i 172; DE JONG 2009: 128-129. Contràriament a DEPREUX 1992: 23-24 n. 117, considero l'acusació de suïcidi per part de l'Astrònom («etenim Berhardus

teri.²² A Attigny se li retreu també que el fill sigui com el pare,²³ que en ell també resideixi l'ambivalent David, que no hauria estat només el sobirà exemplar d'Israel, l'unificador del regne, el promotor de les arts, sinó també

et Reginherius, dum impatientius oculorum tulerunt ablationem, mortis sibi consciverunt acerbitatem», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 30, ed. per TREMP: 386 l. 1-3) com un intent de reinterpretar la potent tradició d'interpretació del «novus Theodosius». Així, també ara DE JONG 2009: 128. HACK 2009: 283-284 no pren pas en consideració els indicis de coincidència més feaents amb les acusacions expressades a Attigny.

22. «Quo facto ubi cognovit sacerdos, copiam imperatori ingrediendi ecclesiam denegavit, nec prius dignum iudicavit coetu ecclesiae vel sacramentorum communione quam publicam ageret paenitentiam. Cui imperator contra adserebat David adulterium simul et homicidium perpetrasset», Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii* cap. 24 § 2, ed. per BASTIAENSEN: 84 l. 7-12. Aquest passatge és una rèplica de l'*Epistula* 51 d'Ambròs (com en la n. 18), la qual Paulí de Milà en la seva *Vita S. Ambrosii* recrea en un diàleg fictici: veg. SCHIEFFER 1972: 341 amb n. 35. Com en la seva *Epistula* 51, Ambròs també va recomanar en la seva *Apologia prophetae David* IV 15 l'exemple d'un rei David penitent: «Peccavit David, quod solent reges, sed paenitentiam gessit, flevit, ingemuit, quod non solent reges, confessus est culpam, obsecravit indulgentiam, humi stratus deploravit aerumnam, ieiunavit, oravit, confessionis suae testimonium in perpetua saecula vulgato dolore transmisit», veg. Ambròs de Milà, *De apologia prophetae David*, ed. per SCHENKL: 309 l. 1-5; ed. per HADOT i CORDIER: 92 l. 4-9. Pel que fa al coneixement d'aquest text al Salm penitencial durant l'època carolíngia: veg. YAGELLO 1997: 111-113 i 121.

23. Lluís hauria intentat de reparar amb màxima cura tot allò que es podria trobar referent a qualsevol dels fets similars comesos per ell mateix o pel seu pare: «in quo, quidquid similitum rerum vel a se vel a patre suo factum invenire potuit, summa devotione emendare curavit», *Annales regni Francorum* o bé *Annales qui dicuntur Einhardi*, ed. per KURZE: 158 l. 12-14. El motiu del penediment quant als actes propis i als paterns es pot trobar en altres textos carolíngis que tracten sobre els esdeveniments ocorreguts a Attigny: «Nam si Hlodovicus, inquit, imperator, natus eius, septem agapes pro illo [sc. «Karolus»] pleniter dispensat, resolutus est», *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 9-11; «et corrigens, si quid talium vel a se vel a patre suo gestum repperire alicubi potuit», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 35, ed. per TREMP: 406 l. 14-15. Cal tenir en compte que, si ho comparem amb els *Annales regni Francorum* o bé *Annales qui dicuntur Einhardi*, la conclusió de la *Vita Karoli* és molt similar: «summa devotione adimplere curavit», Eginhard, *Vita Karoli*, ed. per HOLDER-EGGER: 41 l. 14-15, amb la qual cosa Eginard posa l'èmfasi en el compliment conscient l'any 814, per part de Lluís, del testament patern del 811 (com en la n. 101). Eginard subratlla aquest fet anterior i el relaciona amb un esdeveniment que va ser objecte del penediment de Lluís a Attigny: l'anul·lació, per part del fill, de la voluntat del pare quant al govern de Bernat a Itàlia i quant a la seva participació en l'herència paterna. La conclusió política de la *Vita Karoli* s'ha de llegir paral·lelament al contrast que en fan els annals una mica més antics, especialment perquè el públic d'ambdós textos és el mateix de la cort imperial. Hi ha encara un altre

un adúlter i un assassí.²⁴ Aquesta doble acusació podria aclarir, per cert, per què en el mateix període l'emperador Lluís el Pietós, el nou Salomó, es confronta diverses vegades amb la comparació de David i Salomó.²⁵

A Lluís el Pietós se li retreu a Attigny, el 822, l'assassinat del seu nebot Bernat d'Itàlia.²⁶ Tanmateix, avui sabem que qui hi havia darrere d'aquest es-

indret molt similar, amb el qual Eginard va criticar de manera resignada la tardor del 830 la falta de reformisme de Lluís, ja que l'emperador gairebé no va reaccionar a les exhortacions que va portar l'arcàngel Gabriel en forma d'un «libellus» (carta celestial): «Et ille [sc. «imperator»] quidem susceptus atque perlegit [sc. «libellum»]. Sed de his quae per hunc libellum facere iussus vel admonitus fuerat perpauca adimplere curavit», Eginard, *Translatio SS. Marcellini et Petri* III 13, ed. per WAITZ: 252 l. 47-48; veg. HEINZELMANN 1997: 288-289 amb n. 107; HEYDEMANN 2010: 302 amb n. 3, 325 amb n. 150 i 328 amb n. 165.

24. STEGER 1961; HARTMANN 2010: 256-257 desconeixen l'existència del Psalteri de Wolfcoz de Reichenau, Zuric, Zentralbibliothek, C 12, fol. 53r, contemporani de l'època (ca. 825), el qual, en la il·lustració corresponent al salm penitencial de David (Ps 51), mostra clarament l'ambivalència de la imatge de David: veg. BERSCHIN 1987: 119 imatge 5 i 132; BERSCHIN 2005: 153 imatge 5 i 166. Pel que fa a la classificació dins la història de l'art d'aquesta il·lustració: veg. també KAUFFMANN 1956. El manuscrit de Zuric torna a trobar-se en préstec permanent a la Stiftsbibliothek de St. Gallen des del 2006.

25. Amalari, professor de l'escola de la cort d'Aquisgrà, finalitza el pròleg de la seva primera edició del *Liber officialis*, dedicada a l'emperador Lluís el Pietós entre febrer del 819 i agost del 822, amb el desig de salvació. Aquí se'ns descriu Lluís com el nou David i Salomó: «Divo Hludovico vita. Novo David perennitas. Da principi, Domine, vitam. Ipsi novo Salomoni felicitas. Pax mundi vos estis», Amalari «de Metz», *Liber officialis*, ed. per HANSSENS: 2 I l. 8-9; veg. STECK 2000: 42 n. 169. El nom de Salomó significa en hebreu «ple de pau», de manera que Amalari juga aquí amb el nom. Walafrid Estrabó no pot decidir encara, a la primavera del 829, si veu en Lluís el Pietós més aviat el Salomó pietós o bé el gran David: com en la n. 5.

26. «Domnus imperator consilio cum episcopis et optimatibus suis habito fratribus suis, quos invitos tondere iussit, reconciliatus est et tam de hoc facto quam et de his, quae erga Bernhardum filium fratris sui Pippini necnon et his, quae circa Adalhardum abbatem et fratrem eius Walahum gesta sunt, publicam confessionem fecit et paenitentiam egit. Quod tamen in eo conventu, quem eodem anno mense Augusto Attiniaci habuit, in praesentia totius populi sui peregit; in quo, quicquid similium rerum vel a se vel a patre suo factum invenire potuit, summa devotione emendare curavit», *Annales regni Francorum* ad a. 822 o bé *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 822, ed. per KURZE: 158 l. 4-14. Per a avaluar-ne els fets: veg. SIMSON 1874: 177-181; HAUCK 1954, 2: 506; SCHIEFFER 1957: 9; EWIG 1966: 128; BOSHOF 1969: 84-85; SCHIEFFER 1972: 354-355; STAUBACH 1982: 37-39 i 327-328; HARTMANN 1989: 165-167; DE JONG 1992: 31-32, 39-40 i 49; BOSHOF 1996: 148-149; DE JONG 1997: 888-890 i 892; GUILLOT 1999; SUCHAN 2000: 10-12; DE JONG 2009: 122-131. Quant a Bernat: veg. MALFATTI 1876; MÜHLBACHER 1881; EITEN 1907: 49-58 i 69-72; BERTOLINI 1967; DEPREUX 1997: 134-137.

deveniment de la penitència pública de Lluís després de la mort de Benet d'Aniana (11 de febrer de 821) van ser els cosins de l'emperador retornats de l'exili.²⁷ Immediatament després de l'indult dels rebels partidaris de Bernat a Thionville l'octubre de 821,²⁸ Lluís n'havia fet portar alguns a la seva cort,

Quant a la història de la penitència pública en l'alta edat mitjana: veg. CHÉLINI 1991: 362-441; YAGELLO-KNUPFFER 2011. Tot just després, Lluís retornà la propietat confiscada a Aming, que suposadament estava involucrat en la rebel·lió de Bernat: veg. JARNUT 1989: 647; BOSHOF 1996: 148 n. 317. Més encara, Hincmar descriu un episodi esdevingut a Attigny: Hincmar de Reims, *De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae*, ed. per BÖHRINGER: 141-142. Aquest fet testimonia la longevitat dels records carolingis dels esdeveniments que van tenir lloc pels volts d'Attigny l'any 822.

27. Això també ho fonamenta el fet que el biògraf de Wala de Corbie, Pascasi Radbert, en el seu *Epitaphium Arsenii* fa ús de la comparació de Teodosi amb els pseudònims en la cort imperial de Lluís el Pietós: Honori representa Lotari I, el conseller del qual és Wala: veg. WEINRICH 1963: 10 i 44-51; ANTON 1968: 442-443; GANZ 1990b: 541-542. També cal destacar-ne Antoni († 356), monjo i conseller de l'emperador Constantí I, equiparat amb Adelard; així ja en Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMMLER: 175-176, 220-222 i 237; veg. FLECKENSTEIN 1965: 43; KASTEN 1986: 172 (no en donen testimonis; ANGENENDT 1980: 88 n. 392 és incomplet); quant a això: «Ob hoc autem ab aliquibus, ut epistolae magistri Albini ferunt, Antonius vocabatur», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalhardi* cap. 21, ed. per MIGNE: 1519 l. 41-42. Les altres comparacions tipològiques presents en l'*Epitaphium Arsenii* són: Lluís el Pietós, que apareix equiparat amb l'emperador Justinià I —i no pas, sorprenentment, amb Teodosi, conegut per les seves decisions legals justes i assenyades i per la seva teologia—, en aquest cas, però, en sentit negatiu invers; mentre que Justina —la bella i ambiciosa segona muller de l'emperador Valentinià II—, en analogia amb Justinià, és equiparada amb Judit, esposa de Lluís el Pietós. Justina perseguí l'oponent de Teodosi, Ambròs, malgrat haver-li fet educar el seu fill Valentinià II, la qual, finalment, sabé assegurar-li el tron. Bernat de Septimània, l'amant de Judit, és equiparat amb Naso —epítet d'Ovidi—, l'amant de Justina, famós per haver estimat una esposa a la cort imperial d'August. L'epítet de Naso, d'altra banda, apareix mencionat també en Ermold el Negre, *In laudem Pippini regis* I 187-188, ed. per DÜMMLER: 85; ed. per FARAL: 216; Walafrid Estrabó, *Carmen* 76, ed. per DÜMMLER: 415 v. 62-63. Finalment, Ebó de Reims és equiparat amb el sacerdot Fashur, el qual tenia el profeta Jeremies (és a dir, Wala) empresonat (Jf 20, 2). Quant al desxiframent d'aquests pseudònims: veg. WEINRICH 1963: 7-10; GANZ 1990a: 114-115; BOOKER 2009: 45-46 amb n. 186 i 299 n. 186; DE JONG 2009: 109-110, 196 i 253; DE JONG 2010: 186 i 190; DE JONG 2019: 23, 31-32 i 132-148. Pascasi Radbert testimonia el pseudònim de Wala també en una carta de dedicació a Warin de Corvey: «quod Arsenius noster quem nostra nunc nobis saecula Hieremiam alterum tulerunt ab illo, in fidei te mihi commiserit ratione», Pascasi Radbert, *De corpore et sanguine Domini* Prologus, ed. per DÜMMLER: 133 l. 4-6; ed. per PAULUS: 3 l. 5-7.

28. Per a Teodulf d'Orleans, aquest nomenament va arribar massa tard, perquè ja havia mort: veg. DAHLHAUS-BERG 1975: 21; BOSHOF 1996: 148.

especialment Adalard i Wala.²⁹ La tria del lloc per a la reconciliació tampoc no va ser cap casualitat, atès que l'hivern de 805-806 el seu pare ja havia negociat allí les resolucions de la *Divisio regnorum* amb Adalard i Wala,³⁰ que podem denominar «ordre de pau de la família carolíngia».³¹ Avui també sabem que Lluís el Pietós només havia fingit el seu lliure voler en l'acte de penitència que feu.³²

29. WEINRICH 1963: 37-39; KASTEN 1986: 110-111. Sobre l'exili monàstic com a mitjà de desconnexió amb un final obert: veg. DE JONG 2001. Els *Annales regni Francorum* ad a. 821 o bé els *Annales qui dicuntur Einbardi* ad a. 821 constitueixen testimonis centrals per a la rehabilitació: «Eminuit in hoc placito piissimi imperatoris misericordia singularis, quam ostendit super eos, qui cum Bernharo nepote suo in Italia contra caput ac regnum suum coniuraverunt: quibus ibi ad praesentiam venire iussis non solum vitam et membra concessit, verum etiam possessiones iudicio legis in fiscum redactas magna liberalitate restituit. Adalhardum quoque de Aquitania, ubi exulabat, evocatum Corbeiae monasterio, ut prius fuerat, abbatem ac rectorem esse iussit; cum eo et Bernharium fratrem eius reconciliatum eidem monasterio reddidit. Completisque his, quae ob regni utilitatem inchoaverat», ed. per KURZE: 156 l. 14-25. Sorprenentment, no s'hi descriu l'indult de Wala, ans únicament s'hi esmenta l'enviament del «monjo Wala» juntament amb Lotari I, fill de Lluís, a Itàlia, fet que pressuposa aquest acte de perdó: «Peracto conventu, quod Attiniaci habebatur [...] Hlotharium vero filium suum in Italiam misit, cum quo Walahum monachum propinquum suum, fratrem videlicet Adalhardi abbatis», *Annales regni Francorum* ad a. 822 o bé *Annales qui dicuntur Einbardi* ad a. 822, *ibid.*: 159 l. 5 i 7-9); «Finito hoc placito, Hlotharium filium suum dominus imperator in Italiam misit, et cum eo Uualam adfinem suum monachum», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 35, ed. per TREMP: 408 l. 16 - 410 l. 1 (en aquest passatge crida l'atenció l'omissió de la relació familiar amb Adalard i l'afebliment [?] de la relació familiar amb Lluís).

30. Sobre la part rellevant d'ambdós quant a la preparació i difusió de les decisions: veg. TISCHLER 2008: 199-200, 205 amb n. 45 i 232-233.

31. FRIED 2008a. Tampoc no és casual que finalment la reconciliació entre Lluís el Pietós, Judit i Wala s'esdevingui a l'assemblea de l'imperi, el mes de maig del 836, a Thionville: «In conducta porro villa et tempore praefinito adfuere missi a filio, quos ipse praecepit, plurimi; inter quos etiam Uuala primus adfuit. Causa autem supradicta ventilata atque ad calcem perducta, imperator cum coniuge reconciliari voluit primum ipsi Uualę, dimissis quaecumque in eos commiserat delictis multa alacritate et benignitate cordis, mandavitque per eum et ceteros filio missos, ut quantocius veniret; quod si faceret, consultissime sibi futurum sciret. Qui redierunt et filio rem retulerunt», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 55, ed. per TREMP: 506 l. 6-14; veg. SIMSON 1876: 155; WEINRICH 1963: 87-88; BOSHOFF 1996: 228-229.

32. Segons la concepció (més tardana) de l'Astrònom, a Attigny el nou Ambròs carolingi hauria estat el mateix Lluís. Aquest fet ha passat per alt a DE JONG 1992: 31: «he also submit-

Però, aleshores, per què fins al 822 va ser tot silenciats en el si de la família carolíngia, malgrat que a partir de llavors a Reichenau, a Corbie i en altres

ted to a public humiliation, and this time completely of his own accord [...] a semi-spontaneous gesture of humility»; DE JONG 2009: 124: «There was no Ambrose who admonished Louis to do penance or delivered a public rebuke (“correptio”)». L'Astrònom parla de «penitentia spontanea» (cap. 35): com en la n. 17: veg. BERSCHIN 1991: 233. L'Astrònom descriu, així, una autoacusació «ohne unmittelbaren, sichtbaren Zwang» (FRIED 2012: 122) i, de fet, només el 833 uns bisbes lleials de Lotari I van aparèixer com a acusadors de Lluís el Pietós: Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 43-44, ed. per TREMP: 230-238; *Annales Bertiniani* ad a. 833, ed. per WAITZ: 7; ed. per GRAT (†) *et al.*: 10; en aquesta part, encara redactada per un autor desconegut en la cort de Lluís el Pietós, probablement sota la supervisió de l'arxibisbe Fulcò; Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 49, ed. per TREMP: 480-482; veg. SIMSON 1876: 63-78; HALPHEN 1904; KERN 1954: 195-196 i 341-343 núm. xxv; ARQUILLIÈRE 1955: 171-172 i 177; SCHIEFFER 1957: 12-13; EWIG 1966: 141-142; BOSHOF 1969: 246-251; ULLMANN 1969: 64-70; SCHIEFFER 1972: 355; BUND 1979: 415-419 i 422; NELSON 1990: 156; OBERNDORFF 1991: 3-6, 12, 15, 20-21 i 28-29; DE JONG 1992: 29-32, 36, 38-42, 44 i 50; BOSHOF 1996: 200-202 i 268; ALTHOFF 1997: 119-121; DE JONG 1997: 863, 865-866, 888-889 i 898; SUCHAN 2000: 19-20; BECHER 2001: 35-37; ALTHOFF 2003: 58-59; DE JONG 2003: 1266-1268; PATZOLD 2008: 185-193; DE JONG 2009: 48-49, 53 i 77. En aquest sentit, DE JONG 2009: 126-128 preferí de remarcar la falsedat de la penitència pública de Lluís, que Pascasi Radbert hauria retret a l'emperador. Amb tot, però, no té en compte que el «lliure voler» de Lluís, el 822, només reflecteix la visió interpretativa de la colla cortesana d'Adalard i Wala, per tal d'ocultar-hi la dependència de l'emperador. A partir d'un text contemporani en el temps sabem que, de totes les persones, l'ancià Adalard va apreciar els esdeveniments dramàtics d'Attigny, en la mesura que la penitència pública de Lluís, d'ençà de Pipí el Breu, havia estat la primera disculpa per part de la branca de Carlemany, que havia estat legitimada en detriment de la seva branca familiar: «Hanc igitur rem cum miris tunc laudibus adhuc inchoatam magistris nostri efferent, et praecipue venerandus senex Adalardus, qui etiam dicebat, se nunquam sublimius vel gloriosius causam profectus publici moveri et cogitari vidisse a tempore regis Pippini usque ad diem illum», Agobard de Lió, *De dispensatione ecclesiasticarum rerum* cap. 3, ed. per DÜMMLER: 166 l. 37-40; ed. per VAN ACKER: 122 l. 1-5; veg. CABANISS 1951: 57; BOSHOF 1969: 85-86; BOSHOF 1996: 154 amb n. 347; DE JONG 2009: 125; DE JONG 2019: 104 amb n. 12. Sobre això, SCHIEFFER 1997: 121 escriu: «und es war der alte Adalhard, der die historische Dimension des Vorgangs erfasste, wenn er spontan formulierte, “seit der Zeit König Pippins habe er keinen erhabeneren und ruhmreicheren Fortgang der öffentlichen Dinge miterlebt”». Més tard, Agobard de Lió es trobava en l'alçament contra Lluís el Pietós el 833 al costat de Lotari I i Wala, el germà d'Adalard; veg. BOSHOF 1969: 252-253; BOSHOF 1996: 196-197; BOOKER 2009: 99-100. Agobard era en aquell temps (fins al 834) abat titular del lloc de detenció de Lluís, Saint-Médard de Soissons; veg. CABANISS 1951: 65-66. La naturalesa voluntària de la penitència és subratllada per DE JONG 2009: 123, de manera equivocada, per-

indrets de l'imperi ja s'havia parat de fer silenci, mentre que a Aquisgrà i a Seligenstadt, en realitat, s'havia callat més que no pas parlat obertament? On rauen les arrels històriques d'aquestes estratègies de memòria i de les seves imatges?

3.2. PARTITS DE PERDEDORS: ELS PARTIDARIS DE CARLOMAN EL VELL, CARLOMAN EL JOVE, PIPÍ EL GEPERUT I BERNAT D'ITÀLIA

Eginard no va guardar silenci només amb relació a la trobada a Paderborn entre el rei i el papa, prèvia a la coronació de l'emperador a Roma,³³ de la mateixa manera com els annals de l'imperi silencien aspectes fonamentals d'aquests esdeveniments.³⁴ Amb aquest silenci revelador també tapa episodis centrals de la història familiar dels carolingis.

És precisament en les fases crítiques de la presa de poder del pare per part dels fills on es qüestiona la legitimitat de la successió al títol. Un motiu central és, en aquest cas, sempre el fracàs del regnat compartit i la consegüent transmissió del poder, finalment, només al més capaç dels fills. També aquí Eginard parla i calla alhora. Sobre el conflicte en la generació anterior a Carlemany, entre Pipí I el Breu i Carloman el Vell, no pot aportar —així ho afirma— cap motiu sobre la renúncia al poder de Carloman, fra-

què Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalhardi* cap. 51, ed. per MIGNE: 1534-1535, testimonia que Lluís no va buscar el penediment fins després del retorn d'Adalard a la cort, després d'haver estat ell mateix el pitjor conseller (a causa del rival d'Adalard, Benet d'Aniana): veg. VON DER NAHMER 1982: 42; FRIED 2012: 122 amb n. 10. La influència d'Adalard també va ser sospitada per VON DER NAHMER 1982: 42; KASTEN 1986: 142-144; HARTMANN 1989: 166. La humilitat de l'emperador ja fou menyspreada pels contemporanis, per la qual cosa un acte com el d'Attigny fou reconegut amb el seu doble vessant: «At ille [sc. «Alcuinus»] vultum in Hludowicum dirigens, novissimum illorum [sc. «filiorum»], sed humilitate clarissimum, ob quam a multis despicabilis notabatur, ait ...», *Vita Alcuini* cap. 15, ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 23 l. 30-33; ed. per ARNDT: 193 l. 3-5; ed. per VEYRARD-COSME: 282 l. 4-5.

33. Així, amb un mateix tarannà, en FRIED 2001; FRIED 2002.

34. FRIED 2001 i, de manera resumida, FRIED 2004: 386-387.

cassat i aïllat políticament en realitat,³⁵ i especula només sobre les seves ambicions espirituals.³⁶

Aquesta discussió sobre el poder únic actua com un preludi prefiguratiu, quant al conflicte encara més dramàtic entre Carlemany i el seu germà Car-

35. El text central és, per a aquest cas: «Hunc [sc. «honorem»] cum Pippinus pater Karoli regis ab avo et patre sibi et fratri Karlomanno relictum, summa cum eo concordia divisum, aliquot annis velut sub rege memorato tenuisset, frater eius Karlomannus —incertum quibus de causis, tamen videtur, quod amore conversationis contemplativae succensus—, operosa temporalis regni administratione relicta, Romam se in otium contulit, ibique habitu permutato monachus factus in monte Soracte apud ecclesiam beati Silvestri constructo monasterio cum fratribus secum ad hoc venientibus per aliquot annos optata quiete perfruitur», Eginard, *Vita Karoli* cap. 2, ed. per HOLDER-EGGER: 4 l. 15 – 5 l. 5. Quant a l'ingrés no voluntari al monestir el 747, veg. RODENBERG 1923: 15-19; TANGL 1960: 10-11; RIESENBERGER 1970: 272 i 279-283; KRÜGER 1973: 183-187 i 198; BUND 1979: 363-367; STANCLIFFE 1983: 158-160 i 171; JARNUT 1990: 65-66; SWINARSKI 1991: 251-257. Eginard encobreix els veritables esdeveniments amb el comentari «incertum quibus de causis», Eginard, *Vita Karoli* cap. 2, ed. per HOLDER-EGGER: 4 l. 19; veg. BECHER 1992: 46. Recentment, PATZOLD 2011: 52-53 no ha tingut en compte el discurs de cort utilitzat per Eginard, per la qual cosa ha d'alleugerir la palliació de la descripció. Segons Walafrid Estrabó (*Vita S. Galli* II 10, del 833-834), es diu que Carloman hauria visitat St. Gallen l'any 747 i hauria fet a l'abat Otmar la petició de demanar al seu germà Pipí la regla de sant Benet, fet que, certament, s'esdevingué després: Walafrid Estrabó, *Vita* (III) *S. Galli*, ed. per KRUSCH: 320 l. 1-27; veg. SPRANDEL 1958: 12; DUFT 1966: 9; BERSCHIN 1987: 69; TISCHLER 2001b: 12 amb n. 17. Aquest passatge, basat en la tradició oral (Walafrid Estrabó, *Vita* (III) *S. Galli*, ed. per KRUSCH: 320 l. 5), és una resposta al passatge críptic d'Eginard i n'aprenem que Carloman no només es va retirar primerament a St. Gallen, monestir del seu regne, sinó que també va ser responsable d'un viatge d'Otmar a la cort del seu germà Pipí, que hauria de permetre la promoció reial de St. Gallen i la introducció de la regla benedictina. És interessant que Walafrid, que treballa a la cort d'Aquisgrà, sigui el primer que ens en parli uns noranta anys després dels fets: el viatge d'Otmar, doncs, fou un intent de mediació entre els germans?

36. El 750, Carloman va fugir dels seus familiars (és a dir, dels simpatitzants familiars polítics) del monestir de Monte Soratte, abadia fundada per ell mateix i situada en l'esfera d'influència carolíngia, envers el monestir de Montecassino, al Benevent, situat en zona de poder no carolíngi: «Nam huiuscemodi frequentiam cum suo proposito officere vidisset, relicto monte in Samnium provinciam ad monasterium sancti Benedicti situm in castro Cassino [«Casino» ed.] secessit et ibi quod reliquum erat temporalis vitae religiosae conversando complevit», Eginard, *Vita Karoli* cap. 2, ed. per HOLDER-EGGER: 5 l. 10-14. WOLF 1992: 524-531 especula completament sense fonament sobre la presumpta presa de consciència de Carloman, quant a la insostenibilitat del seu matrimoni no canònic, com a motiu de la seva conversió a la vida monàstica.

loman el Jove. Com a motiu del fracàs del regnat compartit, Eginard al·lega una poderosa facció de magnats situats al costat de Carloman, que, segons ell, volia dividir la unió dels germans. Alguns d'aquests magnats fins i tot ja havien pensat en una guerra contra Carlemany.³⁷ Però Eginard pretén, en un altre passatge de la *Vita*, que Carloman havia negat al seu germà l'ajuda que, en un principi, li havia promès per a la guerra d'Aquitània del 769.³⁸ Resulta fascinant observar que Eginard, en el mateix context narratiu, al·ludeix a l'àmbit conflictiu proper de la família carolíngia. A parer seu, després de la mort de Carloman, la seva esposa, de la qual Eginard tampoc no n'esmenta el nom, hauria fugit cap a Itàlia, on vivia Desideri, el rei dels longobards, amb els seus fills —també aquí sense nom— i els magnats principals de l'entorn del seu marit, i això sense motius i sense acatar Carlemany.³⁹ Eginard, tal com fan els annals imperials oficials,⁴⁰ no fa referència als caps d'aquesta facció de carolingis: per què deixa, doncs, aquest grup de persones fora de la memòria carolíngia?

Amb la breu constatació del trasllat del poder indivís a Carlemany, Eginard posa punt final a la història de la línia dinàstica de Carloman en el si de la família carolíngia, però també a la història dels magnats del seu entorn més proper. Tanmateix, aquests fets només són els antecedents de la *Vita* de Car-

37. «multis ex parte Karlomanni societatem separare molientibus, adeo ut quidam eos etiam bello committere sint meditati», Eginard, *Vita Karoli* cap. 3, ed. per HOLDER-EGGER: 6, l. 9-12.

38. «fratre adhuc vivo, etiam et auxilium ferre rogato, suscepit [sc. «bellum Aquitanicum»]. Et licet eum frater promisso frustrasset auxilio», *ibid.* cap. 5, *ibid.*: 7 l. 10-12.

39. «Sed in hoc plus suspecti quam periculi fuisse ipse rerum exitus adprobavit, cum defuncto Karlomanno uxor eius et filii cum quibusdam, qui ex optimatum eius numero primores erant, Italiam fuga petiit et nullis existentibus causis, spreto mariti fratre, sub Desiderii regis Longobardorum patrocinium se cum liberis suis contulit», *ibid.* cap. 3, *ibid.*: 6 l. 12-18.

40. Els únics dos magnats, Warin i Adalard, pertanyen a la facció dels «desertors»: «Domnus rex Carolus venit ad Corbonacum villam, ibique venientes Wilcharius archiepiscopus et Folradus capellanus cum aliis episcopis ac sacerdotibus, Warinus et Adalhardus comites cum aliis primatibus, qui fuerunt Carlomanni; uxor vero Carlomanni cum aliquibus paucis Francis partibus Italiae perrexerunt», *Annales regni Francorum* ad a. 771, ed. per KURZE: 32 l. 5-10; «Ibi [sc. «Carbonaco villa»] Wilharium episcopum Sedunensem et Folradum presbyterum et alios plures sacerdotes, comites etiam atque primates fratris sui, inter quos vel praecipui fuere Warinus et Adalhardus, ad se venientes suscepit. Nam uxor eius et filii cum parte optimatum in Italiam profecti sunt; rex autem profectionem eorum in Italiam quasi supervacuum patienter tulit», *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 771, ed. per KURZE: 33 l. 8-14.

lemaný pròpiament dita, que ara s'inicia amb una rùbrica sobre la seva estructura.⁴¹ El denominador comú dels fonaments d'una història familiar tendenciosa que apareixen disseminats al llarg del text és el silenci sistemàtic sobre esdeveniments vinculats a l'esposa de Carloman, els seus fills i els seus partidaris, així com la qüestió, relacionada amb aquest aspecte, referent a la legitimitat del regnat de Carlemany i els seus successors.

La mateixa actitud narrativa és la que adopten Eginard i molts altres testimonis francs amb relació a la rebel·lió de Pipí el Geperut. Només gràcies a combinacions complexes de la recerca coneixem avui alguns noms dels conspiradors que simpatitzaven amb el fill més gran de Carlemany, que en l'entretant era ja considerat fill il·legítim, i per això volien eliminar tant Carlemany com els seus fills més joves: alguns dels conjurats eren la mare de Pipí, Himiltruda, que encara vivia, i els seus germans.⁴² Amb això, Eginard es posiciona conscientment en contra de l'actitud narrativa dels annals imperials oficials, que esmenten un líder de la rebel·lió de Bernat el 817, l'avantpassat del qual, Hartrat, ja havia tramet la rebel·lió de 785-786.⁴³

3.3. INFANTICIDI: ELS FILLS DE CARLOMAN EL JOVE I BERNAT D'ITÀLIA

Les acusacions de l'assassinat de Bernat d'Itàlia per part de Lluís el Pietós formulades a Attigny van evocar els pitjors records a la família paterna: és que potser no havia succeït antany quelcom de similar amb els fills (menors d'edat) de Carloman el Jove,⁴⁴ els quals, d'ençà de l'extradició de la família

41. «ad actus et mores ceterasque vitae illius partes explicandas ac demonstrandas, omissis incognitis, transire disposui; ita tamen, ut, primo res gestas et domi et foris, deinde mores et studia eius, tum de regni administratione et fine narrando, nihil de his quae cognitu vel digna vel necessaria sunt praetermittam», Eginard, *Vita Karoli* cap. 4, ed. per HOLDER-EGGER: 7 l. 2-7.

42. NELSON 2009: 10-13.

43. «Huius coniurationis principes fuere Eggideo, inter amicos regis primus, et Reginhardus camerarius eius et Reginharius Meginharii comitis filius, cuius maternus avus Hardradus olim in Germania cum multis ex ea provincia nobilibus contra Karolum imperatorem coniuravit», *Annales regni Francorum* ad a. 817 o bé *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 817, ed. per KURZE: 148 l. 1-6; veg. NELSON 2009: 24; HARTMANN 2010: 129.

44. Els textos parlen de «parvuli» o «filii», per la qual cosa no es coneix el sexe de l'infant nat després de Pipí: com en les n. 40 i 89-90. Atès que el *Liber pontificalis* parla dues ve-

a Verona (la tardor del 773 o ja el 774²),⁴⁵ havien desaparegut de la memòria carolíngia?⁴⁶ Ens referim al conflicte entre Carlemany i Carloman el Jove, que, com que és prou conegut, no ens cal detallar. Aquesta lluita s'estén a tots els nivells: la memòria familiar és manipulada a través de la modificació de les dates d'aniversaris,⁴⁷ la consagració reial de Carloman (Soissons) i de Carlemany (Noyon) s'efectuen el mateix dia de la festivitat de sant Dionís (9 d'octubre de 768) en llocs diferents,⁴⁸ però independentment l'un de l'altre, promouen una memòria funerària en recordança del pare difunt a Saint-Denis⁴⁹ i ambdós posen al seu fill primogènit el nom de l'avi difunt i primer rei de la

gades de la unció d'aquests «filii», que Desideri pretenia com a «reis dels Francs», *Liber pontificalis* 1, ed. per DUCHESNE: 488 l. 21-23 i 493 l. 17-18, es pot suposar que el segon fill, del qual en la tradició conservada no es menciona el nom, era fill de Gerberga: veg. CLASSEN 1972: 131 n. 94.

45. *Vita Hadriani I papae* cap. 34: «Et dum agnovisset fugam arripuisse in Veronam prae-nominatum Adelgis, relinquens plurimam partem ex suis exercitibus Papiam, ipse quoque cum aliquantibus fortissimis Francis in eandem Veronam properavit civitatem. Et dum illuc coniu-nxisset, protinus Autcarius et uxor adque filii saepius nominati Carolomanni propria voluntate eidem benignissimo Carulo regi se tradiderunt. Eosque recipiens eius excellentia denuo rep-pedavit Papiam», *Liber pontificalis* 1, ed. per DUCHESNE: 496 l. 16-20: veg. JARNUT 1975: 290.

46. WERNER 1973: 153 n. 143; FRIED 1994: 250; FRIED 1998: 76; SCHNEIDER 2010: 31. FRIED 2008a: 162: «Karl selbst hatte seine Neffen beseitigt»; FRIED 2008b: 58: «sie alle, die Königin und ihre Söhne, Karls Neffen, verschwanden spurlos aus der Geschichte». Es diu que, segons la llegenda, Gerberga trobà allotjament al monestir reial longobard de San Salvatore, a Brescia: veg. HÄGERMANN 2003: 28.

47. Fins ara, això només ha estat reconegut per a Carlemany: veg. WERNER 1973; BECHER 1992.

48. ABEL i SIMSON 1888: 30-31; NONN 1975: 386. Quant a Soissons en època romana i merovíngia: veg. KAISER 1973.

49. *Diplomata Karolomanni*, ed. per MÜHLBACHER: 62-63 núm. 43; *Diplomata Karoli Magni*, *ibid.*: 81-82 núm. 55; veg. SCHIEFFER 1990: 162. Quant al significat especial de Saint-Denis com a església primitiva i panteó reial dels francs: veg. KRÜGER 1971: 171-189. NONN 1975: 387 assenyala, quant a això, que els dos primers diplomes conservats de Carloman es basen en diplomes preliminars de Pipí, en els quals s'ha adoptat el «peculiaris patronus noster», i fins i tot més tard Saint-Denis es veu molt afavorit pels dos germans: *Diplomata Karolomanni*, ed. per MÜHLBACHER: 63-64 núm. 44; 66 núm. 46 i 74 núm. 53; *Diplomata Karoli Magni*, *ibid.*: 126-127 núm. 87; 128 núm. 88; 133 núm. 92; 134-135 núm. 93; 135-136 núm. 94; 144-145 núm. 101; 167-168 núm. 120; 224-225 núm. 166 i 255-256 núm. 190. Sembla que Carloman prengué sant Dionís com a patró seu especial, probablement en defensa dels mateixos interessos que el seu germà.

dinastia, Pipí.⁵⁰ Tanmateix, el naixement del Pipí de Carloman és només recopilat per una obra annalística singular de l'entorn del pare: una versió modificada dels *Annales Petaviani*.⁵¹

3.4. CONCUBINAT, ADULTERI I MATRIMONI LEGÍTIM:
LES COMPANYYES DE CARLEMANY, LLUÍS EL PIETÓS
I PIPÍ D'ITÀLIA

Les tradicions orals de la memòria familiar s'han posat per escrit —a banda d'alguns passatges en la part més antiga dels *Annales regni Francorum*⁵²— només en textos apartats.⁵³ En aquest sentit, cal preguntar-se qui era el públic a qui s'adreçaven aquestes obres. Un gran tema en la història de la memòria carolíngia és el silenci sobre determinades companyes, com a mínim pel que fa als noms. Eginard no dona notícia, o només ho fa de manera velada, dels dos primers enllaços matrimonials de Carlemany. El nom de la primera esposa de Carlemany, Himiltruda, el coneixem gairebé només pel *Liber de episcopis Mettensibus*,⁵⁴ de l'historiador de la cort, Pau Diaca; aquestes informa-

50. KONECNY 1976: 65; HARTMANN 2009: 97. La renovada elecció del nom principal (*Leitname*) de la família no és, doncs, un «signe de convivència fraterna», tal com assumí erròniament HÄGERMANN 2003: 25.

51. «nativitas Pipini filii Karlomanni, et hoc anno domna Berta fuit in Italia propter filiam Desiderii regis, et redditae sunt civitates plurimae sancti Petri», *Annales Petaviani* ad a. 770, ed. per PERTZ: 13 l. 9-11. DELARUELLE 1932: 218 va suposar el naixement de Pipí probablement a finals de l'any 770. Però la seqüència immediata d'aquestes dues notícies suggereix una connexió entre el naixement del fill de Carloman i els preparatius del casament de Carlemany per part de Bertrada, per la qual cosa el naixement del Pipí sa (de Carloman) hauria tingut lloc abans del matrimoni de Carlemany amb la núvia longobarda.

52. Comunicació oral de Johannes Fried. A més a més: veg. FRIED 2013: 22-23, 37-40, 180-181 i 185-190.

53. FRIED 2000.

54. «Habuit tamen, ante legale connubium, ex Himiltrude nobili puella filium nomine Pippinum», Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per PERTZ: 265 l. 22-24; ed. per KEMPF: 76 l. 7-9; ed. per SANTAROSSA: 139 l. 236-237. Pau va escriure la seva obra després de la mort d'Hildegarda (783) per encarrèc del bisbe Angilram de Metz, que va guardar la memòria sepulcral de la reina i va propagar les legítimes reivindicacions dels seus descendents: veg. KEMPF 2004. Himiltrud també és mencionada en els *Annales Mosellani*, en els *Annales Laureshamenses* i en el *Chronicon Laurissense breve (Codex Fuldensis)*, en el context de la rebel·lió del seu

cions de detall han estat transmeses, juntament amb altres qüestions familiars internes testimoniades només aquí,⁵⁵ pel mateix Carlemany.⁵⁶ En el text d'Eginard, aquesta primera muller de Carlemany no té nom.⁵⁷ El motiu n'és el conflicte entre Pipí el Geperut i Carles el Jove, que són els fills primogè-

fill Pipí el Geperut, aquí, però, ja expressament com a concubina: «Ipsoque anno tempore autumnus eiusdem regis primogenitus filius nomine Pippinus, ex concubina eius Himiltrude natus, in tanto scelere inventus est, ut regnum sibi patris, patrem et fratrem occidendo, fraude subripere deliberaret», *Annales Mosellani* ad a. 791, ed. per LAPPENBERG: 498 l. 10-13; «Et in ipso anno inventum est consilium pessimum, quod Pippinus filius regis, ex concupina Himiltrude nomine genitus, contra regis vitam seu filiorum eius, qui ex legitima matrona geniti sunt, "inierat"», *Annales Laureshamenses* ad a. 792, ed. per PERTZ: 35 l. 15-17; ed. per KATZ: 37 l. 30-33; «Hac tempestate filius regis Pippinus ex concubina Himildruda cum aliquibus comitibus Francorum consiliatur, ut regem interficeret et loco eius regnaret», *Chronicon Laurisense breve* ad a. 792, ed. per PERTZ: 119 col. a l. 19-23; ed. per SCHNORR VON CAROLSFELD: 37 l. 3-5. En la *versio vulgata* del *Chronicon Laurisense breve* i en Eginard, Himiltrud és només una concubina anònima: «Hac tempestate inventum est consilium pessimum, quod Pippinus filius regis ex concubina inierat, ut regem interficeret et regnaret in loco eius», *Chronicon Laurisense breve*, ed. per SCHNORR VON CAROLSFELD: 33 l. 25-27; «de concubina quadam, cuius nomen modo memoriae non occurrit», Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLDER-EGGER: 22 l. 14-15; veg. HARTMANN 2007: 558.

55. Hi són presents en el context de la biografia d'Arnau de Metz, l'avantpassat sant dels carolingis, en la que és la primera història del casal carolingi. Únicament aquesta obra, així com l'epitafi que s'hi menciona, escrit pel mateix autor, segons la tradició (NEFF 1908: 171 en nega l'autoria), testimonien que Lluís el Pietós tingué un germà bessó, anomenat Lotari, que morí dos anys després d'haver nascut: «tertius [sc. «natus»] Lodobich qui cum Hlotario, qui biennis occubuit, uno partu est genitus», Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per PERTZ: 265 l. 26-27; ed. per KEMPF: 76 l. 11-12; ed. per SANTAROSSA: 139 l. 239-240; Pau Diaca, *Carmina*, ed. per DÜMLER: 71-73 núm. XXXIX; ed. per NEFF: 172-175. El text també conté el «miracle de l'anell» del bisbe Arnau de Metz, narrat per Carlemany: Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per PERTZ: 264 l. 15-36; ed. per KEMPF: 70 l. 19 - 72 l. 20; ed. per SANTAROSSA: 136 l. 172 - 137 l. 196; veg. GOFFART 1986: 75-80, 82, 87 i 89-90; NELSON 2005: 32-33; ELLING 2010: 227-228. Aquest miracle pot fer referència a la pròpia infidelitat conjugal de Carlemany en el conflicte entre la princesa longobarda, esposa legítima, i la seva nova esposa Hildegarda.

56. Les informacions detallades s'expliquen pel fet que el mateix Carlemany fou el subministrador de la informació (filtrada): veg. GOFFART 1986: 76-77; BERSCHIN 1988: 154; GRAHN-HOEK 2003: 29 amb n. 130; NELSON 2005: 33; ELLING 2010: 218 i 228.

57. La qual cosa és prou significativa, perquè només hi apareix mencionada amb relació al seu fill Pipí el Geperut i a la revolta contra Carlemany, però hi roman sense nom: «Erat ei filius nomine Pippinus ex concubina editus, cuius inter ceteros mentionem facere distuli», Egi-

nits dels matrimonis de Carlemany amb Himiltruda i amb Hildegarda, respectivament. Carlemany i Hildegarda requereixen que el seu fill Carloman sigui rebatejat amb el nom de Pipí i ungit com a rei d'Itàlia per part del mateix papa Adrià I,⁵⁸ per tal de deslegitimar el vell Pipí⁵⁹ i perquè, a través d'una contramemòria doble, se superposin el nom del germà de Carlemany, Carloman, mort el 771, i el del seu fill primogènit Pipí, que va desaparèixer el 774.⁶⁰ El doble acte executat mitjançant el papa apareix, en principi, només a l'Evangelari de Godesscalc i, per tant, de moment, només és present en la memòria privada d'Hildegarda i Carlemany;⁶¹ els annals imperials oficials no

nard, *Vita Karoli* cap. 20, ed. per HOLDER-EGGER: 25 l. 13-14; veg. HARTMANN 2007: 558; NELSON 2009: 8.

58. «dignati estis nobis repromittere, ut in sanctum diem Pascae ad limina beati apostolorum principis Petri una cum spiritalia filia nostra, regina, Domino auxiliantae proferare debuissetis, ut filium, qui nunc vobis procreatus est, a sacro baptisma in ulnis nostris suscipere debuissimus: sicut terra sitiens imbrem, ita et nos expectabiles fuimus mellifluam excellentiam vestram; et dum adpropinquasset ipsum diem sanctum Pascae et nullum mandatum de adventum vestrum suscepiissemus aut de missis vestris secundum placitum, quod inter nos extiterat, valde tristes effecti sumus», *Codex Carolinus*, ed. per GUNDLACH: 586 núm. 60 l. 26-33; veg. ANGENENDT 1980: 70-74; ANGENENDT 1984: 157 i 159-160; SIERCK 1995: 183.

59. Quant a la reculació progressiva dels drets legítims de Pipí als anys 780: veg. CLASSEN 1965: 557 n. 81 (= CLASSEN 1985: 28 n. 86); GOFFART 1986: 62, 86-89 i 93; KASTEN 1997: 139 i 148; HARTMANN 2010: 233-234. En els *Annales Laureshamenses* ad a. 792, Pipí hi és presentat implícitament com a il·legítim per reflex dels germans nascuts d'una esposa legítima (Hildegarda): com en la n. 54; veg. ABEL i SIMSON 1883: 44-45. En els *Annales Lobienses*, Carles el Jove és designat com a primogènit: «Karolus, primogenitus domni imperatoris», *Annales Lobienses* ad. a. 812, ed. per WAITZ: 231 l. 35; veg. HACK 2009: 80 n. 96. La deslegitimització de Pipí es mostra també en la *Vita Karoli* d'Eginard, en què Pipí no apareix mencionat en el cap. 19 entre les dones i els nens, ans únicament en el cap. 20 en el context de les rebel·lions contra el pare, Carlemany; veg. HACK 2009: 65. Per descomptat, el nom de Pipí el Geperut encara s'esmenta en la litúrgia per a la família reial i també és reconegut posteriorment com a hereu del seu pare; veg. CLASSEN 1972: 118-119; THOMA 1985: 78; NELSON 1991a: 200; KASTEN 1997: 144-145; HACK 2009: 66; HARTMANN 2010: 234.

60. Aquesta estratègia no ha estat reconeguda per HARTMANN 2010: 49. Un acte de la neutralització del germà de Carlemany, Carloman, fou també la confirmació de la seva carta de donació per a Saint-Denis, concedida poc abans de morir: *Diplomata Karolomanni*, ed. per MÜHLBACHER: 74 núm. 53, per Carlemany l'any 774: *Diplomata Karoli Magni*, *ibid.*: 126-127 núm. 87.

61. En concret, en el poema contemporani de Godesscalc, en l'Evangelari París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1203, mencionat per ell: «Principis hic Caroli claris natalibus ortam / Carlmannum sobolem, mutato nomine Pippin, / Fonte renascentem, et sacro

esmenten l'antic nom de Pipí.⁶² La reinterpretació de la unió —de fet, legítima— amb Himiltruda en un concubinat es troba novament en el *Liber de episcopis Mettensibus*,⁶³ proper a la família; i també les altres obres annalístiques escasses, que testifiquen únicament el rebateig, sembla que provenen de l'estret cercle familiar.⁶⁴ Amb això es testimonia el rebuig gradual de Pipí el Geperut de la successió al tron (a favor del fill gran d'Hildegarda, Carles el Jove) com a molt tard des del 780-781 o bé des de l'abril del 783.⁶⁵ Els textos francs propers a Carlemany rebaixen el matrimoni legítim⁶⁶ amb Himiltru-

baptismate lotum, / Extulit albatum sacratis conpater undis», Godesscalc, *Carmen*, ed. per DÜMMLER: 94 l. 25-28. Quant al còdex, escrit entre el 9 d'octubre de 781 (comissió) i el 30 d'abril de 783 (mort d'Hildegarda): veg. MÜTHERICH 1987; REUDENBACH 1998; CRIVELLO *et al.* 2011.

62. ABEL i SIMSON 1888: 378-379; THOMA 1985: 77-83; SETTIPANI i VAN KERREBROUCK 1993: 211. Veg. «Et supradictum iter peragens celebravit pascha in Roma. Et ibi baptizatus est domnus Pippinus, filius supradicti domni Caroli magni regis, ab Adriano papa, qui et ipse eum de sacro fonte suscepti», *Annales regni Francorum* ad a. 781, ed. per KURZE: 56 l. 15-18: veg. THOMA 1985: 80; «Et cum ibi sanctum pascha celebraret, baptizavit idem pontifex filium eius Pippinum», *Annales qui dicuntur Einbardi* ad a. 781, ed. per KURZE: 57 l. 19-20. La *Vita Hadriani I papae*, per cert, estronca la descripció dels esdeveniments polítics a Roma i Itàlia amb la deportació de Desideri i Ansa al regne franc el 774 i, per tant, ja no tracta sobre aquest important esdeveniment.

63. NELSON 1991a: 197.

64. «perrexit rex Karlus Romam et baptizatus est ibi filius eius, qui vocabatur Karlomanus, quem Adrianus papa mutato nomine vocavit Pippinum», *Annales Mosellani* ad a. 781, ed. per LAPPENBERG: 497 l. 13-14; «Perrexit rex Carlus Romam et baptizatus est ibi filius eius, qui vocabitur Carlomannus, quem Adrianus papa mutato nomine vocavit Pippinum», *Annales Laureshamenses* ad a. 781, ed. per PERTZ: 31 l. 38-39; ed. per KATZ: 33 l. 3-5: veg. THOMA 1985: 79-81; HÄGERMANN 2003: 26.

65. Wandalbert de Prüm testimonia el conflicte (sobre l'estat del primogènit) entre Pipí el Geperut i Carles el Jove encara més tard, al segle IX, i probablement empra tradicions orals del monestir d'arrest de Prüm («XI. De imperatore Caroli ob dissimulationem periclitato»). Els germans rivals haurien trobat a St. Goar, sota la influència del sant local, la concòrdia fraterna en un tractat d'amistat: «Ibi, quod inter eos graves aliquamdiu similtates et inimicitiae fuerant, inspirante superna clementia et opitulante confessoris sanctissimi merito in fraternam concordiam et foedus amicitiae coierunt», Wandalbert de Prüm, *Vita et Miracula S. Goaris*, ed. per HOLDER-EGGER: 366 l. 44-46; ed. per STIENE: 56 l. 13-17: veg. CLASSEN 1972: 120; HÄGERMANN 2000: 589.

66. «Etenim, mitissimi et a Deo instituti benignissimi reges, iam Dei voluntate et consilio coniugio legitimo ex praeceptione genitoris vestri copulati estis, accipientes, sicut praeclari et nobilissimi reges, de eadem vestra patria, scilicet ex ipsa nobilissima Francorum gentae, pulcherrimas coniuges. Et eorum vos oportet amori esse adnexos», *Codex Carolinus* núm. 45, ed. per

da,⁶⁷ d'origen franc,⁶⁸ a l'estatus de concubinat, en recalcar el contrast amb l'estatus presumptament legal del seu matrimoni amb Hildegarda.⁶⁹ A més a més, després apareix la descredició de Pipí pel seu aspecte físic, de la qual cosa Eginard és el primer i únic responsable.⁷⁰

Eginard també silencia el nom de la segona esposa de Carlemany, Gerberga,⁷¹ una filla de Desideri, rei dels longobards, i oculta la raó per la qual Carlemany se n'ha volgut separar, al·legant motius desconeguts.⁷² La indignació singular de la mare de Carlemany, Bertrada, que Eginard narra de manera espectacularment clara,⁷³ és un indicatiu evident de les enormes conseqüències d'aquesta decisió. La mateixa Bertrada havia maquinat aquesta unió política per a donar més pes al seu fill, que es trobava en una situació de partida més feble que el seu germà, per la qual cosa la mare només podia desaprovar que es posés en perill la seva política de compensació francolongobarda.

De la distribució original i de l'estil narratiu de la biografia de Carlemany es pot deduir que Eginard, efectivament, tenia coneixença de més detalls so-

GUNDLACH: 561 l. 19-23; veg. MIKAT 1978: 72; POHL 2007: 171. Arran d'aquesta carta, la unió amb Himiltrud esdevingué un matrimoni legítim; veg. SCHMID 1977: 110 i 113. HARTMANN 2010: 234 passà per alt aquest testimoni, per això classificà, erròniament, aquesta unió com a «matrimoni il·legítim». L'afirmació següent de Hartmann tampoc no és del tot correcta, *ibid.*, 51: «Über die Herkunft der beiden Frauen der Brüder Karl und Karlmann [...] ist übrighens nichts bekannt».

67. KONECNY 1976: 65-67; WOLF 1995a: 301 i 303-304; WOLF 1995b: 269; HARTMANN 2009: 97.

68. NELSON 1991a: 197. Segons HÄGERMANN 2003: 15, Himiltruda era suposadament d'origen alamànic, ja que Carlemany, amb la seva ajuda, així com més tard amb l'ajuda d'Hildegarda, volia enfortir els lligams amb el ducat d'Alamània, sotmès a l'imperi franc.

69. ABEL i SIMSON 1883: 39 amb n. 2; KONECNY 1976: 66-68; KRAH 1987: 36-38; JARNUT 1993: 168-169; HACK 2009: 43 i 277. HACK 2009: 65-66 volgué veure el procés de deslegitimació d'Himiltrud ja, fins i tot, abans que Carlemany es casés amb la princesa longobarda.

70. GOFFART 1986: 60 n. 6; NELSON 2009: 9.

71. Segons el parer de SCHIEFFER 1968: 39, hauria estat la primera esposa legal (*vollbürtig*), no havent reconegut encara la deslegitimació d'Himiltrud.

72. «Deinde cum matris hortatu filiam Desiderii regis Langobardorum duxisset uxorem, incertum qua de causa, post annum eam repudiavit», Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLLDER-EGGER: 22 l. 4-7. Vegeu, a més a més, també: «Colebat [sc. «Karolus»] enim eam [sc. «Bertheadam»] cum summa reverentia, ita ut nulla umquam invicem sit exorta discordia, praeter in divortio filiae Desiderii regis, quam illa suadente acceperat», *ibid.*: 23 l. 6-9; veg. LINTZEL 1929: 21-22; MOHR 1955: 68-71; CLASSEN 1965: 547 (= CLASSEN 1985: 14).

73. Com en la n. 72.

bre les circumstàncies.⁷⁴ L'esmentat capítol no comença allà on els editors Georg Waitz i Oswald Holder-Egger l'estableixen: ens trobem davant una rúbrica que estructura i fa referència a l'inici del capítol precedent, que conclou amb la part analítica de la *Vita* i que introdueix la part biogràfica de la *Vita*.⁷⁵ Aquesta comença més aviat amb les paraules «Post mortem patris [...]», de les quals alguns manuscrits han conservat, per cert, la lletra inicial «P» original.⁷⁶

Aquestes paraules posen en evidència que aquest capítol, com al principi de l'obra (cap. 2-3), inaugura la narració amb la història familiar carolíngia i que novament esmenta l'època d'orfenesa paterna i el conflicte entre els germans a partir del 768.⁷⁷ Arribats aquí, ens preguntem per què Eginard comença la descripció de la vida privada de Carlemany novament amb aquest conflicte i per què segueix després, de sobte i aparentment fora de context, amb el casament tramat per la seva mare amb la filla del rei longobard sense nom, el conseqüent fracàs provocat per Carlemany i el matrimoni amb Hildegarda, d'origen alama.⁷⁸ Per què, aleshores, Eginard comença —tal com, per cert, ja abans d'ell havia fet Pascasi Radbert a la biografia d'Adalard— la descripció de la biografia del seu heroi amb la qüestió sobre l'esposa legítima de Carlemany? I per què Eginard dona totes aquestes informacions que en els annals imperials oficials no es poden trobar? Certament i per a sorpresa nostra els *Annales regni*

74. Per la qual cosa les avaluacions següents han de ser refusades: DELARUELLE 1932: 222: «il [sc. «Éginhard»] ne cherche pas à dissimuler ses ignorances, puisqu'il sait avouer que la cause de la répudiation lui est inconnue»; HÄGERMANN 2003: 27: «Karl [...] verstieß die langobardische Prinzessin, deren Namen nicht einmal bekannt ist - ohne Schuld, wie eine wenig spätere Quelle lakonisch und sicherlich zutreffend berichtet». Veg., emperò, WOLF 1996: 403 n. 73: «Wahrscheinlich hat hinsichtlich der zweiten Gemahlin Karls d. Gr. nach 771 eine *damnatio memoriae* stattgefunden». Seguit per NELSON 1998: 183: «The Lombard princess was the fall-guy. That is one reason why she suffered a kind of *damnatio memoriae*».

75. «Talem eum in tuendo et ampliando simulque ornando regno fuisse constat. Cuius animi dotes et summam in qualicumque et prospero et adverso eventu constantiam ceteraque ad interiorem atque domesticam vitam pertinentia iam abhinc dicere exordiar», Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLDER-EGGER: 21 l. 19-24.

76. *Ibid.*: 22 l. 1: veg. TISCHLER 2001a, I: 374 amb n. 454.

77. «Post mortem patris cum fratre regnum partitus tanta patientia simultates et invidiam eius tulit, ut omnibus mirum videretur, quod ne ad iracundiam quidem ab eo provocari potuisset», Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLDER-EGGER: 22 l. 1-4.

78. «Deinde cum matris hortatu filiam Desiderii regis Langobardorum duxisset uxorem, incertum qua de causa, post annum eam repudiavit et Hildigardam de gente Suaborum praecipuae nobilitatis feminam in matrimonium accepit», *ibid.*: 22 l. 4-8.

Francorum i el *Liber pontificalis* silencien completament aquests fets⁷⁹ fins al posterior divorci, mentre que altres textos oficials, al contrari, oculten les noces amb Hildegarda i introdueixen la nova esposa de Carlemany lentament —o, millor dit, prudentment— en la història de la família: els *Annales Laureshamenses* només esmenten la seva mort el 783,⁸⁰ mentre que els *Annales regni Francorum* esmenten la reina amb relació a aquell viatge a Roma el 780-781,⁸¹ que havia de regular finalment les relacions familiars i de poder. Cal conèixer l'estil narratiu associatiu d'Eginard per a reconèixer l'autèntica perspectiva del lector i de l'oient del seu text:⁸² ens trobem en el context de la literatura de cort que va ser pensada, en principi, només per a Lluís el Pietós i el cercle de la seva cort més estret i que va circular en aquest àmbit, tal com es pot constatar.⁸³

79. La unió matrimonial entre Carlemany i la filla de Desideri, odiada pels papes, no fou reconeguda amb cap mot, ja que a través d'ella es mantenien sota control els temuts longobards. Malgrat les canviants coalicions històriques a Itàlia, el *Liber pontificalis* generalment pren una actitud hostil envers els longobards i una actitud amistosa envers els francs: veg. BERSCHIN 1988: 127.

80. «Obiit Hildigard regina», *Annales Laureshamenses* ad a. 783, ed. per PERTZ: 32 l. 12; ed. per KATZ: 33 l. 17.

81. «Tunc sumpto consilio, ut iter perageret orationis causa partibus Romae, una cum uxore sua domna Hildegarde regina», *Annales regni Francorum* ad a. 780, ed. per KURZE: 56 l. 10-12; així mateix: «Eodem anno orationis causa partibus Romanae urbis iter direxit una cum uxore sua Hildegarde regina», *Annales Mettenses priores* ad a. 780, ed. per VON SIMSON: 68 l. 19-20. No obstant això, la versió revisada dels *Annales regni Francorum* omet el nom de la reina: «Initoque consilio orandi ac vota solvendi causa Romam statuit proficisci sumptisque secum uxore ac liberis», *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 780, ed. per KURZE: 57 l. 13-14. Ambdós annals anuncien, però, la mort d'Hildegarda amb el seu nom el 783: «Tunc obiit domna ac bene merita Hildegardis regina pridie Kal. Mai., quod evenit in die tunc in tempore vigilia ascensionis Domini», *Annales regni Francorum* ad a. 783, *ibid.*: 64 l. 5-7; «Hildigardis regina uxor eius decessit 11. Kal. Mai. Cuius funeri cum more solemnii iusta persolveret», *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 783; *ibid.*: 65 l. 11-13. Els *Annales Mettenses priores* n'indiquen també l'indret d'enterrament: «Anno ab incarnatione Domini DCCLXXXIII. Bonae memoriae Hildegardis regina obiit pridie kal. Maii, sepultaque est iuxta Metensem urbem in basilica beati Arnulfi confessoris», *Annales Mettenses priores* ad a. 783, ed. per VON SIMSON: 70 l. 19-22.

82. Aquest relat, que comenta més que no pas narra, es fa particularment evident en la peculiar representació d'Eginard quant a la «coronació» imperial de Carlemany, el Nadal del 800: veg. SCHIEFFER 2004: 6-7.

83. TISCHLER 2001a, I: 78-101 i 240-589 (origen, recepció i transmissió de l'anomenada «versió de dedicació» de la *Vita Karoli*). WOLF 1997 titllà d'«eufemisme cortesà historiogràfic» l'actitud narrativa d'Eginard.

La cort d'Aquisgrà sabia, evidentment, que l'aliança matrimonial carolingi-longobarda estava estretament vinculada amb el conflicte entre els germans i amb la política italiana dels carolingis, i, naturalment, que la cort tenia coneixement dels detalls i les causes del rebuig de la filla innominada de Desideri i del posterior matrimoni amb Hildegarda, d'origen alamà: la supressió intencionada d'aquests intervals narratius és la prova que a Aquisgrà se'n tenia un bon coneixement. L'intent de formular, mitjançant records forjats *a posteriori* des de la distància, els motius plausibles de la ràpida separació de Carlemany de la princesa longobarda és la prova de la presa de consciència d'un problema constant pel que fa a aquesta qüestió encara a finals del segle IX: Andreu de Bèrgam addueix el conflicte entre els germans com a raó de la separació de la longobarda,⁸⁴ mentre que Notker Bàlbul al·lega la infertilitat de la dona com a motiu de divorci rellevant des del punt de vista del dret canònic.⁸⁵ La dissolució oficial del matrimoni amb la muller longobarda exigia una legitimació de pes d'aquesta problemàtica separació matrimonial que, de fet, no podia existir.

Ara bé, en el text d'Eginard s'hi silencia fins i tot el nom de l'esposa de Carlemany, i, encara més, no disposem de referències sobre aquestes núpcies ni de la seva data.⁸⁶ El nom de Gerberga no el trobem ni tan sols en els diplomes de

84. Com en la n. 92.

85. La narració posterior, embellida per Notker Bàlbul (veg. *infra*), segons la qual Carlemany hauria rebutjat la princesa longobarda a causa d'una malaltia incurable que li impossibilitava poder donar a llum, gaudeix d'una credibilitat limitada: la infertilitat podria haver estat un mal rumor creat deliberadament per l'entorn de Carlemany: veg., quant a aquest fet, la notícia coincident que en dona Creontius, el canceller de Tassiló: «illa fame pressa pene exanimata de Francia in Italiam ducta est; enixa est ibi filium, cum sterilem eam esse divulgatum esset; periit in partu», *Annales ducum Boiariae* III 10 (ad. a. 771), ed. per RIEZLER: 410 n. 1 l. 3-5. Notker volgué cridar l'atenció dels seus lectors sobre la legitimitat de la dissolució del matrimoni segons el dret canònic i la llei dels francs: «Qua non post multum temporis, quia esset clinica et ad propagandam prolem inhabilis, iudicio sanctissimorum sacerdotum relicta velut mortua», Notker Bàlbul, *Gesta Karoli imperatoris* II 17, ed. per HAEFELE: 82 l. 3-5; veg. ABEL i SIMSON 1888: 95; ANTONELLI 1928: 106-107; DELARUELLE 1932: 223, amb n. 3; LEJEUNE 1948: 70, n. 3; LÖWE 1970: 297-298; GOETZ 1981: 44; REISCHMANN 1984: 68; MACLEAN 2003: 218; HARTMANN 2010: 54. No van tractar aquest tema ni HAEFELE 1959, ni SIEGRIST 1963, ni tampoc GANZ 1989.

86. El nom de «Desiderata» (amb referència al pare Desideri) no és recollit per cap text medieval: és la criatura de l'editor modern de la *Vita* (I) *Adalhardi* carolíngia, és a dir, Georg

Carloman:⁸⁷ únicament la investigació moderna, mitjançant testimonis, generalment posteriors, de l'imperi carolíngi han permès d'esbrinar-lo.⁸⁸ Gerberga és anomenada només en els *Annales Mettenses priores*, una història primerenca de la nissaga carolíngia en el context de les negociacions a Thionville sobre la *Divisio regnorum* del 806,⁸⁹ en un fragment relacionat amb els annals,⁹⁰ avui a Basilea, i vinculat amb els testimonis anteriors, en un exemplar interpolat de la bio-

Heinrich Pertz: veg. ABEL i SIMSON 1888: 80 n. 5; HELLMANN 1909: 208; KASTEN 1986: 24 n. 43; HACK 2006-2007, 2: 900 amb n. 94.

87. *Diplomata Karolomanni*, ed. per MÜHLBACHER: 61-76 núm. 43-54.

88. BÖHMER *et al.* 1908: 66 núm. 142a. Quant a la declaració de HACK 2009: 44 n. 101: «Ihr Name wird weder in den langobardischen, noch in den fränkischen Quellen genannt», no és, doncs, correcta.

89. «Gerberga vero uxor Carolomanni cum duobus parvulis et paucis principibus de parte coniugis sui Carolomanni Italiam petiit et ad Desiderium regem Langobardorum pervenit», *Annales Mettenses priores* ad a. 771, ed. per VON SIMSON: 58 l. 2-5; veg. NELSON 1991b: 158; NELSON 2004: 94 n. 2. Després de WATTENBACH *et al.* 1953: 260-264, en parlen HOFFMANN 1958: 53-61; SCHIEFFER 1960: 171-173; HASELBACH 1970: 23-24; SCHRÖER 1978: 140 amb n. 13; NELSON 1991b: 156-160; COLLINS 1994: 234 n. 37 i 246 amb n. 85; FOURACRE i GERBERDING 1996: 338; NELSON 1998: 183 n. 56; McKITTRICK 2000: 166; NELSON 2000: 144, quant a l'origen d'aquests annals, més probablement del monestir de Chelles, on Gisela, filla de Bertrada i germana de Carloman i Carlemany, residí en la seva vellesa. No obstant això, aquesta localització fou contradita per FRIED 2008a: 159, el qual els va veure sorgir «al voltant de la cort imperial». Atès que els annals només duren fins l'any 805, generalment se li suposa la gènesi pels volts d'aquest any. L'obra pretén a) justificar el poder volgut per Déu del casal carolíngi en comptes del casal merovingi; veg. HEN 2000, i b) mostrar, doncs, els fonaments del poder imperial dels carolíngis, que ja havien estat establerts d'antic; veg. HASELBACH 1970: 91 i 185-186. Quant a les similituds de la concepció del poder en els *Annales Mettenses priores* i en la *Divisio regnorum* contemporània; veg. *ibid.*: 188-189; SCHRÖER 1978: 153; NELSON 1991b: 158-159; McKITTRICK 2000: 166 («justificatory dossier for the "Divisio Regnorum" of 806»). HEN 2000: 185-190 fins i tot considera que el text és un pamflet de propaganda per fer complir els acords de la *Divisio regnorum*. Al mateix temps, els annals mostren preocupació pel llegat de Carles el Jove, fill de Carlemany i encara sense fills, en el qual també es pot veure un motiu per a la *Divisio regnorum*; veg. FRIED 2008a: 175: «Karls des Jüngeren Königtum besaß aller Voraussicht nach keine Zukunft». Sense difondre arguments convincents nous, McKITTRICK 2008: 68, mentrestant, proposa com a indret de producció dels annals Saint-Denis o Metz.

90. «Gerberga vero, uxor Carolomanni, cum duobus parvulis, et paucis principibus de parte coniugis sui Carolomanni Italiam petens, et ad Desiderium regem Langobardorum pervenit», *Fragmentum Basiliense*, ed. per WAITZ: 28 col. a l. 4-8 (Basilea, Universitätsbibliothek, Ms. N I 4); veg. TISCHLER 2001a, 2: 1323-1324 n. 21.

grafia de Carlemany, provinent de Saint-Bertin,⁹¹ així com en el manuscrit més antic de St. Gallen de la història dels longobards d'Andreu de Bèrgam,⁹² text que és independent dels testimonis anteriors —on, no pas per casualitat, s'hi ha esborrat el nom i se n'ha sobreescrit un altre—. Amb la supressió de detalls dinàstics centrals sobre la línia de la família rival al tron es continua, tan sols, una tradició que s'havia establert prèviament: gairebé tampoc no es parla⁹³ de l'es-

91. El manuscrit París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4955, de la primera meitat del segle XI, afegeix al cap. 3 de la *Vita Karoli* el nom «Tedberga», que sembla que es tracti d'una cacografia de «Gerberga»: «que dicitur tedberga»: veg. TISCHLER 2001a, 2: 1323-1325 amb n. 24. Quant a testimonis més joves de la *Vita Karoli* amb aquesta interpolació: *ibid.*

92. «Quidam et etiam filiam suam, “Berterad” nomine, Karoli, Pipini filius, Francorum rex, coniugio sotiavit; alia vero filia, Liuperga nomine, sotiavit Taxiloni Baioariorum rex; et pax firmissima ex utraque partis firmaverunt, sed minime conservaverunt. Habebat Carolus suus germanus maior se Karlemannus nomine, ferebundus et pessimus; contra Carolus iracundus surrexit, eum iurare fecit, ut ipsa “Berterad” ultra non haberet coniuge. Quid multa? Remisit eam Ticino, unde dudum eam duxerat. Mater vero eorum haec separatio audiens, Carlemani, filii sui, blasphemiam intulit; oculorum cecitate perculus est, cum periculo vita finivit», Andreu de Bèrgam, *Historia* cap. 3, ed. per WAITZ: 223 l. 37 amb n. 1 i 224 l. 1 amb n. a. El manuscrit és St. Gallen, Bibliotheca Vadiana, Cod. 317. El nom probablement era Gerberga, però després fou canviat per una altra mà, amb una tinta diferent, pel de Bertrada. Johannes Aventin (o el seu model, Creontius?) testimonia encara aquest segon nom en els seus *Annales ducum Boiariae* ad a. 771: «Eodem anno Berchthraeda regina expulsa est a Carolo rege Francorum», Johannes Aventinus, *Annales ducum Boiariae*, ed. per RIEZLER: 410 n. 1 l. 1-2: veg. RIEZLER 1881: 253 i 262. L'escepticisme general quant a la fiabilitat d'Andreu de Bèrgam, formulat per HACK 2009: 103, no és un parer compartit per mi, ja que Andreu testifica, en aquest moment, el conflicte dels germans al voltant d'una mateixa princesa longobarda, filla reial de Desideri: veg. el papa Esteve III en la seva carta adreçada conjuntament a Carlemany i Carloman i datada a la primavera-estiu del 770: «Itaque nostrae perlatum est notioni, quod certae cum magno cordis dolore dicimus: eo quod Desiderius Langobardorum rex vestram persuadere dinoscitur excellentiam, suam filiam uni ex vestra fraternitate in conuivio copulari [...] ut nullo modo quisquam de vestra fraternitate praesumat filiam iam dicti Desiderii Langobardorum regis in coniugium accipere», *Codex Carolinus* núm. 45, ed. per GUNDLACH: 561 l. 4-6 i 563 l. 11-13. Per a l'anàlisi de l'obra d'Andreu de Bèrgam: veg. MOR 1953: 242-243 i 245; CAPITANI 1964: 753; POHL 1994: 393-394; BALZARETTI 1996: 33-34.

93. WOLF 1992: 520-522 amb n. 33, 39 i 51, 528 amb n. 107 i 531 amb n. 130. El seu únic esment (sense nom) es produeix amb motiu d'una estada a Lieja durant l'elevació dels ossos de sant Hugbert el 743: «Haec audiens vir Dei nobilissimus princeps Carlomannus, statim surrexit de solio suo una cum uxore sua atque obtimatibus suis, qui primati erant eius palacio, et venerunt simul ad sanctum Dei Hugbertum et viderunt, quae acta erant de ipso», *Vita (I) Hug-*

posa⁹⁴ de Carloman el Vell en els textos (contemporanis) ni s'esmenten els noms dels seus fills,⁹⁵ tal com succeeix amb els fills de Gerberga i Carloman el Jove.

Ja ha quedat ben palès que en el context narratiu esmentat Eginard no fa menció de cap nom —ni de l'esposa longobarda,⁹⁶ ni de l'esposa de Carloman, ni dels seus fills—, per la qual cosa totes aquestes persones no tenen nom en la memòria propera a la cort establerta per Eginard.

Havent posat el focus de la història familiar subsegüent sobre Hildegarda a l'inici de la part personal de la biografia de Carlemany, Eginard se centra en el discurs que li és central: així posa en relleu el govern legítim dels successors barons de Carlemany nascuts d'Hildegarda, dels quals, d'ençà de l'any 811, només queda Lluís el Pietós, el receptor de la biografia de Carlemany. Eginard mateix és partidari actiu d'aquest concepte de legitimitat: ell és, en efecte, la força motriu de la coronació com a coemperador de Lluís el Pietós a Aquisgrà l'any 813,⁹⁷ efemèride que ens descriu d'una manera sorprenentment detallada,⁹⁸ tot i que coneixem el paper determinant d'aquest esdeveniment, de nou, només a través d'un testimoni més recent, però contemporani, de la *Vita Karoli*.⁹⁹

berti episcopi Traiectensis cap. 20, ed. per LEVISON: 495 l. 24-27. Es tracta, per tant, d'una memòria local (no controlada).

94. SCHÜSSLER 1985: 63 n. 116; NELSON 2004: 100.

95. De manera notable, de l'eliminació dels fills de Carloman ens n'informen només alguns annals menors, no pas l'analítica imperial oficial: «et papa Stephanus venit ab urbe Roma in Franciam, et Karolomannus post eum, et filii eius tonsi sunt», *Annales Petaviani* ad a. 753, ed. per PERTZ: 11 l. 15-17; «et papa de Roma venit et Karlamannus post eum et filii sui tonsi», *Annales Mosellani* ad a. 753, ed. per LAPPENBERG: 495 l. 26-27; «et Papa de Roma venit et Carlemannus post illum, et filii sui tonsi», *Annales Laureshamenses* ad a. 753, ed. per PERTZ: 27 col. a l. 25 - 28 col. a l. 2; ed. per KATZ: 29 l. 25-27; veg. SPRIGADE 1964: 59 n. 2; BECHER 1989: 140-142; BECHER 1992: 45 i 47. Els fills de Carloman, sobre els quals la tradició ja no informa, probablement es feren monjos i, per tant, foren exclosos de la successió.

96. DELARUELLE 1932: 271: «Le silence fait sur le nom véritable de la princesse, comme sur son sort après sa répudiation, fut peut-être de commande. Le mystère ne sera vraisemblablement jamais percé».

97. WENDLING 1985.

98. Eginard, *Vita Karoli* cap. 30, ed. per HOLDER-EGGER: 34 l. 8-19; veg. WENDLING 1985: 203.

99. Ermold el Negre, *In honorem Hludowici* II 31-50, ed. per DÜMLLER: 25; ed. per FARAL: 54; veg. WENDLING 1985: 203. L'obra és situada entre la tardor del 826 i el febrer del 828; veg.

Tant en Eginard com després també en Thegan,¹⁰⁰ en les dues generacions precedents dels carolingis i en la transmissió de poder de Carlemany a Lluís, no queda cap més espai a l'interior de la família per a possibles competidors: davant les dades detallades sobre la família de Carlemany, salta a la vista la manca de parentiu genealògic proper d'una part de la família que antany tenia una relació estreta amb Carloman, en la història familiar dels carolingis:¹⁰¹ si avui en dia només disposéssim de la biografia de Carlemany d'Eginard, dibuixaríem una genealogia carolíngia sense una classificació

ANTON 1968: 190-191; EBENBAUER 1978: 101 amb n. 589 i 375 n. 589; GODMAN 1985: 255 amb n. 60; GODMAN 1987: 106, 108 i 110-125; BERSCHIN 1991: 220-223.

100. On es descriu que Carlemany demanà a tots els membres de l'Assemblea d'Aquisgrà el setembre del 813 si consentien la transferència del títol imperial al fill: «interrogans omnes a maximo usque ad minimum, si eis placuisset, ut nomen suum, id est imperatoris, filio suo tradidisset», Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 6, ed. per TREMP: 180 l. 5-7; veg. WENDLING 1985: 203-204 i 229; BOSHOF 1996: 87-88 amb n. 21; FRIED 1998: 102 n. 118.

101. És a dir, Bernat, fill de Carles Martell. Eginard hi segueix els textos més antics relacionats amb el regnat de Pipí el Breu: veg. NELSON 1991a: 195. El nom de la concubina, probablement Ruodhaid —amb qui Carles Martell esdevingué pare de Bernat, el pare d'Adalard—, només és mencionat en els més antics i pocs annals carolingis en l'any de la seva defunció, el 725 (*Annales Mosellani, Annales Laureshamenses, Annales Petaviani, Annales Nazariani*) i, sense sorprendre'ns, també en el *Reichenauer Verbrüderungsbuch* (*Llibre de la fraternitat* de Reichenau): veg. HLAWITSCHKA 1965: 78-79 n. 32. Llavors, els fills de Bernat: Adalard, que va tornar d'Itàlia després del 790, es va convertir en conseller de la cort: veg. KASTEN 1986: 47; i el seu germanastre més jove, Wala, que una vegada fou rebel al costat de Pipí el Geperut, i, per tant, el 790-792 és transferit a la custòdia protectora d'un magnat nominalment desconegut (veg. WEINRICH 1963: 15 amb n. 46-47), després fou perdonat i del 805-806 ençà va gaudir, fins i tot, d'una alta posició de confiança en la cort: veg. NELSON 1991a: 201. Al testament de Carlemany del 811, Wala hi apareix al capdavant dels quinze comtes sotasignants: «Hanc constitutionem atque ordinationem coram episcopis, abbatibus comitibusque, qui tunc praesentes esse potuerunt, quorumque hic nomina descripta sunt, fecit atque constituit. [...] Comites: Walah», Eginard, *Vita Karoli* cap. 33, ed. per HOLDER-EGGER: 41 l. 1-4 i 7-8; veg. WEINRICH 1963: 24-25; BRUNNER 1979: 70-71 i 78; BOSHOF 1996: 93. A més a més, la no casada Gundrada: «virgo familiarior regi», Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi* cap. 33, ed. per MIGNE: 1526 l. 35; veg. NELSON 1991a: 204; temporalment Bernat, que en realitat és un monjo de Lerins: Alcuí, *Epistola* 220 (a. 801), ed. per DÜMLER: 364; veg. KASTEN 1986: 50-51; i la jove vídua Teodrada, que presidirà més tard el monestir de Sainte-Marie de Soissons: «quae jam reddito fructu nuptiarum secundum castimoniae gradum arripuerat, ad pedes Jesu cum Maria domi sedebat: illa quidem Suessionis sanctimonialium regens vitam», Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi* cap. 33, ed. per MIGNE: 1527 l. 1-4; veg. FRIED 1998: 94 i 107-109; FRIED 2012: 134 amb n. 52 i 140.

exacta d'Adalard de Corbie, així com dels seus parents que apareixen esmentats en la *Vita Karoli* (cap. 19).¹⁰²

La germana d'Adalard, Teodrada, fou, com se'ns permet de suposar avui, l'esposa de Pipí d'Itàlia, és a dir, la mare de Bernat d'Itàlia.¹⁰³ Eginard ocultament intencionadament l'estreta relació de parentiu d'Adalard amb els fills de Pipí. Ha d'encobrir, doncs, la unió matrimonial entre les dues línies familiars dels carolíngis, per a no recordar el dret de governar d'Adalard, Wala i Bernat que se'n desprèn, ni l'antiga rivalitat de les dues línies familiars.¹⁰⁴ En aquest punt apareix en certa manera, justament en aquest capítol, la paràfrasi d'una idea fonamental de la *Divisio regnorum* del 806: que el fill ha de succeir el pare difunt en la part de l'imperi, si els magnats es posen d'acord.¹⁰⁵

102. Quant a això, també és sorprenent que, pel que fa a aquesta branca de la família, no sapiguem el nom de l'àvia d'Adalard, la concubina de Carles Martell i la mare de Bernat el Vell; tampoc sabem el nom de les seves dues dones, les mares d'Adalard i de Wala; únicament podem deduir el nom de la muller de Pipí d'Itàlia: veg. FRIED 2012: 136.

103. FRIED 1998: 93-94; FRIED 2008a: 167 i 177-178 amb n. 68. UBL 2008: 379 n. 428; HACK 2009: 44 n. 100; HARTMANN 2009: 105, rebutjaren aquesta identificació com a especulació. DE JONG 2019: 35 n. 91 descriu la proposta de Fried com a «specious». Però tots aquests autors no pararen esment en la totalitat del conflicte entre Lluís el Pietós i Bernat d'Itàlia ni, per tant, en la pregunta que hi subjau, quant a les tensions entre les branques de la família carolíngia. El fet que l'esposa de Pipí fos franca i no pas «forastera» probablement es deu a l'*Epistola* 119 d'Alcuí: «Laetare cum muliere adoliscientiae tuae; et non sint alienae participes tui; ut benedictio tibi a Deo data in longam nepotum procedat posteritatem», Alcuí, *Epistolae*, ed. per DÜMLLER: 174 l. 16-17; veg. FICHTENAU 1949: 46 amb n. 65 i 302 n. 65; DEVISSE 1975-1976, 1: 373 amb n. 40. Hi ha un altre argument per a la identificació, proposada per Johannes Fried: amb la mort de Pipí d'Itàlia, el 8 de juliol de 810 (BÖHMER *et al.* 1908: 231 núm. 515a), Teodrada enviudà. De fet, va ser la successora, com a abadessa del monestir de Sainte-Marie de Soissons, de la filla de Carlemany, Rotruda, que va morir aquell any: Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi* cap. 33, ed. per MIGNE: 1526-1527; veg. WEINRICH 1963: 14 amb n. 35 i 20.

104. Per tant, FRIED 1998: 102 n. 118 escriu encertadament: «Einhard brachte Bernhards italisches Königtum in keiner Weise mit der Nachfolgeordnung von 811/13 in Zusammenhang».

105. «Quod si talis filius cuilibet istorum trium fratrum natus fuerit, quem populus eligere velit ut patri suo in regni hereditate succedat, volumus ut hoc consentiant patri ipsius pueri et regnare permittant filium fratris sui in portione regni quam pater eius, frater eorum, habuit», *Divisio regnorum* cap. 5, ed. per BORETIUS: 128 l. 19-22; «In quibus rex pietatis suae praecipuum documentum ostendit, cum filio defuncto nepotem patri succedere [...] fecisset», Eginard, *Vita Karoli* cap. 19, ed. per HOLDER-EGGER: 24 l. 9-11; veg. FRIED 2008a: 185. En

Amb aquesta norma hauria hagut d'acabar-se el conflicte entre oncle i nebot, persistent durant generacions en la família carolíngia,¹⁰⁶ però la seva abolicció definitiva en l'*Ordinatio imperii* del 817 va provocar la rebel·lió i la mort de Bernat d'Itàlia, a qui aquest nou testament polític perjudicava de ple, en primer lloc.¹⁰⁷ Eginard sabia exactament per què havia d'escriure de manera associativa, puix que fou ell mateix qui va entregar a Roma la *Divisio regno-*

aquest sentit, l'avaluació de HACK 2009: 94 no serveix: «In der "Vita Karoli" spielt es [sc. «das Kapitulare von 806»] - erstaunlich genug - dennoch überhaupt keine Rolle».

106. De fet, la *Divisio regnorum* cap. 18 mostra una relació indirecta amb el conflicte entre Carlemany i el seu germà i les conseqüències mortals per als fills d'aquest darrer: «De nepotibus vero nostris, filiis scilicet praedictorum filiorum nostrorum, qui eis vel iam nati sunt vel adhuc nascituri sunt, placuit nobis praecipere, ut nullus eorum per quaslibet occasiones quemlibet ex illis apud se accusatum sine iusta discussione atque examinatione aut occidere aut membris mancare aut excaecare aut invitum tondere faciat; sed volumus ut honorati sint apud patres vel patruos suos et obedientes sint illis cum omni subiectione quam decet in tali consanguinitate esse», *Divisio regnorum*, ed. per BORETIUS: 129 l. 46 - 130 l. 4; veg. CLASSEN 1972: 129-131; HACK 2009: 303-304. També, com a desencadenant del conflicte, la *Divisio regnorum* fa referència a la divisió de l'imperi entre els germans l'any 768: «sicut quondam divisum est inter nos et fratrem nostrum Karlomannum», *Divisio regnorum* cap. 4, ed. per BORETIUS: 128 l. 1-2. En aquest sentit, no és «estrany [...] que, aparentment, Carlemany tingués coneixement que podrien haver-hi lluites sagnants per la seva successió», tal com opina HARTMANN 2010: 239.

107. En el seu *Carmen xxxiv* («Quod potestas impatiens consortis sit»), que comenta la *Divisio regnorum*, Teodulf d'Orleans remarca que en les Sagrades Escriptures ja es parla de l'assassinat mutu dels reis germans, per la qual cosa això s'evita en el present de manera rotunda: «Fabula Geryonem tricipem regnasse canit, quod / Unum cor potuit fratribus esse tribus. / Pagina veridico recinit sermone beata, / Figmenta exsuperans omnia lege pia, / Terrea germanos ob regni culmina reges / Crudeli quosdam fraude dedisse neci. / Omnibus hoc votis, omni est hoc arte cavendum, / Ne nostro in saeclo tale quid esse queat. / Gentibus unus erat pridem ferme omnibus usus, / Unus ut e fratrum corpore scepra gerat, / Cetera nitatur magni pars esse senatus, / Ut regni solidus continuetur apex», Teodulf d'Orleans, *Carmina*, ed. per DÜMLER: 526 v. 1-12. El poema s'ha entès fins ara com una reacció primerenca a les decisions de la *Divisio regnorum*: veg. FAULHABER 1931: 21, 30 i 32; SCHNEIDER 1964: 102 amb n. 2; DAHLHAUS-BERG 1975: 12 amb n. 63-65 i 17; BOSHOF 1990: 174-175; ERKENS 1996: 470 amb n. 228. GODMAN 1985: 246-248; GODMAN 1987: 97-100; PATZOLD 2006: 56 miren de situar el poema en l'any 817. Cal, doncs, comprendre el poema com una advertència a Lluís el Pietós i als seus consellers el 817, de fet, per a adherir-se a les regulacions de la *Divisio regnorum*? Si fos així, aquest poema fora un testimoni important quant al perquè Teodulf havia estat un dels seguidors de la insurrecció de Bernat.

rum l'any 806 al papa perquè la signés.¹⁰⁸ Tal com antigament va fer el seu pare el 774, Lluís el Pietós va provocar la mateixa situació familiar en encegar mortalment Bernat el 818,¹⁰⁹ que va morir poc després arran del fet: l'herència legítima del germà difunt fou eliminada a favor dels propis fills. Qui va treure profit dues vegades de la mort dels nebots només va ser la línia de la família a la qual pertanyien Lluís i els seus fills.

Efectivament, aquesta línia dinàstica carolíngia tenia un greu problema, la qual cosa era prou coneguda no només pels seus rivals dins la família.¹¹⁰ El nou matrimoni de Carlemany amb Hildegarda era il·legítim, atès que la unió prèvia amb la princesa longobarda era un matrimoni plenament legítim, tal com posteriorment es veurien obligats a confessar Pascasi Radbert i Eginard en les *Vitae* dels seus protagonistes, Adalard i Carlemany.¹¹¹ Per aquest motiu, Hildegarda, tal com ja hem vist, només és esmentada amb molta reticència en la historiografia oficial més antiga de la cort.¹¹²

Aquest fet es correspon amb la informació d'Eginard, intencionadament poc precisa, segons la qual entre les noces i el repudi de la muller longobarda hauria passat un lapse d'un any,¹¹³ sense poder-hi justificar més detalladament

108. «De hac partitione et testamentum factum et iureiurando ab optimatibus Francorum confirmatum, et constitutiones pacis conservandae causa factae, atque haec omnia litteris mandata sunt et Leoni papae, ut his sua manu subscriberet, per Einhardum missa. Quibus pontifex lectis et adsensum praebuit et propria manu subscripsit», *Annales regni Francorum* ad a. 806, ed. per KURZE: 121 l. 10-16.

109. Quant a l'esdeveniment i la seva interpretació en el context polític general: veg. HACK 2009: 280-287; PATZOLD 2012: 46-48, 50 i 52.

110. FRIED 2012: 138.

111. «quam [sc. «Desiderii regis Italarum filiam»] sibi dudum [...] petierat in conjugium», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalhardi* cap. 7, ed. per MIGNE: 1511 l. 32-33): veg. FRIED 2012: 138; «Deinde cum matris hortatu filiam Desiderii regis Langobardorum duxisset uxorem», Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLDER-EGGER: 22 l. 4-6): veg. FRIED 2012: 138. El testimoni del matrimoni reial, únicament en aquests dos textos recents, és cosa certa, ja que, d'altra banda, l'adulteri discutit aquí per Pascasi Radbert (com en la n. 116) no seria explicable i el silenci d'Eginard quant a aquest fet (com en la n. 72) no podria haver-se fet plausible. Tot i no tenir-ne proves, MCKITTERICK 2008: 88-90 opina que aquest matrimoni estava planificat, però no consumat: però això no és així, és clar: veg. HARTMANN 2009: 97 n. 550.

112. Com en les n. 80-81.

113. Com en la n. 72. En la cronística més recent de Reichenau, del segle XI, es converteix en un rebuig de seguida: «statim eam repudiavit», Hermann de Reichenau, *Chronicon*, ed. per PERTZ: 100 l. 1; *Chronicon Suevicum universale*, ed. per BRESSLAU: 63 l. 20.

el darrer esdeveniment. Amb això, Eginard no aclareix si la decisió del repudi per part de Carlemany fou abans o després de la mort de Carloman.¹¹⁴ Eginard sap, doncs, que la línia familiar de Carlemany després de la mort de Carloman passa, en la successió al tron, per davant d'Adalard, que estava en contra de la nova unió amb Hildegarda,¹¹⁵ i coneix, efectivament, el motiu i el moment del repudi de la muller longobarda desitjada prèviament: era la relació de Carlemany amb una altra dona mentre la seva esposa longobarda encara vivia, el concubinat amb Hildegarda.¹¹⁶ Amb la formulació d'Eginard, el moment exacte de l'esposori amb l'alamana Hildegarda, del llinatge dels agilulfs, queda indeterminat, si bé aquesta aliança amb una consort de la part de l'imperi regida pel germà sembla indicar que la data seria posterior a la mort del germà i a l'annexió del seu regne, els magnats del qual Carlemany esperava poder guanyar-se per al seu bàndol.¹¹⁷ Amb Hildegarda i la seva descendència conjunta, Carlemany havia creat precedents, però, atès que les in-

114. SCHIEFFER 1997: 73: «Die Zeitangabe läßt offen, ob dieser Entschluß noch vor dem Tod Karlmanns gefaßt wurde (und dessen Witwe dann Veranlassung gab, sich zu Desiderius, Karls brüskiertem Schwiegervater, zu flüchten) oder erst nach dem Tod des Bruders, als die unverhoffte Aussicht auf die eigene Alleinherrschaft Karl die Bindung an den Hof von Pavia als lästige Fessel erscheinen ließ». KASTEN 1986: 20 n. 34 optà per una repudiació abans de la mort de Carloman. Veg., però, n. 116.

115. Com en la n. 116.

116. «Unde factum est, cum idem imperator Carolus desideratam Desiderii regis Italarum filiam repudiaret, quam sibi dudum etiam quorundam Francorum juramentis petierat in conjugium; ut nullo negotio beatus senex persuaderi posset, dum esset adhuc tiro palatii, ut, ei quam vivente illa rex acceperat, aliquo communicaret servitutis obsequio; sed culpabat modis omnibus tale connubium, et gemebat puer beatæ indolis, quod et nonnulli Francorum eo essent perjuri, atque rex illicito uteretur thoro, propria, sine aliquo crimine, repulsa uxore», Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalardi* cap. 7, ed. per MIGNÉ: 1511 l. 29-40. S'ha de prestar molta atenció als títols del governant emprats i de *tempora*: Paschasi data la repudiació de la muller lombarda en l'època del regne únic de Carlemany, després de la mort de Carloman (essent ell, doncs, «imperator», és a dir, rei de tots dos «regna»); la relació amb Hildegarda, però, encara en l'època de «rex».

117. LINTZEL 1929: 20; ARY 1981: 24. L'última data possible per a això és el 30 d'abril del 772: veg. ABEL i SIMSON 1888: 104-105 amb n. 5 i 671-673 excurs VI. HARTMANN 2009: 99; HARTMANN 2010: 53 dataren el nou matrimoni a finals del 771 o principis del 772. El naixement del primer fill de Carlemany i Hildegarda, Carles el Jove, és comunament datat al 772-773. El presumpte naixement abans de juliol del 771, segons MERTA 1992: 129-131, és considerat molt dubtós de manera encertada per SCHIEFFER 1997: 253.

terpretacions del matrimoni estaven canviant a l'època del seu fill Lluís —l'únic que encara vivia—, es trobaven en una situació cada vegada més delicada. La prohibició de separar-se d'una esposa legítima mentre aquesta encara vivia amb vista a una nova relació és quelcom que s'inculca expressament en l'època de Lluís.¹¹⁸ Per això, Eginard es veu obligat a legitimar intensament el «matrimoni» de Carlemany amb Hildegarda encara decennis després. En la família dels carolingis hi havia un discurs de legitimitat que va qüestionar la successió de Lluís fins als darrers mesos de vida del seu pare. Ho diu tot no només l'actitud dubtosa i distanciada de Carlemany envers el seu fill encara a la tardor del 813.¹¹⁹ També estava justificat el gran temor de Lluís envers les aspiracions de poder de Wala a principis del 814,¹²⁰ ja que aquest era —juntament amb Adalard, d'edat avançada ja aleshores— l'únic carolingi major d'edat amb expectatives a la successió de Carlemany, perquè aquest, al contrari de Lluís, no va néixer d'una relació il·legítima.¹²¹

També l'eliminació primerament *de iure*,¹²² després *de facto*, de Bernat

118. UBL 2007: 96-97; FRIED 2012: 139.

119. Immediatament després de la coronació com a coemperador la tardor del 813, Carlemany envia el seu fill Lluís al subregne d'Aquitània i no li permet dirigir-se a Aquisgrà quan la seva mort s'anuncia el gener del 814: veg. BOSHOF 1996: 89; HARTMANN 2010: 237.

120. «Timebatur enim quam maxime Uuala, summi apud Karolum imperatorem habitus loci, ne forte aliquid sinistri contra imperatorem moliretur. Qui tamen citissime ad eum venit et humillima subiectione se eius nutui secundum consuetudinem Francorum commendans subdidit. Post cuius ad imperatorem adventum, emulati eum omnes Francorum proceres certatim gregatimque ei obviam ire certabant», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 21, ed. per TREMP: 346 l. 14-20; veg. GANSHOF 1948: 451; WEINRICH 1963: 28 (amb dubtes sobre «les reclamacions de successió al tron en una part del regne»); NELSON 2000: 148-149.

121. És cert que Wala, el gran crític de Lluís el Pietós, prengué per muller, en matrimoni de consanguinitat molt estreta (*Nabebe*), una dona de qui no sabíem el nom (relació 3:2), tot i que el seu biògraf no el molestés gens: «eo quod olim uxorem sibi sororem ipsius [sc. «Guillelmi comitis Tolosae»], filiam nobilissimi viri et magnificentissimi [sc. «Theoderici comitis Augustoduni»], duxerat [sc. «Wala»]», Pascasi Radbert, *Epitaphium Arsenii* II 8, ed. per DÜMMER i TRAUBE 1900: 69 l. 5-6; veg. FRIED 2008a: 167 n. 45; FRIED 2012: 135 n. 54. Segons investigacions més antigues, aquesta dona era probablement Rothlindis, filla del comte Guillem de Tolosa: veg. CALMETTE 1906: 156-157 i 160; WEINRICH 1963: 18 amb n. 64-65; BOOKER 2009: 346 n. 99. Segons DEPREUX 2015: 157-158; DE JONG 2019: 25 amb n. 37 i 155-156 amb n. 17-18, però, era la germana de Guillem.

122. A diferència de Carlemany i del seu conseller Alcuí (com en la n. 103; veg. FRIED 1998: 94 n. 84; FRIED 2008a: 177-178 amb n. 66 i 68 i 190 amb n. 89), només Lluís el Pietós

d'Itàlia el 817-818,¹²³ en comparació amb el tractament preferent del net per part del seu oncle Carlemany d'ençà del 806;¹²⁴ i, a més a més, la legitimació detallada de Lluís el Pietós en dos vaticinis dels anys vint del segle IX¹²⁵ i el

i els seus consellers consideraren il·legítim el germà gran, Pipí, com també el seu matrimoni, per la qual cosa el seu fill Bernat no tindria cap dret hereditari en la successió: «Si vero absque legitimis liberis aliquis eorum decesserit, potestas illius ad seniore[m] fratrem revertatur. Et si contigerit illum habere liberos ex concubinis, monemus ut erga illos misericorditer agat», *Ordinatio imperii* cap. 15, ed. per BORETIUS: 273 l. 3-5; «Ipso eodem anno Bernhardus, filius Pip-pini ex concubina natus, per exhortationem malorum hominum extollens se adversus patru-lem suum, voluit eum a regno expellere», Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 22, ed. per TREMP: 210 l. 5-7. Johannes Fried explica aquesta perspectiva de Lluís el Pietós, que es desvia de la de Carlemany, amb la nova comprensió aquitanovisigòtica de la llei, introduïda a Aquis-grà d'ençà del 814 i que establia uns estàndards més estrictes que abans per a avaluar les rela-cions de parentiu: veg. FRIED 1998: 96; FRIED 2006: 20-21; FRIED 2008a: 191. Quant al fet de ser parent en l'alta edat mitjana: veg. GOETZ 2008; LUBICH 2008. Sobre les nocions de matri-moni, il·legitimitat i herència d'aquesta època: veg. també les opinions més antigues de SICKEL 1903; MIKAT 1978; KOTTJE 1990.

123. JARNUT 1989; WERNER 1990: 31-54; DEPREUX 1992.

124. L'afecte especial de Carlemany per Pipí d'Itàlia és testificat per Ermold el Negre: «Italiae regnum Pippino cessit amato», Ermold el Negre, *In honorem Hludowici* I 39, ed. per DÜMMLER: 6; ed. per FARAL: 8; «Alter avi gestans nomen de nomine Pippin, / Italici regni dig-nus honore fuit, / Quem Carolus sapiens nimio dilexit amore, / Regem constituit, inclita dona dedit», Ermold el Negre, *Ad Pippinum regem* II 173-176, ed. per DÜMMLER, 90; ed. per FARAL: 230; veg. WERNER 1990: 32 n. 105.

125. La pressió per demostrar la legitimitat de l'únic successor de Lluís el Pietós esdevin-gué, evidentment, tan gran que, per a aquest propòsit, hagué de procurar-se vaticinis de dos destacats estudiosos de l'època de Carlemany: així, Paulí d'Aquileia († 802) i Alcuí († 804) ha-vien recomanat Lluís com l'únic veritable successor de Carlemany, fins i tot abans de la mort dels seus germans: veg. EBENBAUER 1978: 105; GODMAN 1985: 263-264; GODMAN 1987: 112, 116 i 119; WERNER 1990: 29 amb n. 97; BOSHOF 1996: 89-90; DEPREUX 1998: 202 amb n. 27 i 214; FRIED 1998: 102. Els passatges són *Vita Alcuini* cap. 15 (821-829 o bé 826-829), ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 23-24; ed. per ARNDT: 192-193; ed. per VEYRARD-COSME: 280-282; quant a aquesta biografia: veg. WATTENBACH *et al.* 1953: 236; BULLOUGH 1973: 573 i 577-583; BERSCHIN 1991: 176-182; VON PADBERG 1997: 34-37; BULLOUGH 2004: 21-22, 24-30, 33, 164, 168, 227, 229, 301 n. 151, 328, 419 i 435; HAGENEIER 2004: 144 n. 97; Ermold el Negre, *In ho-norem Hludowici* I 565-600, aquí 597-600 (826/828): ««Si Deus e vestro Francorum semine re-gem | Ordinatus, iste tuis sedibus aptus erit». Haec paucis sapiens Carolus pandebat alumnis, | Quorum causa sibi credula sive placens», ed. per DÜMMLER: 22-23, aquí 23; ed. per FARAL: 48-50, aquí 50; veg. FRIED 2008a: 187. BOSHOF 1996: 90 considerà encara els dos vaticinis com una possible justificació de la penitència pública de Lluís el Pietós a Attigny. DE JONG 2009: 20 no

fet que la legitimitat del mateix Lluís sigui assenyalada per Thegan encara el 836-837,¹²⁶ per l'Astrònom *ca.* el 840¹²⁷ i per Nitard el 843,¹²⁸ demostren que el canvi de ceptre del 814 de Carlemany a Lluís no va ser automàtic. El procediment, inicialment molt cautelós, de Lluís el Pietós,¹²⁹ seguit, però, d'una

prestà atenció al caràcter dramàtic d'aquesta forma de legitimació perquè no tingué en compte el context dels vaticinis.

126. Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 2, ed. per TREMP: 176-178; veg. FRIED 2012: 137. També l'excurs històric del cap. 3 serveix per a legitimar el govern de Lluís. Aquí, en comparació amb els germans, la seva superioritat se situa en una història concisa de fills més joves que, a diferència dels seus germans més grans, van arribar al poder: Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris*, ed. per TREMP: 178.

127. Finalment, l'Astrònom fins i tot sap informar que, en néixer el seu fill Lluís, Carlemany li lliurà (part del) el seu imperi i, al mateix temps, n'acordà l'administració: Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 3, ed. per TREMP: 290 l. 2 - 292 l. 4.

128. Aquí crida l'atenció l'actitud positiva de Nitard envers Lluís, sobretot l'èmfasi explícita sobre el matrimoni vàlid («iustum matrimonium») de Carlemany: «Heres autem tante sublimitatis Lodhuwicus, filiorum eius iusto matrimonio susceptorum novissimus, ceteris decedentibus successit. Qui ut pro certo patrem obisse comperit, Aquis ab Aquitania protinus venit ... Initio quidem imperii suscepti pecuniam ingenti numero a patre relictam trifariam dividere iussit et unam partem causa funeris expendit, duas vero inter se et sorores suas a patre iusto matrimonio susceptas divisit, quas et instanter a palatio ad sua monasteria abire praecepit. Fratres quoque adhuc tenera aetate, Drugonem, Hugonem et Teodericum, participes mensae effecit, quos et in palatio una secum nutriri praecepit, et Bernardo nepoti suo, filio Pippini, regnum Italiae concessit. Qui quoniam ab eo paulo post defecit, capitur et a Bertmundo Lugdunensis provinciae praefecto luminibus et vita pariter privatur», Nitard, *Historiarum libri IV I 2*, ed. per MÜLLER: 2 l. 8-26; ed. per LAUER: 4 l. 17 - 6 l. 3 i 6 l. 7 - 8 l. 1; veg. SCHULTZE 1928: 64, 67-69 i 71-74; PATZE 1972: 150; NELSON 1985: 270; AIRLIE 2007: 63; DE JONG 2009: 98. Aquest important passatge testimonia una connexió tàcita amb el testament de Carlemany, afegit al final de la *Vita Karoli*, que Nitard no cita, però que hauria d'haver conegut, especialment com a net. Ja que Nitard escriu primer de tot en nom de Carles el Calb, aquest fet explica la seva referència explícita a la venerable memòria del seu avi comú: «Avi quoque insuper vestri venerandam memoriam per omnia obmittere ratum minime videtur; ac per hoc textus hinc sumat exordium», Nitard, *Historiarum libri IV Praefatio*, ed. per MÜLLER: 1 l. 18-20; ed. per LAUER: 2 l. 17-19.

129. Certament, veg. que fins i tot l'apropament notòriament indecís de Lluís el Pietós, des d'Aquitània fins a Aquisgrà, després de la mort del seu pare, ens parla d'una posició insegura del fill en prendre el poder. I a la inversa: l'Astrònom ens testimonia la inseguretat de Theodulf en el moment en què Lluís s'apropa a Orleans, quan demana instruccions al nou emperador sobre com ha de comportar-se: «Qui cum Aurelianam devenisset ad urbem, Theodulfus eiusdem urbis episcopus, vir undecumque doctissimus, causam eius adventus pensensit

ràpida eliminació, per part seva, dels propis parents —Adalard, Wala i altres—, ens mostren el sentit de realitat que tenia el successor de Carlemany quant al joc de poder, en cap cas decidit, de l'any 814.¹³⁰

et velocissime misso perlatore imperatori innotescere studuit, hoc tantummodo ei suggerendum iubens, utrum prestolaretur venientem in urbem, an in itinere aliquo sibi occurreret venturo ad urbem. Quam causam ille protinus commentatus agnovit et ipsum venire ad se iussit», Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 21, ed. per TREMP: 346 l. 4-11. Particularment, la por de Lluís envers les maquinacions i la posició real de poder del seu oncle avi Wala, el comte palatí a Aquisgrà, és més que suggeridora: com en la n. 120. És ben plausible que primerament, anant cap a Aquisgrà, Lluís s'hagués guanyat el major nombre possible de seguidors en llocs determinats per a poder-hi sobreviure: veg. BOSHOFF 1996: S. 91. Ermold el Negre parla, significativament, d'un «itinerari per la pau» («tramen pacificum») des d'Aquitània fins a Aquisgrà, per part de Lluís: «Unus amor cunctis erat, omnibus una voluntas [...] Tramite pacifico rex Aquis ingreditur», Ermold el Negre, *In honorem Hludowici* II 135 i 152, ed. per DÜMMLER: 28; ed. per FARAL: 62; veg. SWINARSKI 1991: 379 núm. 55. També crida l'atenció que Thegan parli expressament de la manca de contradicció en la presa de control de tots els regnes en el moment en què es produeix el canvi de govern en favor de Lluís el Pietós: «suscepit omnia regna, quæ Deus tradidit patri suo, sine ulla contradictione», Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 8, ed. per TREMP: 188 l. 5-6; veg. KASTEN 1986: 101. Nitard, emperò, hi testimonia explícitament forces deslleials: «quo undique ad se venientem populum absque quolibet impedimento suæ ditioni addixit, de ceteris, qui sibi “minus” creduli videbantur, deliberaturus», Nitard, *Historiarum libri* IV I 2, ed. per MÜLLER: 2 l. 11-14; ed. per LAUER: 6 l. 3-6. El comportament de Lluís és la imatge mirall del comportament tan distant de Carlemany envers el seu fill el 813-814: com en la n. 119.

130. Aquest fet és contrari a les qualificacions de la situació, que encara oferiren SCHLESINGER 1958: 217, i també SCHIEFFER 1997: 112: «Der Herrscherwechsel lief sozusagen automatisch ab» i també «Nie zuvor und nie wieder in karolingischer Zeit fielen Macht und Verantwortung an der Spitze von Reich und Familie so mühelos einem Einzelnen zu wie Anfang 814 nach dem Tode Karls des Großen. Ludwig, der bisherige Unterkönig von Aquitanien und seit wenigen Monaten auch gekrönter Kaiser, war von Karls legitimen Söhnen allein übrig und eben darum [«allen Bedenken zum Trotz», suplement de l'any 2000] der letztlich unanfechtbare Erbe, auch wenn er bis dahin der Führung des Imperiums ziemlich ferngestanden hatte und nicht eigens auf seine historische Rolle vorbereitet worden war, da der Vater viele Jahre hindurch eher mit seinem älteren Sohn Karl als Nachfolger rechnete». L'opinió de Schieffer sobre un traspàs de poder aparentment no problemàtic el 814 no fou pas, temps després, revisada: veg. SCHIEFFER 2005: 111: «Als Karl der Große am 28. Januar 814 in Aachen starb und begraben wurde, ging seine Machtfülle somit unangefochten auf Ludwig über».

3.5. MEMÒRIA CAROLÍNGIA: SILENCI ELOQÜENT
I DISCURS SILENCIÓS

Hauria de resultar clar a hores d'ara per què les veus crítiques envers Carlemany, de Pascasi Radbert a Corbie i d'altres d'inicis dels anys vint del segle IX, requerien una tercera opció entre el silenci absolut i la completa eloqüència, pel que fa a la memòria de Carlemany i la seva família. Només una persona estava capacitada per a prendre l'actitud del silenci revelador i el discurs velat, algú que, com a testimoni ocular més creïble, estava legitimat a posar per escrit la tan esperada imatge oficial de Carlemany.¹³¹ A diferència de les opinions rivalitzants a què hem fet referència, que són indici d'una imatge de Carlemany en moviment, l'autolegitimació d'Eginard i la seva insistència traïdora sobre el testimoniatge de l'època, a llarg termini, no podien passar desapercebudes.¹³² Eginard silencia exactament els passatges problemàtics de la història de la nissaga carolíngia. Aquest fet ens aporta noves perspectives pel que fa a l'essència de la memòria carolíngia:

- 1) La memòria carolíngia té caràcter «familiar» en un doble sentit: per una banda, es concentra intensament en la dimensió biològica de la «família», però està determinada de forma massiva per la «família» com a clan, a la qual pertanyen persones de confiança «adoptades», que en marquen de manera determinant la memòria. A aquest cercle de confiança, hi pertanyen també els familiars més propers de la cort («aula»), com ara Pau Diaca, Eginard i altres. També és coneguda la proximitat d'Eginard a Carlemany, car es posa en relleu explícitament en el pròleg de la seva biografia de l'emperador, en què s'esmenta que aquest havia

131. GOETZ 1993: 234.

132. «Et quamquam plures esse non ambigam, qui otio ac litteris dediti statum aevi praesentis non arbitrentur ita neglegendum, ut omnia penitus quae nunc fiunt velut nulla memoria digna silentio atque oblivioni tradantur, potiusque velint amore diuturnitatis inlecti aliorum praeclara facta qualibuscumque scriptis inserere quam sui nominis famam posteritatis memoriae nihil scribendo subtrahere, tamen ab huiusmodi scriptione non existimavi temperandum, quando mihi conscius eram nullam ea veracius quam me scribere posse, quibus ipse interfui, quaeque praesens occultata, ut dicunt, fide cognovi et, utrum ab alio scriberentur necne, liquido scire non potui», Eginard, *Vita Karoli* Praefatio, ed. per HOLDER-EGGER: I l. 10-22.

estat el seu patró i mantenidor, i ell, Eginard, havia establert una amistat perpètua tant amb aquest com amb els seus fills.¹³³ Aquesta proximitat especial d'Eginard a Carlemany també és testimoniada per altres, sobretot per Walafriad Estrabó en el pròleg a la seva nova edició de la *Vita Karoli*, segons la qual l'emperador hauria comunicat informacions personals i secrets a Eginard més que a qualsevol altre.¹³⁴ També Raban Maur esmenta en l'epitafi escrit per a Eginard que Carlemany l'alimentava i que això hauria possibilitat nombroses proeses.¹³⁵ De manera paral·lela, Pascasi Radbert pren un paper comparable al d'Eginard.¹³⁶ Ell també és una persona de confiança de la família carolíngia, però d'aquella línia familiar que durant un temps competeix amb Carlemany i més tard sobretot amb Lluís el Pietós per a obtenir poder i influència: és la línia familiar entorn d'Adalard, Wala i Bernat d'Itàlia.¹³⁷ Tanmateix, Adalard al llarg de la seva vida canvia entre la seva línia i la de Car-

133. «Vitam et conversationem ... res gestas domni [«domini» ed.] et nutritoris mei Karoli ... postquam scribere animus tulit ... nutrimentum videlicet in me inpensum et perpetua ... cum ipso ac liberis eius amicitia», *ibid.*: 1 l. 1-4 i 2 l. 1-3.

134. «Predictus itaque homuncio —nam statura despicibilis videbatur— in aula Karoli, amatoris sapientiae, tantum gloriae incrementi merito prudentiae et probitatis est assecutus, ut inter omnes maiestatis regiae ministros paene nullus haberetur, cui rex id temporis potentissimus et sapientissimus plura familiaritatis suae secreta committeret», Walafriad Estrabó, *Prologus*, *ibid.*: xxix l. 1-7.

135. «Quem Carolus princeps propria nutrit in aula, / Per quem et confecit multa satis opera», Raban Maur, *Carmina*, ed. per DÜMLER: 238 núm. lxxxv v. 7-8. Quant al significat de «nutritor»: veg. GANZ 1997: 302; SCHEFERS 1997: 82.

136. Tots dos, o almenys Wala, s'han de comptar entre els cortesans que Pascasi Radbert descriu com a «nodrits» per Lluís, així com pel seu pare Carlemany, però que foren expulsats de la cort pel mateix Lluís a causa de les intrigues de palau de Bernat de Septimània: «ut omnes repelleret [sc. «Hludowicus»], quos aut ipse aut magnus pater eius imperator nutrierat, a secreto, a colloquio, a familiaritate et consilio, a fidei fide, ab honoribus, et ab omni consortio prioris vitae», Pascasi Radbert, *Epitaphium Arsenii* II 9, ed. per DÜMLER i TRAUBE 1900: 71 l. 12-15.

137. Paschasi Radbert esmenta en la *Vita (I) Adalardi* l'obligació de recordar Adalard a causa del seu testimoni ocular i l'alta familiaritat entre ambdós: «Et si non assequi eorum jura facundiae queo, materiam tamen loquendi scias non deesse; quia eum recolere scribendo cupio virum, quem sanctum et admirabilem universus pene praedicat orbis; quem quia vidimus, et usi familiaritatis ejus amore, licet indigni sumus, omnino tacere, quamvis indocti nequimus», Paschasi Radbert, *Vita (I) Adalardi* cap. 2, ed. per MIGNE: 1509 l. 9-15. Paschasi Radbert com a mínim menciona el seu testimoniatge ocular per a la vida de Wala en l'inici de l'*Epitaphium Arsenii*: «Unde exordiar narrare partim que perspexi his oculis, partim quae acce-

lemanya a partir del moment en què aquest renuncia a l'oferta d'«adopció» de Carlemany.¹³⁸ Pascasi es forma al monestir de Sainte-Marie de Soissons.¹³⁹ L'abadessa, en aquell temps, era Teodrada, la germana d'Adalard i germanastra de Wala, l'esposa de Pipí d'Itàlia i la mare de Bernat d'Itàlia. Ella és qui ofereix garantia de la informació privilegiada de la família i això explica per què les obres biogràfiques de Pascasi Radbert sobre Adalard i Wala ofereixen informacions internes de caràcter explosiu sobre la família carolíngia, que Eginard i altres predilectes de la línia de Carlemany oculten conscientment.

- 2) Aquest caràcter familiar de la memòria determina també el tipus d'audiència i de discurs intern i extern. La descontextualització dels textos en les edicions modernes ha fet desaparèixer del camp de visió els auditors i els cercles de lectors, tan previstos com reals, a qui es dirigien els autors. Per això, en l'àmbit de la crítica de memòria (*Erinnerungskritik*), és necessària una sensibilització nova envers el caràcter públic i privat de la memòria, malgrat totes les dificultats relacionades amb la

pi auribus, et mente plenius intellexi», Pascasi Radbert, *Epitaphium Arsenii* I Praefatio, ed. per DÜMMLER i TRAUBE 1900: 19 l. 4-5.

138. «etiam multis oblectatus blanditiis [...] nec considerans propinquitatis jura [...] Unde et voluit magis cum Christo mente ingenuus crucis ignominiam ferre, ut fortia quaeque confunderet, quam si etiam adoptaretur in regnum, ut esset regis filius», Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalhardi* cap. 7, ed. per MIGNE: 1511 l. 29 i 47-48 i 1512 l. 2-5; veg. KASTEN 1986: 25. Aquest passatge no és mencionat per HLAWITSCHKA 1976.

139. Un testimoni del fet es troba a Pascasi Radbert, *De partu Virginis*: «Venerabili Matronae Christi, una cum sacris virginibus Vesona monastice degentibus, P. R. monachorum omnium peripsema. Quaestionem carissimae, de partu beatae Mariae virginis mihi nuper allatam vobis persolvere decrevi; quoniam vos eam plurimum amare non ambigo ut ex hoc sciatis quantum vos diligam, longe diu a puero vester alumnus, multo iam senio confectus», Pascasi Radbert, *De partu Virginis* Praefatio, ed. per MIGNE: 1365 l. 16-23; ed. per MATTER: 47 l. 1-6; veg. FRIED 2007: 91. També escriu un *Sermo de assumptione Mariae virginis* a les monges de Soissons; veg. WILMART 1945: 211; RIPBERGER 1962; KASTEN 1986: 104 n. 107; DE JONG 2019: 36 amb n. 97, 133 i 204. Pascasi Radbert dedicà el seu comentari al salm 44 a Teodrada i el seu convent: Pascasi Radbert, *Expositio in psalmum XLIV*, ed. per PAULUS; veg. DE JONG 1996: 126-127 i 180; DE JONG 2019: 36 amb n. 98-99 i 43. La connexió de Pascasi Radbert amb Soissons també es documentada per un poema del seu deixeble Angilmodus de Corbie, llavors bisbe de Soissons: Angilmodus de Corbie, *Carmina*, ed. per TRAUBE: 62-66 núm. III; veg. PELTIER 1938: 28-29; DE JONG 2019: 35-36 amb n. 92.

separació d'aquestes dues esferes a l'època medieval.¹⁴⁰ Cal que novament ens preguntem on, què i amb quina finalitat s'afirma quelcom, però també per què no s'afirma.¹⁴¹

- 3) Això ens porta a la conclusió que existeix una doble topografia de la memòria, que es pot descriure així: els fragments de memòria en les narratives no es poden dissociar dels contextos familiars i geogràfics.¹⁴² Aquest fet significa, emperò, que d'ara endavant ens cal llegir la literatura de memòria carolíngia centrant-nos molt més en la perspectiva dels diversos entorns d'aquesta família. És per això que necessitem urgentment una topografia prosopogràfica de la memòria històrica carolíngia i de les seves tècniques, i, més concretament, que parteixi del model de *Memorik* desenvolupat per Johannes Fried.¹⁴³

140. Quant al concepte de «públic» i «privat» a l'edat mitjana, veg. VON MOOS 1998; VON MOOS 2004.

141. LANDWEHR 2001: 115-116.

142. Contràriament a l'opinió de FRIED 1998: 103; NELSON 2009: 14, quant a la «constel·lació de centre-perifèria» suara mencionada, soc del parer que cal accentuar-hi en menor grau la «història imperial» (*Reichsgeschichte*) i, en major grau, la «història familiar» (*Familiengeschichte*); veg. aquí, encara que no s'hi faci diferenciació a l'interior de la família, INNES i MCKITTERICK 1994: 202. Veg. també la caracterització interessant de l'analística més primerenca per part de NELSON 2009: 14: «The annalistic sources for Charlemagne's reign are for the most part individually poor. The most famous are quasi-official, apparently inspired by the royal court (if not actually written there). Others, relatively underplayed in modern historiography, are regional productions which sometimes suggest different readings». Més recentment, DE JONG 2009: 59-111 ha fet una classificació dels textos centrals del segle IX sobre els esdeveniments entorn de Lluís el Pietós, però sense reelaborar-hi cap dels contextos ni discursos més relacionats amb la família: en aquest cas, malauradament, no segueix de prop la *Vita (I) Adalhardi* de Pascasi Radbert.

143. FRIED 2004.

4. *Les dues vides d'un rei i emperador: la memòria de Carlemany durant els segles VIII-X*

4. I. MEMÒRIA I CULTURA DE LA MEMÒRIA

En els darrers decennis s'ha parlat i escrit molt, especialment en la comunitat científica germanoparlant, sobre la memòria com a fonament essencial tant de la vida religiosa (memòria) com de l'existència humana a l'època medieval i en èpoques posteriors. També la memòria d'un dels grans emperadors d'aquesta època ha estat constantment objecte de la historiografia, sobretot de la historiografia internacional posterior a la Segona Guerra Mundial, que buscava una nova orientació. En els darrers anys s'ha desplaçat aquesta perspectiva d'una Europa que creix, potser també en benefici d'una imatge de Carlemany que cada cop depèn menys de requisits i desitjos polítics, i per això es formulen, d'una manera més desimbolta, noves preguntes crítiques sobre el gran rei i emperador dels francs.

Si tractem aquí de la memòria d'aquest gran carolingi entre els segles VIII i X és perquè en aquest període es forgen facetes essencials de la seva imatge de memòria (*Erinnerungsbild*) que s'aniran reproduint durant tota la resta de l'edat mitjana, a la vegada que també, paral·lelament, s'amaguen aspectes del Carlemany històric que els investigadors no han redescobert fins fa ben poc. Una de les conclusions més importants de les nombroses investigacions sobre l'època carolíngia fetes en els darrers decennis consisteix en el fet que cal «reordenar» la cultura de la memòria carolíngia, la qual cosa justament es pot demostrar a partir de l'exemple de Carlemany. Mentrestant, veiem que la història carolíngia ja no es pot examinar tant des d'una «perspectiva imperial», sinó que cal llegir els textos contemporanis com a constructes de memòria de diferents línies de la família carolíngia, de les seves corts i els seus monestirs, així com dels autors que hi actuen. També reconeixem que entre aquests constructes hi ha hagut una tensió discursiva i que la memòria sobre Carlemany s'ha desenvolupat entre els centres cultes i les regions perifèri-

ques de l'imperi carolingi, amb les seves afiliacions tan estables com canviants envers cada xarxa de persones de la família carolíngia que obra un nou àmbit d'investigació.

4.2. EL SEGLE VIII: LA MEMÒRIA ES CONSTRUEIX JA EN VIDA DEL PERSONATGE, O DEL PODER SOBRE ELS NOMS I LES DATES

Les investigacions han pogut posar en relleu cada vegada de manera més clara amb quina intensitat Carlemany i el seu cercle, ja en vida, és a dir, contemporàniament als esdeveniments, controlaven les futures imatges de la seva persona i la seva família. En la memòria familiar interna, la lluita de poder disputada del 768 al 771 entre Carloman i Carlemany, ambdós fills de Pipí el Breu, ens dona un exemple de com es difuminen deliberadament les circumstàncies.

Ja fa temps que es coneix la manipulació de l'any de naixement històric de Carlemany (suposadament el 742, en lloc del 748) amb relació a l'any de naixement històric de Carloman (751),¹ per tal de concedir un pes polític a Carlemany que no podia haver tingut en el moment del naixement com a fill d'un majordom. Així, els suposats setanta-un anys de vida de Carlemany es donen a conèixer només a través dels testimonis tardans d'Aquisgrà que informen sobre la mort de Carlemany.² Menys en compte s'ha tingut, en aquest context, que Carloman posseís molts avantatges personals i d'estratègia de poder envers el seu germà Carlemany, els quals en la memòria de la família han estat esborrats en gran mesura, i que la mare d'ambdós, Bertrada, preferia Carlemany a Carloman. Allò que Andreu de Bèrgam, un segle més tard, sostenia obertament, en el context del conflicte entre els germans,³ ja era alludit de manera delicada per l'irlandès Cathwulf al voltant del 775 en una homilia dedicada a Carlemany, amb l'explosiva imatge de Jacob i Esaú del Gènesi 25 i 27 en una perspectiva tipològica;⁴ és a dir, que el fill més petit

1. WERNER 1973; BECHER 1992.

2. *Annales regni Francorum* ad a. 814 o bé *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 814, ed. per KURZE: 140 l. 2-7; Eginard, *Vita Karoli* cap. 30, ed. per HOLDER-EGGER: 35 l. 10-11; *ibid.* cap. 31 (epitafi), *ibid.*: 35 l. 25 - 36 l. 2.

3. Andreu de Bèrgam, *Historia* cap. 3, ed. per WAITZ: 223 l. 40-41.

4. Cathwulf, *Homilia*, ed. per DÜMMLER: 502 l. 21-22.

havia adquirit el dret de primogenitura i, per això, hi havia disputes entre els pares: tal com antigament havia succeït amb Isaac, Pipí havia preferit el fill més gran, això és, Carloman, mentre que Bertrada havia preferit Carlemany, tal com havia fet Rebeca amb el seu fill més jove.

Mentre que a l'enterrament de Pipí el 24 de setembre del 768 havien estat presents la seva vídua i els seus dos fills,⁵ Bertrada havia assistit dues setmanes després a la consagració de Carlemany com a rei a Noyon, però no pas a l'elevació de Carloman a Soissons, que va escaure's al mateix temps.⁶ L'elevació de Carloman a Soissons, indret molt més important que no pas Noyon, és un indicatiu de la seva successió en l'antiga heretat del seu pare i un senyal concret de la seva prevalença, que Eginard va amagar tot introduint Carloman de manera justament contrària —remetent a la distribució de l'imperi entre el pare i Carloman el Vell— en l'antiga heretat de l'oncle, el qual portava el mateix nom, i més tard també va ser superat pel seu germà, Pipí, per a invertir, així, les circumstàncies verdaderes.⁷ La selecció de l'indret i l'elevació com a rei el mateix dia del sant patró del regne franc, Dionís, eren, certament, expressió de la rivalitat per la vertadera legitimitat i per la continuïtat del poder del pare. Aquesta disputa continuà el gener del 769, quan ambdós germans van expedir un diploma a favor de Saint-Denis per a assegurar-hi la memòria funerària per al pare, Pipí, que havia estat enterrat allí només tres mesos abans.⁸

Una sèrie de drets al regne de l'altre germà indica, no obstant això, que Pipí havia volgut establir un equilibri entre els fills. Aquest equilibri entre els germans va mantenir-se també en l'elecció de l'indret del seu enterrament, quan ells estaven encara en vida: Carlemany es va garantir el sepulcre a Saint-Denis, és a dir, l'església on era enterrat el seu pare, que es trobava al territori de Carloman, i, al seu torn, Carloman va escollir ser enterrat a Saint-Remi.⁹

El litigi entre els germans per a obtenir una posició més favorable va continuar també en la pròpia línia familiar: els respectius fills primogènits van

5. *Continuatio Fredegarii* cap. 53, ed. per KRUSCH: 192 l. 24-26 i 193 l. 3-4; ed. per WALLACE HADRILL: 120 l. 24-28 i 121 l. 13-15.

6. NONN 1975: 386.

7. Eginard, *Vita Karoli* cap. 3, ed. per HOLDER-EGGER: 5 l. 22 - 6 l. 6.

8. *Diplomata Karolomanni*, ed. per MÜHLBACHER: 62-63 núm. 43; *Diplomata Karoli Magni*, *ibid.*: 81-82 núm. 55.

9. Aquí ja es mostra la rivalitat entre Saint-Denis i Saint-Remi com a llocs centrals del regne franc occidental i de França, que encara es mantenia en l'alta edat mitjana: veg. KRAMP 1995.

rebre el nom del seu avi, tant el primogènit de Carlemany, que passaria a la història com a Pipí el Geperut, com el primer successor de Carloman, sense defectes físics, el naixement i el nom del qual coneixem només per una versió dels *Annales Petaviani*, modificada a la cort de Carloman.¹⁰ Finalment, els dos germans van mirar de casar-se amb una consort que els afavorís políticament, després que el pare hagués exigut que el primer matrimoni fos amb dones d'origen franc. Per a millorar la posició desavantatjada de Carlemany —atès que el seu regne, al contrari del de Carloman, no tenia cap accés directe a Itàlia—, Bertrada va negociar un nou matrimoni polític amb la filla del rei dels longobards, Desideri. També aquí sembla, emperò, que hi va haver una rivalitat per aquesta dona entre els germans, ja que el papa Esteve III no sabia quin dels dos havia de casar-se amb aquesta princesa longobarda.¹¹

L'elaboració contemporània de la memòria en la família carolíngia només es pot descriure fins a cert punt a partir de la línia familiar del rei Carlemany, que és l'únic que queda l'any 771. Els detalls sobre la seva memòria personal es poden extreure, de vegades, dels *Annales regni Francorum*, els annals oficials elaborats a la cort. El que és més important és que Carlemany va controlar deliberadament la memòria sobre les seves dues primeres esposes, la franca Himiltruda i la tot just esmentada longobarda, així com sobre la seva tercera dona, Hildegarda, per tal de desacreditar el primer matrimoni i el fill legítim d'aquesta relació, Pipí, però especialment per a tancar el matrimoni amb la muller longobarda, celebrat el 770, en favor de la relació, al principi il·legítima, amb Hildegarda. Si bé la separació de l'esposa longobarda, que no és anomenada pel seu nom en les fonts, així com les possibles raons de la separació, van ser discutides acaloradament fins ben entrat el segle IX, la introducció sorprenentment reticent de la nova cònjuge en la historiografia de la cort oferia, per a dir-ho així, el comentari contemporani sobre això.¹² La des-

10. «nativitas Pipini [«Pipino» ms.] filii [«filio» ms.] Karlomanni [«Karlemanni» ms.]», París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4995, fol. 1r-8v i *Annales Petaviani*, ed. per PERTZ: 13 l. 9.

11. *Codex Carolinus* núm. 45, ed. per GUNDLACH: 561 l. 4-6 i 563 l. 11-13.

12. En els *Annales Laureshamenses* s'esmenta únicament la defunció d'Hildegarda el 783, *Annales Laureshamenses* ad a. 783, ed. per PERTZ: 32 l. 12; ed. per KATZ: 33 l. 17. Apareix mencionada per primer cop durant el viatge a Roma el 780-781: *Annales regni Francorum* ad a. 780, ed. per KURZE: 56 l. 10-12; *Annales Mettenses priores* ad a. 780, ed. per VON SIMSON: 68 l. 19-20. Omissió del seu nom: *Annales qui dicuntur Einbardi* ad a. 780, ed. per KURZE: 57 l. 13-14. Data de la seva defunció: *Annales regni Francorum* ad a. 783, *ibid.*: 64 l. 5-7; *Annales qui dicuntur Ein-*

cripció de la vida d'Adrià I en el *Liber pontificalis* consolidava la postura oficial del papat amb relació a aquest «matrimoni» amb pomposes lloances envers Hildegarda.¹³ El proper pas per a la legitimació d'aquesta relació fou el «rebateig», per part del papa Adrià, del seu fill Carloman com a Pipí, així com la seva coronació i unció com a rei d'Itàlia durant la Pasqua de l'any 781.

L'eliminació del nom malaurat de «Carloman» de la família mitjançant una contramemòria onomàstica, la coneixem únicament a partir d'uns textos més antics i més propers a la cort.¹⁴ Aquesta contramemòria havia de fer desaparèixer no només l'oncle i el germà de Carlemany, sinó que també havia de deslegitimar el fill primogènit del primer matrimoni, Pipí el Geperut, que aquell mateix any assolí la majoria d'edat. Pocs anys després i ben aviat després de la mort d'Hildegarda (783), pels volts de l'any 784, el primer historiògraf de la cort de Carlemany, Pau Diaca, va contribuir, mitjançant el *Liber de episcopis Mettensibus*, a la imatge de la memòria oficial de la família de Carlemany. En el text, Pau esmentava Himiltruda, la primera esposa de Carlemany, per primera vegada, però també la presentava com a concubina, tot qualificant la nova relació amb Hildegarda de «matrimoni legítim».¹⁵ En la *Vita Karoli* d'Eginard, Himiltruda apareix sense esmentar-ne el nom.¹⁶ Com a mesura complementària d'aquesta política d'informació a la cort de Carlemany, cal considerar l'eliminació, gairebé sistemàtica, de la memòria dels membres de la família exclosos del poder, així com la seva eliminació física, de la manera que fos.¹⁷ Ignorem el

bardi ad a. 783, *ibid.*: 65 l. 11-13. Lloc de la seva sepultura: *Annales Mettenses priores* ad a. 783, ed. per VON SIMSON: 70 l. 19-22.

13. *Vita Hadriani I papae* cap. 34, *Liber pontificalis*, ed. per DUCHESNE: 496 l. 15-16.

14. Godesscalc, *Carmen*, ed. per DÜMMLER: 94 l. 25-28; *Annales Mosellani* ad a. 781, ed. per LAPPENBERG: 497 l. 13-14; *Annales Laureshamenses* ad a. 781, ed. per PERTZ: 31 l. 31-32; ed. per KATZ: 33 l. 3-5.

15. Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per PERTZ: 265 l. 22-24; ed. per KEMPF: 76 l. 6-9; ed. per SANTAROSSA: 139 l. 235-237. Altres esments com a concubina i mare de Pipí el Geperut, el fill que es rebel·là el 792, es troben en els *Annales Mosellani* ad a. 791, ed. per LAPPENBERG: 498 l. 10-13, en els *Annales Laureshamenses* ad a. 792, ed. per PERTZ: 35 l. 15-17; ed. per KATZ: 37 l. 30-33, i en el *Chronicon Laurissense breve (Codex Fuldensis)*, *Chronicon Laurissense breve* ad a. 792, ed. per PERTZ: 119 col. a l. 19-23; ed. per SCHNORR VON CAROLSFELD: 37 l. 3-5.

16. Eginard, *Vita Karoli* cap. 18, ed. per HOLDER-EGGER: 22 l. 14-15; *ibid.* cap. 20, *ibid.*: 25 l. 13-14.

17. FRIED 2008a: 162; FRIED 2008b: 58.

nom de l'esposa de Carloman el Vell;¹⁸ fins i tot els seus fills no hi apareixen amb nom, excepte Drogó.¹⁹ El nom de l'esposa de Carloman el Jove, Gerberga, només s'esmenta en escassos testimonis aïllats que provenen del cercle de Carloman i els seus simpatitzants.²⁰ També aquí es desconeixen els noms dels altres dos fills que s'esmenten juntament amb Pipí, el primogènit.

El control sobre la memòria en el regne dels carolingis, tanmateix, va haver de fer-se més enllà dels cercles familiars més íntims. Crida l'atenció, doncs, que no hi hagi memòries paral·leles a la imatge oficial de Carlemany i la seva família en les perifèries del regne carolingi en expansió: mentre que a Saxònia no es podia esperar al principi un escrit d'aquest caire per causa d'una cultura escrita poc desenvolupada, sembla que la memòria crítica envers Carlemany a la Baviera de la dinastia agilulфина, sota el duc Tassiló, gairebé va desaparèixer. Tenim coneixença de la descripció de la vida de Tassiló feta pel seu canceller, Creontius, gairebé només per fragments que l'humanista bavarès Johannes Aventin va transmetre en els seus *Annales ducum Boiariae*.²¹ A Itàlia la memòria contemporània de Carlemany també fou controlada —el seu millor representant, el longobard Pau Diaca, es trobava a la cort de Carlemany, on va escriure la primera història de la família carolíngia—. ²² No és fins ben entrat el segle ix que trobem fragments d'una memòria de Carlemany italiana que es basa no pas en poques fonts orals, per exemple, la *Historia* d'Andreu de Bèrgam, pels volts del 877.²³

18. *Vita (I) Hugberti episcopi Traiectensis* cap. 20, ed. per LEVISON: 495 l. 24-27.

19. A més a més, la seva eliminació queda registrada el 753 només en alguns annals menors, però no en l'annalística imperial oficial: *Annales Petaviani* ad a. 753, ed. per PERTZ: 11 l. 15-17; *Annales Mosellani* ad a. 753, ed. per LAPPENBERG: 495 l. 26-27; *Annales Laureshamenses* ad a. 753, ed. per PERTZ: 26 col. a l. 25 - 28 col. a l. 2; ed. per KATZ: 29 l. 25-27.

20. *Annales Mettenses priores* ad a. 771, ed. per VON SIMSON: 58 l. 2-5; *Fragmentum Basiliense*, ed. per WAITZ: 28 col. a l. 4-8. El manuscrit de Saint-Bertin que conté la *Vita Karoli* (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4955), datat a la primera meitat del segle xi, afegeix al cap. 3 el nom de Tedberga, que sembla una cacografia de «Gerberga». Andreu de Bèrgam, *Historia* cap. 3, on, en el manuscrit més antic (St. Gallen, Bibliotheca Vadiana, Cod. 317, fol. 79v), s'hi documenta al principi probablement el nom de Gerberga, tot i que una altra mà, amb tinta més fosca, sobre la rasura, el canvia per «Bertrada»; Andreu de Bèrgam, *Historia*, ed. per WAITZ: 223 l. 37 amb n. l i 224 l. 1 amb n. a.

21. WATTENBACH *et al.* 1953: 191 amb n. 77.

22. Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per PERTZ; ed. per KEMPF; ed. per SANTA-ROSSA.

23. Andreu de Bèrgam, *Historia* cap. 3, ed. per WAITZ: 223 l. 40 - 224 l. 4.

4.3. EL SEGLE IX: LA LLUITA PER UNA MEMÒRIA ADEQUADA

Tanmateix, les injustícies que es van cometre contra la família de Carloman i els seus partidaris no es podien amagar a llarg termini. Mentre que el matrimoni del fill de Carlemany, Pipí d'Itàlia, amb Teodrada, ocultat en les representacions històriques oficials de la cort, era un acte de reconciliació en el si de la família carolíngia,²⁴ el naixement del seu fill Bernat forçava unes negociacions de pau exhaustives, ja que això plantejava novament un conflicte entre oncle i nebot, com havia succeït antigament entre Carlemany i els fills de Carloman. Això explica la participació d'Adalard i Wala, els oncles de Bernat, en l'assessorament i la difusió de la *Divisio regnorum* de l'any 806,²⁵ que es posicionava indirectament envers l'antic conflicte de Carlemany amb el seu germà i les conseqüències probablement mortals per als fills d'aquest darrer.²⁶

L'essència d'aquestes normes es conservà amb la determinant contribució d'Eginard després de la mort dels fills de Carlemany, Pipí d'Itàlia (810) i Carles el Jove (811), amb l'elevació de Bernat com a rei d'Itàlia (812) i amb el pacte de pau d'Aquisgrà (813), però com que Bernat era fill legítim de rei i Lluís feia temps que suscitava reserves com a successor de Carlemany, la qüestió de la successió només es va poder aclarir en els seus darrers mesos de vida, després de llargues negociacions i la coronació com a coemperador de Lluís el setembre del 813 a Aquisgrà i mitjançant el seu jurament, pel qual s'haurien de garantir el compliment del testament patern i la seguretat de Bernat. Tanmateix, aquest pacte de pau sembla que no tenia assegurada de cap manera la presa de possessió del poder per part de Lluís després de la mort de Carlemany. Així ho confirmen el fet que Lluís s'acostés de manera vacil·lant a Aquisgrà i la por que tenia del poder del seu oncle Wala, que hi estava designat com a comte palatí i que, justament per la qüestió de legitimitat no resolta a la família, era un seriós concurrent pel que feia a la successió al

24. Especialment, entre les branques familiars de Carlemany i Carloman, perquè Teodrada, la germanastra dels carolingis Adalard i Wala, probablement era la dona de Pipí d'Itàlia; veg. FRIED 1998: 93-94; FRIED 2008a: 167 i 177-178 amb n. 68. Adalard, al seu torn, estigué al costat de Carloman fins al 771 i probablement fou, llavors, políticament marginat; veg. KASTEN 1986: 28-29 i 35 n. 91.

25. TISCHLER 2008: 199-200, 205 amb n. 45 i 232-233.

26. *Divisio regnorum* cap. 18, ed. per BORETIUS: 129 l. 46 - 130 l. 4.

tron.²⁷ Per això era conseqüent que Lluís, després d'haver pogut consolidar la seva posició de poder, allunyés de la cort tota la línia familiar entorn d'Adalard i Wala i l'enviés a l'exili.

L'any 817 va tenir lloc la desarticulació legitimadora i fàctica del seu nebot Bernat d'Itàlia quan, mitjançant l'*Ordinatio imperii*, es designava successor el fill gran de Lluís el Pietós, Lotari I, en lloc del de Bernat, com a hereu al tron d'Itàlia, fet que anihilava les regulacions reconciliadores de Carlemany amb Adalard, Wala i Bernat del 806 i el 813, i pel qual aquestes ordinacions exclouïen Bernat, ara rebaixat a fill de concubina, també, de fet, del futur tron.²⁸

Amb la rebel·lió justificada de Bernat, el seu empresonament i l'encegament de conseqüències mortals, sembla que es repetia la història de la línia familiar dels carolingis que ja havia estat desactivada una vegada abans. En el concili d'Attigny de l'any 822, probablement proposat per Adalard i Wala, es va obrir la capsa de Pandora, ja que la confessió pública de Lluís el Pietós que s'hi va escenificar feia sortir a la llum assumptes interns de la família reprimits durant decennis, que evidenciaven una disputa entorn de la memòria de Carlemany entre les línies familiars concurrents: els «fets» de Lluís es comparaven amb els del seu pare, Carlemany, i l'emperador es mostrava disposat a fer penitència pels seus actes i pels del seu pare:²⁹ tanmateix, les noves interpretacions sacsegen els fonaments de la imatge de Carlemany com a «nou David» amb què hom està familiaritzat. Dos textos sorgits a Reichenau que van arribar ben aviat a Attigny llancen acusacions contra Carlemany i Lluís: el primer conté la visió d'una dona pobre, la qual descriu l'agonia de Carlemany en el més enllà. Per a salvar-se de les tortures i accedir a la vida eterna, el seu fill Lluís havia de penedir-se i pregar, sobretot d'ençà que havia estat qualificat d'assassí de Bernat d'Itàlia. L'encegament de Bernat ordenat per Lluís es compara aquí, de manera òbvia, amb l'eliminació dels fills de Carlemany el Jove per part de Carlemany.³⁰ En vista de la recepció, mentrestant virulenta, de Flavi Josep i de la imatge detallada que ofereix del rei Herodes, una altra visió del monjo de Reichenau, Wetti, descrivia l'agonia de Carle-

27. Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 21, ed. per TREMP: 346.

28. *Ordinatio imperii* cap. 15, ed. per BORETIUS: 273 l. 3-5; Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris* cap. 22, ed. per TREMP: 210 l. 5-7.

29. *Annales regni Francorum* o bé *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 822, ed. per KURZE: 158 l. 12-14.

30. *Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per HOUBEN: 41 l. 7-11 i 42 l. 1-10.

many com un càstig just per al «nou Herodes». Heito i Walafrid, que registren la visió de Wettī, presentaven els «tormenta» amb més precisió, és a dir, com a dilaceració dels seus genitals.³¹ Aparentment, Carlemany i Lluís foren comparats amb Herodes el Gran, l'infanticida de Betlem, però Carlemany, a més a més, també ho fou amb Herodes Antipas, l'adúlter. L'autoconcepte de Lluís i el seu paper en els esdeveniments d'Attigny només es poden deduir de la interpretació posterior del seu biògraf més recent, l'anomenat Astrònom. Aquest biògraf compara Lluís amb l'emperador Teodosi, tal com es descriu a la *Vita S. Ambrosii*. En aquesta biografia del bisbe de Milà, l'emperador romà hi assumeix la responsabilitat pels seus pecats davant Ambròs i hi és descrit com un nou Herodes des de la perspectiva bíblica de la matança dels sants innocents de Betlem.³² En resposta a la recomanació d'Ambròs de fer penitència pública, com havia fet el rei David, Teodosi li havia replicat que aquest, per contra, havia comès adulteri i assassinat.³³ Continuant amb aquesta tradició, Lluís s'hauria defensat contra determinats retrets: sí que hauria confessat haver estat un infanticida, per l'encegament amb conseqüències mortals de Bernat, però no era un adúlter, com David. A més a més, ell mateix hauria estat un nou Ambròs acusador.

Però amb qui havia comès adulteri Carlemany i quines conseqüències tindria aquest fet? Els primers textos crítics amb Carlemany no gosaven encara ser més explícits i revelar amb qui exactament Carlemany havia comès aquest pecat. Només donà una resposta a aquesta qüestió la nova lluita entre les imatges de Carlemany traçades per Pascasi Radbert en la *Vita (I) Adalhardi* al voltant del 826 i per Eginard, com a contraresposta, en la *Vita Karoli* al voltant de l'any 828. Aquestes dues primeres biografies sobre carolingis oferien dos models de vida oposats però interrelacionats: la *Vita (I) Adalhardi* feia referència a problemes fonamentals de la família carolíngia i de Carlemany que amb prou feines apareixien en la resta de textos carolingis, especialment la tensa relació entre Carlemany, Carloman i Adalard; per part de Pascasi Radbert, aquesta situació familiar conflictiva culmina en la descripció d'Adalard com un nou Joan Baptista, que retreu al nou Herodes, Carlemany, l'adulteri amb Hildegarda mentre era encara vigent la seva relació legítima amb la filla

31. Heito, *Visio Wettini*, ed. per DÜMMLER: 271 l. 10-11; Walafrid Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per KNITTEL 1986: 66 v. 449-450.

32. Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii* cap. 24 § 1-3, ed. per BASTIAENSEN: 84 l. 1-17.

33. *Ibid.* cap. 24 § 2, *ibid.*: 84 l. 7-12.

de Desideri, rei dels longobards.³⁴ La gènesi d'aquest primer text biogràfic sobre un membre de la família carolíngia poc després de la seva mort, que ofería altres facetes negatives de la vida de Carlemany, degué augmentar enormement la pressió a l'hora d'escriure'n una representació positiva; per això, Eginard presentava sens dubte, poc després, la seva biografia de Carlemany, que no era cap epitafi ni cap plany, sinó una imatge triomfal en la qual els esdeveniments que Pascasi tracta encara de manera força clara s'escenifiquen conscientment com buits en blanc.

La necessitat urgent d'escriure la memòria de Carlemany a causa d'una imatge d'ell que s'estava modificant degut a interpretacions contrincants, és testimoniada fins i tot de manera explícita per Eginard en el pròleg de la seva *Vita Karoli*.³⁵ El destapament de conflictes centrals en la família carolíngia per part de Pascasi Radbert explica, doncs, la resposta velada d'Eginard, que només permet als iniciats de reconèixer les circumstàncies exactes: després de la mort de Carloman, hauria estat l'esposa d'aquest, el nom de la qual no és mencionat per Eginard, qui fugí cap a Itàlia, a la vora de Desideri, rei dels longobards, amb els seus fills, que també apareixen sense nom, i els magnats influents de l'entorn del seu espòs, sense motius i sense l'acatament de Carlemany.³⁶ Amb una breu constatació del traspàs de la totalitat del poder a Carlemany, Eginard finalitza la història de la línia familiar de Carloman i, de retruc, també, és clar, la història dels magnats propers a Carloman.³⁷ Són només els prolegòmens de la pròpia vida de Carlemany, que s'obre amb una rúbrica sobre la seva estructura.³⁸ La sistemàtica ocultació per part d'Eginard de les relacions en i entre les línies familiars carolíngies amagava les verdaderes relacions de parentiu per tal de legitimar només la línia familiar de Carlemany i Hildegarda i, a la vegada, la sobirania monàrquica de Carlemany i Lluís el Pietós. Per això Eginard havia d'enterbolir el menyspreu per part de Carlemany del dret legítim al tron dels seus nebots mitjançant una fugida presumptament injustificada cap a Itàlia. De fet, durant el període d'elaboració de la *Vita Karoli* s'exposaven altres arguments per a l'única successió legítima

34. Pascasi Radbert, *Vita (I) Adalhardi* cap. 7, ed. per MIGNE: 1511 l. 29-40 i 44-47; veg. VON DER NAHMER 1982: 19-20 i 73-74.

35. Eginard, *Vita Karoli* Praefatio, ed. per HOLDER-EGGER: I l. 10-22.

36. *Ibid.* cap. 3, *ibid.*: 6 l. 12-18.

37. *Ibid.*: l. 19-22.

38. *Ibid.* cap. 4: 7 l. 2-7.

de Lluís. Així, dos vaticinis de Paulí d'Aquileia († 802) i d'Alcuí († 804) haurien anunciat, encara abans de la mort dels seus germans, que Lluís era el successor més adient per al pare.³⁹ La centralitat d'aquest debat sobre el dret de separació de la muller longobarda a favor d'Hildegarda i la seva descendència es mostra en el fet que aquests aspectes encara tenien un paper rellevant en els escrits de Notker Bàlbul a finals del segle ix.⁴⁰

Els autors posteriors, com ara Thegan, l'Astrònom i Nitard, només reflecteixen de manera molt fragmentària aquesta confusió d'interpretacions concurrents sobre Carlemany i la disputa sobre la imatge d'ell a la cort d'Aquisgrà. La seva mirada es dirigia principalment a la qüestió sobre l'herència privada de Carlemany, com l'establí en el testament de l'any 811, possiblement redactat per Eginard, i de quina manera el seu successor, Lluís el Pietós, l'acomplí en la major mesura possible. La canonització de la imatge de Carlemany establerta per Eginard i la tradició oficial de la cort quedaven garantides per la difusió primerenca de la versió de dedicació (*Widmungsfassung*) de la *Vita Karoli*, entregada al mateix Lluís el Pietós, pels membres de la cort, així com la difusió de la versió completa del text amb el pròleg d'Eginard en indrets centrals de l'imperi. En aquest sentit, un compendi carolingi que vinculava la biografia de Carlemany d'Eginard amb els anomenats *Annales qui dicuntur Einhardi*, una versió revisada dels *Annales regni Francorum*, va tenir un paper predominant.⁴¹

4.4. ELS SEGLES IX I X: ACCENTUACIONS EN LA MEMÒRIA

Arribats a aquest punt, podem preguntar-nos què ens diu una mirada a la història més recent de la memòria.⁴² Mentre que ni en el regne de la França occidental del nebot de Carlemany, Carles el Calb, ni en la Lotaríngia d'ençà del segle ix no sorgien noves versions sobre Carlemany, al regne de la França oriental van aparèixer, al final d'aquest segle sota el regnat de Carles el Gras,

39. Ermold el Negre, *In honorem Hludowici I* 565-600, aquí 597-600, ed. per DÜMLER: 22-23, aquí 23; ed. per FARAL: 48-50, aquí 50; *Vita Alcuini* cap. 15, ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 23-24; ed. per ARNDT: 192-193; ed. per VEYRARD-COSME: 280-282.

40. Notker Bàlbul, *Gesta Karoli imperatoris* II 17, ed. per HAEFELE: 82 l. 3-5.

41. TISCHLER 2001a; TISCHLER 2010.

42. FOLZ 1950: 10-93; SCHNEIDMÜLLER 1979; FRIED 2000; SCHNEIDMÜLLER 2000.

el besnet de Carlemany, i d'Arnau de Caríntia, rebesnet de Carlemany, dos nous textos sobre Carlemany, redactats gairebé en el mateix període a Alamània i a Saxònia. Ambdós esbossos biogràfics provenen de les perifèries de l'imperi, en un inici llunyanes al poder reial, i no es van escriure en cap cort carolíngia, perquè la producció tardocarolíngia es va retirar novament a les abadies i a les institucions religioses.

La distància temporal i geogràfica dels rerefons personals en la lluita per la imatge de Carlemany dels anys vint del segle ix significava la pèrdua de la seva classificació discursiva, però permetia posar els accents en nous aspectes de la pròspera imatge de Carlemany en un altre context temporal. El monjo de St. Gallen, Notker Bàlbul, va escriure al voltant dels anys 886-887 per a Carles III els seus *Gesta Karoli Magni*, una recopilació de relats anecdòtics i episcòpics sobre Carlemany (i altres membres de la família), que havien d'orientar el seu besnet en maltempsades. Notker transmetia a l'emperador com s'havia de comportar un governant davant els seus bisbes, abats i magnats a l'interior (llibre I) i quines accions militars de Carlemany li podien servir com a model a l'exterior (llibre II), però no va poder enllestir el tercer llibre, planificat sobre la vida quotidiana de Carlemany.⁴³ Atès que alguns fragments de memòria del discurs esbossat més amunt es poden reconèixer en Notker, encara no s'havia oblidat del tot l'antiga imatge oficial de Carlemany que ell coneixia. Per al monjo de St. Gallen es tractava d'elaborar facetes sobresortints, per a demostrar l'exemplaritat de Carlemany per a la seva època, una autèntica fase de canvis, de manera anecdòtica.

A diferència d'aquesta nova imatge de Carlemany d'Alamània, només pocs anys més tard, al voltant dels anys 889-891, l'anomenat Poeta Saxo, potser monjo de Corvey, perseguia un altre objectiu. Es va atrevir a fer per primera vegada una versió poètica de la imatge de Carlemany a partir dels *Annales qui dicuntur Einhardi* i altres annals desconeguts per als anys 771-813, que ell mateix anava enriquint hàbilment amb passatges de la *Vita Karoli*.⁴⁴ La seva representació estava sens dubte orientada al final, on Carlemany era lloctat com un apòstol dels saxons: al final d'una processó dels primers apòstols de Jesucrist, apareixeria juntament amb Pere i Pau al Judici Final. En la *Translatio* (II) *S. Liborii* de Paderborn, elaborada gairebé al mateix temps, Carlemany

43. Notker Bàlbul, *Gesta Karoli imperatoris*, ed. per HAEFELE.

44. Poeta Saxo, *Vita Karoli*, ed. per JAFFÉ; ed. per VON WINTERFELD.

fins i tot hi és qualificat explícitament d'apòstol dels saxons. La imatge tardo-carolíngia de Carlemany a Saxònia posava el focus, doncs, en la necessitat de la missió salvífica del més gran dels carolingis, que primerament va haver de predicar com a missioner amb la «llengua de ferro» fins a poder ascendir a apòstol dels saxons.⁴⁵ La qüestió de la legitimitat a la família carolíngia, en altres temps tan discutida, a Saxònia ja no interessava ningú.

La imatge saxona de Carlemany va agafar un altre caire en la dinastia otoniana.⁴⁶ Malgrat la continuïtat del regnat francocarolíngi i de l'imperi en els actes constitutius de legitimació del poder (coronació com a rei i emperador), així com en els afers polítics (expedició a Itàlia, política de missions i eclesiàstica), la dinastia otoniana havia de justificar el seu poder en l'antic regne de la França oriental de l'imperi carolíngi en condicions completament noves. Tot i l'admiració per la integració de Saxònia a l'imperi carolíngi per part de Carlemany, en Otó I i Otó II es podia constatar un cert distanciament envers el gran carolíngi. Potser això té a veure amb el convenciment que ells mateixos havien estat «apòstols missioners». Així, es pot resseguir la tradició oral poc després de la mort d'Otó I entorn de la seva mare, Matilda, segons la qual el seu avantpassat Widukind mateix era un fervorós missioner a Saxònia.⁴⁷ No és fins a Otó III, el seu net, que finalment es pot reconèixer un interès personal per Carlemany. El maig de l'any 1000 va fer buscar i obrir la seva tomba a Aquisgrà, suposadament per tal d'establir un culte a l'emperador i fer-lo canonitzar. No és casual que el programa d'Otó de la «renovatio imperii Romanorum» i el retrat de l'emperador, a les seves butlles de plom d'ençà del 998, seguissin el model de Carlemany.

També en altres regions frontereres de l'antic imperi carolíngi es van seguir mantenint les memòries regionals o fins i tot locals sobre Carlemany. Mentre que a Itàlia cal esmentar sobretot els centres de poder i d'influència carolíngia com Pavia, Brescia, Bèrgam i Ravenna,⁴⁸ el sud de França i el nord de la península Ibèrica van contribuir d'una manera molt específica a la conformació de les llegendes carolíngies més antigues. Al monestir de Sant Gil, a la Provença, prop d'Arle, la llegenda de Gil l'Eremita es va conformar a tot

45. BEUMANN 1982.

46. KELLER 2000.

47. *Vita Mathildis reginae antiquior* cap. I, ed. per SCHÜTTE: 113-114; *Vita Mathildis reginae posterior* cap. 1-2, *ibid.*: 148-149.

48. FASOLI 1967.

estirar a principis del segle XI.⁴⁹ Es basava en la crítica de Carlemany dels anys vint del segle IX, que hauria pogut arribar de l'entorn d'Aquisgrà de Benet d'Aniana, al sud de França, i concretava l'acusació d'adulteri en una relació incestuosa (no pas explicitada, sinó només insinuada) de Carlemany amb la seva única i molt estimada germana, Gisela. Al nord de la península Ibèrica no s'han testimoniat textos a partir de tradicions orals referents a Carlemany durant els segles IX i X. No és fins al segle XI que amb la *Nota Emilianense* s'estableix una tradició posterior, rellevant per als regnes hispànics, sobre la famosa campanya militar de Carlemany a Hispània i sobre la desaparició del seu paladí Rotllan als Pirineus, que, com a precursor de la *Chanson de Roland* i del Pseudo-Turpí, posen les bases per a la imatge èpica i legendària de Carlemany de la plena i la baixa edat mitjana europea.⁵⁰

49. PARIS 1896: 6; JONES 1914; DE GAIFFIER 1955: 496-497; LEJEUNE 1961: 340-341 i 368; LEJEUNE i STIENNON 1966, I: 145-146; ROUCHE 1984; GIRAULT 1987; TISCHLER 2001a, I: 93 n. 47; CHASTANG 2004: 190-194; STELLA 2016: 23-24 amb n. 40. Quant al desenvolupament d'aquesta llegenda de sant Gil a Orleans: veg. VULLIEZ 1990.

50. VONES 2002-2003; TISCHLER 2003.

5. *Alcuí, biògraf de Carlemany: capacitats i limitacions de la historiografia literària a l'edat mitjana*

5.1. EL NACHLEBEN D'ALCUÍ A L'EDAT MITJANA

El tema d'aquest capítol és descriure algunes facetes concretes sobre la figura d'Alcuí i la seva posteritat medieval.¹ Es pretén, doncs, ressaltar aquells aspectes que, a primer cop d'ull, poden resultar problemàtics i no pas amables, des del punt de vista filològic o històric. No vull pas presentar aquí l'estat de coneixement que tenim sobre la qüestió de l'autenticitat de l'obra rica i imensa d'una de les personalitats més rellevants de tota l'edat mitjana intel·lectual, ans el que m'interessa, certament, és saber fins a quin punt els savis, entre els segles ix i xv, eren capaços d'identificar i d'atribuir l'autoria dels textos, sovint transmesos sota el vel de l'anonimat,² a un dels intel·lectuals carolingis més destacats: Alcuí. Quines foren, doncs, les impressions que en podrien haver tingut? I quins foren els canvis en el seu perfil literari esdevinguts durant l'edat mitjana? Malgrat que puguin semblar menudalles, voldria tractar aquestes qüestions en les properes pàgines: al meu entendre, aquestes són preguntes clau, car llurs respostes ens permeten d'omplir les llacunes que tenim entorn de les possibilitats i dels límits de la historiografia literària durant l'edat mitjana.

En aquest capítol, m'agradaria esmentar novament l'evidència de la tradició manuscrita respecte a les obres d'Alcuí. Arribats aquí, hem de qües-

1. MANITIUS 1911a: 273-288; KLEINCLAUSZ 1948; DUCKETT 1951; WATTENBACH *et al.* 1953: 225-236; WALLACH 1959; HEIL 1978: 274: «Sein Name blieb in den folgenden Jahrhunderten unvergessen, trat aber dann zurück gegenüber den großen Gestalten des Hochmittelalters»; SCHALLER 1978; HEIL *et al.* 1980; BERSCHIN 1991: 113-182; BOUHOT 1991; G. BERNT 1993; HOLTZ 1997; GARRISON *et al.* 2001; BULLOUGH 2004.

2. Quant al problema de l'anonimat durant l'edat mitjana en general: veg. SCHMIDT 1999-2000.

tionar-nos quins textos autèntics es transmeten sota el seu nom, quins sota l'anonimat i quins s'atribueixen erròniament a l'erudit carolingi. Passades les crítiques massives en la recerca dels últims quaranta anys, dutes a terme per John Marenbon, Rosamond McKitterick, Jean Vezin, Wilfried Hartmann, Anna Carlotta Dionisotti o Paul E. Szarmach arran de la censura formulada per Donald A. Bullough el 1998,³ just abans de la publicació de la *Clavis* per Marie-Hélène Jullien i Françoise Perelman el 1999,⁴ voldria conscienciar, mitjançant aquest capítol, una vegada més, sobre la debilitat i la fragilitat quantitativa i qualitativa de l'estat del nostre coneixement, assegurat científicament, d'altra banda, a través de la tradició manuscrita de les obres d'Alcuí.

El 28 de gener de 2002 no només vaig formular a Aquisgrà, a redós de la tomba de Carlemany, la necessitat de reconstruir la fortuna pòstuma dels grans sobirans carolingis durant l'edat mitjana i els temps moderns, sinó que també vaig subratllar el desideràtum d'escriure les biografies dels grans erudits d'aquesta època més enllà del llinar de les seves vides terrenals, és a dir, de reconstituir el seu *Nachleben*, ocult però latent en els pergamins, en els papers i en la memòria de les societats europees.⁵

Ens cal, doncs, posar certament a prova les tradicions artístiques i literàries que podem redescobrir en els textos de les nostres biblioteques i arxius. Si rellegim la representació del cosmos intel·lectual que és la *Divina Comèdia* de Dante, hom pot decebre's de no trobar-hi cap rastre d'Alcuí. Però, cosa encara més desencisadora, ni Pau Diaca, compatriota de Dante, ni Eginard, autor més classicista que no pas germànic, tampoc no atragueren l'atenció del protohumanista italià, mentre que, això sí, una generació més tard, Petrarca va prendre consciència de determinats trets característics de l'obra que suposadament ha de ser atribuïda a Alcuí. L'únic erudit dels segles VIII i IX digne de ser esmentat entre el segon cercle d'«homes del saber» en la *Divina Comèdia* és el «gran compilador» (als ulls dels estudiosos delimitats pels segles XIX i, encara, XX), Raban Maur, qui és guiat per Bonaventura i acompanyat per Il·luminat de Rieti i Agustí, dos deixebles de sant Francesc que són

3. BULLOUGH 1998.

4. JULLIEN i PERELMAN 1999. Sobre la transmissió dels primers manuscrits de les obres d'Alcuí al segle IX: veg. GANZ 2010.

5. TISCHLER 2002.

seguits per Hug de Saint-Victor, Pere el Menjador, Pere l'Espanyol, Natan —profeta de l'Antic Testament—, Joan Crisòstom, Anselm de Canterbury, Donat i Joaquim de Fiore.⁶

5.2. REPRESENTACIONS ICONOGRÀFIQUES MEDIEVALS D'AUTORS CAROLINGIS

Si analitzem l'art decoratiu medieval, n'obtenim també un resultat eloqüent, car ens ajuda a saber amb precisió quins erudits o escriptors carolingis es feren merèixer una representació iconogràfica contemporània i més recent. Ara per ara, tan sols he trobat una tradició per a un grup de savis carolingis com Alcuí, Raban Maur, Eginard (?), Brun Candidus de Fulda, Wandalbert de Prüm i Miló de Saint-Amand:

- En el cas d'Alcuí, es tracta del famós «retrat» que apareix en un medalló de la Bíblia d'Alcuí de Bamberg,⁷ feta durant l'abadiat d'Adalard de Tours (834-843) a Marmoutier.⁸ El context d'aquest medalló s'encasta en una pàgina d'arquitectura classicitzant que conté el poema dedicatori sobre el contingut del llibre, realitzat pel mateix revisor de la Bíblia en persona;⁹ a més a més, cal esmentar les dues representacions d'Alcuí i de Carlemany presents en un manuscrit de finals del segle x que transmet el *Dialogus de dialectica* d'Alcuí i que prové del monestir de Tegernsee;¹⁰ finalment, s'ha d'esmentar aquí l'escena en què Carlemany i Alcuí dialoguen amb sengles banderoles d'al·locucions creuades i que es troba a l'inici d'un manuscrit de la *Disputatio de rhetorica et de virtutibus sapien-*

6. *Divina comedia*, «Le Paradis», cant 12 v. 127-145, aquí v. 139, ed. per SANGUINETI: 445.

7. Bamberg, Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Bibl. I, fol. 5v.

8. PROCHNO 1929: 5 i 5* (fol. 5v); FISCHER 1957: làmina 3 (fol. 334 v), 11-12, 14 i 16; CAHN 1982: 44-45 fig. 21-22 (fol. 5v).

9. Alcuí, *Carmina*, ed. per DÜMMLER: 287 núm. LXVIII; *Biblia sacra*, ed. per QUENTIN: 51 (edició amb llacunes).

10. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 19437, fol. 1av (Alcuí hi apareix com a escriba i Carlemany, entronitzat amb un rotlle i un ceptre) i 19v (Alcuí i Carlemany hi apareixen dialogant): veg. EDER 1972: 49 núm. 20; BULLOUGH 2004: 222 núm. 278; KLEMM 2004, 1: 114 núm 88; KLEMM 2004, 2: làmina XI núm 88 (fol. 19v).

tissimi regis Karoli et Albini magistri, procedent de Hamersleben, dels anys setanta del segle XII.¹¹

- Quant a Raban Maur, cal esmentar diverses mostres en la tradició manuscrita del seu *Liber de laudibus sanctae Crucis*, les quals mostren, d'una banda, l'autor acompanyat d'Alcuí, el seu mestre a Tours, dedicant la seva obra a sant Martí (és la intercessió d'Alcuí pel seu deixeble envers el patró del monestir on Raban, tutelat per Alcuí, va estudiar),¹² escena combinada amb la il·lustració de la dedicació a Otgar, arquebisbe de Magúncia,¹³ o, alternativament, combinada amb la imatge de la dedicació al papa Gregori IV;¹⁴ i, d'altra banda, mostren Raban de genolls, adorant la Santa Creu, en totes les còpies conegudes fins ara.¹⁵

11. Hannover, Kestner-Museum, inv. nr. 3927, fol. 1r: veg. HÄRTEL 1999: 33-35 i làmina XI; MCKITTERICK 1999: 684 fig. 15; COHEN-MUSHLIN 2004: 103-110, 144 i 213-215 núm. 6, aquí 107, 109 fig. 94, 110, 144 i 215.

12. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 124, fol. 2v: veg. PROCHNO 1929: 11*; PERRIN 1997, 2: làmina A 2; Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 652, fol. 4v: veg. PROCHNO 1929: 12*; Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, K. II. 20, fol. 4v. Quant al manuscrit del Vaticà: veg. MÜLLER 1973; pel que fa al manuscrit de Viena: veg. *ibid.*; per al manuscrit de Torí: veg. SEGRE MONTEL 1980, 1: 16-18 núm. 7; SEGRE MONTEL 1980, 2: fig. 14-18 (fol. 4v, 2v, 3v, 6v i 20v).

13. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 124, fol. 3v: veg. PROCHNO 1929: 11*; PERRIN 1997, 2: làmina A 3; Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 652, fol. 2v: PROCHNO 1929: 12*.

14. Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, K. II. 20, fol. 2v: veg. PROCHNO 1929: 13*; SEGRE MONTEL 1980, 2: fig. 15; Amiens, Bibliothèque municipale, Ms. 223, fol. 2v: veg. PROCHNO 1929: 14*; PERRIN 1988: 38; PERRIN 1997, 1: 4; Cambridge, Trinity College, B 16. 3, fol. 4v: veg. *ibid.*

15. PROCHNO 1929: 13* (Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, K. II. 20, fol. 33v) i 15*-16* (Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 652, fol. 33v; Amiens, Bibliothèque municipale, Ms. 223, fol. 33v; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 124, fol. 34v; Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 911, fol. 30v; Cambridge, Trinity College, B 16. 3, fol. 30v; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2422, fol. 29v; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2423, fol. 31v; Lió, Bibliothèque municipale, Ms. 597, fol. 24v; Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 145, fol. 30v; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2421, fol. 31v; Madrid, Biblioteca Nacional de España, Vitr. 20-5 [*olim* Ms. A 73], fol. 84v; Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 16, fol. 31v; Cambridge University Library, Ms. Gg. 5. 35., fol. 225 r); PERRIN 1988: 102 (Amiens, Bibliothèque municipale, Ms. 223, fol. 33v); PERRIN 1997, 1: 216; PERRIN 1997, 2: làmina B 28 (Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 124, fol. 35v).

- Quant a Eginard, se'n proposa, d'ençà de la redescoberta feta per Charles Abel el 1868,¹⁶ la identificació (no del tot clara, al meu parer) amb una figureta dibuixada a la ploma en el manuscrit de la *Translatio SS. Marcellini et Petri*, procedent de Saint-Arnould de Metz, però malauradament cremada el 1944.¹⁷ Aquest esbós inacabat de la segona meitat del segle IX mostrava en una escena dedicatòria un home que està a punt de lliurar la seva obra (la mencionada *Translatio*?) en forma d'un foli de pergamí.
- Quant a Brun Candidus de Fulda, cito la seva conversa amb Modestus en un manuscrit de la seva *Vita Aegil abatis Fuldensis*, dedicada a Modestus; a parer de Walter Berschin, aquesta és la primera biografia il·lustrada de l'edat mitjana (malauradament, perduda durant la Guerra dels Trenta Anys), les il·lustracions de la qual van ser publicades en forma de gravats per Christoph Brouwer el 1612.¹⁸
- Quant a Wandalbert de Prüm, es poden esmentar les escenes de la dedicació del seu *Martyrologium* a Lluís el Germànic —en comptes del destinatari original, l'emperador Lotari I—, així com les de la confecció de l'obra del mateix autor a l'inici i la fi d'un manuscrit de Reichenau, del tercer quart del segle IX.¹⁹
- Finalment, cal mencionar l'escena de Miló de Saint-Amand en què dedica la seva *Vita S. Amandi* a Carles el Calb, imatge que es conserva en una còpia del monestir, feta a mitjan segle XI.²⁰

5.3. EL PERFIL LITERARI D'ALCUÍ

Passem ara a plantejar la qüestió de la fisonomia literària d'Alcuí durant l'edat mitjana a través de les fonts biogràfiques i històriques, els catàlegs de les obres i l'inventari dels manuscrits, el qual ha estat preparat per Marie-

16. ABEL 1868.

17. (†) Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 306: veg. SCHEFERS 1993: 3 fig. 1; HEINZELMANN 1997: 275.

18. BERSCHIN 1991: 256.

19. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 438, fol. iv i 30r: veg. PROCHNO 1929: 17 i 17* (fol. 30r); SCHRAMM i MÜTHERICH 1983: 162 i 300 fig. 23 (fol. iv).

20. Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 502, fol. 74r: SCHRAMM i MÜTHERICH 1983: 175 i 317 fig. 44.

Hélène Jullien i Françoise Perelman. Aquesta imatge literària serà enriquida, a més a més, per la meua recerca mitjançant alguns testimonis literaris, poc coneguts fins ara, al final del capítol. Per a obtenir un resultat tan metòdic com sigui possible, l'he supervisat explorant els volums de les principals edicions de grans *corpora* (Patrologia Latina, Monumenta Germaniae Historica i Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis). Soc conscient, però, que també s'haurien hagut de consultar els nombrosos catàlegs de les biblioteques medievals²¹ per a poder completar i especificar les dades de la meua investigació: aquesta haurà de ser la meua tasca en un futur no gaire llunyà, així que pugui disposar de més temps.

En confrontar, en primer lloc, el que avui sabem sobre l'obra autèntica d'Alcuí amb els coneixements medievals contemporanis i posteriors que se'n tenien, primer ens cal fer referència a la *Vita Alcuini*, escrita durant la tercera dècada del segle IX (821-829) per un autor anònim al monestir de Ferrières, del qual Alcuí havia estat abat. Aquesta *Vida* ofereix una llista força incompleta de les obres d'Alcuí, però més o menys precisa i correcta:²²

Postulante namque imperatore Karolo, scripsit librum de sancta Trinitate utilissimum,²³ necnon de rethorica,²⁴ dialectica²⁵ et musica.²⁶ Scripsit ad Gundradam de

21. MANITIUS 1907: 667-668; MANITIUS 1909: 762; MANITIUS 1911b: 766; MANITIUS 1919: 716.

22. *Vita Alcuini* cap. 21, ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 28 l. 4-22; ed. per ARNDT: 194 l. 46 - 195 l. 11; ed. per VEYRARD-COSME: 296 l. 1 - 298 l. 9. Arran de la redescoberta del manuscrit de Reims de l'època carolíngia (Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 1395, fol. 89r-113v: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 8 núm. ALC 2; BULLOUGH 2004: 21 n. 47 i 102-103), que va aparèixer mencionat encara com si romangués perdut en BERSCHIN 1991: 176 n. 225, se'ns imposava la necessitat de tenir una edició crítica de la *Vita Alcuini*, ara duta a terme: ed. per VEYRARD-COSME. Quant a les identificacions de les obres esmentades en la llista: veg. VEYRARD-COSME 2017: 66-68 amb n. 137-163 i 296-299 amb n. 404-429.

23. *De fide sanctae et individuae Trinitatis*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 134-139 núm. ALC 28. Hi ha també un opuscle que porta per títol *De trinitate ad Fredegisum quaestiones XXVIII*: veg. *ibid.*: 151-153 núm. ALC 36.

24. *Disputatio de rhetorica et de virtutibus sapientissimi regis Karoli et Albini magistri*: veg. *ibid.*: 159-162 núm. ALC 39.

25. *De dialectica*: veg. *ibid.*: 130-133 núm. ALC 26. Quant a la secció «De perihermenii» dins d'aquesta obra: KNEEPKENS 1998.

26. *De musica*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 142 núm. ALC 31, obra mencionada a Fulda en el catàleg del segle IX: «Eiusdem De musica liber 1, in uno codice»: BECKER 1885: 31

animae ratione.²⁷ Postulantibus feminis Gisla et Richtrude, honestissime super evangelium Iohannis partim de suo, partim de sancto Augustino mirabile opus composuit.²⁸ Scripsit et in quattuor epistolis Pauli, ad Hephesios scilicet, ad Titum, ad Philemonem et ad Hebraeos;²⁹ ad Fredegisum in Psalmis;³⁰ ad Widonem comitem omelias de principalibus vitiis et virtutibus;³¹ ad Sigulfum suum quaestiones in Genesi perutiles,³² in Proverbiis Salomonis³³ et Ecclesiasten,³⁴ in Canticisque Canticorum luculenta sub brevitate ineffabiliter;³⁵ sub nominibus Franci et

núm. 13, 20; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 22, i a Lo Puèi segle XI, avui París, Bibliothèque nationale nationale de France, Ms. lat. 2974: «Post, liber Augustini de magistro, cum quo Alcuinus de dialectica, rethorica, musica, arimetica [!], geometria, astronomia: DELISLE 1874: 444 núm. 34. Quant al gran interès d'Alcuí per la música dins del context litúrgic: com en la n. 43. Aquesta obra sobre la música es troba probablement perduda: veg. BISCHOFF 1972: 405.

27. *De animae ratione ad Eulaliam uirginem* = Alcuí, *Epistola* 309: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 121-125 núm. ALC 17 i 347 núm. ALC 45-309.

28. *Expositio in Iohannis Evangelium*: veg. *ibid.*: 371-375 núm. ALC 51.

29. *Ibid.*: 375-378 núm. ALC 52-55. *L'Expositio in S. Pauli Epistolam ad Ephesios*: veg. *ibid.*: 375 núm. ALC 52, és transmesa solament per fragments. Apareix mencionada a Fulda en el catàleg del segle IX: «Eiusdem in epistulam Pauli ad Ephesios, in uno codice»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 16; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 14, tot i que aquesta obra és absent en altres llistes carolíngies a Lorsch: «Liber Albini in epistula Pauli ad Ebreos»: HÄSE 2002: 162 l. 13-14 i 173 l. 28-29; a Reichenau, a. 821-822: «Alchuini super epistolas Pauli ad Titum et Philemonem et ad Hebraeos liber I»: LEHMANN 1918: 253 l. 38-39, i a Reichenau a. 822-838: «Alchuini liber super epistolas Pauli ad Titum, ad Philemonem et ad Hebroeos»: *ibid.*: 254 l. 6-7.

30. *Enchiridion in Psalmos poenitentiales, in Psalmum CXVIII et in Psalmos graduales*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 168-170 núm. ALC 44.

31. *De virtutibus et vitiis*: veg. *ibid.*: 153-159 núm. ALC 37.

32. *Quaestiones in Genesim ad litteram per interrogaciones et responsiones*: veg. *ibid.*: 485-488 núm. ALC 76, al final de les quals es troba la qüestió 281, que porta per títol «De benedictionibus patriarcharum»: veg. *ibid.*: 128.

33. *In Proverbia*: veg. *ibid.*: 116 i 369, probablement perdut, però mencionat en el catàleg de Fulda del segle IX: «Eiusdem in Prouerbia Salomonis, in uno codice»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 16; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 15.

34. *Expositio in Ecclesiasten*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 369-371 núm. ALC 50, mencionat en el catàleg de Fulda del segle IX: «Eiusdem in Ecclesiasten, in I codice»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 16; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 16: veg. KIELING 2002.

35. *Compendium in Canticum canticorum*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 116-119 núm. ALC 15, mencionat en el catàleg de Fulda del segle IX com a «Metrum eiusdem in Cantico Canticorum et Versus illius ad diversos, in I codice»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 20; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 23 (que fa referència al poema de dedicació a l'inici de l'obra, Alcuí, *Carmina*, ed. per DÜMMLER: 299 núm. LXXVIII), en la llista de Reichenau, a. 821-822, com a «In cantica

Saxonis de grammatica cum interrogatione et responsione facundissimum libellum composuit.³⁶ Collegit multis de patrum operibus omeliarum duo volumina.³⁷ Scripsit de orthographia.³⁸ In centesimo quoque octavo decimo psalmo stilo usus est aureo.³⁹ Sunt et alia multa, quae quisquis legerit et diligenter scrutatus fuerit, non modicam sui aedificationem reperiet, sicut in epistolis ad multos directis.⁴⁰

Es tracta de la imatge d'un Alcuí teòleg i exegeta, comentarista de diversos llibres bíblics majors, d'una banda, i d'un teòleg sistemàtic, de l'altra.⁴¹ Però també pren forma un Alcuí moralista, gramàtic, mestre i autor de moltes cartes. Hi ha també diverses facetes certes de la seva obra que no s'expressen expressament (perquè són poc o gens conegudes?) en aquesta citació —com la del dogmàtic del símbol catòlic, del «filioque», i la de la refutació de l'adopcionisme dels teòlegs mossàrabs Fèlix d'Urgell i Elipand de Toledo;⁴² la del liturgista, home religiós i pastoral;⁴³ la de l'hagiògraf in-

canticorum brevis expositio, volumen 1»: LEHMANN 1918: 250 l. 24, en dos catàlegs de Lorsch del segle IX com a «Eiusdem in cantica canticorum»: HÄSE 2002: 162 l. 10 i 173 l. 25, i sota el títol «Alcuinus [...] Expositio super cantica canticorum» en el catàleg de la biblioteca de Le Bec del segle XII: BECKER 1885: 109 núm. 86, 16.

36. *Ars grammatica*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 21-23 núm. ALC 9.

37. *Homiliarium*: veg. *ibid.*: 381-382 núm. ALC 59, perdut o no pas encara descobert; apareix mencionat en el catàleg de Fulda del segle IX: «Item eiusdem Omeliae, in 1 cod.»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 17; SCHRIMPF 1992: 65 núm. 17.

38. *De orthographia*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 142-145 núm. ALC 32.

39. Com en la n. 30.

40. *Epistolae*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 171-354 [355] núm. ALC 45.

41. BOUHOT 1991; GORMAN 2002: 102-103 (amb criteris d'autenticitat, al meu entendre, formulats de forma massa esquemàtica i rigorosa).

42. Alcuí, *Epistola* 23: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 189-190 núm. ALC 45.23; *Liber contra Felicis haeresim*: *ibid.*: 470-471 núm. ALC 64; *Adversus Felicem Urgellitanum episcopum*: *ibid.*: 14-16 núm. ALC 6, i *Adversus Elipandum Toletanum*: *ibid.*: 12-14 núm. ALC 5. Però l'autor de la *Vita Alcuini* coneix la participació d'Alcuí en les querelles adopcionistes, cap. 8: «eritque Christus dux tui itineris, perducens ac gubernans te illuc aduenam, sis ut expugnator nefandissimae heresis, hominem Christum quae conabitur adoptivum astruere», ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 16 l. 6-8; ed. per ARNDT: 189 l. 33-35; ed. per VEYRARD-COSME: 256 l. 2-4; veg., a més a més també, cap. 10, ed. per JAFFÉ (†) *et al.*: 18 l. 20 - 19 l. 17; ed. per ARNDT: 190 l. 31 - 191 l. 3; VEYRARD-COSME: 262 l. 5 - 264 l. 18. Cal tenir present també aquí el tractat *De fide sanctae et individuae Trinitatis*: com en la n. 23.

43. *Comes ab Albino emendatus*: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 113-114 núm. ALC 12; *De psalmorum usu liber*: *ibid.*: 145-148 núm. ALC 33; WALDHOFF 2003: 269-283 (Pseudo-Alcuí);

novador i modernitzador;⁴⁴ la del reorganitzador de les ciències⁴⁵ i la de l'home de ciències naturals;⁴⁶ la del filòleg i editor crític de la revisada *Vul-*

Confessio peccatorum pura: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 119-121 núm. ALC 16. Sobre la posició d'Alcuí en el sistema de penitència altmedieval: veg. DRISCOLL 1999. No s'ha d'oblidar la redacció que feu d'un sacramentari mixt que combina el gregorià i el gelasià amb un apèndix adjunt de llargues col·leccions de misses votives: veg. BARRÉ i DESHUSSES 1968; DESHUSSES 1972; JULLIEN i PERELMAN 1999: 474-476 núm. ALC 68. En el cap. 60 del *Micrologus* de Bernold de Constança es llegeix: «Fecit tamen idem Albinus in sancta Ecclesia non contemnendum opus, nam Gregorianas orationes in libris Sacramentorum collegisse asseritur, paucis aliis adjectis, quas tamen sub obelo notandas esse indicavit. Deinde alias orationes sive praefationes, etsi non Gregorianas, ecclesiasticae tamen celebritati idoneas collegit, sicut prologus testatur quem post Gregorianas orationes in medio ejusdem libri collocauit», Bernold de Constança, *Micrologus*: 1020 l. 39-48. Un nou estudi ha demostrat que el suplement del *Sacramentarium Gregorianum-Hadrianum (Supplementum Anianense)*, que fins llavors havia estat atribuït a Benet d'Aniana, va ser probablement editat per Teodulf d'Orleans: veg. RUFFIOT 2020. De vegades, avui se sospita que l'opuscle pastoral que porta per títol *Ordo de catechizandis rudibus* no ha de ser considerat autèntic: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 481-482 núm. ALC 74.

44. *Vita S. Willibrordi*: veg. *ibid.*: 507-511 núm. ALC 92, i, en forma reescrita, les *Vitae* següents: *Vita S. Vedasti*: *ibid.*: 504-506 núm. ALC 91, *Vita S. Richarii*: *ibid.*: 501-503 núm. ALC 90, i *Vita S. Martini*: *ibid.*: 498-501 núm. ALC 89; veg. BERSCHIN 1991: 113-175; VEYRARD-COSME 2003.

45. *Admonitio generalis* (col·laboració): veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 10-12 núm. ALC 4; *Disputatio de vera philosophia*: *ibid.*: 162-164 núm. ALC 40, i *Disputatio Pippini cum Albino*: *ibid.*: 164-165 núm. ALC 41.

46. *Propositiones ad acuendos iuvenes cum solutionibus*: *ibid.*: 482-485 núm. ALC 75; 56 enigmes matemàtics i 53 solucions, que s'esmenten al catàleg de Fulda del segle IX: «Eiusdem De formulis arithmeticae artis, in uno codice»: BECKER 1885: 31 núm. 13, 21; SCHRIMPF 1992: 66 núm. 25. Vegeu també el catàleg del segle XI de la catedral de Lo Puèi, que descriu Alcuí com a autor de les set arts liberals: «Alcuinus de dialectica, rethorica, musica, arimetica [!], geometria, astronomia»: com en la n. 26. És exactament la mateixa idea de «vir undecumque doctissimus», que apareix testimoniada pel seu deixeble Eginard: «In discenda grammatica Petrum Pisanum diaconem senem audivit [sc. «Karolus»], in ceteris disciplinis Albinum cognomento Alcoinum, item diaconem, de Britannia Saxonici generis hominem, virum undecumque doctissimum, praeceptorem habuit, apud quem et rethoricae et dialecticae, praecipue tamen astronomiae ediscendae plurimum et temporis et laboris inpertivit», Eginard, *Vita Karoli* cap. 25, ed. per HOLDER-EGGER: 30 l. 10-16. Quant a les qüestions astronòmiques, són així mateix tractades en les *Epistolae* núm. 126, 145, 170 i 148: veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 246-247 núm. ALC 45.126, 262 núm. ALC 45.145, 276-277 núm. ALC 45.170 i 263-264 núm. ALC 45.148.

gata de sant Jeroni;⁴⁷ la de l'editor de les *Decem categoriae* d'Agustí⁴⁸ i de les pseudocorrespondències de l'antiguitat tardana,⁴⁹ i, finalment, la del poeta prolífic—. ⁵⁰ Si bé aquests aspectes es resumeixen en la fórmula de moltes altres obres no especificades («Sunt et alia multa [...]»), així mateix la imatge encara carolíngia d'un «homo universalis» degué ser, sense cap mena de dubte, el principal factor de múltiples atribucions d'autoria falses ja en l'època contemporània.⁵¹ Els matisos carolingis d'aquesta omnipotència literària es concentren —segons les meves primeres impressions sorgides en llegir la *Clavis*— principalment en els oficis de l'exegesi,⁵² de la teologia⁵³ i de la litúrgia.⁵⁴

Però, en general, vista la importància que té la fisonomia erudita d'Alcuí per a la recerca actual, ens cal admetre que l'estat en què es troba la informació historiogràfica i literària que tenim sobre ell entre els segles IX i XV no és encara gens satisfactori. Tot i que l'autor anglosaxó és titllat de «summus

47. Veg. els diferents poemes de dedicació adjuntats a les Bibles d'Alcuí: veg. *ibid.*: 77-91 núm. ALC 11.65-11.71.1; *ibid.*: 166-168, núm. ALC 43. Quant a les Bibles de Tours: veg. GANZ 1994; MCKITTERICK 1994.

48. Alcuí, *Carmina*, ed. per DÜMLER: 295 núm. LXXIII; veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 92-93 núm. ALC 11.73.

49. *Alexandri et Dindimi epistolae*: veg. *ibid.*: 95-96 núm. ALC 11.81; *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*: Alcuí, *Carmina*, ed. per DÜMLER: 300 núm. LXXXI; veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 95-96 núm. ALC 11.81.

50. *Versus de patribus regibus et sanctis Euboricensis ecclesiae*: veg. *ibid.*: 495-497 núm. ALC 87 (poema sobre l'església de York, el seu personal i les seves riqueses bibliòfiles); *Carmina*: *ibid.*: 25-106 núm. ALC 11; *Epitaphia*: *ibid.*: 356-365 núm. ALC 46; *Inscriptiones*: *ibid.*: 385-461 núm. ALC 61.

51. GORMAN 2002: 100-101 amb n. 1 conté gairebé cent textos atribuïts erròniament a Alcuí durant l'edat mitjana, que es classifiquen, malgrat tot, entre les obres vertaderes d'Alcuí en JULLIEN i PERELMAN 1999: 3-511.

52. *Commentarium in Matthaeum*: Anònim, *In Matthaeum*, ed. per LÖFSTEDT; veg. JULLIEN i PERELMAN 1999: 512-513 núm. ALCPs 1, i *De septem sigillis*: *ibid.*: 519-520 núm. ALCPs 13. L'altre comentari de l'Apocalipsi, l'*Explanatio Apocalypsis per interrogationem et responsonem*: *ibid.*: 367-368 núm. ALC 48, sembla que és autèntic.

53. *Confessio fidei*: veg. *ibid.*: 514 núm. ALCPs 4; *De processione Spiritus sancti*: *ibid.*: 517-518 núm. ALCPs 11, i *Dicta Albini diaconi de imagine Dei*: *ibid.*: 520-524 núm. ALCPs 14.

54. *Officia per ferias*: veg. *ibid.*: 529-530 núm. ALCPs 22. Contràriament, el *De laude Dei et de confessione orationibusque sanctorum*, obra encara inèdita, és probablement d'Alcuí: *ibid.*: 140-141 núm. ALC 30.

scholasticus» en l'única epístola coneguda de Thegan, enviada al noble Hat-tó, a qui el bisbe auxiliar («coepiscopus») de Trèveris envià una còpia del tractat d'Alcuí sobre la Santíssima Trinitat,⁵⁵ aquest epítet es fonamenta no-més en aquesta obra, que Alcuí mateix qualificà com la més important de la seva producció literària.

Una situació similar s'esdevé arran de la consulta i la valoració de catàlegs del tipus *De viris illustribus*, els més difosos a l'edat mitjana: hom té la impres-sió recurrent de les enormes dificultats que hi ha per a elaborar una llista su-ficientment satisfactòria sobre les obres d'Alcuí, que pugui ser comparable amb la del catàleg que apareix en la *Vita Alcuini*. Atesa la gairebé nul·la tradi-ció que ha tingut aquesta biografia, el coneixement específic d'aquest índex sembla haver estat desconegut pels escribes de la literatura medieval: ni Notker Bàlbul, ni els historiadors omniscients de la literatura medieval du-rant els segles XI, XII i XIII, com ara Sigibert de Gembloux, Honorius Augus-todunensis, Wolfger de Prüfening, Helinand de Froidmont o Vicent de Beauvais n'insinuen cap recepció; ben al contrari, fa la impressió com si cada vegada es reunissin de nou els materials sobre Alcuí, d'acord amb les dades incompletes que ofereixen les diferents col·leccions de llibres.

En la seva *Notatio de illustribus viris* (885), dues epístoles que versen sobre la lectura de la Bíblia i sobre la literatura en general —l'única obra d'aquest tipus conservada del període carolingi⁵⁶—, el monjo de St. Gallen hi fa una lloança més aviat sospitosa d'Alcuí. Comparable amb la seva pròpia qualifica-ció d'un Alcuí erudit universal i invisible —una estimació donada just a l'ini-ci de les *Gesta Karoli imperatoris* (I 2)—,⁵⁷ la universalitat sorprenent d'Alcuí, classificat entre els autors que escrigueren de vegades algunes obres exe-gètiques, és caracteritzada per una certa ambició de prevaler sobre tots els predecessors i contemporanis en tots i cadascun dels àmbits del saber, ja sigui en gramàtica i dialèctica, ja sigui en teologia i exegesi, ja sigui en ciències mo-rals. Però, per contra, Notker no està pas d'acord amb l'opinió del seu deixe-

55. Thegan, *Epistola*: 337 núm. 22 l. 21-22. Quant a la datació i la interpretació d'aquesta epístola: veg. TREMP 1988: 9-15.

56. MANITIUS 1911a: 281 i 358; BERTINI 1990: 128-130; BERSCHIN 1991: 411-413; KAC-ZYNSKI 2008: 404-405 i 409-412.

57. «Qui erat in omni latitudine scripturarum supra ceteros modernorum temporum exercitatus, utputa discipulus doctissimi Bedę post sanctum Gregorium tractatoris», Notker Bàlbul, *Gesta Karoli imperatoris*, ed. per HAEFELE: 3 l. 6-9.

ble Salomó, segons el qual la lectura de les epístoles d'Alcuí s'hauria de refusar a causa d'un cert orgull del seu propi autor.⁵⁸

El que palesen els segles següents és la coneixença de l'obra més rellevant d'Alcuí, el tractat *De fide sanctae et individuae Trinitatis*, que solament apareix citat per un autor, suposadament carolingi —el qual podria haver estat Lantulf—, en un resum ampliat de les *Institutiones divinae* de Cassiodor. Aquesta llista de lectura de textos teològics i espirituals que s'hi recomana és transmesa amb el títol «De expositoribus divinae legis et de auctoribus a Christianis perlegendis libri III» en un manuscrit de Benevent del segle XI.⁵⁹

Per a Sigibert de Gembloux, en el seu *Catalogus de viris illustribus* (§ 83; 1111),⁶⁰ Alcuí és l'exegeta, dogmàtic i moralista de primer ordre, del qual coneix gairebé totes les obres principals (*Comentaris sobre el Gènesi, els Salmes i l'Evangeli de Sant Joan, el Tractat de la Santíssima Trinitat, els Tractats sobre les virtuts i els vicis i sobre l'ànima*). Sigibert també li'n coneix la revisió de la *Vulgata*, però les contribucions d'Alcuí quant a les arts liberals i l'hagiografia no hi són pas mencionades: l'únic pseudotext esmentat pel monjo de Gembloux és el *Prognosticon de futuro saeculo*, l'autor autèntic del qual és Julià de Toledo.⁶¹

És ben bé aquesta la imatge inversa que el compilador popularitzant Honorius Augustodunensis dibuixa en el seu *De luminaribus Ecclesiae* (IV 2; després del 1130).⁶² Segons ell, Alcuí és sobretot l'autor de llibres d'ensenyament propedèutic; però, tot i que sap que l'obra d'Alcuí és molt més rica, no gosa

58. Notker Bálbul, *Notatio de illustribus viris*, ed. per RAUNER: 64 l. 159-167.

59. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4955, fol. 140ra-143rb: «Alconi de trinitate libri III», *De expositoribus divinae legis et de auctoribus a Christianis perlegendis libri III* cap. 16, ed. per LEHMANN: 268 l. 9. El manuscrit prové del monestir de Santa Sofia, a Benevent. En la pàgina final s'observa, d'una mà del segle XII, un «Ladulfus», monjo d'aquest monestir (fol. 209v col. b): veg. LOWE i BROWN 1980, l: 53, 68 i 78; LOWE i BROWN 1980, 2: 151 (no coneix l'edició de Paul Lehmann).

60. Sigibert de Gembloux, *Catalogus de viris illustribus*, ed. per WITTE: 76 l. 569 i 77 l. 583. Veg. el passatge més o menys paral·lel al seu *Chronicon* ad a. 790, Sigibert de Gembloux, *Chronicon*, ed. per BETHMANN: 335 l. 38-41.

61. JULLIEN i PERELMAN 1999: 530-531 núm. ALCPs 23. Per a la possible font manuscrita d'aquesta tradició present en Sigibert: veg. DEKKERS 1983: 73.

62. «Alcuinus, natione Anglus, Eboracae civitatis diaconus, officio scholasticus, dignitate abbas, magister Caroli imperatoris, scripsit breviter omnes liberales artes ad praedictum imperatorem, et multa alia praeclara», Honorius Augustodunensis, *De luminaribus Ecclesiae*: 230 l. 3-7: veg. MENHARDT 1958-1959: pàssim. Veg. també n. 64.

especificar-ne el coneixement: fou això per falta de voluntat o bé per manca d'obres de referència?

Als ulls d'un contemporani, l'Anònim de Melk —el qual podria tractar-se de Wolfger de Prüfening,⁶³ l'autor carolingi esmentat en el seu *De scriptoribus ecclesiasticis* (cap. 41; després del 1130)—⁶⁴ és vist com l'home del «trivium», però també com l'astrònom i el teòleg sobre la Santíssima Trinitat, la moral i l'exegesi. Una nova obra que apareix en joc són els *Officia ordinata per septem ferias*, un tractat, certament, pseudoalcuinià, d'ús vigent encara en moltes esglésies al segle XII.

En l'obra d'Helinand de Froidmont,⁶⁵ Alcuí és l'autor, encara un cop més, del tractat sobre la Santíssima Trinitat, la memòria del qual és fixada en el context històric de l'any 790 i el qual és desenvolupat en el seu *Chronicon*. Però per a Helinand, Alcuí és, també, el revisor de la Bíblia llatina i el compositor dels oficis («historiae») de la Santíssima Trinitat i del protomàrtir de l'Església, sant Esteve, tradició que va extreure de la *Summa de ecclesiasticis officiis* de Johannes Beleth.⁶⁶

Per a Vicent de Beauvais, que parcialment beu d'Helinand, Alcuí és, en el seu *Speculum historiale* (XXIII 173-174, segona versió de ca. 1259), abans que res, l'autor del *Tractat de la Santíssima Trinitat* i el corrector de la història divina. Les obres escolars, exegètiques i dogmàtiques completen aquesta imatge d'un autor complex.⁶⁷

Molt més extensos, tot i que de vegades imprecisos, són els coneixements literaris que l'abat benedictí Johannes Trithemius demostra tenir en els seus

63. FUCHS 1986; GARRIGUES 1986.

64. Anonymus Mellicensis, *De scriptoribus ecclesiasticis*: ed. per MIGNE: 974 l. 6-21; ed. per ETTLINGER: 70; ed. per SWIETEK: 138 l. 635 – 139 l. 648. El passatge «Hic per septem ferias [...] in multis hodieque servatur ecclesiis» sembla extret de Bernold de Constança, *Micrologus* cap. 60, ed. per MIGNE: 1020 l. 11-17 i 22-27. Vegeu-ne una tradició comparable en Honorius Augustodunensis, *Gemma animae* IV 117, ed. per MIGNE: 736 l. 31-37. Honorius, per la seva banda, és la font directa de Sicard de Cremona, *Mitræ* VIII 1, ed. per MIGNE: 389 l. 35-40.

65. Helinand de Froidmont, *Chronicon*, ed. per MIGNE: 839 l. 25-38.

66. Johannes Beleth, *Summa de ecclesiasticis officiis*, ed. per DOUTEIL: 259 col. a l. 156-174. Una font de Johannes Beleth sembla Bernold de Constança, *Micrologus* cap. 60, ed. per MIGNE: 1020 l. 3-14. Veg. també Guillem Durand, *Rationale divinarum officiorum* VI CXIV 6, ed. per DAVRIL i THIBODEAU: 540 l. 95-108, i Sicard de Cremona, *Mitræ* IX 6, ed. per MIGNE: 408 l. 6-8.

67. Vicent de Beauvais, *Speculum historiale*, ed. en *Bibliotheca Mundi*: 960 col. a l. 13-16 i 960 col. b l. 23-33.

dos catàlegs d'autors benedictins i eclesiàstics: no en el seu *De viris illustribus Ordinis Sancti Benedicti* (ca. 1492),⁶⁸ però sí en el seu *De scriptoribus ecclesiasticis* (1494),⁶⁹ el *Tractat de la Santíssima Trinitat* és el que hi apareix mencionat novament en primer lloc. Així mateix, entre els textos exegetics, filosòfics, ètics, dogmàtics, propedèutics, hagiogràfics i epistolars, hi descobrim, com a mínim, dos tractats apòcrifs: el *De artibus liberalibus lib. I^o* i el *Prognosticon de futuro saeculo*, el qual molt probablement fou extret de Sigibert de Gembloux. Quant a l'adscripció de l'autoria de les obres titulades *De Logica*, *De arte Poetica*,⁷¹ *De Sparsione litterarum* i *De Metris*, no ha estat encara pas possible, malauradament, fins al dia d'avui.

5.4. ALCUÍ, BIÒGRAF DE CARLEMANY

Tornem ara a la *Clavis*, que ens ajudarà a expressar una posició científica que encara no ha estat pas formulada ni en els informes, ni en els articles actuals.⁷² Tot i l'extrema utilitat d'aquest inventari sobre manuscrits d'Alcuí, al qual tornem a tenir accés d'ençà del 1999, hom no pot, per desgràcia, controlar l'estat exacte dels coneixements específics dels patrons i copistes de manuscrits individuals que fan referència a l'autoria literària d'Alcuí. Per a reconstruir-ne el coneixement literari a l'edat mitjana, és essencial saber exactament els títols dels textos autèntics en cadascun dels testimonis manuscrits: 1) per a poder reagrupar els testimonis en parentius de famílies, 2) per a poder determinar el coneixement exacte sobre l'obra d'Alcuí en les diferents regions i períodes de l'edat mitjana, i 3) per a poder definir el percentatge de textos anònims o publicats amb noms esbiaixats i erronis, relatius a la transmissió total. Per a posar un exemple comparatiu d'un altre autor important de l'època, he constatat, quant als manuscrits que fan referència a l'atribució més o menys exacta de la *Vita Karoli* a Eginard al llarg dels segles medievals, que conformen únicament

68. Johannes Trithemius, *De viris illustribus Ordinis Sancti Benedicti* II 26, ed. en *Regula S. Benedicti*: 444 col. b l. 18-51, aquí 27-28; ed. per BUSAEUS: 36 col. a l. 23 - col. b l. 4, aquí col. a l. 33-34.

69. Johannes Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. per FREHER: 250 l. 14-30, aquí l. 16.

70. JULLIEN i PERELMAN 1999: 518-519 núm. ALCPs 12.

71. *Ibid.*: 126 núm. ALC 20.

72. SCHIEFFER 2000; GORMAN 2002: 105-106.

un vint-i-dos per cent (és a dir, vint-i-cinc manuscrits),⁷³ mentre que la transmissió d'aquesta *Vida* sota noms malmesos⁷⁴ o falsos,⁷⁵ d'una banda, i sota l'anonimat,⁷⁶ de l'altra, corresponen a un deu per cent (dotze manuscrits) i un seixanta-vuit per cent (setanta-vuit manuscrits), respectivament.

L'anonimitat de bona part de la transmissió medieval de la *Vita Karoli* hauria anat afavorint, n'estic segur, les temptatives d'identificació de l'autor o de l'editor d'aquesta biografia. Per a fornir de proves la meua hipòtesi, vull

73. «Einhardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10758; Londres, British Library, Add. 38112; Zuric, Zentralbibliothek, C 363), «Einhartus» (Rouen, Bibliothèque municipale, Ms. 1158), «Einardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4628 A; Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 5380-5384; Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. II 2541; Londres, British Library, Add. 39646; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 6187; Bremen, Universitätsbibliothek, msh 0044-02), «Ainardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5927; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 A), «Eginhardus» (Gießen, Universitätsbibliothek, Ms. 696a), «Eginhartus» (Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hist. 292; Magúncia, Bibliothek des Bischöflichen Priesterseminars, Hs. 243), «Eginardus» (Sant Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Ms. lat. F. v. IV. 4; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 637; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 692; Londres, British Library, Add. 21109; †) Heidelberg, Universitätsbibliothek, s. n.; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 B; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 550; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5925), «Aeginardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5354) i «Aeginart» (Copenhaguen, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Saml., Ms. 254 2°).

74. «Benhardus» (Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 532), «Emhardus» (Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 294bis), «Bernhardus» (Montpeller, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 142), «Bernardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4631), «Meinardus» (Oxford, Bodleian Library, lat. class. d. 39) i «Guertinus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 14663; París, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 1094).

75. «Alcuinus» (Cambridge, Gonville & Gaius College, Ms. 177/210; París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 6186; Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1569), «Lodovicus» (Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Ms. 1419) i «Strabus», (Hannover, Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek - Niedersächsische Landesbibliothek, XIII 859).

76. Els noms següents foren afegits més tard als manuscrits originàriament anònims: «Einardus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 17656), «Eynhardus» (Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 468), «Einardus» i «Eginhartus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4937, II), «Eginhardus» (Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 7503-7518; Salisbury, Cathedral Library, Ms. 80), «Eginhartus» (Londres, British Library, Egerton 810), «Berengarius» (Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 639), «Alcuinus» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2664) i «Alcvinus» (Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, B. P. L. 20).

presentar, ja per acabar, algunes troballes referents a Alcuí, aconseguides durant la recerca que he fet sobre biografies carolíngies. En aquest sentit, em plauria de poder afegir noves mirades a la imatge que el públic científic s'ha fet d'un Alcuí gairebé omnipresent en les obres que podrien haver estat contemporànies a aquest erudit, el més conegut de l'entorn de Carlemany.

Diferents manuscrits medievals de la cèlebre *Vita Karoli* d'Eginard tenen diversos títols que donen fe de la paternitat literària d'Alcuí: el manuscrit de Cluny de l'època de l'abat Odiló (994-1040) —catalogat com a París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2664—, probablement del primer quart del segle XI (com a molt aviat, el 1016?), conté, en el foli 32ra, la inscripció «Incipit vita et actus domni Karoli imperatoris magni edita ab alcuino magistro». Aquest és el testimoni més antic d'una tal tradició que he trobat fins al dia d'avui.⁷⁷ Com a testimoni que s'hi pot relacionar, tenim París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 6186, còdex francès de la segona meitat del segle XIII (no pas abans del 1265), que porta per títol «Vita vel actus Karoli imperatoris magni ab alcuino eiusdem magistro».⁷⁸ A més a més, tenim una tradició que en recull l'autoria, publicada per Édouard Jeuneau el 1975, prenent com a base un document dels Arxius municipals de Cluny,⁷⁹ que atesta l'edició de la *Vita Karoli* feta per Alcuí. Segons aquesta tradició, una còpia d'aquesta edició tingué el prestigi de ser el manuscrit més antic de l'abadia, perquè fou un present del rei Carles el Simple fet al fundador de Cluny, Guillem d'Aquitània, el qual, al seu torn, el feu passar a mans del primer abat, Bernó. Així, degué ser únicament durant les guerres de religió del segle XVI, o potser durant la Revolució, quan aquesta còpia antiga va desaparèixer.⁸⁰

77. TISCHLER 2001a, 1: 63 i 486 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 904, 910-913 i 929.

78. TISCHLER 2001a, 1: 63 i 486-487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 921 i 929.

79. Cluny, Archives municipales, Série II, P¹, pièce n° 153.

80. «La Vie de Charlemagne [ou] d'Alcuin, qui en fit un petit nombre de copies. Charles le Simple en donna une à Guillaume, duc d'Aquitaine, fondateur du monastère, qui la donna lui-même à Bernon, premier abbé, et c'est ainsi que le livre d'Alcuin se trouve être le plus ancien de l'abbaye. Pour le dérober à l'avidité des pillards pendant les guerres de religion, on eut l'idée de le soustraire à leur cupidité en le cachant sous un faux titre: Somme de saint Thomas. Le titre est resté, mais l'ouvrage a disparu»: JEAUNEAU 1975: 712 n. 37; TISCHLER 2001a, 2: 910. Veg. també la història similar en LORAIN 1839: 328-329; TISCHLER 2001a, 2: 910 n. 31: «Le dépôt des chartes dormait dans de vieilles malles délabrées, plus d'un manuscrit pourrissait inconnu dans les combles de l'abbaye, et dans ce qui restait d'éditions rares, de manuscrits esti-

Arribats aquí, podem preguntar-nos quin ha de ser l'indret de creació de la tradició d'una edició de la *Vita Karoli* realitzada per Alcuí, fet que ens deixa ben parats si tenim en compte la confusió cronològica de la mort del biografiat, Carlemany († 814), i del biògraf, Alcuí († 804). Soc del parer que cal situar aquest indret de creació de la tradició o bé a Cluny i la Borgonya, o bé a Tours i la regió del Loira, darrera zona d'activitat del savi carolingi. Però, per a això, cal ser conscient dels lligams biogràfics i intel·lectuals establerts entre Tours i Cluny, deguts al segon abat de Cluny, Odó (927-947), antic alumne i després canonge de Saint-Martin de Tours; a parer meu, opto més aviat per la segona opció.

En aquest sentit, voldria presentar aquí una nota ja famosa entre romanistes i historiadors dedicats a investigar la tradició èpica de l'heroi Rotllan.⁸¹ Aquesta nota té la fama de ser el testimoni més antic d'una forma desconeguda de la famosa *Chanson de Roland* o de qualsevol altre text comparable.⁸² Feta durant els primers decennis del segle XI, es troba al final de la biografia d'Eginard, en París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5354, còpia del primer terç del segle XI (fol. 61va): «Reliqua actuum eius gesta . seu et que in carminibus vulgo

més, de livres de bibliothèque qui s'élevaient à plus de quatre mille, on vantait principalement, et plus par habitude traditionnelle que par estime consciencieuse, un manuscrit inappréciable, qui renfermait, dit-on, la "vie de Charlemagne" par Alcuin. Ce trésor historique avait été caché par précaution dans des feuilles de parchemin qui portaient pour étiquette: "Somme de saint Thomas", afin de le dérober plus sûrement à l'avidité des curieux, à la mauvaise foi des fouilleurs, et peut-être aussi au pillage des inspecteurs ou commissaires royaux qui, dès ce temps-là, écumaient déjà nos provinces au profit de la capitale. "La vie de Charlemagne" a disparu dans la tempête, soit qu'elle ait été stupidement comprise dans l'incendie révolutionnaire, ou dans une vente d'épicier, ou qu'elle ait été emportée furtivement par quelque moine fugitif ou quelque ignorant voleur».

81. A títol d'exemple, veg. BOUQUET 1744: 103; MENÉNDEZ PIDAL 1959: 352: «vida fundada en chanson [...] es de suponer que fuera menos arbitraria que el Pseudo Turpín del siglo XII y más fiel a los cantares»; TISCHLER 2001a, 1: 487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 911-912 i 1713-1714; TISCHLER 2003: 30 n. 119.

82. Segons l'opinió errònia de PERTZ 1829: 463 l. 49-50, és la *Vita Karoli* d'Eginard mateixa i fa referència a Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2178, manuscrit d'una col·lecció de cànons del s. XII, amb la citació següent: «Ex gestis Karoli Magni iuxta Alcuinum. Rogatu et precibus Adriani romanae urbis episcopi exoratus, Karolus rex bellum contra Longobardos suscepit, quod prius quidem a patre eius papa supplicante cum magna difficultate susceptum est et alia nonnulla quae supra capp. 6. et 18. habentur [<habenter> PERTZ]». Els passatges citats provenen de les obres d'Ivó de Chartres: com en la n. 88.

canuntur de eo . non hic pleniter sunt descripta . sed require in vita quam alchuinus de eo scribit». En aquest manuscrit —probablement escrit prenent com a base un model de Fleury i procedent del monestir benedictí de Bonneval— el copista va distingir precisament la llegendària tradició d'una *Vita Karoli* escrita per Alcuí, de l'autoria autèntica atribuïble a Eginard per la present *Vita Karoli*, testificada pel títol just al començament de la biografia carolíngia (fol. 50ra: «Vita et conversatio [...] aedita ab Aeginardo [...]»). Soc conscient que potser mai no podrem saber del cert quina era la forma d'aquesta *Vida* escrita per Alcuí, ja sigui en prosa o en vers. Però el gran erudit barroc André Duchesne ja proposà una identificació de la «vita quam alchuinus de eo scribit» amb l'anomenat *Karlsepos*, el *Karolus Magnus et Leo papa*.⁸³ No hem d'oblidar pas que el monestir de Bonneval es troba a només trenta quilòmetres de Chartres, indret on es té constància que al segle XI hi havia, en la biblioteca del monestir de Saint-Père, els «versus de Karolo Magno»,⁸⁴ identificats provisionalment per Max Manitius amb aquest poema èpic,⁸⁵ el qual recentment ha estat objecte de gran discussió.⁸⁶

Sigui com sigui, sabem que fou també a Chartres, a les acaballes del segle XI, on un altre autor de renom, Ivó de Chartres, se'ns mostra coneixedor de la *Vita Karoli* d'Eginard únicament sota el patronat d'Alcuí.⁸⁷ Aquest bisbe erudit

83. DUCHESNE 1636: [2]: «De Carolo Magno Rege, & Leonis Papae ad eundem adventu, Poëma. Quod videtur esse maioris Operis Fragmentum, & forsitan ipsius Caroli M. Vitae, quam ab Alcuino scriptam nonnulli veterum adnotarunt». Aquesta identificació ha estat afavorida per l'opinió del primer editor de *Karolus Magnus et Leo papa*, el jesuïta Heinrich Canisius, el qual era del parer que el poema fou escrit per Alcuí: veg. CANISIUS 1604: 520: «Quis sit auctor huius poëmatis, definire non audeo [...]. Ego haereo, et magis ad Alcuinum inclino [...] quia constat Alcuinum de rebus gestis Caroli Magni scripsisse; id enim testantur cum alii, tum Haereticus Balaeus in catalogo scriptorum Britanniae». Però aquestes «Gesta Caroli Magni lib. I» de John Bale (veg. MIGNE 1851: 133 l. 57) semblen ser la *Vita Karoli* d'Eginard, atribuïda de vegades a Alcuí a Anglaterra: com en les n. 95-97, però també en les n. 82 i 88.

84. BECKER 1885: 145 núm. 59, 98; OMONT *et al.* 1890: XXIV núm. 104.

85. MANITIUS 1907: 668; MANITIUS 1911a: 547, on s'argumenta que els versos van omplir tot un volum sencer.

86. Veg., per exemple, RATKOWITSCH 1997; HENTZE 1999; RATKOWITSCH 1999; BRUNHÖLZL 2000; STELLA 2002, en què ja no es va tenir en compte la identificació proposada per Max Manitius.

87. Fou PERTZ 1829: 463 l. 49-50, qui ja deixà constància d'aquesta tradició sense identificar-ne, però, la font vertadera. Aquesta tradició pot provenir de Cluny: des del predecessor

cita en diverses ocasions en les seves dues obres principals de dret canònic, el *Decretum* i la *Panormia*, passatges de la *Vita Karoli* sota el títol «Ex gestis Caroli Magni iuxta Alcuinum». ⁸⁸ Les citacions provenen concretament dels capítols 6 i 18 d'Eginard. ⁸⁹ A través de la famosa *Concordia discordantium canonum* de Gracià, l'extracte del capítol 6 de la *Panormia*, així com la tradició d'una biografia de Carlemany escrita per Alcuí, se'n feu la major difusió possible a l'edat mitjana. ⁹⁰ Víctima prominent d'aquesta falsa atribució («gesta Karoli iuxta Alcuinum») fou al segle XIII el cistercenc Alberic de Trois-Fontaines, que inserí en el seu *Chronicon* (entre 1227-1247 i 1251-1252) dos passatges del capítol 18 de la *Vita Karoli*, ⁹¹ que va trobar en un manuscrit titulat *Canones*. ⁹²

Pertanyents a menes diferents de transmissió textual, les notes d'una tradició comparable que fan referència a aquesta atribució ens conviden a concloure que el seu origen degué ser multiforme. Aquesta hipòtesi és confirmada pel testimoni d'altres fonts independents d'arreu d'Europa, començant, a mitjan segle XII, per l'afegit d'un autògraf del cronista de Le Bec, Robert de Torigny, ⁹³ en el seu manual historiogràfic, avui Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, B. P. L. 20, fol. 33ra: «Incipit prologus [afegit de la mà de Robert: «alcuini»] in vitam caroli magni regis francorum et imperatoris Romanorum». ⁹⁴ Aquest títol es conserva exactament en la còpia directa del tercer quart del segle XII, Cambridge, Gonville & Caius College, Ms. 177/2 10,

d'Ivó, el bisbe Adrald (1069-1075), monjo de Cluny, el monestir de Borgonya mantingué una fraternitat de pregària amb la catedral de Chartres: veg. IOGNA-PRAT 1998: 81.

88. Ivó de Chartres, *Decretum X* 91, ed. per MIGNE: 720 l. 48-56; Ivó de Chartres, *Panormia VII* 18 i VIII 32: *ibid.*: 1285 l. 1-11 i 1312 l. 14-21.

89. Eginard, *Vita Karoli*, ed. per HOLDER-EGGER: 8 l. 3-6 i 22 l. 4-11.

90. *Concordia discordantium canonum* pars II, causa XXIII, questio VIII, cap. lo: «Contra Longobardos precibus Adriani Papae Karolus bellum suscepit. Item Alcuinus. Hortatu et precibus Adriani Romanae urbis episcopi exoratus Karolus rex bellum contra Longobardos suscepit, quod prius quidem et a patre eius Papa supplicante, cum magna difficultate susceptum est», Gracià, *Concordia discordantium canonum*, ed. per FRIEDBERG: 955 l. 20-26.

91. Alberic de Trois-Fontaines, *Chronicon*, ed. per SCHEFFER-BOICHORST: 712 l. 45-47 i 715 l. 32-35.

92. TISCHLER 2001a, 2: 919, on encara no havia descobert la font directa d'Ivó. Vista aquesta identificació, l'explicació que hi dono cal que sigui, doncs, matisada.

93. TISCHLER 2001a, 1: 487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 999, 1002, 1007, 1013, 1023 i 1345.

94. LIEFTINCK 1964, 2: làmina 63.

p. 1, procedent de l'abadia reial de Reading, a l'oest de Londres.⁹⁵ Aquest manuscrit anglès hauria donat origen, potser, a la tesi d'una biografia de Carlemany escrita per Alcuí, segons el cronista londinenc Raoul de Diss († ca. 1202), en les seves *Abbreviationes chronicorum*,⁹⁶ i Giraud de Gal·les (1147-1223), en el seu mirall dels prínceps *De principis instructione liber* (1190-1217).⁹⁷

Per acabar, situats ja en l'edat mitjana tardana, cal esmentar Petrarca, el més gran coneixedor de les biografies imperials de Suetoni, la font més important de la biografia de Carlemany, que coneixia el treball d'Eginard (aquí, cap. 22), únicament sota el patronatge d'Alcuí, segons que és documentat en una carta a Giovanni Boccaccio.⁹⁸

Hi ha, però, també altres testimonis italians d'una tradició similar. Així, el dominic Jaume de Voràgine (1228/1230-1298), en la seva famosa *Legenda aurea* (1263-1267), testimonia, en el capítol 177 («De sancto Pelagio papa»), la seva convicció que la *Vita Karoli* ha de ser una obra d'Alcuí.⁹⁹ Finalment, hi ha dos manuscrits italians, els quals daten de finals del segle xv, que segueixen la mateixa tradició: d'una banda, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1569, amb les rúbriques (fol. 68r i 80r): «Alcuini prefacio in vitam Caroli regis francorum atque imperatoris clarissimi romanorum Incipit» i «Vitam Caroli regis ab Alcuino compositam finit feliciter»;¹⁰⁰ d'altra banda, Bryn Mawr, Mariam Coffin Canaday Library, Gordan Ms. 149, que

95. «Incipit prologus Alcwini in vitam caroli Magni regis francorum et imperatoris Romanorum»: TISCHLER 2001a, l: 487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1006-1007 i 1345-1346. Cal, doncs, que sigui revisat JULIEN i PERELMAN 1999: 531 núm. ALCPs 24, car s'hi coneix únicament el testimoni anglès.

96. En lloc d'Eginhard, Raoul posa el nom d'Alcuí en la història de l'any 814, presa del *Chronicon* de Sigibert de Gembloux: «qui [sc. «Karolus Magnus»] pro magnitudine operum agnominatus est Magnus, cujus vitam Alcuinus descripsit», Raoul de Diss, *Abbreviationes chronicorum*, ed. per STUBBS: 133 l. 15-17; veg. TISCHLER 2001a, l: 487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1013.

97. Giraud de Gal·les, *De principis instructione liber*, ed. per WARNER: 125 l. 10-22; veg. TISCHLER 2001a, l: 487 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1013-1014.

98. Petrarca, *Epistolae rerum senilium* V 4 (Pavia, 10 de desembre de 1365), ed. en *Francisci Petrarcae ... opera ...*: 799 l. 29-32; veg. MASSON 1576: 95: «At Petrarca non Einhardum, sed Albinum autorem illius historiae putavit»; TISCHLER 2001a, 1: 486 amb n. 802; TISCHLER 2001a, 2: 1346.

99. Jaume de Voràgine, *Legenda aurea*, ed. per MAGGIONI: 1271 l. 10-16; veg. TISCHLER 2001a, 1: 488 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1346. La mateixa font és utilitzada per Teoderic de Nieheim, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, ed. per COLBERG i LEUSCHNER (†): 305 l. 5-10.

100. TISCHLER 2001a, 1: 488 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1315 n. 6, 1342 i 1345.

conté la biografia sense indicació de l'autor, però copiada amb el text de la confessió dels pecats de Carlemany, obra probablement d'Alcuí, que porta per títol «Confessio composita á beato et devotissimo Albuino pro serenissimo Imperatore Carolo magno quam quotidie devotissime dicere solebat et cum magna reverentia».¹⁰¹

5.5. RESUM

Hem arribat al terme final d'aquest estudi, en què he presentat els lligams interns relatius a la historiografia literària de l'edat mitjana, i espero haver-ne demostrat les possibilitats i els límits, ja que és un tema que involucra ben de ple, fins i tot, una figura de primer ordre com és la d'Alcuí.

¹⁰¹. TISCHLER 2001a, 1: 488 n. 803; TISCHLER 2001a, 2: 1491. Cal que aquest manuscrit sigui afegit en JULLIEN i PERELMAN 1999: 119-121 núm. ALC 16, aquí 120.

FRANÇA – HISPÀNIA – CATALUNYA

La pervivència de Carlemany
en la memòria de l'Europa transcultural

6. *L'home d'acció i l'apòstol dels gentils: les imatges de Carlemany presents en Eginard i en el Pseudo-Turpí*

6.1. LA COMPARACIÓ LITERÀRIA DE TEXTOS MEDIEVALS EN ELS MANUSCRITS

La comparació literària de diversos textos medievals sobre Carlemany que em proposo fer en les pàgines següents no és un experiment artificial dut a terme en el laboratori de la ciència i la història actuals. En realitat, la compilació i la contraposició de textos de l'alta i la plena edat mitjana sobre Carlemany ja es poden testimoniar en el segle de la gènesi de l'anomenat Pseudo-Turpí, el segle XII, i veurem per què és tan important analitzar detalladament aquests vincles de transmissió.

La interpretació de textos literaris medievals, a diferència de la literatura moderna, depèn de l'observació del context de transmissió dels manuscrits originals i dels vincles de transmissió posteriors, atès que molts textos medievals només es poden entendre a partir de les interrelacions contextuais. A això s'afegeix la dificultat que sovint ens cal establir, amb grans esforços, la versió més antiga d'un text, o la més antiga de les que s'han conservat, per tal de penetrar en la forma original d'una obra. De fet, en l'anomenat Còdex Calixtí de Sant Jaume de Galícia, del tercer quart del segle XII (Santiago de Compostella, Archivo del Cabildo de la Catedral, s. n.), en el qual es transmet per primera vegada la llegenda sobre Carlemany del Pseudo-Turpí, l'etapa de desenvolupament més antiga només es pot percebre amb limitacions a causa de modificacions parcials. En qualsevol cas, el model —els components textuais del qual, ben dispers respecte a l'antiguitat, la gènesi i l'origen, estan genèticament vinculats amb el Còdex Calixtí, tant pel que fa al contingut com pel que fa a la cronologia, i tenen, sense excepció, sant Jaume com a punt de referència—¹ re-

1. En el fol. 11 del manuscrit es diu, de manera gairebé programàtica: «Ex re signatur Iacobus liber iste vocatur».

flecteix, pel que fa a la intenció del Pseudo-Turpí, possiblement l'original, tot i que és del cert el context més antic que es pot reconèixer.

El Pseudo-Turpí, com a quart llibre del Còdex Calixtí, constitueix la part final dels llibres històrics (II-IV) sobre sant Jaume, ordenats, en part, cronològicament i emmarcats per textos litúrgico-cultuals atemporals que consten en el llibre I (un leccionari de missa amb homilies i sermons, un antifonari, un missal i una compilació de trops sobre les diverses festes de sant Jaume)² i el llibre V (la coneguda guia del pelegrí).³ El nucli històric del Còdex Calixtí descriu en el llibre II vint-i-dos miracles de sant Jaume, destinats a la lectura durant les hores canòniques;⁴ en el llibre III, ambdós relats sobre el trasllat de sant Jaume de Jerusalem cap a Compostel·la,⁵ i en el llibre IV, l'etiologia del culte a sant Jaume sorgit a Compostel·la, així com la trajectòria del desenvolupament del pelegrinatge de sant Jaume,⁶ la realització pràctica del qual és la guia del pelegrí que apareix al llibre V.

6.2. ELS CARLEMANYS D'EGINARD I DEL PSEUDO-TURPÍ

Deixada de banda la qüestió de la versió més antiga d'un text medieval, ben sovint també la qüestió sobre l'autor i el context de la seva realització, que depèn de les circumstàncies, ha estat resposta de manera insatisfactòria. De

2. Fol. 11r-139v: *Codex Calixtinus* I, ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 7-154.

3. Fol. 192r-213v: *Codex Calixtinus* V, ed. per VIELLIARD; ed. per GERSON *et al.*; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 235-258.

4. Fol. 140r-155v; *Codex Calixtinus* II, ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 159-177.

5. Fol. 155v-162r; *Codex Calixtinus* III, ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 185-191.

6. Fol. 162v-191v: *Codex Calixtinus* IV = Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per HÄMEL; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA 1998; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA 2001. Totes les citacions del Pseudo-Turpí són fetes a partir de l'edició d'Adalbert Hämel: en la pàgina 43, el recompte de línies conté cinc línies de més; en la pàgina 45, el número de la línia «175» —i, per tant, tot el còmput següent— apareix una línia més avall, mentre que en la pàgina 63 el número de la línia «750» —i, per tant, tota la numeració següent— s'ha situat erròniament en una línia més avall. En la pàgina 83, hi trobem un nou error de numeració de línia: allí on figura un «1365» hauria d'haver-hi un «1370», per la qual cosa el còmput numèric lineal següent es veu afectat en cinc línies de menys. En la pàgina 90, el número de línia «1580» ha d'aparèixer en la línia anterior, per la qual cosa el còmput lineal següent es veu afectat per una línia de més. No obstant això, per a evitar mals majors, vaig mantenint el recompte equivocacat.

fet, l'estat de la investigació en ambdós textos sobre Carlemany que vull confrontar aquí, és força diferent. La història del text de la biografia carolíngia de Carlemany⁷ avui en dia ja hauria d'estar àmpliament aclarida; tanmateix, encara és necessari aportar més claror pel que fa a la història de la gènesi de l'altre text sobre Carlemany de la plena edat mitjana.⁸

No hauríem de deixar de banda els problemes que sorgeixen de la comparació a què hem alludit. Les dificultats comencen ja amb la forma externa dels textos: al contrari de la *Vita Karoli* d'Eginard, una biografia única que es concentra només en el governant, el text del Pseudo-Turpí és una biografia doble de l'emperador Carlemany i del seu paladí Rotllan. El paladí de Carlemany apareix ja en el capítol 17 del llibre primer (després de dues breus mencions en els capítols 8 i 11),⁹ després que la disputa entre aquest i el gegant Ferracut —una història hispànica de David i Goliat— acabi inicialment sempre a favor del gegant.¹⁰ El llibre segon del Pseudo-Turpí està dedicat, majoritàriament, a Rotllan.

També sembla problemàtica la comparació de dos gèneres literaris diferents, de les seves imatges de Carlemany i dels divergents cercles de lectors i d'oients a qui van dirigides les obres. Mentre que Eginard considerava la seva biografia de Carlemany com a contribució parenètica a la disputa pel poder imperial carolíngi i la forma adient de govern franc a l'època de Lluís el Pietós —tot i que posteriorment l'obra s'hagi mal interpretat com una font històrica autèntica—,¹¹ la llegenda sobre Carlemany del Pseudo-Turpí per-

7. Les citacions de la *Vita Karoli* són fetes a partir d'Eginard, *Vita Karoli*, ed. per HOLDER-EGGER.

8. No hi ha dubte que l'àmplia història crítica sobre la creació, transmissió i recepció del Pseudo-Turpí (així com de la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, encara no mencionada) és un desideratum essencial per a l'estudi dels textos medievals sobre Carlemany.

9. Cap. 8: «dux Milo, Rotolandi genitor», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per HÄMEL: 49 l. 294; cap. 11: «Rotholandus dux exercituum, comes Cenomannensis et Blavii dominus, nepos Karoli, filius ducis Milonis de Angleris, natus Bertae sororis Karoli, cum III milibus virorum bellatorum», *ibid.*: 53 l. 424-427.

10. Cap. 17: *ibid.*: 61 l. 690 - 64 l. 779 i 66 l. 861 - 67 l. 883.

11. Aquest fet és observable gràcies al context de tradicions supervivents de la *Vita Karoli* – espill de príncep en forma de biografia: Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 339, 867 (?), i Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod. 323 (1065), s. IX/X o bé s. XI/4; biografia amb caràcter memorial: manuscrits de la nova edició carolíngia de la *Vita Karoli* per Walafrid Estrabó, poc després del 840, conservada només en còdexs tardans: Zurich, Zentralbi-

tany a l'àmbit de la poesia èpica contemporània relativa a Carlemany, malgrat que ella mateixa no ho sigui. Comparar la biografia de Carlemany altmedieval amb la ficció de Carlemany de la plena edat mitjana significa avui en dia per a nosaltres encarar dos conceptes biogràfics i dues perspectives narratives diferents.

Per una banda, Eginard forja una imatge de Carlemany com a home d'acció, el pensament i els fets del qual estan determinats per la virtut antiga central de la magnanimitat innata («magnanimitas», «magnitudo animi», «animositas») i les seves qualitats constitutives, constància («constantia») i paciència («patientia»);¹² per altra banda, el Pseudo-Turpí desenvolupa un

bliothek, C 363, 1480-1490; Copenhaguen, Universitetsbiblioteket, AM. 830 4º, ca. 1496; Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 468, 1497 i Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 28511, ca. 1500; díptic imperial carolingi de la *Vita Karoli* d'Eginard i de la *Vita Hludowici imperatoris* de l'Astrònom, poc després del 840: Sant Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Ms. lat. F. v. IV. 4, s. x1/3 i Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 529, s. xmed., potsers 948; biografia de l'emperador com a apèndix d'un còdex legal: París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10758, com a molt aviat el 877, i París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4628 A, s. x/xi; reculls històrics sobre Carlemany, d'ençà del s. ix: Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 473, ca. 859, Montpeller, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 360, s. x1/2 i Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 510, s. x4/4.

12. Carlemany remarca la seva constància en totes les circumstàncies biogràfiques, cap. 8: «Nam rex, omnium qui sua aetate gentibus dominabantur, et prudentia maximus et animi magnitudine praestantissimus [...] nec in adversis [...] nec in prosperis [...] solebat», Eginard, *Vita Karoli*, ed. per HOLDER-EGGER: 11 l. 20-22 i 26-28; cap. 18: «cuius animi dotes et summam in qualicumque et prospero et adverso eventu constantiam [...] dicere exordiar»: *ibid.*: 21 l. 20-24); el rei supera la poca fiabilitat dels saxons, cap. 7: «Sed magnanimitas regis ac perpetua tam in adversis quam in prosperis mentis constantia nulla eorum mutabilitate vel vinci poterat vel ab his quae agere coeperat defatigari»: *ibid.*: 10 l. 12-15; no pot suportar la contumàcia del duc de Baviera, Tassiló, cap. 11: «Cuius contumaciam, quia nimia videbatur, animositas regis ferre nequiverat», *ibid.*: 14 l. 10-11; venç l'enveja dels emperadors bizantins sobre l'assoliment del títol imperial, així com el seu orgull, cap. 28: «Invidiam tamen suscepti nominis, Romanis imperatoribus super hoc indignantibus, magna tulit patientia. Vicitque eorum contumaciam magnanimitate, qua eis procul dubio longe praestantior erat»: *ibid.*: 32 l. 26-29; pateix, amb més o menys paciència, la mort dels seus fills, cap. 19: «Mortes filiorum ac filiae pro magnanimitate, qua excellabat, minus patienter tulit, pietate videlicet, qua non minus insignis erat, compulsus ad lacrimas»: *ibid.*: 24 l. 12-14, i pateix també el llast de vegades pesat de l'hospitalitat, cap. 21: «Ipse tamen prae magnitudine animi huiuscemodi pondere minime gravabatur»: *ibid.*: 26 l. 15-16.

programa biogràfic posant el focus en la imatge del governant cristià com a apòstol dels gentils amb tots els seus matisos. Aquestes diferents representacions s'expliquen a partir dels models de recepció contraposats dels textos.

Mentre que el primer destinatari de la biografia carolíngia de Carlemany és Lluís el Pietós,¹³ el fill del biografat i successor al tron —i la *Vita Karoli* d'Eginard és una contribució rellevant a la reforma del poder imperial de Lluís immers en la crisi—, per contra, el grup receptor del text sobre Carlemany de la plena edat mitjana és més aviat el conjunt dels canonges de la seu de Compostel·la, així com els pelegrins del camí de sant Jaume i croats dels regnes hispànics. Aquest fet ens dona una explicació del motiu pel qual els passatges moralitzadors, poc habituals en una biografia imperial que seguia el model de l'antiguitat clàssica, són absents en la *Vita Karoli* d'Eginard, mentre que en la biografia de Carlemany del Pseudo-Turpí certament serveixen per a la formació cristiana dels oients o dels lectors en el sentit de l'«exegesi hagiogràfica» contemporània. En aquesta línia, aquestes interpretacions fixen l'atenció en el servei als pobres i la tasca benèfica dels devots de sant Jaume, per una banda,¹⁴ i en l'ortodòxia i la fortalesa de la fe dels croats, per l'altra.¹⁵

13. Això es deu a l'anomenada versió de dedicació («Widmungsfassung») de la *Vita Karoli*, datada presumiblement al 828. Els manuscrits d'aquesta etapa editorial contenen, al final del text, un poema de dedicació del bibliotecari de la cort Gerward, dirigit a l'emperador Lluís el Pietós: Gerward, *Carmen*, ed. per HOLDER-EGGER.

14. Cap. 7, Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandii*, ed. per HÄMEL: 47 l. 224 - 48 l. 257 (moral: *ibid.*: 47 l. 255 - 48 l. 257): aquells qui retenen injustament les almoines dels difunts en benefici propi s'estan condemnant per a l'eternitat; cap. 13, *ibid.*: 57 l. 565 - 59 l. 615 (moral: *ibid.*: 58 l. 600 - 59 l. 615): les accions de servei als pobres són una tasca essencial per a un cristià batejat: una fe sense bones obres és morta; cap. 32, *ibid.*: 93 l. 1680-1686 i 94 l. 1723-1726 (moral: *ibid.*: 94 l. 1723-1726): qui fa donació d'una església, adquireix el Regne del Cel.

15. Cap. 8: *ibid.*: 48 l. 258 - 50 l. 322 (moral: *ibid.*: 49 l. 306 - 50 l. 322): aquest ordre de batalla, els preparatius per a això i les llances florides són símbols de la lluita dels batalladors de Crist per la seva salvació, la consolidació moral i la salvació en el Judici Final; cap. 12: *ibid.*: 57 l. 548-555; cap. 14: *ibid.*: 59 l. 616 - 60 l. 649 (moral: *ibid.*: 59 l. 643 - 60 l. 649): els cristians guanyen en la decisiva batalla entre Carlemany i Aigoland, perquè la «lex christiana» supera totes les altres creences i lleis per la seva «bonitas». A tot cristià se li demana que mantingui la fe i que faci bones obres; llavors serà elevat al cel; cap. 15: *ibid.*: 60 l. 652-670 (moral: *ibid.*: 60 l. 661-670): els rapinyaires cristians de cadàvers són emboscats i assassinats per Almansor i els sarraïns. Són com els reincidents que tornen als antics «vicia»; cap. 16: *ibid.*: 60 l. 671 - 61 l. 688 (moral: *ibid.*: 61 l. 686-688): fins i tot una persona important com Carlemany no pot aturar la decisió de Déu. Després de la batalla amb el príncep Furra de Navarra, Carlemany troba

Finalment, sembla més que arriscat voler comparar un text carolingi de la mateixa època que de la de Carlemany, més o menys autèntic, amb una ficció sobre Carlemany¹⁶ de la plena edat mitjana,¹⁷ així com el testimoniatge d'un

els cavallers morts, els quals havien estat assenyalats per Déu a Carlemany com a caiguts, per la qual cosa aquest tractà de retenir-los en va; cap. 21: *ibid.*: 74 l. 1082 - 76 l. 1163 (moral: *ibid.*: 75 l. 1140 - 76 l. 1163): Déu tracta amb igualtat els pecadors i els justos. La mort dels adúlter i dels embriacs en batalla n'erradica la culpabilitat, i la mort dels justos els impedeix de pecar en la seva pàtria. Els homes que entren en la batalla no han de tenir esposes o altres dones, perquè elles serien una càrrega per a l'ànima i el cos.

16. N'oferim aquí algunes de les principals característiques: el text hi detalla «qualiter imperator noster famosissimus Karolus magnus tellurem yspanicam et gallicianam a potestate Sarracenorum liberavit» (Prologus: *ibid.*: 37 l. 13-14). El sintagma «imperator noster» és emprat dues vegades més (cap. 18: *ibid.*: 67 l. 886 i 69 l. 943). El Pseudo-Turpí titlla l'exèrcit de Carlemany d'«exercitus noster» (cap. 7: *ibid.*: 47 l. 251; cap. 18: *ibid.*: 68 l. 908 i 921-922 i 69 l. 950), i els seus soldats, de «milites nostri» (cap. 18: *ibid.*: 68 l. 899 i 904), de «nostri omnes» (*ibid.*: l. 927) i també únicament de «nostri» (cap. 21: *ibid.*: 75 l. 1125 i 1127). L'autor fa palès, en diverses ocasions, el seu testimoniatge ocular (Prologus: *ibid.*: 37 l. 9 i 38 l. 16-17) i la seva tasca com a confessor de tots els combatents pagans, així com a participant també en la campanya hispànica, en què sovint va prendre les armes (cap. 11: *ibid.*: 53 l. 415-418 i 421-424). Així mateix, hauria presenciat també la batalla contra Ebrahim i Almansor (cap. 18: *ibid.*: 67 l. 886 - 69 l. 944). També va consagrar, a petició de Carlemany, la basílica i l'altar major de Sant Jaume, durant el concili eclesiàstic de Compostel·la, amb seixanta bisbes, l'1 de juny (cap. 19: *ibid.*: 70 l. 968-971). A Roncesvalls, hi fou present en la rereguarda (cap. 21: *ibid.*: 75 l. 1119-1120 i 1135). Oficià també, després de la batalla, la missa de difunts el 16 de juny (cap. 25: *ibid.*: 82 l. 1368 - 83 l. 1365). Després de l'enterrament de Rotllan a Blaia, l'autor va traslladar-se, juntament amb Carlemany, a Arle (cap. 29: *ibid.*: 88 l. 1518-1520), on ell havia enterrat altres soldats caiguts en els camps elisis d'aquesta ciutat (els famosos Aliscamps d'Arle) (*ibid.*: l. 1524-1529). Després, ell mateix, juntament amb Carlemany, va dirigir-se a Viena del Delfinat i va romandre allí tot sol, colpit per les sofrances patides durant la campanya hispànica (cap. 30: *ibid.*: 88 l. 1536-1538). Finalment, a Viena, després de la separació dels camins (cap. 32: *ibid.*: 93 l. 1687-1688), aquest experimentà, en una visió meravellosa sobre la mort de Carlemany i sobre la seva salvació a través de sant Jaume, com aquest, en un bol de l'escala d'ànimes, hi havia col·locat tantes pedres i bigues de les esglésies de sant Jaume construïdes per Carlemany, que l'altre fou elevat en favor de Carlemany (*ibid.*: l. 1680-1683).

17. Una indicació sobre el fet que l'autor hauria viscut només durant la plena edat mitjana, fora el coneixement d'una cronística a Saint-Denis, inexistent abans del segle XII. A més a més, la dedicatòria feta a un degà (fíctici) d'Aquisgrà, que ocupa un càrrec, documentat únicament d'ençà de finals del segle XI, apunta la datació més recent del text. A més a més, es va assenyalar el fet que només a finals del segle XI, a França, podia constatar-s'hi l'innegable costum de celebrar la reconstrucció en ocasió d'una festivitat litúrgica assenyalada («Festkrönung»),

personatge de la mateixa època i el mateix origen amb el constructe d'un autor estranger de la plena edat mitjana.¹⁸ Tanmateix, els lectors i oients del segle XII segurament no sabien bé en quin context concret Eginard havia dissenyat la imatge del seu governant ideal. Per tant, no notaven diferències tan esclatants entre els dos textos sobre Carlemany com les que constatem nosaltres avui en dia. Ho demostren els testimonis més antics sorgits de diferents àmbits socials de la recepció llatina del Pseudo-Turpí, que van interpretar el text més recent, juntament amb la respectable biografia de Carlemany feta per Eginard, com una font biogràfica nova, oportuna i fidedigna, per l'origen d'autoritat del Còdex Calixí. La integració del nou text sobre Carlemany en les pròpies obres biograficohistogràfiques és, per això, des del principi, no

sobre el qual es basa la descripció de les quatre jornades de la cort hispànica de Carlemany al cap. 20 (*ibid.*: 72 l. 1052-1055); aquest capítol, per descomptat, és considerat com un afegitó més recent a la llegenda de Carlemany en el Pseudo-Turpí.

18. Les següents característiques, quant a la perspectiva geograpicopolítica de l'autor, francès o, com a mínim, d'influència francesa, han de ser subratllades: l'exèrcit de Carlemany és anomenat «gens gallica» (cap. 2: *ibid.*: 43 l. 97-98). Aquest poble hi apareix descrit amb atributs positius. A més a més, Rotllan hi és designat «decus Gall(i)orum» (cap. 25: *ibid.*: 83 l. 1387). L'autor hi fa una distinció entre «reges galli» i «imperatores theutonic» (cap. 3: *ibid.*: 45 l. 161-162). França hi apareix com a «Gàllia» (cap. 6: *ibid.*: 46 l. 218; cap. 8: *ibid.*: 49 l. 304; cap. 9: *ibid.*: 51 l. 359; cap. 11: *ibid.*: 52 l. 400 i 402). Carlemany és per a l'autor «imperator Romanorum, Galliorum et Theutonicorum ceterarumque gencium» (cap. 1: *ibid.*: 41 l. 37-38), «rex Galliorum et imperator Romanorum» (cap. 11: *ibid.*: 54 l. 468-469) i «Galliorum rex» (Appendix D: *ibid.*: 101 l. 1906). Els francs hi són designats «Franci» i els alemanys, «Theutonic» (cap. 18: *ibid.*: 69 l. 949, així com l. 953 i 952, respectivament). La major part de l'or i la plata dels sarraïns adquirida per Carlemany a Hispània és utilitzada només per a les esglésies del nord dels Pirineus (cap. 5: *ibid.*: 46 l. 205-215). L'autor també destaca la superioritat dels francesos i del seu imperi: «Quapropter Francus liber dicitur, quia super omnes gentes alias decus et dominatio illi debetur» (cap. 30: *ibid.*: 89 l. 1567-1569). I hi subratlla que els habitants de la península Ibèrica són inconstants en la fe cristiana (cap. 3: *ibid.*: 45 l. 162-163). En la descripció que fa el Pseudo-Turpí, els cavallers hispànics no participen en cap de les batalles de Carlemany. L'autor utilitza «Hispania» o «Hispani» en un sentit global per a ressaltar encara més l'èxit històric de Carlemany. Així mateix, el coneixement geogràfic i polític de l'autor sobre Hispània ens parla d'un foraster. Finalment, és sorprenent que a l'autor li agradi d'utilitzar per a la paraula «treva», en comptes del llatí medieval «treuga», el mot «treba» (cap. 12: 55 l. 494 i 57 l. 558, cap. 13: 57 l. 567 i cap. 17: 62 l. 732 i 63 l. 743 i 748-749). Deixada de banda l'ortografia amb *b* deguda al betacisme hispànic del copista, el substrat romànic del mot indica un autor francès: la paraula ha evolucionat en francès fins a «trève» i en català fins a «treva», mentre que en castellà és «tregua».

tant una aportació a la «historització» de la llegenda de Carlemany del Pseudo-Turpí, sinó més aviat una contribució a l'ampliació de l'espectre temàtic entorn de Carlemany¹⁹ de la plena edat mitjana.

6.3. LA POSTERITAT DEL PSEUDO-TURPÍ EN ALTRES OBRES LITERÀRIES DE L'ALTA I LA BAIXA EDAT MITJANA

Els clergues de la col·legiata de la Mare de Déu d'Aquisgrà, responsables de la conservació del culte local a Carlemany, van ser els primers autors en llatí a utilitzar el Pseudo-Turpí per al diploma carolingi falsificat D 295²⁰ i per a la nova biografia de Carlemany,²¹ redactada després de la canonització de l'emperador (29 de desembre de 1185), amb relació als indrets centrals del govern de l'imperi de Carlemany, la primera expedició militar de Carlemany en sòl hispànic i la seva guerra subsegüent contra el príncep sarraí Aigoland.

El monjo de Ripoll Arnau del Mont, el prior de Visoas, Geoffroi de Breuil (1178 - almenys 1184), el monjo Guibert de Gembloux ([*1124/1125]?-1113) i el comte Balduí V d'Hainaut ([*1150] 1171-1195) també estaven convençuts de la novetat i la fiabilitat del text hispànic sobre Carlemany. Arnau copia l'any 1172/1173 gran part del Còdex Calixtí, per tal de reforçar la tradició carolíngia de la seva abadia en el procés peremptori de legitimació de la casa comtal

19. La prova més primerenca d'aquesta actitud de recepció completa es pot trobar en la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* que s'esmenta a continuació, que (a més de la llegenda tardocarolíngia de Notker Bàlbul) combina passatges seleccionats de tots els textos llavors essencials sobre Carlemany: dels *Annales regni Francorum* i dels *Annales qui dicuntur Einbardi*, de la *Vita Karoli* d'Eginard i del *Chronicon Anianense*, dels *Gesta Hludowici imperatoris* de Thegan i del *Chronicon* de Reginó de Prüm, de la *Vita S. Aegidii* i de la *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit* de Saint-Denis, de la *Historia ecclesiastica* d'Hug de Fleury i fins i tot del Pseudo-Turpí: *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, ed. per RAUSCHEN; ed. per DEUTZ i DEUTZ.

20. *Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 441-443 núm. 295, 442 lín. 14-35 i 442 l. 39 - 443 l. 1; *Diplomata Aquisgranensia*, ed. per MEUTHEN: 113-115 núm. 1, 114 l. 55 - 115 l. 81 i 115 l. 86-91 (segons el cap. 19 i també el cap. 30).

21. En III 1-7, la carta de Leoprand, així com els cap. 1-2, 4-5 i 7-8, *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, ed. per RAUSCHEN: 67-74; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 204-220.

de Barcelona.²² Geoffroi, mitjançant la seva abadia mare, Sant Marçal de Llemotges, entre els anys 1178 i 1184 pren possessió d'una còpia corregida i modificada de la doble biografia de Carlemany i Rotllan.²³ D'altra banda, Guibert de Gembloux fa, durant la seva estada a Marmoutier, a la vora de Tours, l'any 1180/1181, una còpia que conté els miracles de l'apòstol Jaume i del Pseudo-Turpí.²⁴ El gran admirador de Carlemany, Balduí V d'Hainaut, envia entre 1180 i 1189 clergues a Cluny, Tours i Saint-Denis, per tal que trobin i copiïn la vertadera història de Carlemany.²⁵ Al clergue Walter Map (ca. 1130/1135-

22. JASPERT 2003a; JASPERT 2003b; JASPERT 2007. L'obra de còpia s'ha conservat com a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Ripoll 99.

23. Veg. el pròleg conservat en una còpia medieval tardana d'aquest manuscrit del Pseudo-Turpí: «Gaufredus prior vosiensis . sacro marcialis conventui et universo clero lemovicensi . climatis gaudiis sempiternis perfrui . Egregios invicti regis karoli triumphos ac precelsi comitis rotolandi predicandos agones in hispania gestos nuper ad vos ex esperia delatos gratanter excepi et ingenti studio corigens scribere feci . Maxime quia apud nos actenus ista latuerant nisi que ioculatores in suis preferebant cantilenis . Quia vero scriptura ipsa scriptorum vicio deprivata ac pene deleta fuerat non sine magno studio decorando correxi non superflua addens. Sed que minus erant necessaria subtrahens [...]» (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5452, fol. 115r). Les edicions més antigues del pròleg de Geoffroi (Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per ARBELLOT; ed. per *Catalogus codicum hagiographicorum*; ed. per MEREDITH-JONES) contenen errors, per això cito directament a partir del mateix manuscrit: ofereixo una nova edició del pròleg a la darrera part d'aquest capítol.

24. Això testifica ell mateix en una carta de finals del 1183 enviada a Marmoutier (Brusselles, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 5527-5534, fol. 120r-126v): «[...] Nam ex lectione librorum, quos de miraculis sancti Iacobi apostoli et de prodigiis circa corpus beati Martini, cum ob irruptionem paganorum Burgundie illatum ibi detineretur vel in Turoniam referretur, ostensis, de bellis quoque in Hispania a Karolo Magno gestis et martyrio Rollandi ducis sociorumque eius, et ex relatu vel auditu ceterorum, que apud vos commorans transcripsi, tantus admirationis affectus, tanta virtutis emulatio nonnullis nostrorum excitatur, ut et exemplaria certatim ad transcribendum a compluribus rapiantur, et in venerationem sanctorum de quibus sermo est, et ad eorum suffragia promerenda legentium et audientium <corda> mira devotione moveantur», Guibert de Gembloux, *Epistolae*, ed. per DEROLEZ: 180-197 núm. XII, 183 l. 122-132; les edicions parcials en DOZY 1881: 430 n. 2 (no citat per DEROLEZ) i *Catalogus codicum hagiographicorum* 1886: 538 han estat reemplaçades.

25. «Li bons Baudonis, li cuens Chainau, si ama molt Karlemaine, si n'en veut onques croire chose que l'om en chantast. Ainz en fit cerchier totes les bones abeies de France e esgarder per toz les armaires, per saber si l'om i troueroit la veraie istoire, ni onques trover nel i porent li cleric [...]», *Chronique dite Saintongeaise*, ed. per DE MANDACH: 256 l. 9-12. La satisfactòria recerca testimonia una carta llatina de Balduí adreçada a Frederic Barba-roja: «Aliam quoque vobis Domno utique meam transcribo peryocam, a domno Remensi archipresule Til-

1209/1210), la nova llegenda sobre Carlemany li interessà, cap a l'any 1181/1182 (?), més aviat per raons morals. Tot i que sembla conèixer el text complet,²⁶ el principal motiu de la seva recepció no hauria estat tant l'emperador carolingi com el relat circumstancial sobre el mal ús de l'almoïna d'un difunt i les seves fatals conseqüències.²⁷ Per contra, sembla que fou la curiositat allò que va moure el jurista Gervasi de Tilbury (*post* 1150 – *post* 1221) al voltant de l'any 1210 a aconseguir el text del Pseudo-Turpí, que en el seu capítol «De causa diluvii» parla de l'enormitat de Carlemany i de la del gegant Ferracut en el context dels éssers gegants de la història de la humanitat.²⁸

En el cas dels biògrafs i historiògrafs francesos posteriors, de finals del segle XII i del XIII, Carlemany apareix en primer terme, quan porten a col·lació la llegenda hispànica sobre ell, que aleshores ja s'havia convertit en un text europeu fonamental, per als seus passatges biogràfics sobre Carlemany.

pino, de his que magnificus imperator Karolus in Hispania gessit, luculenter conscriptam, ut habeat maiestatis imperatorie veneranda sublimitas, quibus laudum preconii erudiatur et ad magnificum probitatis apicem per maiorum vestigia dirigatur. [...] congruam destinavi peryocam, quarum [...] posterior vero, de magnificis domni Karoli gestis conscripta, sue recordationis affectu vires corporis ad magnificente et laudis preconium inflammat et erigit. [...] Noverit imperialis vestra maiestas codicis huius exemplar undecumque per clericos et notarios meos summi laboris impendio a me quesitum partim Cluniaci partim Turonis partim in biblioteca beati Dionisii fuisse compositum; nec huius operis me quempiam fecisse participem preter domnum meum magnificum imperatorem», Balduí d'Hainaut, *Epistola*, ed. per SMYSER: 110 l. 12-16, 18-21 i 24-28; veg. HÄMEL 1942: 245-246. Aquesta carta fou descoberta el 1928 per Adalbert Hämel en Madrid, Biblioteca Nacional de España, Ms. 1617, fol. 2r-3r, el text del Pseudo-Turpí del qual pertany a la mateixa família, com també hi pertany el text de París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 17656; en el moment de la seva mort (1195), Balduí va deixar una còpia d'aquest grup textual a la seva germana, Iolanda de Saint-Pol, perquè fos traduïda al francès. L'esmentada *Chronique dite Saintongeaise* es basa en aquesta traducció del Pseudo-Turpí, la més antiga al francès, feta al voltant de 1200.

26. «Karolus enim magnus, cum terram illam a Sarracenis conquisset, omnia preter munitiones et castella pro Christo dedit archiepiscopis et episcopis, quos per civitates conversas instituit», Walter Map, *Liber de nugis curialium* V 5, ed. per JAMES (†) *et al.*: 450 l. 17-20.

27. «[...] In libro Turpini Remensis archiepiscopi de gestis Karoli Magni, cuius ipse coadiutor individuus usque, ad mortem fuerat, scriptum repperi» (a continuació segueix una versió substancialment diferent en alguns detalls respecte del cap. 7, que evidentment torna a ser escrita segons la seva memòria), *ibid.* II 29, *ibid.*: 204 l. 15 - 206 l. 2.

28. *Otia imperialia* I 23, ed. per LEIBNIZ: 906 l. 19-26 (segons cap. 20) i 27-32 (segons cap. 17); ed. per PAULI: 368 l. 27-34 (únicament el passatge sobre Carlemany); ed. per BANKS i BINNS: 148 l. 29 - 150 l. 9 i 150 l. 12-18.

El canonge Egidi de París (ca. 1160 - ca. 1224) és el primer autor que versifica, pels volts de l'any 1195/1196, pocs episodis —però triats intencionadament— d'aquest text sobre l'expedició militar de Carlemany a Hispània i els intercala en el seu espill de príncep en metres per al jove príncep hereu Lluís (VIII).²⁹ Un pas més el fa l'autor anònim que pels volts de l'any 1200 adapta el Pseudo-Turpí complet en hexàmetres.³⁰ En els primers decenniis del segle XIII, el Pseudo-Turpí s'empra amb més o menys exhaustivitat en les compilacions d'història contemporànies.³¹ Si bé l'escriptor presenta uns coneixements del Pseudo-Turpí de manera abrupta únicament en la primera part dels seus *Annales Marbacenses* (ad a. 631-1200), bo i completant,³² mitjançant la seva font més detallada, el relat sobre Aigoland, que en la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* apareix molt reduït, i si bé el canonge de Saint-Martin de Tours —potser Péan Gatineau— introdueix en el seu *Chronicon Turonense*, anterior al 1225, només fragments escollits del final de la llegenda sobre Carlemany,³³ això no obstant, el compilador desconegut de la *Historia regum Francorum* (ante 1214), probablement actiu a l'abadia de Saint-Germain-des-Prés de París,³⁴ i el cronista cistercenc Helinand de Froimont

29. Egidi de París, *Karolinus* II 342-346 i 370-379, ed. per COLKER: 272 (segons els cap. 3 i 8) i 273 (segons els cap. 23 i 29).

30. *Karolellus*, ed. per SCHMIDT: 1-197 i 202.

31. Cal destacar també, en aquest sentit, la *Vita et actus S. Dyonisii*, enllestida el 1233, en la qual s'introduí una selecció de passatges traduïts al llatí provinents d'una versió francesa ampliada del Pseudo-Turpí. El passatge textual referent a la mort de Carlemany en la visió de Turpí ha estat editat per BROWN 1992: 75-76 (= Appendix II.C.; segons París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2447, fol. 134r-135r i París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1509, p. 267 [277]-269 [279]).

32. *Annales Marbacenses*, ed. per BLOCH: 15 l. 12-16 (resum dels cap. 11 i 14).

33. I, de fet, els actes caritatius de Carlemany per als pobres en memòria dels caiguts a Roncesvalls (cap. 29), la visió de Turpí de la mort de Carlemany (cap. 32), i la defunció i la *translatio* de Turpí (Apèndix A). Aquests passatges no són inclosos en l'edició: *Chronicon Turonense*, ed. per SALMON.

34. En el seu prefaci, també hi esmenta, entre les fonts utilitzades, una certa «historia quae nomine Turpini intitulatur», *Historia regum Francorum (ante quem 1214)*, ed. per DE WAILLY: 404 l. 29. La recopilació històrica ha estat editada, fins ara, únicament en extractes, que no n'editen les parts afectades aquí. En el text, que fou transmès, entre d'altres, en París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 14663, fol. 194r-246r, els fragments del Pseudo-Turpí figuraven o figuren en els fol. 215r-217v (anteriorment: fol. 201r-203v): cap. 1-2, 5-10 («[...] et frondibus»), Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandii*, ed. per HÄMEL: 51 l. 381),

(1160/1170 - *post* 1229) al voltant del 1204³⁵ s'han servit ja del text en gran mesura.

A part del mateix Pseudo-Turpí, altres autors també recorren a l'obra d'Helinand durant el segon quart del segle, com ara el segon historiador cistercenc més important del seu temps, Alberic de Trois-Fontaines († ca. 1252), entre el 1227 i el 1241 o pels volts de 1251-1252,³⁶ en breu mesura, i de

i en els fol. 218r-226v (anteriorment: fol. 204r-212v): cap. 10 («decoratas invenerunt [...]», *ibid.*: l. 381), 11-18 i 21-29.

35. Helinand de Froidmont, *Chronicon*, ed. per MIGNE. Helinand ofereix el primer resum compacte del Pseudo-Turpí en una crònica, enriquint, així, la narració històrica tradicional sobre Carlemany amb la llegenda de Carlemany. *Ibid.*: 838 l. 41 - 839 l. 24, 840 l. 21-25 i 27-39, 840 l. 57 - 841 l. 6, 847 l. 37 - 849 l. 36 i 850 l. 25 - 851 l. 43 corresponen als llocs següents del Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 20, ed. per HÄMEL: 72 l. 1028-1038, 72 l. 1040 - 73 l. 1063; 73 l. 1065-1069 i l. 1072-1073; cap. 30, *ibid.*: 89 l. 1570-1571 i 1574-1577; cap. 33: *ibid.*: 95 l. 1734-1743 i 1749-1751, 96 l. 1767-1769 i 95 l. 1745 i 1751; cap. 18: *ibid.*: 69 l. 948-954; cap. 1: *ibid.*: 41 l. 39 - 42 l. 75 i 42 l. 79-81; cap. 2: *ibid.*: 42 l. 85-87 i 43 l. 90-97, 105-107 i 113-114; cap. 3: *ibid.*: 43 l. 117-121 (parafrasejat; literalment l. 120-121), 43 l. 121 - 44 l. 148 (parafrasejat; literalment 44 l. 131, 137 i 138-142), 43 l. 148-160 i 45 l. 169-172; cap. 4: *ibid.*: 45 l. 176 - 46 l. 198; cap. 5: *ibid.*: 46 l. 201-215; cap. 6: *ibid.*: 46 l. 218-223; cap. 7: *ibid.*: 47 l. 228-254; cap. 8: 48 l. 268 - 49 l. 284, 48 l. 263-265 i 267 i 49 l. 284-294 i 296-304. El comentari redaccional d'Helinand: «Hanc totam terram Hispaniae quomodo Carolus acquisierit, postea narrabimus in loco competenti», Helinand de Froidmont, *Chronicon*, ed. per MIGNE: 841 l. 6-9, permet de pensar en el relat complet fet pel Pseudo-Turpí a partir del cap. 9, el qual, malauradament, fou volgutament omès per l'editor del text, Dom Tissier: «Quae sequebantur de bello Aigolandi, de Ferracuto gigante, de nece Francorum in Runciavalle, etc., ex Turpino, seu vero, seu ficto, omisimus, utpote fabulosa, et a doctis reprobata. Quanquam et quaedam jam ante allata sunt fabulis respersa. Sed illa permisimus, ut specimen aliquod, ne nobis vitio verteretur omissio reliquarum fabularum»: *ibid.*: 851-852 n. 34.

36. Alberic de Trois-Fontaines, *Chronicon*, ed. per SCHEFFER-BOICORST. *Ibid.*: 716 l. 12-13, 13-14 i 18-26, 717 l. 38-40, 718 l. 7-13 i 46-48, 718 l. 49 - 719 l. 14, 719 l. 15-16 i 31-39, 721 l. 41-42, 723 l. 18-30, 35-38, 42-45 i 48-50, 723 l. 51 - 724 l. 26, 724 l. 32-66, 725 l. 5-16, 17-18 i 25-26, 727 l. 37-46 i 728 l. 11-22 corresponen als passatges del Pseudo-Turpí i d'Helinand següents: Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 37 l. 8-10, 37 l. 15 - 38 l. 18; cap. 1: *ibid.*: 41 l. 31-51 (parafrasejat) i 42 l. 80-82; cap. 2: *ibid.*: 42 l. 85 - 43 l. 92 (parafrasejat) i 43 l. 105-108, 110 i 113-114; cap. 3: *ibid.*: 43 l. 117 - 44 l. 148 (parafrasejat), 44 l. 148-152 i 154-155 i 45 l. 170-172; cap. 4: *ibid.*: 45 l. 176-179 i 181-182; cap. 5: 46 l. 201-203; Helinand de Froidmont, *Chronicon*, ed. per MIGNE: 840 l. 27-39 (parafrasejat i estès amb informació precisa); Pseudo-Turpí [...] cap. 20, ed. per HÄMEL: 72 l. 1029-1030, 1033-1036 i 1048-1051 i 73 l. 1056-1063 i 1065-1073; Helinand [...], ed. per MIGNE: 840 l. 20-25; Pseudo-Turpí [...] cap. 5, ed. per HÄMEL: 46 l. 207-214; cap. 6: *ibid.*: 46 l. 218-220 i 222-223; Helinand [...], ed.

manera més intensa el conegut enciclopedista dominic Vicent de Beauvais († 1264) a tot estirar el 1257/1258.³⁷ El confrare de Vicent, Esteve de Borbó

per MIGNE: 850 l. 31; Pseudo-Turpí [...] cap. 7, ed. per HÄMEL: 47 l. 228-243 (parcialment parafrasejat), 244-245 (parafrasejat), 247-248 i 250-254; cap. 8: *ibid.*: 48 l. 262-269, 272-273 i 276-282 i 49 l. 284-285, 289-290 i 293-294; cap. 6: *ibid.*: 46 l. 223 i 49 l. 296-304; Helinand [...], ed. per MIGNE: 840 l. 27-39 (parafrasejat) i 54-55; Pseudo-Turpí [...] cap. 9, ed. per HÄMEL: 50 l. 325 i 327-332 i 51 l. 360-361, 365-366 i 368-369; cap. 10: *ibid.*: 51 l. 372 i 376-379, 52 l. 385-386, 51 l. 379-381 (parafrasejat) i 52 l. 386 i 392-394; cap. 11: *ibid.*: 52 l. 388-400; cap. 20: *ibid.*: 73 l. 1073-1076; cap. 11: *ibid.*: 52 l. 398 - 53 l. 416 (parafrasejat; literalment l. 401 i 414-415), 53 l. 418 - 54 l. 446, 54 l. 447-464 i 54 l. 471 - 55 l. 482; cap. 12: *ibid.*: 55 l. 499-500, 56 l. 509-510, 56 l. 511-539 (parafrasejat), 56 l. 540 i 542-546 i 57 l. 555-557; cap. 13: *ibid.*: 57 l. 567 - 58 l. 598 (parafrasejat); cap. 14: *ibid.*: 59 l. 618-624, 631, 633-634 i 636-639; cap. 15: *ibid.*: 60 l. 655-661 (parafrasejat); cap. 16: *ibid.*: 60 l. 673-674, 61 l. 683-684, 679-681, 678, 685-686, 681-682 i 685; cap. 17: *ibid.*: 61 l. 693-697, 62 l. 705-707, 61 l. 701 - 62 l. 704 (parafrasejat), 62 l. 708-712 (parafrasejat) i 62 l. 715 - 67 l. 883 (parafrasejat); cap. 18: *ibid.*: 67 l. 887, 889-891, 893-895 i 885, 68 l. 900-906, 915-916 i 919-924, 68 l. 925-929 (parafrasejat), 68 l. 934 - 69 l. 938 i 69 l. 940-944 i 946-952; cap. 19: *ibid.*: 69 l. 961 - 70 l. 968 (parafrasejat), 70 l. 968-971 i 70 l. 983-993 (parafrasejat); cap. 21: *ibid.*: 74 l. 1085, 1087-1099 i 1101-1104, 74 l. 1109 - 75 l. 1116 i 75 l. 1120-1121, 1127-1130 i 1134-1135; cap. 22: *ibid.*: 76 l. 1174-1175, 77 l. 1192-1196, 1202 i 1204-1207 i 78 l. 1211-1212, 1214-1215 i 1240-1243; cap. 23: *ibid.*: 79 l. 1251-1257, 1266 i 1269-1273 i 80 l. 1280-1282; cap. 25: *ibid.*: 82 l. 1368 - 83 l. 1370, 83 l. 1376-1382 i 84 l. 1403; cap. 26: *ibid.*: 84 l. 1422-1428 (parafrasejat) i 1419, 85 l. 1432 i 1434-1437 i 85 l. 1440-1453 (parafrasejat); cap. 27: *ibid.*: 85 l. 1455-1456; cap. 28: *ibid.*: 86 l. 1471-1478; cap. 29: *ibid.*: 86 l. 1482 i 1484-1486, 87 l. 1488-1489 i 1491-1499 i 88 l. 1519-1520, 1524-1529, 1520-1522 i 1529-1530; cap. 30: *ibid.*: 88 l. 1536 i 88 l. 1539 - 89 l. 1570 (parafrasejat); cap. 32: *ibid.*: 92 l. 1667-1668 i 1669-1671, 92 l. 1673 - 93 l. 1677, 92 l. 1668-1669, 93 l. 1678-1682, 1694-1696 i 1698-1706, 94 l. 1723-1724, Appendix B, 98 l. 1824-1825, 1827-1830 i 1838, 98 l. 1835 - 99 l. 1824, 99 l. 1844-1848, 1852-1853, 1857-1859, 1861-1862 i 1869, així com 100 l. 1873-1875 i 1877-1878.

37. En els fragments de Vicent de Beauvais, *Speculum historiale* xxiv 1, xxiv 6-9, xxiv 12-22 i xxiv 25, ed. en *Bibliotheca mundi*: 962 col. a l. 21-44, 964 col. b l. 41 - 966 col. a l. 12, 966 col. b l. 38 - 970 col. b lín. 8 i 971 col. a l. 47-71, hi trobem els passatges d'Helinand següents (a partir del passatge xxiv 12, a causa de la situació d'edició descrita en la nota 35, només s'hi poden citar els passatges del Pseudo-Turpí corresponents): Helinand [...], ed. per MIGNE: 838 l. 40 - 839 l. 8, 847 l. 36 - 849 l. 36 i 850 l. 24 - 851 l. 43; Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 9-10, ed. per HÄMEL: 50 l. 325-343, 50 l. 345 - 51 l. 351, 51 l. 353-376, 51 l. 378 - 52 l. 386 i 52 l. 389-390 i 393-394; cap. 11: *ibid.*: 52 l. 398-400 i 402-406, 52 l. 408 - 53 l. 414, 53 l. 418-435, 53 l. 440 - 54 l. 447 i 54 l. 450-453, 455-459 i 471-474; cap. 12: *ibid.*: 56 l. 509-510, 55 l. 494-496, 56 l. 536-538, 56 l. 541 - 57 l. 548 i 57 l. 555-561; cap. 13: *ibid.*: 57 l. 567-571 i 573 i 58 l. 582-588, 592-593 i 588-600; cap. 14: *ibid.*: 59 l. 618, 633-634, 636-637, 639-641 i 637-639; cap. 15: *ibid.*: 60 l. 655-661; cap. 16: *ibid.*: 60 l. 673 - 61 l. 675 i 61 l. 677-685; cap. 17: *ibid.*: 61 l. 693 - 62 l. 723; cap. 22: *ibid.*: 78 l. 1211; cap. 17-18: *ibid.*: 62 l. 723 - 63

(ca. 1185/1190 - 1260/1261), Humbert de Romans (ca. 1200-1277) i Jaume de Voràgine (1226/1230-1298) també estaven al corrent de la llegenda sobre Carlemany del Pseudo-Turpí. Mentre que Esteve de Borbó cita l'anatema de Carlemany contra diverses ciutats hispanes en el seu manual de predicació compilat a partir de ca. 1249,³⁸ Humbert de Romans esmenta, en el seu tractat redactat ca. 1266-1268 sobre la predicació de la croada, de bona fe, que té una font històrica a les seves mans, entre d'altres: la visió de Jaume que apareix al principi del Pseudo-Turpí.³⁹ Però també en el llibre I de la seva darra obra, l'*Opusculum tripartitum*, de ca. 1274 —un escrit de reforma dissenyat amb força pressa per al Segon Concili de Lió—, Humbert hi utilitza el Pseudo-Turpí, entre altres fonts sobre l'islam, i hi plasma el resultat de la seva actitud defensiva massiva envers la nova religió agressiva i intolerant, tant del passat com del present.⁴⁰ L'actitud de recepció per part de Jaume de Voràgine en la seva coneguda compilació de llegendes, redactada entre el 1263 i el

l. 745, 63 l. 750-756, 63 l. 760 - 66 l. 859 (parafrasejat), 66 l. 861 - 67 l. 887, 68 l. 898-907, 68 l. 920 - 69 l. 940 i 69 l. 942-948 i 954-955; cap. 19: *ibid.*: 69 l. 958 - 70 l. 966 i 70 l. 968-976, 978-980, 983-985 i 988-998; cap. 21: *ibid.*: 74 l. 1088-1101, 74 l. 1105 - 75 l. 1113 i 75 l. 1120-1129, 1114-1117 i 1134-1136; cap. 22: *ibid.*: 76 l. 1167 - 77 l. 1190, 77 l. 1192 - 78 l. 1220 i 78 l. 1241-1243; cap. 23: *ibid.*: 79 l. 1251-1254, 1256-1259 i 1261-1262, 79 l. 1264 - 80 l. 1281 i 81 l. 1314-1315, 1309-1310 i 1316-1324; cap. 25-26: *ibid.*: 83 l. 1364-1365, 82 l. 1368-1371 i 1376-1383, 84 l. 1409 - 85 l. 1437 i 85 l. 1440-1453 (parafrasejat); cap. 28: *ibid.*: 86 l. 1471-1477; cap. 29: *ibid.*: 86 l. 1482 - 87 l. 1489, 87 l. 1491-1506 i 1508-1513 i 88 l. 1519-1520 i 1524-1533; cap. 30: *ibid.*: 88 l. 1536 i 88 l. 1539 - 89 l. 1572; cap. 32: *ibid.*: 92 l. 1667 - 93 l. 1684, 93 l. 1702-1706 i 1695-1701, així com 94 l. 1723-1724.

38. Esteve de Bourbon, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus ordinatis et distinctis in VII partes secundum VII dona spiritus sancti*, ed. per LECOY DE LA MARCHE: 261 l. 27 - 262 l. 2 (segons Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 3, ed. per HÄMEL: 45 l. 169-172). El primer volum de l'edició crítica de l'obra també confirmà la utilització del Pseudo-Turpí [...] cap. 7-8, *ibid.*: 47 l. 228 - 48 l. 257 i 48 l. 281 - 49 l. 292 en Esteve de Bourbon, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus ordinatis et distinctis in VII partes secundum VII dona spiritus sancti*, ed. per BERLIOZ i EICHENLAUB: 179 l. 1166 - 180 l. 1183 i 216 l. 667-674.

39. *De predicatione crucis contra Sarracenos* cap. 36, ed. per WÄGNER: 83 (= fol. 42r) l. 22 - 88 (= fol. 44v) l. 6; ed. per PORTNYKH: 136 l. 3 - 143 l. 184. Altres mencions i extractes del Pseudo-Turpí en el tractat es troben als cap. 16, 17, 29 i 37; ed. per WÄGNER: 37 (= fol. 19r) l. 2-10, 41 (= fol. 21r) l. 16-19, 75 (= fol. 38r) l. 29-31 i 88 (= fol. 44v) l. 8-18; ed. per PORTNYKH: 60 l. 44-52, 67 l. 139-141, 123 l. 16-18 i 143 l. 3 - 144 l. 14; veg. MICHEL 1926: 16 amb n. 4; CRAMER 1936: 19 i 81; CERULLI 1949: 416; BRETT 1984: 174; TISCHLER 2008c: 33 amb n. 5.

40. *Opusculum tripartitum* I 12, I 20, I 24 i I 27, ed. per CRABBE: 975 col. a l. 53-59, 981 col. b l. 52-58, 984 col. b l. 9-14 i 986 col. b l. 11-18; ed. per BROWN: 193 l. 7-10, 200 l. 34-38, 203

1267, desvela segons el context narratiu, un cop més, el seu tarannà, primer moralitzant, després més llegendari.⁴¹

Diferents focus d'interès han influït en la recepció del Pseudo-Turpí en les *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, la història fundacional del monestir benedictí de Santa Maria de La Grassa, a Septimània, escrita entre el 1237 i el 1255, en el *Chronicon mundi*, acabat el 1236, del diaca lleonès de Sant Isidre i posterior bisbe gallec Lluç de Tui ([*?] 1239-1249), en la *Historia de rebus Hispaniae*, acabada l'abril del 1243, de l'arquebisbe de Toledo Rodrigo Ximénez de Rada [*ca. 1170] 1209-1247], i en l'obra sobre Carlemany del cantor de Zuric Conrad de Mure (ca. 1210-1281), no pas anterior al 1244. El cronista de Lagrasse integra la llegenda fundacional del seu monestir en el context de la tradició narrativa del Pseudo-Turpí.⁴² Lluç de Tui, per contra, accepta la representació del Pseudo-Turpí d'una reconquesta francesa de Carlemany,⁴³ mentre que el bisbe metropolità de Toledo i adversari de Santiago de Compostel·la, Rodrigo Ximénez de Rada, la refusa per tal d'afavorir una posició de lideratge exclusiva dels hispanos.⁴⁴ Conrad de Mure, per la seva banda, enriqueix els esdeveniments després de la mort de Carlemany amb altres esdeveniments de la llegenda sobre ell.⁴⁵

6.4. EGINARD I EL PSEUDO-TURPÍ EN ELS MANUSCRITS MEDIEVALS

La trobada d'aquests dos textos sobre Carlemany en diferents contextos de transmissió contemporanis deixa clar que els compiladors i redactors ente-

l. 53 - 204 l. 1 i 206 l. 27-30: veg. MICHEL 1926: 8 amb n. 1, 44 amb n. 5, 46, 47 amb n. 4 i 49 amb n. 1; TISCHLER 2008c: 33-34 amb n. 7.

41. Jaume de Voràgine, *Legenda aurea* cap. 159 i 177, ed. per MAGGIONI: 1129 l. 234-239 (segons cap. 7) i 1272-1273 l. 241-246 (en part, segons cap. 20).

42. El text revela el coneixement de nombrosos noms esmentats en el Pseudo-Turpí: *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. per SCHNEEGANS; ed. per HEITZMANN.

43. Lluç de Tui, *Chronicon mundi*, ed. per FALQUE REY: 235 l. 1 - 236 l. 37.

44. Rodrigo Ximénez de Rada, *Historia de rebus Hispanie sive Historia gothica* IV X i IV XI, ed. per FERNÁNDEZ VALVERDE: 128 l. 61-69 i 130 l. 43-52.

45. El text es conserva parcialment en el manuscrit Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod. 245 (335), fol. 1r-8r. Els fragments del Pseudo-Turpí, revisats lingüísticament i extrets segons el cap. 33 i l'Apèndix B, es troben aquí en els fol. 7v-8r: veg. TISCHLER 2001a, 1: 67 i 69-71.

nien aquestes obres com a complementàries l'una de l'altra.⁴⁶ A partir dels testimonis manuscrits es pot deduir una autèntica comprensió de text del Pseudo-Turpí que amb prou feines ha estat investigada de manera sistemàtica. Evidentment, cal tenir en compte que, en el moment de l'alienació del text del context de transmissió original del Còdex Calixtí i de la vinculació amb un nou context de transmissió, hi ha un desplaçament de la percepció textual. Tanmateix, d'aquesta manera se'n poden reconstruir els àmbits i la respectiva motivació per a una recepció primerenca del Pseudo-Turpí. Aquí s'il·luminen noves facetes de la imatge de Carlemany, que des del segle XII resplendeix com no ho havia fet mai.⁴⁷ Primer s'amplia tot un compendi d'Hainaut sobre Carlemany que ja existia, basat en la nova biografia sobre Carlemany d'Aquisgrà i en la *Vita Karoli* d'Eginard (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 264), s'hi afegeixen les heroïcitats de Carlemany a Hispània, en el context de l'enllaç matrimonial francohainautí de l'any 1180 entre Felip II August i la germana de Balduí V, Elisabet, i es transmet a París (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 17656). Aquest nou compendi sobre Carlemany es va convertir aleshores en punt de partida per a futures còpies, que es trobaven en l'àmbit de possessió de la casa reial francesa i en una de les famílies de l'alta noblesa francooriental que hi estaven emparentades, de fet per una còpia que probablement va sorgir en l'ambient reial de la persona de confiança, educador i bisbe erudit Esteve de Tournai ([*1135] 1192-1203) al monestir benedictí de Saint-Martin a finals del segle XII (Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. II 2541) i, finalment, per una altra còpia que se suposa que es va fer entre els anys 1180 i 1210 (?) en l'indret on es troba el sepulcre de la família comtal de Braine, emparentada amb la casa reial francesa des de l'any 1152, és a dir, a l'abadia dels premonstratesos de Saint-Yved, a Braine-sur-Vesle (Londres, British Library, Add. 39646).

46. D'una banda, cal mencionar manuscrits historiogràfics i hagiogràfics, i, de l'altra, còdexs amb llegendes èpiques. Una història futura de la transmissió del Pseudo-Turpí ha de tenir present, en particular, una datació i una localització exactes dels manuscrits de compilació més antics.

47. Cap dels manuscrits francesos que s'esmenten tot seguit permet de reconèixer que la canonització de Carlemany, recolzada pel Pseudo-Turpí i, especialment, per la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, no va tenir cap paper especial, quant a l'autoimatge respectiva, en la casa reial de la nissaga Capet, així com tampoc en les famílies nobiliàries del nord de França.

No és fins al darrer quart del segle XII que es dona el tret de sortida a la vinculació del Pseudo-Turpí amb la compilació històrica oficial de Saint-Denis, indret de sepultura i de memòria dels reis francesos. Els exemples més coneguts d'aquest cas són un manuscrit parisenc, que es podria haver fet per a la cort comtal de la Xampanya (París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 B) i les fonts manuscrites llatines de la reeixida obra *Grandes Chroniques de France*, del monjo Primat de Saint-Denis (Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 550, i la seva còpia París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5925). El Codex Vaticanus possiblement ja va servir de font al canonge Egidi de París, per al seu espill de príncep en metres:⁴⁸ per a això, hauria d'haver existit ja l'any 1195/1196.

Per contra, les compilacions biogràfiques sobre Carlemany d'Eginard i del Pseudo-Turpí menys conegudes, com el manuscrit del bisbe Dídac d'Osma ([*11??] 1201-1207) —del 1206 com a molt aviat, realitzat a partir d'unes fonts de la Borgonya (i del migdia de França?) (Burgo de Osma, Archivo Capitular, Ms. 126)—, així com el manuscrit de Sant Geraud d'Orlhac —del 1227 com a molt aviat, ara en conjunció amb altres textos de sant Jaume (Montpeller, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 142)—, s'han d'entendre com a noves creacions individuals en el context del tram del sud de França i nord d'Hispania del pelegrinatge del camí de sant Jaume.

6.5. LA NOVA IMATGE SOBRE CARLEMAN Y DEL PSEUDO-TURPÍ EN CONTRAST AMB ALTRES DISSENYYS LITERARIS

Des del punt de vista de la història de la literatura, el text sobre Carlemany del Pseudo-Turpí és una creació propagandística que està al servei del pelegrinatge del camí de sant Jaume i de la croada francohispana contra el domini musulmà, que cobra una nova importància a partir del Carlemany lluitador contra els gentils i heroi de les croades. En el rerefons del text trobem el culte a sant Jaume, que ha augmentat des del bisbat de Diego Xelmírez (1098/1101-1140), i el pelegrinatge consegüent; fins al dia d'avui, segons les opinions dels investigadors, en aquells temps els interessos resultants de

48. Com en la n. 29.

Compostel·la s'havien unit, en una reorganització de la constitució eclesiàstica, als regnes hispànics nord-occidentals i a la influència del monestir de Cluny a tota la península Ibèrica. L'objectiu del Pseudo-Turpí, així com del Còdex Calixtí, és, per una banda, estilitzar la figura de sant Jaume com l'apòstol d'Hispania, la glorificació del seu sepulcre i el seu pelegrinatge allí. Però, per altra banda, el Pseudo-Turpí és també, com la primera història documentada del bisbat de Compostel·la, la *Historia Compostellana*,⁴⁹ escrita per encàrrec de Diego Xelmírez, un resultat literari de la influència francesa al nord d'Hispania, que descriu i fomenta la croada contra els gentils per la península Ibèrica des de la perspectiva francofrancesa. El text s'entén a partir del prefaci que ja pertany al text original, l'anomenada carta de Leoprand, com el quart manuscrit de sant Jaume sobre l'expedició militar i la conversió d'Hispania i Galícia.⁵⁰ Descriu com el «nostre mundialment conegut emperador Carlemany alliberà la terra hispana i gallega de la tirania dels sarraïns», és a dir, «les glòries victòries sobre els sarraïns a Hispania».⁵¹

A l'autor del Pseudo-Turpí se li poden atribuir encara altres mèrits de transferència cultural que només prenen tot el seu sentit en el context original de transmissió del Còdex Calixtí. Els *gesta* bèl·lics del sobirà carolingi, ja descrit al segle XI com a combatent dels gentils i heroi de les croades a Hispania, s'interpreten en aquest text en clau rigorosament teològica. Mitjan-

49. *Historia Compostellana*, ed. per FALQUE REY. La història de la diòcesi s'ha produït essencialment en un procés de dos passos. Un primer estrat textual (I 1-45) prové del tresorer de Compostel·la, Nuño Alfonso, i s'ha de fixar en el 1109-1110; el segon estrat textual (I Prologus, I 46-99, 101-117, II Prologus, II 1-56, 59-62 i 63 núm. 1-2) es remunta al *magister* Giraldu, originari de Beauvais, i és datat al 1121-1124. Giraldu es caracteritza per la competència lingüística, la formació en fonts antigues i cristianes, i la competència en matèria filosòfica. El tercer estrat textual, del 1145-1149 (I 100, II 57-58, 61, 63 núm. 3-94 i III) presumiblement pertany al canonge Pedro Marcio. L'obra va servir en la seva versió completa principalment per a assegurar la condició metropolitana, adquirida el 1120-1124, de l'església de Sant Jaume. És probable que fins i tot l'obra hagués hagut de formular la reclamació de Compostel·la, basada en l'apostolicitat de la seu, per la supremacia en l'interior de l'Església hispànica enfront de Toledo, i també que ajudés a preparar la pugna pel patriciat de la metròpoli gallega sobre les esglésies occidentals.

50. Fol. 162v: «Incipit Codex III^{ms} sancti Jacobi de expedimento et conversione Yspanie et Gallecie», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 37 l. 2-3.

51. «[...] qualiter imperator noster famosissimus Karolus magnus tellurem yspanicam et gallicianam a potestate Sarracenorum liberavit [...] laudanda super yspanicos Sarracenos trophea», *ibid.*: 37 l. 13-14 i 37 l. 15 - 38 l. 1.

çant la fusió de les tradicions èpiques més antigues amb l'orientació bèl·lica, ja testimoniada al segle XI, del culte hispànic a sant Jaume, la guerra religiosa a Hispània descrita pel Pseudo-Turpí es propaga obertament com una guerra santa de l'Església. La conquesta d'Hispània es converteix en una guerra santa i Carlemany, acompanyat dels seus defensors,⁵² especialment de Roncesvalls (que aquí és en primera línia Rotllan), mitjançant els miracles, el patiment a la campanya hispana i la posterior mort provocada per això, esdevé un màrtir i un sant inspirat per Déu.⁵³

En contraposició a la *Historia Compostellana*, en el Pseudo-Turpí és nova la transferència del concepte totalment desenvolupat del pelegrí sobre la reconquesta general d'Hispània. Per tal d'aconseguir aquest objectiu, l'emperador dels romans, francesos i alemanys⁵⁴ s'estilitza com a descobridor de la tomba de l'apòstol,⁵⁵ primer pelegrí de Sant Jaume i patrocinador de Compostella com

52. Fins i tot en la *Chanson de Roland* es fan màrtirs els guerrers de Carlemany (v. 1132-1138 i 1521-1523) i el mateix Rotllan (v. 2392-2396).

53. Hi apareixen considerats com a màrtirs, Miló (Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 8, ed. per HÄMEL: 49 l. 294-295), Rotllan (cap. 23, *ibid.*: 81 l. 1338 i 1339-1340; cap. 25, *ibid.*: 83 l. 1397 - 84 l. 1398), Carlemany (cap. 32: *ibid.*: 94 l. 1721-1723), Turpí (Apèndix A: *ibid.*: 97 l. 1783), així com tots els guerrers cristians participants en la croada d'Hispània (cap. 8: *ibid.*: 49 l. 285-286; cap. 10: *ibid.*: 52 l. 382 i 385; cap. 16: *ibid.*: 61 l. 687-688; cap. 23: *ibid.*: 81 l. 334-335; cap. 29: *ibid.*: 87 l. 1513; cap. 30: *ibid.*: 89 l. 1556; cap. 32: *ibid.*: 93 l. 1696-1698; Apèndix A: *ibid.*: 97 l. 1793-1794 i 1795-1796). Tanmateix, aquesta consideració de màrtir també es transmet a tots els croats del moment d'Hispània i de Terra Santa (Apèndix A: *ibid.*: 98 l. 1813-1815 i Apèndix D: *ibid.*: 101 l. 1911-1914 i 1921-1930).

54. «imperator Romanorum, Galliorum et Theutonicorum», *ibid.* cap. 1: *ibid.*: 41 l. 37-38.

55. El descobriment del sepulcre de l'apòstol apareix relacionat amb el temps de Carlemany en les tres fonts compostellanes següents: 1) en el *Chronicon Iriense*, fins al 1080: «Et Theodemirus, quindecim, factus est primus pontifex in sede beati Iacobi apostoli, diebus Caroli regis Francie et Adefonsi Hispanie casti regis. Deinde Adefonsus castus in Asturias reversus, ut videret se cum Carolo magno rege Francie, mortuus est», *Chronicon Iriense*, ed. per GARCÍA ÁLVAREZ: 110 l. 22 - 111 l. 3; 2) en la *Historia Compostellana* I II, I, 1109-1110: «Prenotatis autem episcopis fertur successisse Theodomirus eadem cathedra divina disponene gratia sublimatus, in cuius tempore divine maiestatis omnipotentia Occidentalem ecclesiam, sepulcro tanti Apostoli revelato, visitare et illuminare dignata est. [...] Hoc autem sub tempore Karoli magni factum fuisse multis referentibus audivimus», *Historia Compostellana*, ed. per FALQUE REY: 9 l. 3-7 i 25-27; 3) en el *Privilegium* de Diego Xelmírez per al monestir compostellà de San Martín Pinaro, datat del 15 d'abril de 1115: «Postquam vero Teodomiro reverendissimo Iriensi episcopo beatissimi Iacobi apostoli sacratissima revelatio et sancta tumulatio apud Compostellam, tempore principis domni Adefonsi Casti, qui post Sarracenorum ingressum construxit Ovetum, his

a seu apostòlica. Aquí es projecta una imatge de Carlemany més limitada, centrada en Santiago, que explica el sobirà franc en relació amb sant Jaume. No és casual que el conjunt del text no estigui només emmarcat,⁵⁶ sinó fins i tot estructurat⁵⁷ pels «encontres», escassos, però situats estratègicament, de Carlemany amb el sant apòstol de Compostella. Ja al capítol inicial del Pseudo-Turpí queda clar que el seu Carlemany, en contrast amb el d'Eginard,⁵⁸ té un sant preferencial. Quan, després de la seva evangelització a través de l'apòstol Jaume, els gallecs tornen a caure en les seves creences supersticioses⁵⁹ i Carlemany, després de l'enderrocament de diversos reialmes,⁶⁰ salva nombrosos països i ciutats dels sarraïns,⁶¹ l'emperador somnia diverses vegades en un camí d'estrelles que va des de Frísia fins a Galícia i que arriba fins al país on reposen les despulles de sant Jaume, en un lloc desconegut en aquell moment.⁶² Més tard, el sant de Compostella s'apareix a l'emperador personalment⁶³ tres vegades i es presenta com a apòstol de Galícia, encara oprimida pels sarraïns.⁶⁴ Sant Jaume se sorprèn que Carlemany encara no hagi alliberat el seu país dels sarraïns⁶⁵ i li explica el camí d'estrelles com a símbol de l'exèrcit amb el qual conquerirà Galícia, fins que arribi a l'indret de l'església amb el seu sarcòfag, de manera que tots els pobles del seu imperi seguiran el camí.⁶⁶ Jaume es dona a conèixer com a ajudant de Carlemany i defensor en qualsevol circumstància.⁶⁷

El text descriu a continuació el pelegrinatge bèl·lic de Carlemany des de la perspectiva polifacètica d'una croada cap a Hispània. Molts dels cercles te-

diebus quibus Carolus Magnus Franciae dominabatur tunc dignis illustrium episcoporum testimoniiis, cognita et reperta, presente eodem principe, honorifice consecratur et ubique divulgatur [...]», Diego Xelmírez, *Privilegium*, ed. per LÓPEZ FERREIRO: 97 l. 6-15.

56. Les visions de sant Jaume són als cap. 1 i 32.

57. El culte a sant Jaume es troba als cap. 5 i 19.

58. Veg. la relació especial de Carlemany amb sant Pere a Roma: com en la n. 70.

59. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 1: ed. per HÄMEL: 41 l. 36-39.

60. *Ibid.*: l. 39-45.

61. *Ibid.*: l. 42-44.

62. *Ibid.*: l. 47-51.

63. *Ibid.*: 42 l. 79-81.

64. «[...] cuius corpus in Gallecia, quae a Sarracenis adhuc turpe opprimitur, incognitum requiescit», *ibid.*: l. 60-61.

65. *Ibid.*: l. 61-63.

66. *Ibid.*: l. 67-72.

67. *Ibid.*: l. 76-78.

màtics que aquí es toquen no són aliens a Eginard, el biògraf altmedieval de Carlemany, però en el seu esquema perceptiu gairebé no tenen importància. Així, en la narració del Pseudo-Turpí —per exemple, la conquesta miraculosa de les ciutats de Pamplona i Luiserne, abans assetjades en va i els murs infranquejables de les quals s'ensorren per si sols⁶⁸ després d'haver pregat a Déu i a sant Jaume— es barregen trets llegendaris i miraculosos, que en la imatge de Carlemany d'Eginard farien la impressió d'un cos estrany.⁶⁹ Per contra, resulta més familiar al lector marcat per la biografia altmedieval d'Eginard la imatge de Carlemany com a patrocinator i protector d'esglésies. Aquesta faceta del sobirà franc —esbossada per Eginard només amb poques paraules—, que havia patrocinat en particular l'església de San Pietro de Roma i la basílica de Santa Maria d'Aquisgrà,⁷⁰ s'amplia amb el patrocini de diverses esglésies dedicades a sant Jaume i de nombrosos monestirs a l'imperi, que Carlemany havia fet possible gràcies a l'or i la plata hispans.⁷¹ També aquí és clara la perspectiva de Sant Jaume del text: únicament l'església de Santiago de Compostel·la serà més ricament promocionada que el sepulcre de Rotllan a la basílica de Sant Romà de Blaia, en la qual la comunitat de canonges, fundada per Carlemany, havia de commemorar els caiguts de Roncesvalls.⁷² Aquí, Carlemany fins i tot hi instal·la una seu episcopal i una comunitat de canonges i es converteix, així, en fundador del capítol de Sant Jaume, que haurà de preservar la memòria del sant.⁷³

La centralitat del text en sant Jaume es fa del tot palesa en la narració d'aquell concili eclesiàstic llegendari de Santiago, en què Carlemany estableix, davant del col·legi de bisbes i prínceps reunits, que tots els bisbes, prínceps i reis d'Hispania i de Galícia han d'obeir el bisbe de Santiago per amor a sant Jaume.⁷⁴ Així subordina tot Hispania i Galícia a la metròpolis eclesiàstica i obliga a tot propie-

68. *Ibid.* cap. 2-3, *ibid.*: 42 l. 85 - 43 l. 92 i 44 l. 154-158. Veg. també el cap. 33, *ibid.*: 95 l. 1751 - 96 l. 1768 (Rotllan enfront de Grenoble).

69. Únicament els signes miraculosos sobre la mort de Carlemany descrits al cap. 32, *ibid.*: 36 l. 3 - 37 l. 16, hi són, aquí, comparables.

70. *Ibid.* cap. 27, *ibid.*: 32 l. 3-15; cap. 33: *ibid.*: 40 l. 20-21 (església de San Pietro); cap. 17: *ibid.*: 20 l. 13-16; cap. 31: *ibid.*: 35 l. 19-22 (basílica de Santa Maria d'Aquisgrà); cap. 17: *ibid.*: 20 l. 26 - 21 l. 2 (edificis sagrats a l'imperi).

71. *Ibid.* cap. 5: *ibid.*: 46 l. 205-215.

72. *Ibid.* cap. 29: 86 l. 1480 - 87 l. 1490 i 1490 l. 1499-1517.

73. *Ibid.* cap. 5: 46 l. 201-205.

74. *Ibid.* cap. 19: 69 l. 963 - 70 l. 966.

tari d'aquests indrets a pagar impostos en benefici d'aquesta.⁷⁵ Declara Compostella «sedes apostolica»⁷⁶ de sant Jaume, en la qual s'hauran de celebrar les assemblees de bisbes hispànics i s'entregaran els bàculs i les corones reials a través del bisbe de Santiago per a l'abillament de l'apòstol Jaume.⁷⁷ A més a més, el nou metropolità hauria de tenir una posició predominant en la vigilància i l'observança de la fe sobre els regnes de tot Hispània.⁷⁸ Especialment aquest capítol descriu una pretensió que Compostella formulava, en el període de la gènesi del text, pel que fa a la seva posició en el si de les estructures de poder, tant les eclesiàstiques com les seculars. Compostella exigia aleshores la posició de lideratge de l'episcopat hispànic i una posició destacada de cara a la reialesa. Un primer pas concret fou que el bisbe Diego Xelmírez va rebre l'elevació de Compostella a seu d'arquebisbat (1120 i 1124) per part del papa Calixt II.⁷⁹

Tenint tot això en compte, cal veure les pretensions del Pseudo-Turpí de consolidar en el capítol esmentat la doctrina singular de les tres «sedes» del mestre Giraldus a la *Historia Compostellana*,⁸⁰ segons la qual, a partir de Mt 20, 20-28,⁸¹ un deixeble podria seure a la dreta de Crist, l'altre a la seva esquerra, i sant Jaume s'erigiria al costat del seu germà, Joan Evangelista, a l'est de l'imperi de Déu a Efes, com a apòstol de l'oest.⁸² Amb la «sedes» de màxima autoritat de San Pietro de Roma al centre hi hauria tres seus apostòliques,⁸³ ja que aquests tres apòstols tenien preferència davant dels altres.⁸⁴

En aquest context, he de fer referència novament al paral·lelisme descrit repetidament entre el capítol esmentat i el capítol 30 del mateix text, en el qual es descriu, amb paraules sorprenentment semblants, un concili convocat després del retorn de Carlemany d'Hispània a Saint-Denis, en el qual ell ceideix com a feu tot França a sant Dionís i ordena que tots els reis i bisbes de França obeeixin aquest pastor, que sense el seu consentiment no es puguin ni

75. *Ibid.*: l. 971-974.

76. *Ibid.*: l. 976.

77. *Ibid.*: l. 975-980.

78. *Ibid.*: l. 980-983.

79. *Historia Compostellana* II xv, 1-3 i II lxiv, 3-7, *Historia Compostellana*, ed. per FALQUE REY: 249-251 i 350-356.

80. *Ibid.* II iii, 2, *ibid.*: 223 l. 35-40.

81. Veg. també Lc 22, 24-27 i Mc 10, 35-45.

82. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 19, ed. per HÄMEL: 70 l. 983-993.

83. *Ibid.*: l. 993-995.

84. *Ibid.*: l. 995 - 71 l. 1003.

coronar ni consagrar i que cada propietari de França hagi de retre tribut per a la construcció de l'església de Saint-Denis.

Arran d'aquest passatge, s'ha desenvolupat la tesi, tant implícitament com explícita, d'un possible origen a Saint-Denis de tot el text del Pseudo-Turpí a l'època de l'abat Suger, hipòtesi amb la qual s'ha qüestionat, indirectament, una transmissió originària del text en el Còdex Calixtí.⁸⁵ Sens dubte, aquesta troballa també es pot interpretar d'una altra manera: el paral·lelisme d'ambdues narracions, que, per cert, es troben al final de cada biografia de Carlemany i Rotllan, podria ser, des de la perspectiva de Compostel·la, una legitimació «històrica» indirecta de la reivindicació de l'estatus de metròpoli eclesiàstica d'Hispania, sense que l'estatus d'apòstol de sant Jaume i el pelegrinatge que en resulta es vegin limitats pel constructe d'un rang corresponent a sant Dionís, ja que el concili eclesiàstic de Saint-Denis sembla haver-se orientat, en els continguts de la reunió compostel·lana, per la cronologia dels esdeveniments. El paral·lelisme de l'estructura intel·lectual revela un esquema argumentatiu, segons el qual una manera de fer de Carlemany «històrica» confirma i legitima l'altra manera de fer «històrica». L'enigmàtic Pseudo-Turpí devia conèixer l'afany una mica més anterior de l'abadia de Saint-Denis, que s'havia convertit igualment en un centre de pelegrinatge, ja que la posició postulada com a centre religiós del regne de França també havia estat imitada en altres països d'Europa. Però, ateses les pretensions literàries de Saint-Denis de situar el propi patró del monestir —en competència amb el sant de l'indret tradicional de coronació dels reis francesos, Remigi de Reims— al nou centre sacre del regne, de convertir-lo en l'apòstol de França⁸⁶ i, per tant, de reclamar el dret de coronació del rei francès, fets que poden ser datats entre el 1127 i principis del 1129, gràcies a això ens és possible de datar el Pseudo-Turpí en els anys 1127-1129 com a data més primerenca.⁸⁷

85. Això es va deure també al fet que alguns investigadors consideraren el privilegi de Carlemany del 813, falsificat a Saint-Denis i gairebé amb el mateix contingut (*Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 429-430 núm. 286), com a model del cap. 30 del Pseudo-Turpí.

86. «[...] omnem Franciam ecclesiae eius [sc. «S. Dionisii»] in praedio dedit [sc. «Karolus magnus»] sicut beatus Paulus apostolus et Clemens papa beato Dionisio apostolatu antea illam praebuerat», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 30, ed. per HÄMEL: 88 l. 1542 - 89 l. 1544.

87. D'una banda, aquesta delimitació temporal és coherent amb la menció del «Texphinus rex Arabum» (*ibid.* cap. 9: *ibid.*: 50 l. 327), de l'emir almoràvit Taixfín (1106-1143); d'altra banda, no contradiu el fet que Baiona es compti entre les ciutats hispàniques (*ibid.* cap. 3:

Per tant, la novetat en el text del Pseudo-Turpí consisteix també en el fet que es recorre sistemàticament al compromís de Carlemany, ben conegut en el seu temps, i dels seus companys d'armes francs a la regió nord hispànica,⁸⁸

ibid.: 44 l. 130-131), que es correspon amb la situació del govern del rei Alfons I d'Aragó i Navarra entre els anys 1131 i 1134.

88. Els textos més antics i dependents d'això fan menció que alguns sarraïns —a causa dels musulmans rebels del nord de la Península— visiten Carlemany a Paderborn (i se li presenten). Carlemany es trasllada a Pamplona i després cap a Saragossa, quan és assetjat per tot l'exèrcit; en el camí de tornada, Pamplona és arrasada i hispans, bascos i navarresos són sotmesos: *Annales regni Francorum*, ad a. 777-778, ed. per KURZE: 48 l. 9-10 i 14-18 i 50 l. 5-15; *Annales Tiliani* ad a. 777-778, ed. per PERTZ: 220 col. b l. 57-58 i 60-62 i 220 col. b l. 65 - 221 col. a l. 2; *Annales Fuldenses* ad a. 777-778, ed. per KURZE: 9 l. 30-32 i 37-40; *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 777-778, ed. per *id.*: 49 l. 8-10, 49 l. 21 - 51 l. 1 i 51 l. 5-15. Únicament els annals que citem a continuació ens informen de la conquesta de Pamplona i de la marxa cap a Saragossa: *Annales Lauresshamenses* ad a. 778, ed. per PERTZ: 31 l. 12-15; ed. per KATZ: 32 l. 1-5, el *Chronicon Laurissense breve* ad a. 779, ed. per PERTZ: 118 l. 10-12; ed. per SCHNORR VON CARLSFELD: 31 l. 24-26, el *Chronicon Moissiacense* ad a. 778, ed. per PERTZ: 296 l. 13-15; ed. per KETTEMANN: 45 col. a l. 3-7; ed. per CLASZEN: 121 l. 11-13, i el *Chronicon Anianense* ad a. 778, ed. per MARTÈNE i DURAND: 895 l. 21 i 24-25; ed. per MIGNE: 1419 l. 15-16 i 18-19; ed. per KETTEMANN: 45 col. b l. 3 i 6-7. Únicament es fa referència a la conquesta de Pamplona en els *Annales Petaviani* ad a. 778, ed. per PERTZ: 16 l. 29, a excepció de la presència de Carlemany a Saragossa, referència present en les *Annales S. Amandi* ad a. 778, *ibid.*: 12 l. 23, així com en els *Annales Laubacenses* ad a. 778, *ibid.*: 13 l. 24. L'expedició militar de Carlemany a Hispània apareix mencionada també en els annals següents: *Annales Sangallenses maiores* ad a. 778, ed. per VON ARX: 75 l. 9; ed. per HENKING: 270 l. 19; ed. per ZINGG: 150 l. 16, *Annales Sangallenses Baluzii* ad a. 778, ed. per HENKING: 204 l. 6-7; ed. per ZINGG: 226 l. 6-7, *Annales Alamannici*, *Annales Guelferbytani* i *Annales Nazariani* ad a. 778, ed. per PERTZ: 40 col. a l. 29, col. b l. 29 i col. c l. 29-30; ed. per LENDI: 156 l. 11, 157 col. a l. 15 i 157 col. b l. 15-16; ed. per ZINGG: 64 l. 14 (únicament *Annales Alamannici*), *Annales Augienses* ad a. 777, ed. per PERTZ: 67 l. 32, i *Annales Colonienses* ad a. 778, *ibid.*: 97 l. 25. Les persuasions dels prínceps musulmans desperten a Carlemany l'esperança de conquerir diverses ciutats de la Península: *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 778, ed. per KURZE: 51 l. 5-7; Poeta Saxo, *Vita Karoli*, ed. per VON WINTERFELD: 15 v. 362-364. En unes fonts un xic posteriors i derivades, el trasllat de Carlemany a la Península es veu motivat encara més pels cristians oprimits pels sarraïns al nord d'Hispània: *Annales Mettenses priores* ad a. 778, ed. per VON SIMSON: 66 l. 13-16 (veg. *Annales Mettenses posteriores* ad a. 778, *ibid.*: 99 l. 13-15); Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 2, ed. per TREMP: 286 l. 16-17. Una part de la tropa va marxar a través de Septimània fins a Barcelona; tot Hispània es veurà sacsejada per l'exèrcit: *Annales Mettenses priores* ad a. 778, ed. per VON SIMSON: 66 l. 19 - 67 l. 1. De tornada a través dels Pirineus (a Roncesvalls, lloc mencionat només més tard), la rereguarda de Carlemany és atacada pels bascos i és eliminada: *Annales qui dicuntur Einhardi* ad a. 778, ed.

per a la legitimació del culte de Jaume a Compostel·la, i amb això, a diferència de la *Historia Compostellana*, una mica més antiga, el fonament de la posició de metròpoli de la seu apostòlica de Compostel·la es remunta sense ajuda papal exclusivament a la iniciativa de Carlemany.

Per tant, la memòria de l'esdeveniment carolingi de l'any 778 s'ha fet funcional per al culte de sant Jaume, el seu pelegrinatge i la preponderància ecle-

per KURZE: 51 l. 15 - 53 l. 2; Eginard, *Vita Karoli* cap. 9, ed. per HOLDER-EGGER: 12 l. 6-26, també en el *Chronicon Anianense* ad a. 778, ed. per MARTÈNE i DURAND: 895 l. 43 - 896 l. 6; MIGNE: 1419 l. 33-53; ed. per KETTEMANN: 46 col. b l. 1-4 (text abreujat); Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris* cap. 2, ed. per TREMP: 288 l. 11-13; Poeta Saxo, *Vita Karoli*, ed. per VON WINTERFELD: 16 v. 377-400. Carlemany manté contactes amb Alfons II el Cast (a Oviedo): Eginard, *Vita Karoli* cap. 16, ed. per HOLDER-EGGER: 19 l. 3-6. Carlemany únicament va envair la Península fins a l'Ebre: *ibid.* cap. 15; *ibid.*: 18 l. 7-10. És només a partir del s. XI quan es comenta que Carlemany hauria arrabassat els moros d'Hispania fins a Còrdova: «Tenuitque domnus Carolus, Deo largiente, in potestate sua omnem terram de monte Gargano usque in Cordubam civitatem Hispanie», Ademar de Chabannes, *Chronicon* II 1, ed. per BOURGAIN *et al.*: 77 l. 88-90: detectable en les recensions β i γ , així com en el manuscrit Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 692, fol. 83rb, ed. per GATTI 1980: 357 l. 3-5; ed. per BOURGAIN *et al.*: 244, sota el comentari imprès equivocadament com a «III, 1, 90» fa referència a la pàg. 218 («II, 1, 90»); veg. *Miracula S. Genulfi* II 5: «qua a monte Gargano usque Cordubam Hispaniae civitatem dominatus est», ed. per HOLDER-EGGER: 1206 l. 9. Cal destacar aquí la *Nota Emilianense*, descoberta l'estiu del 1953 en el manuscrit Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 39, fol. 245rb, de San Millán de la Cogolla, ca. 1065-1075, una versió llatina abreujada del material que poc més tard fou utilitzada en la *Chanson de Roland*, ed. per ALONSO Y FERNÁNDEZ DE LAS REDONDAS: 9. L'autor —encara no identificat amb certesa— de l'anomenada *Historia Silensis*, datada entre el 1109 i el 1118, relativitza de forma vehement —amb coneixement, això sí, de fonts històriques— els èxits i els mèrits dels francs a Hispania: «sed neque Carolus, quem infra Pireneos montes quasdam civitates a manibus paganorum eripuisse Franci falso asserunt [...]. Inde cum Cesaragustam civitatem accessisset, more Francorum auro corruptus absque ullo sudore pro eripienda a barbarorum dominatione Santa Ecclesia ad propria revertitur [...]. Porro cum in reditu Panpiloniam Maurorum opidum destruere conaretur, pars maxima exercitus sui in ipso Pireneo iugo magnas exsolvit penas. Siquidem cum agmine longo, ut angusti loci situs permitebat, porrectus iret exercitus, extremum agmen, quod precedentes tuebatur, Nauarri desuper incursantes agrediuntur, consertoque cum eis prelio, usque ad unum interficiunt. In quo bello Eggihardus mense Caroli regis prepositus, Anselmus sui palatii comes et Rotholandus Britanicus prefectus cum aliis conpluribus ceciderunt. Quod factum usque in hodiernum diem inultum permansit», ed. per SANTOS COCO: 16 l. 7 - 17 l. 13; ed. per PÉREZ DE URBEL i RUIZ-ZORRILLA: 129 l. 18 - 131 l. 2; ed. per ESTÉVEZ SOLA: 149 l. 310 - 151 l. 337. Sembla que es tracti, en aquest cas, d'una reacció sobre la representació del Pseudo-Turpí, i no pas de l'èpica francesa contemporània.

siàstica de Compostel·la; amb referència al governador franc, el pelegrinatge jacobeu també s'ha vinculat amb l'antic àmbit de poder carolingi i s'ha inclòs en el marc occidental. Amb això, el text del Pseudo-Turpí esdevé una arma refinada de lluita per a l'obtenció de la primacia eclesiàstica sobre Hispània mitjançant una «sedes apostolica» autenticada per Carlemany.

Fins ara no s'ha pogut esclarir si això que acabem de plantejar es va fer a causa d'una situació de competència general, també per a delimitar el pelegrinatge jacobeu d'altres pelegrinatges internacionals del segle XII. Però, atesa l'esmentada influència de Saint-Denis sobre el nou text de Carlemany, bé es podria pensar que la font d'inspiració havia estat l'antiga idea de la croada i el pelegrinatge de Carlemany a Jerusalem,⁸⁹ que havia anat quallant fins a esdevenir un text produït per a aquest monestir durant la segona meitat del segle XI.⁹⁰ Per aquest motiu, caldria qüestionar-se si la *Descriptio* de Saint-Denis —una «acta de constitució» de la idea del pelegrinatge armat— hauria impulsat l'autor anònim francès del Pseudo-Turpí a excedir-se, atès que el pelegrinatge de Carlemany cap a Santiago hauria conduït no només a la troballa i la *translatio* de relíquies, sinó també a la ferma fundació d'una seu apostòlica. En qualsevol cas, el Pseudo-Turpí sembla una barreja de la importació cultural francesa i les tradicions locals nord-hispàniques. És a l'inici de la presa d'influència llatina d'àmbit francès sobre la propaganda hispànica de les croades a principis del segle XII.

La imatge limitada, centrada en Santiago, del primer pelegrí jacobeu que acabem de descriure, és envoltada en el text del Pseudo-Turpí d'una imatge de l'apòstol dels gentils més àmplia, ara despresa de Santiago.⁹¹ El concepte polític del sobirà com a apòstol d'un poble no té encara cap rellevància en la imatge sobre Carlemany d'Eginard: en aquesta biografia del governant, gai-

89. *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit*, ed. per RAUSCHEN; ed. per DEUTZ i DEUTZ. Un fragment de text no publicat per Rauschen (*ibid.*: 123) fou editat per NOTHOMB.

90. GROSSE 2001; DEUTZ i DEUTZ 2002: 36-37; GROSSE 2002: 42-54 (tots amb una datació del text dels anys 1053-1054); GABRIELE 2011: 51-60; LATOWSKY 2013: 74-98 (tots dos amb una datació del text de ca. 1080). La comparació detallada d'ambdós textos de Carlemany continua essent un desideratum que, malauradament, no ens pertoca aquí de resoldre.

91. «Ut enim Dominus noster Ihesus Christus una cum duodecim apostolis et discipulis suis mundum adquisivit, sic Karolus rex Galliorum et imperator Romanorum cum his pugnantibus Yspaniam adquisivit ad decus nominis Dei», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 11, ed. per HÄMEL: 54 l. 466-470.

rebé tots els aspectes religiosos de la vida de Carlemany —els contactes amb els papes i les visites a Roma,⁹² així com la preocupació per les esglésies de l'imperi, especialment la basílica d'Aquisgrà⁹³— tenen sovint un caràcter personal, gairebé privat. El Carlemany d'Eginard no és el guerrer de Déu, que contribueix a la victòria de la fe cristiana amb la violència de les armes o de la política eclesiàstica sota la protecció de Déu, dels àngels i dels sants. Fins i tot la protecció dels llocs sants a Jerusalem és transmesa a Carlemany per Harun ar-Raixid, més per amistat que no pas per raons polítiques.⁹⁴

Mentre que, d'una banda, Eginard vol esborrar qualsevol reminiscència d'una dimensió de política eclesiàstica o fins i tot papal en les accions religioses del governador franc —per a demostrar que la sobirania de Carlemany no era pas una institució espiritualitzada, com el poder imperial excessivament espiritual de Lluís el Pietós, i que l'atenció de Carlemany per l'Església i els seus creients provenia no tant de l'obligació del seu mandat, sinó més aviat d'una religiositat personal—, de l'altra el Pseudo-Turpí desplega tota una gamma d'accions sobiranes comparables amb les d'un apòstol. Carlemany és benigne amb els sarraïns disposats a ser batejats, però dur amb els obstinats.⁹⁵ Visita la tomba de sant Jaume i li agraeix la seva ajuda.⁹⁶ Fa refermar els deslleials en la fe mitjançant un nou bateig, fa batejar els neoconvertos i fa decapitar o empresonar els deslleials.⁹⁷ Destruïx imatges dels ídols⁹⁸ i construeix esglésies i monestirs.⁹⁹ Després de la seva expedició militar novament reeixida, col·loca bisbes i sacerdots a les ciutats.¹⁰⁰ La imatge d'apòstol dels gentils pren un significat central, especialment gràcies a la descripció d'una disputa intel·lectual entre Carlemany i el sarraí Aigoland en el capítol 12:¹⁰¹ el Carlemany sense paraules d'Eginard s'ha convertit en un disputant intel·lectual.

92. *Ibid.* cap. 10: *ibid.*: 13 l. 23 - 14 l. 2; cap. 19: *ibid.*: 24 l. 14-17; cap. 23: *ibid.*: 28 l. 9-12 i cap. 27: *ibid.*: 32 l. 3-15.

93. *Ibid.* cap. 17: *ibid.*: 20 l. 13-16; cap. 26: *ibid.*: 30 l. 25 - 31 l. 13; cap. 31: *ibid.*: 35 l. 19-22.

94. *Ibid.* cap. 16: *ibid.*: 19 l. 11-26.

95. *Ibid.* cap. 2: *ibid.*: 43 l. 92-94 i 108-113; cap. 19: *ibid.*: 69 l. 959-961.

96. *Ibid.* cap. 2: *ibid.*: 43 l. 105-108.

97. Com en la n. 95.

98. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 4: *ibid.*: 45 l. 176-177.

99. *Ibid.* cap. 5: *ibid.*: 46 l. 199-215.

100. *Ibid.* cap. 19: *ibid.*: 69 l. 961-962.

101. Veg. la descripció paral·lela de la disputa entre Ferracut i Rotllan sobre la fe cristiana i la Trinitat com a problema per als musulmans en el cap. 17: *ibid.*: 63 l. 764 - 64 l. 779

Tanmateix, en realitat la disputa és una conversa religiosa i, amb això, és l'altra cara de la moneda de la lluita contra els gentils, que normalment es duu a terme amb l'espasa. Els papers són clarament distribuïts i es pot preveure el brillant final de la conversa per part del rei franc. Al mateix temps, Carlemany s'asseu al tribunal, per dir-ho d'alguna manera,¹⁰² i és justament el camí del pelegrinatge cap a Santiago de Compostel·la allò que divideix els dos exèrcits enemics.¹⁰³ El desencadenant de la conversa és la pregunta de Carlemany sobre el motiu d'Aigoland per haver pres el seu país de manera fraudulenta.¹⁰⁴ A l'estil típicament oriental, Aigoland dubta, fent referència a l'ascendència de Carlemany, dels seus drets de propietat territorial.¹⁰⁵ La legitimació per a l'actuació, Carlemany l'obté a través de Crist, el creador del cel i de la terra, que ha situat el poble cristià per sobre de tots els altres i, així doncs, també per sobre del poble sarraí, d'on sorgeix la tasca missionera.¹⁰⁶ Sospesar els arguments de la fe de l'altre no condueix a res. Per això s'ha de prendre la resolució en un duel com a decisió divina: qui guanya, té la millor fe i condueix el vençut al bateig. S'arriba a una successió de lluites amb un nombre de participants que va augmentant (vint, quaranta, cent, dos-cents i mil), tot i que la part cristiana sempre guanya.¹⁰⁷ Després d'aquest desenllaç, Aigoland accepta que el cristianisme és millor i decideix el bateig per a si mateix i per al seu poble.

La novetat respecte a la coneguda imatge sobre Carlemany d'Eginard, que s'adopta i se segueix desenvolupant de manera prudent,¹⁰⁸ la conformen

i la inserció posterior més explícita a *ibid.*: 64 l. 781 - 66 l. 859. Més informació en el capítol 7.

102. «ante Karoli tribunal», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 12, ed. per HÄMEL: 55 l. 496.

103. «Via iacobitana dividebat utrumque exercitum», *ibid.*: l. 499-500.

104. *Ibid.*: l. 501-502.

105. *Ibid.*: 56 l. 512-514.

106. *Ibid.*: l. 514-519.

107. Cal destacar-ne la interpretació moralitzant dels cent guerrers cristians «positius», i. e. victoriosos, i els cent guerrers cristians «negatius», i. e. fugitius, *ibid.* cap. 12, *ibid.*: 57 l. 548-555. Veg. *ibid.* cap. 8, *ibid.*: 49 l. 306 - 50 l. 322.

108. En comparació amb el Carlemany d'Eginard, *Vita Karoli* cap. 25, ed. per HOLDER-EGGER: 30 l. 1-7, la competència lingüística del governant franc es veu reforçada pel seu domini de l'àrab, que suposadament hauria après en la seva joventut a Toledo: Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 12, ed. per HÄMEL: 56 l. 509-511. El Carlemany del

també altres característiques de Carlemany que s'exposen en el Pseudo-Turpí. Es tracta de les facetes del sobirà ideal del govern feudal altmedieval. El sobirà franc no és descrit només com a cavaller invencible,¹⁰⁹ sinó també com un diplomàtic previsor i experimentat i un líder militar astut.¹¹⁰ També és un

Pseudo-Turpí mostra també trets humans, perquè plora per la mort de Rotllan: *ibid.* cap. 25: *ibid.*: 83 l. 1386 - 84 l. 1406, talment com el Carlemany d'Eginard plora per la mort dels seus fills: Eginard, *Vita Karoli* cap. 19, ed. per HOLDER-EGGER: 24 l. 12-14. A més a més, com en el Carlemany d'Eginard, és mecenes d'Aquisgrà, *ibid.* cap. 30, ed. per HÄMEL: 89 l. 1569-1578: hi canalitza els manantians d'aigües calentes i fredes (Eginard, *Vita Karoli* cap. 22, ed. per HOLDER-EGGER: 27 l. 13-21), hi decora la basílica de Santa Maria amb or i plata, així com tots els ornaments eclesiàstics i les imatges de l'Antic i el Nou Testament (cap. 17, *ibid.*: 20 l. 14-16; cap. 26, *ibid.*: 30 l. 25 - 31 l. 13; cap. 31, *ibid.*: 35 l. 19-22) i, entre altres coses, es fa pintar el palau amb escenes de les campanyes hispàniques i les set arts liberals. Aquests últims són, per tant, descrits pel Pseudo-Turpí [...] cap. 31, ed. per HÄMEL: 90 l. 1579 - 92 l. 1663 sobre dos fulls inserits en el Còdex Calixtí a principis del segle XIII. Talment com en Eginard, *Vita Karoli* cap. 32, ed. per HOLDER-EGGER: 36 l. 3 - 37 l. 16, els signes preauspicien la mort propera de Carlemany, Pseudo-Turpí [...] cap. 32, ed. per HÄMEL: 93 l. 1706 - 94 l. 1721. No forma part del text original del Pseudo-Turpí el cap. 20, en el qual és probable que el cap. 22 d'Eginard (ed. per HOLDER-EGGER: 26 l. 19 - 27 l. 3) i els capítols següents 23, 24, 27, 24 i 25, hagin estat inspirats, quant a la descripció externa de Carlemany (ed. per HÄMEL: 72 l. 1028-1040) i a la seva vida privada (*ibid.*: 72 l. 1040-1041, 1041-1045 i 1051-1052).

109. Carlemany i Miló van col·locar-hi el rei africà pagà Aigoland, el qual aconseguí que les ciutats hispàniques cristianitzades per Carlemany entressin en poder seu en una nova campanya: Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 8, ed. per HOLDER-EGGER: 48 l. 260-268. A partir d'aquest moment, el text descriu un duel de cavallers entre el dirigent pagà i el dirigent cristià en llocs canviants (en ciutats sud-occidentals de França i septentrionals d'Hispania). Les batalles entre els sarraïns d'Aigoland i els homes de Carlemany, que es mantenen en igual força entre si, s'acaben gairebé exclusivament amb la mort dels gentils: *ibid.*: l. 269-278. El mateix Carlemany, després que el seu cavall fos occit, continua lluitant dempeus amb la seva espasa «Gaudiosa» i mata nombrosos sarraïns: *ibid.*: 49 l. 296-299; veg. també el cap. 10: *ibid.*: 52 l. 386-388 i el cap. 18: *ibid.*: 68 l. 933 - 69 l. 938. La batalla roman oberta, però Aigoland fugí a Lleó l'endemà, quan Carlemany rep reforços procedents d'Itàlia: *ibid.*: l. 299-303.

110. Disfressat de missatger, Carlemany va anar a trobar Aigoland, tot encaminant-se cap a Agen: n'espia la fortificació de la ciutat i la conquerí després d'un llarg setge: cap. 9, *ibid.*: 50 l. 341 - 51 l. 367. Però Aigoland ja havia fugit prèviament: *ibid.*: 51 l. 363-364; veg. cap. 10: *ibid.*: 52 l. 392-393 pel que fa a la Santonja. En la batalla contra les màscares fantasma d'Ebrahim i d'Almansor, Carlemany permet que es tapin els ulls i les orelles dels seus cavalls perquè no sentin por: cap. 18: *ibid.*: 68 l. 920-929.

sobirà de la justícia i de la pau,¹¹¹ un jutge recte i sever,¹¹² un terratinent¹¹³ i un patró de tots els estaments socials.¹¹⁴

Per acabar, passem a donar un cop d'ull a les antigues i noves qüestions de la investigació sobre el Pseudo-Turpí: la pregunta central de per què l'autor se serveix d'un pseudònim de Reims¹¹⁵ que es pot resseguir en les fonts i en-

111. Carlemany afranquí tots els esclaus a França i els seus descendents, també amb vista al pelegrinatge armat contra els gentils a Hispània: cap. 11, *ibid.*: 52 l. 402-408. Alliberà els presoners, feu caritat als pobres: cap. 32, *ibid.*: 93 l. 1698-1700, pacificà els malèvolos, retornà als dignataris el seu honor, organitzà tots els destres en les armes i els escuders militars, i es guanyà els caiguts de la seva gràcia de nou: cap. 11, *ibid.*: 52 l. 408 - 53 l. 414.

112. Carlemany descobreix la traïció de Ganeló a través d'un duel amb un substitut i l'esquartera en quatre parts: cap. 26, *ibid.*: 85 l. 1439-1453.

113. Arran del triomf sobre Ebrahim i Almansor, Carlemany divideix les regions i províncies d'Hispània: cap. 18, *ibid.*: 69 l. 946-954.

114. En general, cap. 13: *ibid.*: 57 l. 565 - 58 l. 600: abans del baptisme d'Aigoland, hi ha una conversa sobre els diversos estaments socials que mengem a la taula de Carlemany: soldats, monjos, canonges, clergues i altres. Carlemany explica a Aigoland l'ordre social. Els tretze pobres mal vestits que s'asseuen a terra sense taula parada, reben menys menjar i beure i simbolitzen els apòstols, són per a Aigoland la raó per rebutjar el baptisme, perquè la religió que no auxilia els pobres cal que sigui falsa. Com a conseqüència, Carlemany tindrà tots els pobres del seu exèrcit vestits i alimentats amb cura.

115. L'(arque)bisbe de Reims, Tilpin, apareix esmentat en les fonts següents: l'única font contemporània i forana de Reims és 1) la del concili romà del 769, en el qual Tilpin va participar: *Concilium romanum*, a. 769, ed. per WERMINGHOFF: 75 l. 13 (i 80 l. 11-12). Gairebé totes les altres fonts proporcionen fragments d'una imatge sobre Tilpin reconstruïda per Hincmar de Reims i la literatura de Reims que es deriva d'aquest. Com a model d'interpretació per a la seva època, Tilpin s'estilitza com a reparador de l'expropiació de Carles Martell i com a primer bisbe del segle VIII amb nova capacitat d'actuació. 2) En la carta, datable com a molt aviat a mitjan segle IX (852), falsificada o interpolada, del papa Adrià I a Tilpin (JE, núm. 2411; Pseudo-Adrià I, *Epistola*, ed. per LESNE: 349-351) —carta que fou integrada parcialment en el cap. 14 de la *Vita Rigoberti episcopi Remensis* pels volts del 888, ed. per LEVISON: 71 l. 1-13; Tilpin 70 l. 31, i passà a través d'aquesta biografia en la *Historia Remensis ecclesiae* II 13, de Flooard, del 948-954, ed. per STRATMANN: 162 l. 26 - 163 l. 10; Tilpin *ibid.*: 162 l. 24—, s'hi registra el visticap papal definitiu per a Tilpin quant als privilegis institucionals de la província eclesialstica i del metropolità de Reims. Altres fragments d'aquesta carta papal, transmesos per compte propi, es poden trobar *ibid.* II 16, *ibid.*: 167 l. 14-22 (Tilpin *ibid.*: l. 13) i II 17, *ibid.*: 168 l. 5-10 (Tilpin *ibid.*: l. 6) així com *ibid.*: 168 l. 12 - 169 l. 35. 3) L'*Opusculum LV capitulorum adversus Hincmarum Laudunensem* 16 de Hincmar, del 870, hi fa referència: «Sed et Adrianus papa Thilpino predecessori nostro talia suae auctoritatis privilegia et sibi commissę ecclesię dedit, sicut scripta, quae habemus, demonstrant», ed. per SCHIEFFER: 196 l. 28-29. 4) Hincmar

via la seva carta dedicatòria a Leoprand, el suposat degà de la col·legiata de la Mare de Déu d'Aquisgrà, encara no s'ha respost de manera concloent. Atès que es tracta d'un text sobre Carlemany, el seu enviament fingit a Aquisgrà, l'indret de sepulcre i de memòria de Carlemany, és obvi. El pseudònim del bisbe de Reims, que va viure realment durant la segona meitat del segle VIII, reforça els esforços d'autenticació de l'autor anònim, que es designa com a «sedulus Karoli magni imperatoris in Yspania consocius»¹¹⁶ i que hauria vist els fets miraculosos i la campanya triomfal de Carlemany a la Hispània sarraina amb els seus ulls: «quae propriis oculis intuitus sum».¹¹⁷ Tanmateix, l'autor anònim del segle XII ja no havia de proporcionar la vinculació del testimoniatge ocular de Tilpí/Turpí amb la campanya hispànica de Carlemany i Rotllan. Com a acompanyant de Carlemany i Rotllan, l'arquebisbe

permet a Pipí el Breu, en la seva *Vita* (II) *S. Remigii episcopi Remensis* de ca. 878, de restaurar els béns eclesiàstics de Reims i nomenar bisbe Tilpin, ed. per KRUSCH: 252 l. 6-8. 5) El tractat *De villa Novilliaco* d'Hincmar, de probablement el mes de març/agost del 876, mostra que Tilpin havia mort l'any 23e després de la donació de Carloman (771?), ed. per HOLDER-EGGER: 1168 l. 1-2; ed. per MORDEK: 103 l. 14-15. 6) En l'epitafi en vers d'Hincmar sobre Tilpin, que es conserva en la *Historia Remensis ecclesiae* II 17 de Flodoard, s'hi subratlla (v. 3-4) que Tilpin va ser primerament monjo a Saint-Denis, Hincmar de Reims, *Carmina*, ed. per TRAUBE: 409-410 núm. IV; *Historia Remensis ecclesiae*, ed. per STRATMANN: 171 l. 16-25; veg. també *ibid.*: 168 l. 3. 7) La *Historia Remensis ecclesiae* II 17 de Flodoard afirma, a més a més, que Tilpin va tornar a adquirir els béns eclesiàstics: *ibid.*: 169 l. 36 - 170 l. 4 i 171 l. 12-13, establí a Saint-Remi monjos: *ibid.*: 170 l. 6-9, i els reis francs li confirmaren la immunitat de la seva església i li oferiren altres privilegis: *ibid.*: l. 9-15 i 171 l. 6-8, 170 l. 15-23, 170 l. 24 - 171 l. 3, 171 l. 8-11; veg. III 20: *ibid.*: 267 l. 5-11, i que va morir en el 47e any del seu episcopat: *ibid.*: 171 l. 13-14. A petició de Carlemany, s'hi diu que Tilpin hauria rebut el palli: II 17: *ibid.*: 168 l. 6-10; veg. també *ibid.*: 171 l. 4-6. 8) En el passatge II 18, s'hi declara que Wulfar era el successor de Tilpin: *ibid.*: 172 l. 2. 9) En la *Passio SS. Timothei et Apollinaris martyrum* I 4, en la redacció de Flodoard, s'hi afirma que Tilpin hi hauria fet l'*elevatio* de les relíquies d'aquests màrtirs: *ibid.*: 69 l. 31-32. 10) El manuscrit, probablement produït sota l'abadiat d'Odbert de Saint-Bertin (986-1007), amb els *Annals imperials* de Saint-Omer, avui Saint-Omer, Bibliothèque municipale, Ms. 706, té afegida la següent informació en l'informe anual del 789: «Hoc vero anno, ut computatum est, depositio fuit Tilpini episcopi III Non. Semptembr.», *Annales regni Francorum*, ed. per KURZE: 84 l. 25-26. Crida l'atenció que, entre aquestes fonts (suposadament) històriques, no n'hi hagi cap de contemporània, o dels s. IX-X, provinent de Saint-Denis sobre Tilpin, si bé aquest mateix monestir, al segle XI, pot presumir d'una font que Turpí ja ha esmentat diverses vegades en el context de la llegenda de Carlemany: com en la n. 118.

116. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 37 l. 9.

117. *Ibid.*: 38 l. 1.

de Reims, Tilpí/Turpí, ja havia estat introduït en la *Nota Emilianense* nord-hispànica de 1065-1075 i en la versió més antiga, en la qual aquesta es basa, de la coneguda *Chanson de Roland* del nord de França dels voltants de l'any 1100,¹¹⁸ fins i tot si ell havia mort amb la rereguarda franca a Roncesvalls, cosa que el Pseudo-Turpí ja no podia sostenir, puix que, en cas contrari, se n'hauria perdut el testimoni fictici.

L'autor igualment desconegut de la *Chanson de Roland* devia saber, pel seu coneixement de l'any 778, la coincidència d'edat entre Tilpí i Carlemany. Avui

118. 1) «episcopo domni torpini», *Nota Emilianense*, ed. per ALONSO Y FERNÁNDEZ DE LAS REDONDAS: 9. 2) *Chanson de Roland*, ed. per SHORT. Sense menció explícita de l'episodi de Roncesvalls, el Turpí llegendari també es detecta en els textos següents: 3) És esmentat tres vegades en la *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgranum detulerit*, escrita per a Saint-Denis durant la segona meitat del segle XI, ed. per RAUSCHEN: 108 l. 9 i 121 l. 24-25; ed. per NOTHOMB: 209 l. 2; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 342 l. 6-7 i 353 l. 15-16. 4) En un diploma de Carlemany falsificat pels volts del 1090 per a la comunitat de canonges de Sant Iriès (al sud de Llemotges), es posa en relació la fundació del monestir amb Pipí el Breu i el trasllat de l'emperador (!) Carlemany a Hispània. Turpí hi apareix anomenat entre els testimonis. La falsificació datada del 794 és una llegenda de fundació del monestir en forma de document. La seva font va ser un text relacionat amb la *Nota Emilianense: Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 356-357 núm. 251. 5) En una altra llegenda de la fundació de l'abadia benedictina de Sant Joan de Sòrda (al sud de Dacs) —situada al camí francès de sant Jaume—, inspirada probablement a través del Pseudo-Turpí (cap. 5, ed. per HÄMEL: 46 l. 212) i publicada en forma d'un diploma falsificat durant la primera meitat del s. XII, Turpí encara no hi és anomenat. Diu la llegenda que Carlemany va fundar el monestir per a adonar-se de la misericòrdia i la intercessió divina de sant Joan Baptista en la lluita que arribaria contra els sarraïns. A causa de l'esment de l'any 778, el falsificador també hauria hagut de conèixer una font històrica dels esdeveniments de Roncesvalls (com en la n. 88): *Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 314-315 núm. 230. 6) Un diploma de Carlemany, un xic posterior, suposadament del 800, adreçat a Saint-Jean-de-Sorde, pretén aportar proves que Carlemany i Turpí en consagraren personalment els altars de l'abadia i Carlemany enterrarà el caigut Turpí en aquest monestir, després d'haver retornat d'Hispània. Aquest últim missatge pressuposa el coneixement de la *Chanson de Roland*, que, a diferència del Pseudo-Turpí, relata la mort de l'arquebisbe de Reims abans de la mort de Carlemany: *ibid.*: 567-568. 7-10) Altres diplomes de Carlemany falsificats del segle XII són els privilegis de Saint-Denis dels anys 812 i 813: *ibid.*: 421-422 núm. 282 i 429-420 núm. 286, en què Turpí apareix en la llista de testimonis com a arquebisbe de Reims, llavors el de San Pietro al Monte Piciculi de l'any 802: *ibid.*: 384-385 núm. 264, en què l'«archipraesul» Turpí actua com a canceller, i, finalment, el de Saint-Remi, de l'any 813: *ibid.*: 425-426 núm. 284, l'únic document que utilitza l'antropònim històric de Reims «Tilpin» («Thilpinus»). Quant a les llegendes medievals de Carlemany al sud de França en general: veg. REMENSYDER 1995.

hi ha el consens generalitzat que el segon llibre del Pseudo-Turpí es basa en la *Chanson de Roland*, tant pel que fa al contingut com pel que fa a la concepció.¹¹⁹ Aquesta matèria de Rotllan és elaborada de nou per a la ja virulenta tradició jacobea a Santiago, de manera que els fets dramàtics de Roncesvalls s'incorporen a una biografia doble de Carlemany i Rotllan, l'objectiu de la qual és provar la justificació històrica del culte a sant Jaume a través del primer reconqueridor i pelegrí, Carlemany. La versió més antiga de la *Chanson de Roland* no conté cap tipus d'indicació sobre sant Jaume o el seu culte a Hispània, mentre que, ja a la mateixa època, l'*Annolied* n'esmenta el sant.¹²⁰ Encara més, Carlemany —potser animat per la biografia de Carlemany d'Eginard¹²¹— hi invoca sant Pere, quan es dirigeix a la batalla contra els gentils i quan s'assabenta de la mort de Rotllan.¹²² No serà fins a les versions més recents de la *Chanson de Roland* francesa i altres *chansons de geste* que sant Jaume, sota la influència del ja divulgat Pseudo-Turpí, ocupa el seu lloc. Per tant, l'autor anònim de la biografia doble de Carlemany i Rotllan és l'inventor de la veneració jacobea fictícia de Carlemany, que veu en el sant de Compostel·la el seu protector en la lluita contra els sarraïns. El detonant per a la conceptualització de la *Chanson de Roland* i altres *chansons de geste* del segle XI al servei de la idea de croada hispana podria haver estat la *Descriptio* de Saint-Denis. L'autor desconegut am-

119. La riquesa de motius (*Motivschatz*) de la *Chanson de Roland* ja estava estesa pels volts de mitjan segle XII. Wibald de Stablo, per exemple, és coneixedor que Rotllan va ser descrit pels cantors contemporanis com a fill de la germana de Carlemany; veg. la seva notícia que es dona en les anomenades glosses de Steinfeld, en el conegut passatge de Rotllan en la *Vita Karoli* cap. 9 d'Eginard: «De hoc nostri cantores multa in carminibus cantant · dicentes eum fuisse filium sororis karoli regis», ed. per HOLDER-EGGER: 12 l. 29-30 (segons Londres, British Library, Add. 21109, fol. 30v). No és prou clar de quin cant és la notícia, datada de principis del segle XI, present en el manuscrit París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5354, fol. 61va, en què al final de la *Vita Karoli* d'Eginard es relata: «Reliqua actuum eius gesta · seu et que in carminibus vulgo canuntur de eo · non hic · pleniter sunt descripta · sed require in vita quam alchuinus de eo scribit ; Explicit». Per a la famosa batalla de Hastings del 1066, el cronista anglès William de Malmesbury testifica ca. el 1125 que els normands van cantar una cançó de Rotllan: «Tunc cantilena Rollandi inchoata, ut martium viri exemplum pugnaturus accenderet, inclamatoque Dei auxilio prelium consertum bellatumque acriter, neutris in multam diei horam cedentibus», *Gesta regum Anglorum* III 242, 2, ed. per MYNORS (†) et al.: 454 l. 12-15.

120. «seinte Iacôbus in Hierusalem, / nû is her dar in Galícia bistén», *Annolied* 5 v. 11-12, ed. per NELLMANN: 10.

121. Eginard, *Vita Karoli* cap. 31 i 33, ed. per HOLDER-EGGER: 32 l. 3-6 i 10-15 i 40 l. 17-21.

122. *Chanson de Roland* v. 2998, ed. per SHORT: 202.

plia així la tradició de la trobada de la tomba de sant Jaume durant el regnat de Carlemany, que ja es testimonia a finals del segle XI a Santiago de Compostella. Per a proveir la seva font llatina d'una autenticitat addicional, l'arquebisbe de Reims, el paper de testimoni del qual destaca a través del marc literari al principi i al final del text, se serveix, com a testimoni ocular, no només de les escaramusses de Roncesvalls, sinó també del conjunt d'esdeveniments.

El desencadenant de la petició de Leoprand hauria estat que aquest no trobava les proeses de Carlemany a Hispània, tot i la seva difusió a la crònica reial de Saint-Denis: «Etenim magnalia divulgata, que rex in Yspania gessit, sancti Dionisii cronica regali, ut michi scripsistis, reperiri plenarie auctoritas vestra nequivit».¹²³ A quin text, però, es referia el Pseudo-Turpí amb «sancti Dionisii cronica regalis»? Per ventura estava pensant, malgrat tota la ficticitat, en una de les col·leccions més antigues de textos de Saint-Denis, com s'havia conservat en el manuscrit París, Bibliothèque Mazarine, Ms. 2013? En qualsevol cas, el coneixement d'una crònica reial a Saint-Denis revela l'enigmàtic autor com a home del segle XII, atès que fins avui no es coneix cap activitat historiogràfica a gran escala abans de l'abadiat de Suger.

Això podria ser un indicador que l'autor hauria buscat per al seu projecte fonts adients al nord de França o que, com a intel·lectual del nord de França, coneixia les fonts de la seva pàtria. Arribats aquí, cal preguntar-se a partir de quines fonts el Pseudo-Turpí hauria pogut obtenir informació sobre Leoprand i en quins indrets estaven a l'abast.

La situació fingida de la dedicatòria encaixa perfectament en l'autopercepció de la contemporània col·legiata de la Mare de Déu d'Aquisgrà, que agraiïa qualsevol nou text sobre Carlemany a causa dels seus esforços per a obtenir la canonització del sobirà al si de la pròpia església, que es poden testimoniar el 1165 i que van concloure a finals del mateix any; no és casual que el nou text hispànic de Carlemany trobi recepció en la mateixa biografia de Carlemany d'Aquisgrà, la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*.¹²⁴ La transferi-

123. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 38 l. 19-21.

124. Un índex de les circumstàncies de la recepció es troba en la forma, lleugerament alterada, de la carta de Leoprand, que va ser inclosa en el pròleg del llibre III de la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*: «In presentiarum igitur tercie huius distinctionis iniciium ab ea epistola assumemus, quam Tulpinum Remensem archiepiscopum Leobrando Aquisgranensi decano transmisisse in chronicis Francorum apud sanctum Dyonisium in Francia repperimus», ed. per RAUSCHEN: 67 l. 11-15; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 202 l. 18-21. Es deia encara, en

bilitat de la imatge polititzada de Carlemany als interessos del poder polític de Frederic I Barba-roja no va tenir la més mínima importància en la ràpida recepció del text hispànic de Carlemany. Potser hi havia també una raó de caràcter totalment pragmàtic, en aquesta prompta reacció literària precisament a Aquisgrà, indret de Carlemany.

Els clergues de la col·legiata de la Mare de Déu d'Aquisgrà, d'ençà de la publicació del text del Pseudo-Turpí, per ventura no havien de témer una situació de rivalitat amb Compostel·la, la qual, tot i no posseir cap relíquia de Carlemany, a través del nou text atribuïa el pelegrinatge jacobeu internacional a la iniciativa de Carlemany i l'estilitzava com a apòstol dels hispanos i màrtir en les croades contra els gentils, i amb això convertia la seu episcopal nord-occidental d'Hispania en un perillós rival per a la memòria actual de Carlemany? Al principi del text, el Pseudo-Turpí havia col·locat a propòsit l'esmentada visió de sant Jaume i hi havia descrit el camí d'estrelles, el qual —amb els dos pols externs entre Frísia i Galícia, Aquisgrà i Compostel·la— vinculava els suposats centres de veneració i de memòria de Carlemany, és a dir, els dos extrems que abasta l'imperi carolingi: «a mari usque ad mare». ¹²⁵ A més a més, en el prefaci del text es descrivia una relació d'intercanvi entre l'arquebisbe de Reims, Turpí, i el degà d'Aquisgrà, Leoprاند, l'objecte del qual —Carlemany— unia dos altres centres de memòria de Carlemany i, al mateix temps, pretenia emfatitzar la ignorància d'Aquisgrà respecte a les heròicitats hispàniques de Carlemany. Segons això, el Pseudo-Turpí era un text que relacionava entre si els centres més importants de la memòria altmedieval de Carlemany i així formulava la idea d'un imperi carolingi ampli, i representava també un paper històric fictici de Carlemany respecte a la fundació del culte gal·lec sobre la seva persona a Compostel·la, de manera que cal preguntar-se si no precisament per això la canonització del sobirà enterrat

la carta de Leoprاند del Pseudo-Turpí: «Etenim magnalia divulgata, que rex in Yspania gessit, sancti Dionisii cronica regali, ut michi scripsistis, repperiri plenarie auctoritas vestra nequivit», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 38 l. 19-21. No es troba pas cap identitat entre la «sancti Dionisii chronica regalis» i la «chronica Francorum apud Sanctum Dyonisium in Francia». L'autor de la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* probablement vol dir que ell ha dibuixat la seva versió del Pseudo-Turpí a partir de la cronística de Saint-Denis.

125. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. I, ed. per HÄMEL: 41 l. 42-43 i 42 l. 72.

a Aquisgrà hauria estat un intent de dret canònic irrevocable d'una superació insuperable de Compostella. Així doncs, la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* hauria de ser interpretada com un intent literari, mitjançant una vasta consideració, gairebé completa, de tots els textos sobre Carlemany aleshores disponibles des de la nova perspectiva de l'ideal contemporani de santedat d'un governant seglar, de presentar un «hipertext» sobre Carlemany. No és casual que l'autor d'Aquisgrà hagi escollit, de les fonts sobre Carlemany, intencionadament els aspectes adients per al seu text.¹²⁶ La *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* seria una resposta resumida, però al mateix temps focalitzadora, per a gairebé tots els textos sobre Carlemany disponibles al segle XII, però especialment seria una reacció al nou text hispànic sobre ell i una resposta que conformava, de fet, la conclusió de la formació de les biografies independents sobre Carlemany des del segle IX.

El sobirà franc com a apòstol d'un poble, aquí dels hispans i gallecs, encaixava molt bé amb les necessitats de les persones implicades en la canonització de Carlemany, atès que el culte recentment iniciat a Carlemany havia d'adoptar una funció política per a l'emperador de Staufen, Frederic I Barba-roja. L'apostolicitat del predecessor en el càrrec es va estendre festivament en el privilegi de Barba-roja del 8 de gener de 1166 per a la ciutat d'Aquisgrà,¹²⁷ però també en la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* per a la totalitat dels pobles pagans que havien estat convertits per ell.¹²⁸ A més a més, ja en la biografia

126. El resultat és també el desig no acomplert d'investigar la tècnica de selecció literària i la perspectiva de l'autor de la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* que s'hi pot veure. Per exemple, en la recepció de la *Descriptio* en la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, el text només es repren fins al trasllat de les relíquies de la Passió cap a Aquisgrà. El trasllat posterior a Saint-Denis en època de Carles el Calb hi ha estat omès.

127. «In fide quoque Christi dilatanda et in conversione gentis barbarice fortis athleta fuit et verus apostolus, sicut Saxonia et Fresonia atque Westphalia, Hispani quoque testantur et Wandali, quos ad fidem catholicam verbo convertit et gladio», *Diplomata Friderici I*, ed. per APPELT *et al.*: 432-434 núm. 502, 432 lín. 35-38.

128. Tot i que la recepció del Pseudo-Turpí (III 1-7) només té en compte els hispans, en el cap. III 1, ed. per RAUSCHEN: 68 l. 15-20; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 204 l. 24-29 (segons el cap. I, ed. per HÄMEL: 41 l. 39-45), hi apareixen mencionats els països sotmesos per Carlemany i portats al cristianisme. El capítol III 11, ed. per RAUSCHEN: 78-81; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 234-240, fins i tot és titulat «De venerabili apostolatu cari Deo Karoli magni», i s'hi mencionen els saxons, hispans, frisís, wends i molts altres pobles, ed. per RAUSCHEN: 78 l. 27 - 79 l. 1; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 234 l. 3-6, i Carlemany entrarà al Judici Final com a apòstol dels saxons i de nombroses altres terres, ed. per RAUSCHEN: 80 l. 26-32; ed. per DEUTZ i DEUTZ:

del Pseudo-Turpí, amb el motiu del martiri de Carlemany en la lluita hispànica contra els gentils,¹²⁹ s'adduïa un altre argument per a la seva canonització a Aquisgrà que després ha estat documentat de fet en el privilegi de Barba-roja.¹³⁰ I, finalment, el diploma falsificat de Carlemany D 286 per a Saint-Denis —base dels capítols 19 i 30 corresponents del Pseudo-Turpí—, que havia de convertir l'abadia del nord de París en el centre del regne de França i que, mitjançant el capítol 19 del Pseudo-Turpí, postulava el mateix per a Santiago de Compostel·la a Galícia, ha propiciat que l'indret de memòria de l'emperador carolingi més important s'elevi al rang de capital de l'imperi que ell va fundar,¹³¹ gràcies al diploma falsificat de Carlemany d'Aquisgrà D 295,¹³² inserit en el privilegi de Barba-roja d'Aquisgrà,¹³³ i gràcies a la biografia de Carlemany d'Aquisgrà.¹³⁴ A diferència de Saint-Denis i Santiago de Compostel·la, a Aquisgrà el mateix Carlemany era el sant, sobre qui se centrava la idea de capital de l'imperi:¹³⁵ aquest fet explica el motiu pel qual

238 l. 6-10. Veg. també el cap. III 16: «devotio tamen consecravit in confessorem, quem Saxo-num populus caractere fidei ipso auctore insignitus una cum aliis quampluribus apostolice dignitatis consortem praedicavit», ed. per RAUSCHEN: 89 l. 38 - 90 l. 2; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 262 l. 24-26.

129. Com en la n. 53.

130. «Licet etiam ipsius animam gladius non pertransierit, diversarum tamen passionum tribulatio et periculosa certamina et voluntas moriendi cotidiana pro convertendis incredulis eum martyrem fecit», *Diplomata Friderici I*, ed. per APPELT *et al.*: 432 l. 38-40. Una posició gairebé oposada a la del Pseudo-Turpí és la presa per la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* III 16: «Quem [sc. «Karolum»] etsi tortura penarum non efficit martirem», ed. per RAUSCHEN: 89 l. 37-38; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 262 l. 24.

131. *Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 442 l. 14-35 i 442 l. 39 - 443 l. 1; *Diplomata Aquisgranensis*, ed. per MEUTHEN: 114 l. 55 - 115 l. 81 i 114 l. 86-91, així com *Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, ed. per RAUSCHEN: 41 l. 24 - 42 l. 18 i 42 l. 23-28; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 122 l. 11 - 124 l. 13 i 124 l. 18-22.

132. *Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 441-443 núm. 295; *Diplomata Aquisgranensis*, ed. per MEUTHEN: 113-115 núm. 1.

133. *Diplomata Friderici I*, ed. per APPELT *et al.*: 433 núm. 502 l. 18.

134. Anomenada *Pragmatica sanctio*, el diploma falsificat de Carlemany hi és integrat (a partir de *Diplomata Karoli Magni*, ed. per MÜHLBACHER: 441 l. 44) en la *Vita Karoli Magni Aquisgranensis* I 16, ed. per RAUSCHEN: 41 l. 2 - 43 l. 21; ed. per DEUTZ i DEUTZ: 120 l. 7 - 126 l. 12.

135. «Lætetur igitur et exultet ineffabili gaudio Aquisgranum caput civitatum [...] quod [...] in capite coronæ positum [...] illo singulari et corporali gaudet patrono, qui christianæ fidei illustratione et legis, qua unusquisque vivere debeat, Romanum decorat imperium», *Diplomata Friderici I*, ed. per APPELT *et al.*: 433 núm. 502 l. 19-23.

la formulació de la idea de l'imperi estava en estreta correlació amb la cano-nització de Carlemany.

La imatge del governant present en el Pseudo-Turpí, que aquí es pot reco-nèixer com a polifacètica, apareix tant en el privilegi d'Aquisgrà de Barba-roja, com en la nova biografia de Carlemany d'Aquisgrà. Per això es pot afirmar amb bona raó que la fisonomia de Carlemany del Pseudo-Turpí, certament innovadora per la seva complexitat, ha contribuït d'una manera cabdal al des-entolupament de la figura del sobirà franc com a sant polític de l'imperi, que arriba al seu terme mitjançant la canonització del 1165.

6.6. APÈNDIX: UNA NOVA EDICIÓ DEL PREFACI DE GEOFFROI DE BREUIL EN EL PSEUDO-TURPÍ

Ja en un altre lloc he pogut referir-me a la necessitat de fer una nova edició del prefaci del prior de Visoas, Geoffroi de Breuil, a la seva edició del Pseudo-Turpí (BHL 1601), que ha estat transmesa pel manuscrit de la baixa edat mit-jana París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5452, fol. 115r/v (= P).¹³⁶ L'inici d'aquest prefaci ja havia estat publicat al segle XVII per A. Oihénart (= O)¹³⁷ i, a continuació, per P. Bayle (= B).¹³⁸ Les primeres edicions comple-tes, no exemptes d'errors, van ser realitzades per F. Arbellot l'any 1888 (= A)¹³⁹ i, sense tenir notícia d'aquesta edició, pels bol-landistes dos anys més tard (= I).¹⁴⁰ Sense esmentar aquestes edicions, C. Meredith-Jones publicava el prefaci l'any 1936 amb nombroses errades de lectura¹⁴¹ (= M).¹⁴² Finalment, en el lloc esmentat, jo mateix vaig publicar l'inici del prefaci a partir directam-ent del manuscrit.¹⁴³ A continuació copio el text complet, mantenint la gra-fia i la puntuació originals:

136. TISCHLER 2001a, 2: 1271 n. 1117.

137. Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per OIHÉNART.

138. Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per BAYLE. La primera i la segona edició del diccio-nari no les tenia a l'abast.

139. Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per ARBELLOT.

140. Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per *Catalogus codicum hagiographicorum*.

141. HÄMEL 1938: 251.

142. Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per MEREDITH-JONES.

143. Com en la n. 136.

(fol. 115r) Gaufredus¹ prior² vosiensis³ . sacro marcialis⁴ conventui et universo clerico⁵ lemovicensi⁶ . climatis gaudiis sempiternis prefrui . Egregios invicti regis⁷ karoli⁸ triumphos ac precelsi⁹ comitis¹⁰ rotolandi¹¹ predicandos¹² agones in hispania¹³ gestos¹⁴ nuper ad vos¹⁵ ex esperia¹⁶ delatos gratanter excepi et ingenti studio corrigens scribere feci . Maxime¹⁷ quia¹⁸ apud nos actenus¹⁹ ista latuerant²⁰ nisi que²¹ ioculatores²² in suis preferebant²³ cantilenis . Quia vero scriptura ipsa scriptorum²⁴ vicio²⁵ depravata²⁶ ac pene²⁷ deleta fuerat non sine magno studio decorando correxi non superflua addends . Sed²⁸ que²⁹ minus³⁰ erant necessaria subtrahens³¹ Ne³² quis me putet reprehendere³³ inclite³⁴ laudis turpinum³⁵ qui se ipsa³⁶ scripsisse fatetur ego³⁷ tanti pontificis³⁸ oratibus³⁹ mihi⁴⁰ a iudice⁴¹ pio dari veniam opto⁴² . Hic et enim⁴³ gedeonis⁴⁴ gladio usus est in principis milicia⁴⁵ qui gladium non perhibuit⁴⁶ domini⁴⁷ a peccatoris⁴⁸ sanguine⁴⁹ vel <ad>⁵⁰ resectanda⁵¹ vicia⁵² . Miror tantum plurimum quod⁵³ in eisdem⁵⁴ gestis mencio⁵⁵ fit⁵⁶ de urbe que⁵⁷ dicta⁵⁸ est acquitania⁵⁹ presertim⁶⁰ cum⁶¹ in actibus doctoris acquitanorum⁶² marcialis⁶³ vel temporum⁶⁴ annalibus nusquam reperiatur . In vita perinde⁶⁵ sanctorum (fol. 115v) iusti⁶⁶ ac valerici⁶⁷ . elegii⁶⁸ atque pardulphi⁶⁹ qui non procul ab illa orti⁷⁰ vel conversati fuere⁷¹ prorsus de⁷² ipsius nomine recitetur⁷³ . Verumptamen⁷⁴ dum ergo⁷⁵ iussu⁷⁶ egregii abatis⁷⁷ petri⁷⁸ cui dominus⁷⁹ yzembertus⁸⁰ successit subterraneae⁸¹ degerem⁸² a multis multa de hac urbe narrare audivi locum eciam civitatis olim famosissime⁸³ prope briderium⁸⁴ et escopiac⁸⁵ que⁸⁶ duo castra unus pene⁸⁷ continet locus⁸⁸ ad ortum solis versus ecclesiam sancti⁸⁹ petri⁹⁰ de nave⁹¹ que⁹² subterraneis⁹³ preposito⁹⁴ noscitur obedire⁹⁵ argenti auri plumbi ac ferri portiuncule⁹⁶ quedam⁹⁷ a pastoribus⁹⁸ aliquociens⁹⁹ ibi reperte¹⁰⁰ sunt . Buxei¹⁰¹ generis arbusta olim¹⁰² locus retinet multa in cuius¹⁰³ virgula¹⁰⁴ quondam¹⁰⁵ anulus¹⁰⁶ fulvii¹⁰⁷ metalli reperitur¹⁰⁸ narratur lapides¹⁰⁹ eciam¹¹⁰ illic reperiebantur qui igne decocti in calcem vertuntur cuius¹¹¹ genus lapidis de longe illic fuisse delatum ipsa asperitas loci testatur . Verumptamen¹¹² acquitanie¹¹³ tantum¹¹⁴ urbis ac provincie¹¹⁵ utrum rex ille de quo mencio¹¹⁶ fit in vita beati leonardi¹¹⁷ extiteret¹¹⁸ nescitur . Fieri tantum¹¹⁹ potuit ut rex et urbis¹²⁰ esset et tocius¹²¹ provincie¹²² sicut¹²³ richardus¹²⁴ comes pictavensis¹²⁵ dux est lemovicensis¹²⁶ . ac tocius¹²⁷ gasconie¹²⁸ vel acquitanie¹²⁹ huius¹³⁰ itaque civitatis ducis engelerii¹³¹ originem actus¹³² finemque ac urbis desolationem subsequens pagina breviter declarabit . Scribantur ergo hec¹³³ in generatione¹³⁴ altera¹³⁵ et populus qui creabitur¹³⁶ laudabit dominum¹³⁷ .

¹ Gaufridus M ² Prior O B ³ Vosiensis O B I ⁴ Marcialis O B A. Martialis M ⁵ Clero O B ⁶ Lemovicini O B. Lem[ovicini] A. Lemovicensis I ⁷ invicti regis P. Regis O B. regis om. A ⁸ Caroli O B A. Karoli I M ⁹ praecelsi O B I M ¹⁰ Comitis O B ¹¹ Rotholandi O B. Rotolandi A I M ¹² praedicandos O B I M ¹³ Hispania O B. Hispania I. Hispania A M ¹⁴ gestis P I M ¹⁵ nos O A ¹⁶ Esperia O B. Hesp[er]ia A. Hesperia I ¹⁷ maxime O B. maxime A I M ¹⁸ quod O B ¹⁹ hactenus A I ²⁰ ista latuerant hactenus O B ²¹ nisi quae O B M.

ubique *marg. nisi quae ?* I ²² jocolatores B A I ²³ proferebant I. praeferebant O B M ²⁴ Scriptorum O B ²⁵ vitio O B A I ²⁶ *ita* O B A I M. deprivata P ²⁷ paene I ²⁸ sed A M ²⁹ quae I M. sed nec que *coni.* PARIS 1865: 42 ³⁰ nimis M ³¹ non superflua subtrahens, sed quae necessaria aderant, addends O B ³² ne O B ³³ reprehende[re] A ³⁴ inclitae O B I ³⁵ Turpinum O B A I M ³⁶ infrascripta O B ³⁷. Ego O B I ³⁸ Pontificis O B ³⁹ orati[oni]bus A ⁴⁰ m[ihi] A ⁴¹ iudice B A I ⁴² *bucusque* O B ⁴³ et[enim] A. etenim I. et ei M ⁴⁴ Gedeonis A I M ⁴⁵ militia A ⁴⁶ prohibuit A I ⁴⁷ dum m[odo] A. Domini I M ⁴⁸ pec[cat]oris A. prioris M ⁴⁹ [abstineatur] *add.* A ⁵⁰ [ad] *add.* I ⁵¹ *ita* P. rescanda A I. resertanda M ⁵² vitia A I. [eo utatur] *add.* A ⁵³ Mirorum [...] quidem M. Miror tam[en] [...] quod A. Miror tamen [...] quod I ⁵⁴ ejusdem I ⁵⁵ mentio I ⁵⁶ fi[a]t A ⁵⁷ quae I M ⁵⁸ dicata M ⁵⁹ Aquitania A I M ⁶⁰ praesertim I M ⁶¹ quod A ⁶² Aquitanorum A I M ⁶³ Marcialis A I M ⁶⁴ temporis (*ms.* tempore) A ⁶⁵ proinde I ⁶⁶ Justi A I ⁶⁷ Valeria[e] I. Valerici A M ⁶⁸ Elegii A I M ⁶⁹ Parduphi A. Pardulphi I. Pandulphi M ⁷⁰ orte M ⁷¹ fue[re] A ⁷² te M ⁷³ reticetur I ⁷⁴ Verumtamen I. Derumptum M ⁷⁵ *ita* P M. ego A I ⁷⁶ jussu A I ⁷⁷ Albertis M ⁷⁸ Petri A I M ⁷⁹ dominus A ⁸⁰ Yzambertus A. Yzembertus I. Yrenibertus M ⁸¹ Subterranea A. subterranea M ⁸² *ita* A. de gentem P M ⁸³ *post corr.* P. famosissimae I M ⁸⁴ Briderium A I M ⁸⁵ Escopiac A I M ⁸⁶ qui A. quae I M ⁸⁷ paene I ⁸⁸ Locus A ⁸⁹ Sancti I. . Etiam [in territorio] sancti A ⁹⁰ Petri A I M ⁹¹ Nave A I M ⁹² quae I. qui A M ⁹³ *ita* M. Subt[erre]anensi A. sub stannensi *ante corr.* P. sub Stannensi I ⁹⁴ praeposito I M ⁹⁵ oboedire I ⁹⁶ porc[iunc]ule A. portundere P. portunderae I. portendere M ⁹⁷ q[uo]ndam A. quaedam I ⁹⁸ pastorale M ⁹⁹ aliquotiens I ¹⁰⁰ repertae I. reperire M ¹⁰¹ Hurci M ¹⁰² oli[m] A ¹⁰³ cuius A I ¹⁰⁴ ungula A ¹⁰⁵ quondam *om.* A ¹⁰⁶ an[n]ulus A ¹⁰⁷ fulvi A I ¹⁰⁸ [ut] *add.* I ¹⁰⁹ Lapides I ¹¹⁰ etiam I. . Narratur etiam [quod] lapides A ¹¹¹ cuius A I ¹¹² acquisio fit *add. et del.* P. Verumpt[ame]n A. Verumtamen I. Derumptum M ¹¹³ Aquitaniae A. Aquitaniae I M ¹¹⁴ tamen I M. tam A ¹¹⁵ provinciae I M ¹¹⁶ mentio A I ¹¹⁷ Leonardi A I M ¹¹⁸ extiterit I ¹¹⁹ tamen A I M ¹²⁰ urb[is] A ¹²¹ *post corr.* P. totius A I ¹²² provinciae M ¹²³. Sic A ¹²⁴ Richardus A M ¹²⁵ Pict[avie] A. Pictavensis I. putatus M ¹²⁶ Lem[ovice] A. Lemovicensis I. lemovicis M ¹²⁷ totius A I ¹²⁸ Gasconie A. Gasconiae I. Gasconicae M ¹²⁹ Aquitaniae A. Aquitaniae I M ¹³⁰. Hujus A. . Huius I ¹³¹ Engelerii A I M ¹³² act[us] A ¹³³ h[ec] A. haec I. hic M ¹³⁴ ingeneratore M ¹³⁵ in altera I ¹³⁶ cirabatur M ¹³⁷ Dominum A I M

7. *Respostes literàries en les trobades cristianoislàmiques a la península Ibèrica: el duel entre Pseudo-Turpí i Pere el Venerable*

7.1. FORMES LITERÀRIES DE DIÀLEG AMB ELS MUSULMANS AL SEGLE XII

Aquest capítol torna a reconsiderar les descripcions de trobades cristianoislàmiques en els textos medievals, aquest cop focalitzat en el context de la península Ibèrica. Ha estat elaborat arran d'un llarg projecte d'investigació i explica fins a quin punt, i en quines circumstàncies, els cristians s'havien preparat per a viure en pau o en conflicte amb l'islam, i quan i per què la pau o la disputa s'havien fet predominants en diferents èpoques.

La península Ibèrica durant els segles XII-XV, distinta geogràficament i política de la resta d'Europa, una regió de contactes, trobades, intercanvis i conflictes culturals i religiosos entre cristians i musulmans, constitueix un excel·lent model per a analitzar aquesta qüestió. El focus de debat d'aquest capítol se centrarà en dos textos llatins centrals produïts o situats dins de la cristiandat peninsular del segle XII: el text del Pseudo-Turpí, un relat fictici llatí sobre les campanyes de Carlemany a la península Ibèrica, i el *Contra sectam Saracenorum*, de Pere el Venerable, abat de Cluny (1122-1156), una refutació de les creences islàmiques. Hi examinaré les menes de comportament que es descriuen i es promouen en aquests textos, els quals mostren que els dos escriptors van proposar un diàleg entre ambdues fes com a mitjà per a derrotar la religió rival. No obstant això, el Pseudo-Turpí també va concebre l'ús de la força física com a últim recurs per a aconseguir aquest objectiu, mentre que Pere el Venerable considerarà obligatori l'ús de l'argument raonat. Amb tot, fou aquest model de comportament literari més agressiu representat pel Pseudo-Turpí el que circulà més àmpliament entre els públics medievals, mentre que l'obra de Pere el Venerable no es va difondre fora del cercle interior del monaquisme cluniacenc.

Aquests dos exemples de «comportament literari» tenen el seu origen en la cultura francoibèrica de la cristiandat llatina. Ambdós autors eren d'origen

francès i s'adreçaren a un públic específic de lectors ibèrics; tots dos són testimonis en un moment determinat de l'evolució, quant a la imatge cristiana de l'islam al segle XII —el canvi de l'islam entès com a paganisme envers la consideració com a heretgia—, que estava directament relacionat amb un canvi dramàtic d'estratègia en la confrontació amb l'islam. Fou en aquest moment quan, per primera vegada, alguns autors cristians llatins sospesaren seriosament el valor de l'ús de la força física amb relació a l'ús de la força intel·lectual envers els musulmans. La croada encara no s'havia convertit en una forma generalment acceptada i institucionalitzada de trobada física contra els sarraïns, i el diàleg encara no s'havia convertit en una forma establerta de trobada intel·lectual amb ells.

7.2. PSEUDO-TURPÍ: DE LA LLEGENDA DE CARLEMAN Y AL DIÀLEG FICTICI AMB ELS MUSULMANS

El text de l'anomenat Pseudo-Turpí, escrit com a molt aviat el 1127/1129, fou una de les llegendes llatines més famoses i reeixides de Carlemany i Rotllan.¹ El seu objectiu principal era promoure el pelegrinatge internacional a Santiago de Compostel·la i desenvolupar una identitat de croada cristiana antiislàmica entre els pelegrins i els canonges de Compostel·la.² L'obra del Pseudo-Turpí sorgí d'un cercle intel·lectual canònic. El seu context original de transmissió, en l'anomenat *Codex Calixtinus*, fou el capítol catedralici de Santiago de Compostel·la.³ La (fictícia) dedicatòria de l'obra és adreçada a Leoprand, el degà del capítol d'Aquisgrà.⁴ L'autor va preferir la «vita religiosa» canònica a la forma de vida benedictina,⁵ en confirmar-hi la prioritat

1. Quant al rerefons històric i teològic d'aquest text: veg. DANIEL 1975: 98-100; TISCHLER 2003. Veg. també HÄMEL 1953. Quant a la visió general de la tradició manuscrita que s'ofereix en DE MANDACH 1961: 364-398, cal que sigui presa de manera crítica, perquè hi ha una confusió entre manuscrits existents i reconstruïts, d'una banda, i versions manuscrites, de l'altra.

2. TISCHLER 2003: 4-5 amb n. 15-16.

3. DÍAZ Y DÍAZ 1988.

4. «Turpinus [...] Leoprande decano aquisgranensi salutem in Christo», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 37, l. 8-10; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 199, l. 2-3.

5. «Quos habitu atro vides, monachi et abbates illis sanciores sunt [...]. Quos habitu candido vides, kanonici regulares dicuntur, qui meliorum sanctorum sectam tenent», Pseudo-

cronològica de la catedral de Santiago de Compostel·la com a centre espiritual i polític d'un regne, per sobre de l'abadia benedictina de Saint-Denis.⁶ Finalment, les donacions (fictícies) més riques de Carlemany són per al capítol catedralici de Santiago de Compostel·la i per a la comunitat de canonges de Sant Romà de Blaia, el lloc funerari i commemoratiu de Rotllan i dels guerrers francs occits a Roncesvalls.⁷

La llegenda ens narra les campanyes militars a la península Ibèrica del Carlemany més victoriós i la derrota flagrant dels sarraïns d'al-Àndalus.⁸ Dins d'aquesta història curiosa i molt cavalleresca es troben dos capítols, el 12 i el 17, que descriuen directament l'enfrontament entre cristians i sarraïns, modelats en primer lloc com a duels d'armes, però també com a duels de paraules. A parer meu, aquestes dues escenes són les primeres representacions literàries de diàlegs interreligiosos (ficticis) entre cristians i musulmans a la Península.⁹ El primer és el diàleg entre Carlemany i Aigoland, el rei moro i capitost militar que reconquerí gran part de la Península després del retorn de Carlemany a França (cap. 12); Aigoland accepta ser batejat, però després es desdiu de la decisió en veure com de malament els cristians ser-

Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 13 («De pauperibus»), ed. per HÄMEL: 57, l. 577-580; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 209, l. 9-11.

6. Cap. 19 i 30, ed. per HÄMEL: 69-71 i 88-89; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 214-215 i 223.

7. Cap. 5 i 29, ed. per HÄMEL: 46, l. 201-205, 86, l. 1482 - 87, l. 1490 i 87, l. 1499-1517; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 203, l. 23-26, 222, l. 18-23 i 222, l. 29 - 223, l. 3.

8. «Qualiter imperator noster famosissimus Karolus magnus tellurem yspanicam et gallicianam a potestate Sarracenorum liberavit, mirorum gestorum apices eiusque laudanda super yspanicos Sarracenos trophea [...]. Hic vero Karolus postquam multis laboribus per multa climata orbis diversa regna [...] ceterasque regiones innumerasque urbes a mari usque ad mare, divinis subsidiis munitus, invincibili brachio potencie sue adquisivit et a Sarracenorum manibus abstulit, christianoque imperio subiugavit [...] ad expugnandas gentes perfidas Yspaniam ingressus est [...] sed hic Karolus magnus totam Yspaniam suis temporibus sibi subiugavit», Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* Prologus, ed. per HÄMEL: 37, l. 13 - 38, l. 16, 41, l. 39-45, 42, l. 81-82 i 45, l. 168-169; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 199, l. 5-7, 201, l. 8-13 i 38-39 i 203, l. 3-4.

9. Aquesta història sembla estar relacionada amb la conversa interreligiosa entre Bohemond de Tàrent, el seu capellà i el sarraí Firouz d'Antioquia, tal com va explicar el contemporani Robert el Monjo, *Historia Iherosolimitana* V 8-9, ed. per LE BAS: 796-798; ed. per KEMPF i BULL: 51-53, però la relació exacta roman encara per determinar: veg. DE REIFFENBERG 1838: CXCI.

veixen el seu Déu.¹⁰ Aleshores s'esdevé un segon duel de paraules entre el jove heroi cristià Rotllan i el gegant musulmà Ferracut, que és «de genere Goliath» (*i.e.*, de la raça de Goliat, cap. 17).¹¹

La comparació del Pseudo-Turpí de l'enfrontament interreligiós entre Rotllan i Ferracut amb la coneguda imatge de David i Goliat és una construcció literària encastada en la rica tradició antiga i medieval de l'exegesi cristiana del capítol 17 del Primer llibre de Samuel.¹² En la tradició llatina patristica i medieval, quant a tipologia i exegesi bíblica, d'ençà de, com a mínim, sant Agustí,¹³ el duel de David i Goliat, probablement el motiu més important de la iconografia davídica, és la millor prefiguració de la lluita victoriosa de Crist contra el diable.¹⁴ Però en la tradició eclesiàstica de l'antiguitat tardana és també un model clau per als primers màrtirs cristians que lluiten sense armes contra els seus enemics pagans. David, la prefiguració del Senyor, lluita sense espasa ni llança, ja que el Senyor és el salvador desarmat de la humanitat. En la imaginació i la iconografia de l'Església llatina, David també representa el guerrer valent i as-

10. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per HÄMEL: 55-57; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 208.

11. *Ibid.*, ed. per HÄMEL: 61-67; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 211-213. Quant a la citació, ed. per HÄMEL: 61, l. 693; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 211, l. 2. La versió extensa és ed. per HÄMEL: 64, l. 781 - 66, l. 859; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 212, l. 13 - 213, l. 14, una veritable explicació de la fe cristiana (ed. per HÄMEL: 63, l. 764-766; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 212, l. 2-4), absent en la recensió original, és transmesa en les famílies de manuscrits M i A: veg. DE MANDACH 1961: 95 i 290-293; HÄMEL 1965: 24 i 26. Quant a un primer cop d'ull al cap. 17: veg. DANIEL 1984: 206-209.

12. NITSCHKE 1998: 149-221 i 357-367, el qual, això no obstant, no menciona el Pseudo-Turpí.

13. Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, In *Psalmum XXXIII Sermo 1*, ed. per DEKKERS i FRAIPONT: 273-281, 276 § 4, l. 13-16; Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, In *Psalmum CXLIII, Sermo ad plebem*, *ibid.*: 2072-2087, 2072 § 1, l. 9-10 i 2074 § 2, l. 53-54: veg. LA BONNARDIERE 1956: 345. Quant a aquesta tradició tipològica en l'exegesi medieval de 1 Samuel: veg. SPICQ 1944: 36 i 45; BELLET 1949: 217-221; LAISTNER 1953; ITALIANI 1979; CANTELLI 1990, I: 291-372.

14. DANIELOU 1957: 599 i 601; WYSS 1968: 477, 480 i 485-487. Veg. Ambròs de Milà, *Expositio psalmi CXVIII, Litterae* 18 i 21, ed. per PETSCHENIG i ZELZER: 410 § 25 i 479 § 11, l. 2-5; Agustí, *Sermones de Vetere Testamento, Sermo XXXII*, ed. per LAMBOT: 400 § 5, l. 83-84, 401 § 7, l. 139 i 410 § 26, l. 454-455; Isidor de Sevilla, *Quaestiones in Vetus Testamentum, In Regum primum*, ed. per MIGNE: 391-410, 399, l. 32-34, 41-42 i 400, l. 19 i 29-33; Beda el Venerable, *In primam partem Samubelis libri IV III*. 17, ed. per HURST: 147, l. 422-425, 148, l. 464-466, 149, l. 505-506, etc.

tut.¹⁵ D'altra banda, Goliat, el filisteu, impressiona per la seva aparença agegantada i la seva armadura pesada. Desafia Israel a un duel decisiu. Però, contra totes les expectatives, el jove David el supera gràcies a la seva fona afuada, que dispara a l'única part vulnerable del cos (1 Sa 17, 49-51). Igual que Goliat, el gegant Ferracut mor per mitjà de la seva pròpia arma: «et misit manum suam ad mucronem eius, et punxit eius parumper umbilicum, et evasit ab eo» – «i dirigí la seva mà envers el seu punyal i li perforà el melic i va escapolir-se'n».¹⁶ Aquesta imatge es dibuixa clarament a partir d'escrits patristics llatins, els quals comparen la destrucció de Goliat per part de David amb la derrota del diable per part de Crist en la creu i amb la derrota cristiana d'heretges per part d'autoritats com ara Ambròs,¹⁷ Agustí d'Hipona,¹⁸ Gregori el Gran¹⁹ i Beda.²⁰ La comparació de Goliat amb els musulmans va continuar sent utilitzada per escriptors

15. DANIELOU 1957: 596-603.

16. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per HÄMEL: 67, l. 873-875; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA 213, l. 23-24.

17. «Sicut David abstulit Goliae gladium et ipsius gladio caput eius exsecuit, sic verus David, humilis atque mansuetus dominus Iesus, intellegibilis Goliae caput armis ipsius amputavit»: Ambròs de Milà, *Expositio psalmi cxviii*, *Littera* 21, ed. per PETSCHENIG i ZELZER: 479 § 11, l. 2-5.

18. «Et hoc fecit noster David, deiecit diabolium de suis; quando autem credunt magni eius, quos ille in manu habebat, et de quibus ceteras animas trucidabat, convertunt linguas suas contra diabolium; et sic Goliae de gladio suo caput inciditur», Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, *In Psalmum CXLIII, Sermo ad plebem*, ed. per DEKKERS i FRAIPONT: 2074 § 2, l. 53-57; veg. també Claudi de Torí, *XXX Quaestiones super libros Regum*, ed. per MIGNE: 672, l. 9-14; *id.*, *Commentarii in libros Regum*, ed. per MIGNE: 1069, l. 58-64; Raban Maur, *Commentaria in libros IV Regum* I 17, ed. per MIGNE: 53, l. 23-27; Angelomus de Luxeuil, *Enarrationes in libros Regum* I 17, ed. per MIGNE: 313, l. 10-15.

19. «Nam cum superbientes haereticos, et sacrae scripturae sententias deferentes, eisdem verbis atque sententiis quas proferunt vincimus, quasi elatum Goliath suo gladio detrunca-mus», Gregori el Gran, *Moralia in Iob* xviii 16, ed. per ADRIAEN: 900, l. 27 - 901, l. 29; veg. també Claudi de Torí, *XXX Quaestiones super libros Regum*, ed. per MIGNE: 672, lín. 28-31; Claudi de Torí, *Commentarii in libros Regum*, ed. per MIGNE: 1069, l. 79 - 1070, l. 3; Raban Maur, *Commentaria in libros IV Regum* I 17, ed. per MIGNE: 53, l. 41-44; Angelomus de Luxeuil, *Enarrationes in libros Regum* I 17, ed. per MIGNE: 313, l. 36-39.

20. «Sed et nos cum hereticorum vesaniae disputando occurrentes non aliis quam his quae ipsi ad nos seducendos proposuerant vel argumentationum probamentis vel testimoniis scripturarum convincimus eos <fabricatores mendacii et cultores> esse perversorum dogmatum gigantis profecto proterviam suo ense deicimus», Beda el Venerable, *In primam partem Samubelis libri IV* III 17, ed. per HURST: 161, l. 1036-1041.

cristians: el 1300, Riccoldo de Monte Croce en *Contra legem Sarracenorum* va comparar el convenciment del musulmà amb la seva pròpia arma, és a dir, l'Alcorà per a convèncer Goliat, amb la seva pròpia espasa.²¹ Aquesta és la imatge de la victòria del suposadament feble sobre l'aparentment invencible. Per tant, l'estatura de Goliat simbolitza l'arrogància dels heretges, que seran vençuts pels creients ortodoxos.²² A més a més, Rotllan, el nou David, preservarà Hispània del domini estranger i pagà.

Aquest motiu bíblic va equiparar-se perfectament amb la percepció cristiana ibèrica contemporània de l'islam andalusí, ja que era un símbol d'esperança i d'èxit,²³ i avui ens permet d'avaluar la relació entre el diàleg argumentatiu i la força física en la confrontació entre cristians i musulmans, ja que legitima l'ús de la força com a *ultima ratio*, últim recurs. En aquest sentit, doncs, no és estrany que aquesta narrativa simbòlica trobi representació arquitectònica en el famós palau romànic d'Estella.²⁴ El mode de comportament literari del Pseudo-Turpí s'adapta perfectament a algunes tradicions de cròniques anteriors i contemporànies de la península Ibèrica d'entre els segles x i xii, en què el conflicte entre cristians i musulmans es presenta com una guerra santa.²⁵ Els reis cristians es comparen amb els seus avantpassats a l'Antic Testament i la història del cristianisme ibèric passa a formar part, així, de la història de la providència divina, que planifica i du a terme la salvació de la humanitat.²⁶

21. Cap. 2: «Sed quia ipsi Saraceni iam negarent tam miracula apostolorum quam dicta ipsorum pro eo quod sunt contraria Alchorano, insistendum est ad confutationem tam perfide legis, et ostendendum quod non sit lex Dei, et quod Saraceni tenentur recipere auctoritatem Evangelii et veteris Testamenti. Hoc autem ostendere possumus per ipsum Alchoranum, ut Goliath proprio gladio iuguletur», Ricoldus de Montecrucis, *Contra legem Sarracenorum*, ed. per MÉRIGOUX: 70, l. 61-66.

22. Aquests dos aspectes, l'arrogància i la derrota amb la seva pròpia arma, es troben problematitzats en la controvèrsia entre Lanfranc de Bec i Berenguer de Tours al segle xi: veg. GIBSON 1978: 86. Bernat de Claravall equipara Abelard com un nou Goliat i Arnald de Brescia com el seu escuder: veg. la seva *Epistola* 189 adreçada al papa Innocenci II, Bernat de Claravall, *Epistolae*, ed. per LECLERCQ *et al.*: 12-16, 14, l. 1-14.

23. DANIEL 1975: 100: «In the last resort this is a clerical fantasy of victory [...]. The days when men would rack their brains to understand why God should allow victory to the Muslims in the East [...] were yet to come».

24. LACARRA DE MIGUEL 1934: 330-332.

25. LINEHAN 1993.

26. Segons el parer de RAMÍREZ DEL RÍO 2003: 150, la descripció contemporània dels musulmans, designats amb el terme «moabiti», és l'expressió de la legitimació literària de la guer-

L'assoliment de l'autor en aquests dos capítols es pot resumir en tres punts. Va adaptar l'exegesi tradicional patristica o medieval al nou marc de la narrativa llegendària o hagiogràfica. El fet és que sembla que sigui el primer autor que utilitza la imatge autoritativa de David i Goliat com a argument bíblic per a explicar la relació entre cristians i musulmans, encara que tinguem alguns motius literaris antics en contextos francs i hispànics que utilitzin el duel entre l'emperador bizantí Heracli i un patrici i general persa el 627 per a demostrar una dimensió cristianopagana similar.²⁷ Va transposar la idea contemporània de duel en una nova esfera d'arguments verbals, saltant d'un enfocament en la falta jurídica o moral, a la inferioritat teològica de la religió errònia. El duel és entès aquí com una forma de judici teològic per ordalia: victòria i derrota són indicadors de la voluntat divina; el derrotat és culpable (fals), mentre que l'innocent (vertader) és ajudat per Déu.²⁸ Dit això, més tard, el canonista Huguccio (Hug de Pisa, † 1210) argumenta que el combat de David i Goliat no justifica legalment els duels: en paraules de John W. Baldwin, «their duel was permitted by special divine inspiration and, like the conduct of many Old Testament personages or more recent saints, their example should not set a precedent».²⁹

Malgrat l'escenari fictici o irreal del diàleg, la comunicació interreligiosa ficcionada, realitzada en el segon quart del segle XII, fou el primer pas cap a un veritable diàleg cristianoislàmic a la península Ibèrica. A més a més, aquest desplaçament virtual del duel d'armes (armes com a arguments; croades, guerra) al duel de paraules (arguments com a armes; diàleg) és un indicador d'un canvi de mentalitat en la confrontació cristianoislàmica a la península Ibèrica: per primera vegada se'ns presenta el possible ús de la raó i l'argumentació en lloc de la força física.

ra contra els descendents de Goliat, l'enemic d'Israel: per tant, els guerrers cristians són els successors legítims del poble escollit pel Déu de l'Antic Testament. Veg. també DÍAZ FERNÁNDEZ 2003: 172.

27. Fredegari, *Chronica* IV 64, ed. per KRUSCH: 152; ed. per WALLACE HADRILL: 52-53. Veg. «Sed Cosdro more Philistinorum auctior spurium quendam, tanquam alterum Goliam, educit in prelio. Territi omnes Eraclii bellatores pedem subtrahunt retro. Tunc Eraclius de Domini confidens auxilio super eum descedens uno hostem perimit iaculo», *Chronica muzarabica* cap. 3: ed. per MOMMSEN: 336 col. b, l. 7-13; ed. per GIL FERNÁNDEZ 1973: 17, l. 11-15; ed. per LÓPEZ PEREIRA: 26, l. 11-15; ed. per GIL FERNÁNDEZ 2018: 328, l. 35 - 329, l. 39.

28. Quant al tema del duel com a forma d'ordalia a l'edat mitjana: veg. NOTTARP 1956: 269-313; LANCZKOWSKI i STRATZ 1985: 101-102; BARTLETT 1986: 103-126.

29. BALDWIN 1961: 625.

L'estructura conceptual dels diàlegs del Pseudo-Turpí és clarament cristiana, però està situada a cavall de la confrontació física (que implica la negació de l'argumentació) i la confrontació oral (que significa la negació de la força física). L'aspecte cristià més important tant en el diàleg entre Carlemany i Aigoland com en l'esdevingut entre Rotllan i Ferracut és el domini general del punt de vista cristià: l'autor presenta només la fe cristiana com a veritable pel fet de posseir arguments convincents (continguts de fe), en contraposició a la suposada vanitat diabòlica de l'islam.

Per exemple, el diàleg entre Carlemany i Aigoland comença amb un argument per al domini cristià sobre tots els musulmans, perquè Crist, el Senyor, creador del cel i de la terra, seleccionà els seus seguidors per a regnar sobre tots els pobles, perquè és el Senyor de tots els pobles.³⁰ El soci cristià en el diàleg es converteix en el mestre del seu credo, de manera que el diàleg no és altra cosa que una preparació catecúmenica real i reeixida per al baptisme, un tema típic del gènere de les *chansons de geste*.³¹ Per tant, el musulmà és el prototip de catecúmen aspirant; el cristià, a través de respostes i explicacions, n'és el mestre, que desenvolupa el nucli de la fe cristiana a través dels tres temes principals del desacord religiós entre musulmans i cristians: Crist com a Fill de Déu, la Trinitat i l'encarnació. També són importants els aspectes de la crucifixió, la resurrecció i l'ascensió. En el diàleg entre Rotllan i Ferracut, el musulmà pregunta: «Quis est ille Christus in quem credis?» – «qui és aquest Crist en el qual creus?». I Rotllan respon: «Filius ... Dei patris, qui ex virgine nascitur, cruce patitur, sepulcro sepelitur, et ab inferis tercia die resuscitatur, et ad Dei patris dexteram super celos regreditur» – «el fill de Déu pare, que nasqué d'una verge, patí en la creu, fou sepultat en un sepulcre i ressuscità el tercer dia d'entre els morts i pujà al cel, a la dreta de Déu pare».³² És obvi que en aquest programa de diàleg, fins i tot als ulls dels musulmans ficticis, la conversió i el baptisme són possibles.

No obstant això, aquests diàlegs literaris també permeten conèixer de manera molt interessant una visió més realista de la confrontació interreligiosa

30. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 12, ed. per HÄMEL: 56, l. 514-518; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 208, l. 16-18.

31. Especialment al cap. 17, ed. per HÄMEL: 63, l. 762 - 66, l. 859; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 212, l. 1 - 213, l. 14; veg. MEREDITH-JONES 1963: 255-273.

32. Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi* cap. 17, ed. per HÄMEL: 63, l. 764-766; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 212, l. 2-4.

contemporània. El diàleg és la conseqüència de la naturalesa indecisa de la confrontació física, sense una clara victòria per a cap de les parts, i proporciona una altra forma d'afrontament davant el duel d'armes perenne com a nova forma de judici teològic per ordalia. En aquest diàleg interreligiós s'ofereix la possibilitat que la iniciativa pugui ser presa pels musulmans.³³ Tots dos capítols contenen alguns pressupòsits explícits per a una comunicació eficaç. Primer, ha de tenir lloc en la mateixa llengua (àrab o romanç).³⁴ A més a més, la versió revisada i més llarga del text suposa la igualtat d'armes racionals entre ambdós socis. S'espera que les dues parts utilitzin i acceptin l'argumentació per a convèncer.³⁵

Malgrat això, fins i tot si es convenç mitjançant arguments, els dos oponents hi són persuadits de buscar una decisió definitiva per mitjans físics. Aquest canvi de judici teològic per ordalia en l'ordalia judicial per duel és una recaiguda en el comportament cristià habitual envers l'islam. La posició apologètica cristiana és molt agressiva i destructiva, amb el propòsit final d'excloure l'«altre», musulmà pagà, de l'esfera de la creació de la identitat cristiana.³⁶ Aquesta posició i aquest to, propis de les cròniques de les croades primerenques i de la primera literatura èpica i popular, poden reflectir la ignorància de l'audiència cristiana a qui anaven adreçades aquestes literatures.³⁷

33. Així, també per Aigoland i Ferracut: veg. cap. 12 i 17, ed. per HÄMEL: 55, l. 558-559, 56, l. 511-514 i 63, l. 755-756; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 208, l. 13-16 i 48-49 i 211, l. 46.

34. *Ibid.*, ed. per HÄMEL: 55, l. 507-508 i 63, l. 754-755; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 208, l. 11 i 211, l. 45-46. Pel que fa a l'àrab, vegeu la llegenda de la joventut de Carlemany a Toledo, que és potser un reflex de la històrica estada d'Alfons VI en aquesta ciutat, però també un indicador del coneixement del paper d'aquest centre cultural de la Hispània central; igualment també és interessant la jerarquia de les llengües (àrab - romanç) reflectida en la jerarquia social dels socis de diàleg (àrab - reis; romanç - guerrers).

35. Veg. el paper del pensament analògic en la interpolació del cap. 17, ed. per HÄMEL: 64, l. 785-794 i 66, l. 853-859; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 212, l. 16-22 i 213, l. 10-14.

36. El paganisme hi és expressat, per exemple, per l'adoració musulmana de l'estàtua de Mahoma a Cadis en el cap. 4, ed. per HÄMEL: 45; ed. per HERBERS i SANTOS NOIA: 203. Sobre aquest capítol: veg. BASSET 1903.

37. TOLAN 1999; RAMÍREZ DEL RÍO 2003: 152. Veg. també COMFORT 1940; MEREDITH-JONES 1942; VERNET i GINÉS 1965-1966; EDMONDS 1971; BERCOVI-HUARD 1978; DE COMBARIEU 1981; BANCOURT 1982; BENNETT 1986; FILHOL 1995.

7.3. PERE EL VENERABLE: UN TRACTAT ESCOLÀSTIC DE FE
COM A DIÀLEG FICTICI AMB ELS MUSULMANS

Dins d'una sola generació es va produir un canvi fonamental en les actituds i els mètodes de confrontació intel·lectual amb l'islam. Aquest canvi estava relacionat amb un increment substancial del coneixement de la religió islàmica impulsat per la primera traducció llatina de l'Alcorà i d'altres tradicions importants sobre l'islam.³⁸ El context d'aquest canvi revolucionari envers una explicació més intel·lectual o fins i tot científica de l'islam i la refutació d'aquest s'ha de trobar en el viatge de Pere el Venerable, abat de Cluny, a la península Ibèrica el 1142 amb la finalitat de visitar allí les cases de la seva congregació.³⁹ En aquest any, Pere el Venerable va entrar en contacte amb traductors professionals de la literatura astronòmica àrab que treballaven a la vall de l'Ebre. L'abat va ser capaç de convèncer un grup de prolífics traductors —no pas sense un esforç i una inversió financera massius, «magno studio et impensis»⁴⁰ del valor del seu projecte de traduir l'Alcorà, així com altre material autèntic i llegendari sobre Mahoma i l'islam, reunit en l'anomenada *Collectio Toletana*. Robert de Ketton fou responsable de traduir l'Alcorà i la *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum*, Hermann de Dalmàcia fou el traductor del *Liber generationis Mabumet et nutritura eius* i la *Doctrina Mahomet*, mentre que un tal Mahoma, un musulmà desconegut, fou el supervisor de les

38. Aquesta traducció llatina de l'Alcorà abans només estava disponible en l'ed. de Theodor Bibliander: *Alchoran*, ed. per BIBLIANDER. Però vegeu ara l'estudi i l'edició crítica per MARTÍNEZ GÁZQUEZ i GONZÁLEZ MUÑOZ. Quant als textos llatins que s'hi adjunten i la refutació de l'islam de Pere el Venerable: *Summa totius haeresis Saracenorum*, ed. per KRITZECK; ed. per GLEI; *Epistola de translatione sua*, ed. per KRITZECK; ed. per GLEI; *Contra sectam Saracenorum*, ed. per KRITZECK; ed. per GLEI.

39. BISHKO 1956; VAN DEN EYNDE 1968: 95-100; BISHKO 1984; TORRELL i BOUTHILLIER 1986: 59-67.

40. «magno studio et impensis totam impiam sectam eiusque pessimi inventoris execrabilem vitam de Arabico in Latinum transferri ac denudatam ad nostrorum notitiam venire feci», Pere el Venerable, *Summa totius haeresis Saracenorum* § 18, ed. per KRITZECK: 210, l. 34 - 211, l. 1; ed. per GLEI: 20, l. 3-6; «multo pretio», Pere el Venerable, *Epistola de translatione sua* § 2, ed. per KRITZECK: 212, l. 29; ed. per GLEI: 24, l. 22; «tam prece quam pretio», Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum* Prologus, ed. per KRITZECK: 229, l. 8; ed. per GLEI: 54, l. 16-17.

traduccions, especialment la de l'Alcorà. Pere de Toledo feu la traducció de l'*Epistola Saraceni et Rescriptum Christiani*, l'anomenat *Pseudo-al Kindī*. El redactor de tota la col·lecció, el qual envià l'Alcorà traduït amb una carta de dedicació a Pere el Venerable el 1143, era el secretari de l'abat, Pere de Poitiers.

És interessant veure que aquest salt qualitatiu en les trobades entre cristians i musulmans es va fer en un entorn benedictí aparentment tradicional, no pas en els cercles clericals progressistes o en els cercles de canonges de les noves escoles intel·lectuals. Jo suggereixo que això fou degut a la situació crítica de la congregació cluniacenca en la cristiandat llatina de les dècades de 1130 i 1140. Se sap que un dels principals objectius de Pere el Venerable en aquest moment va ser la reforma interna a través dels seus *Statuta*, discutits en assemblees generals de l'«ecclesia Cluniacensis» entre els anys 1132 i 1146.⁴¹ Però el que menys es reconeix sovint és que Pere, al mateix temps, pretenia una reforma externa de Cluny, reclamant, com a territori intel·lectual seu, el vast camp de polèmiques contra tots els enemics imaginables del cristianisme. Als ulls de Dominique Iogna-Prat, aquesta lluita intel·lectual contra heretges, jueus i musulmans era un sol i ingent projecte eclesiològic.⁴² També deia que era, en primer lloc, un mitjà per a capgirar la posició defensiva en què Cluny havia estat empès pel dramàtic creixement en influència de Cîteaux sota Bernat de Claravall.⁴³

Certament, no hi va haver diferències fonamentals entre el Pseudo-Turpí i Pere el Venerable quant als objectius: si bé tots dos pretenien la destrucció de l'islam, això no obstant, hi va haver diferències considerables en la seva manera d'afrontar aquest fenomen religiós a les regions del Mediterrani. D'una banda, hi havia la manera més teòrica i literària del Pseudo-Turpí; de l'altra, la més pràctica de Pere el Venerable. El canvi fonamental que Pere va iniciar durant els segles posteriors d'apologètica cristiana antiislàmica va ser

41. Pere el Venerable, *Statuta*, ed. per CONSTABLE.

42. IOGNA-PRAT 1998: 324-359; TOLAN 1998. Pere escrigué el 1139-1140 el seu *Contra Petrobrusianos haereticos*, un tractat contra la secta de Pere de Bruis i els adherits al seu seguidor Enric de Lausanne: Pere el Venerable, *Contra Petrobrusianos haereticos*, ed. per FEARNES; finalitzà el seu *Adversus Iudaeorum inveteratam duritiem* entre 1143-1144 i 1146-1147: Pere el Venerable, *Adversus Iudaeorum inveteratam duritiem*, ed. per FRIEDMAN.

43. L'evidència de la meua opinió és la gran *Epistola* 111 de Pere, escrita entre la primavera i l'estiu del 1144, on es convida Bernat de Claravall a unir-se al projecte de reforma cluniacenc: Pere el Venerable, *Epistolae*, ed. per CONSTABLE: 274-299. Quant a una interpretació recent d'aquesta carta: veg. KNIGHT 2002: 101-153.

la traducció del llegat literari central de l'islam (l'Alcorà i les tradicions pseudoislàmiques de Mahoma) en l'àmbit llatí de coneixement patristic i medieval: tenia la intenció d'abolir els errors herètics de l'islam i el seu «pseudo-propheta», establint la veritat cristiana sobre aquesta nova base, a través de la raó i l'argumentació. Aquest enfocament innovador significà una millora perfecta de la comprensió medieval d'allò que la història de David i Goliat havia d'ensenyar als cristians sobre la destrucció de l'islam per mitjà de les seves pròpies armes.

Però l'abat de Cluny tenia els mateixos problemes de definició quant a l'islam i el seu profeta Mahoma (tant si aquest rival establert contra el cristianisme era entès com a heretgia o com a nova religió) com els seus avantpassats, els pares de l'Església, en haver-se d'enfrontar amb les heretgies i els moviments pagans de l'antiguitat. A parer de Pere el Venerable, els musulmans eren pitjors que els pagans, a causa de l'aiguabarreig d'aspectes jueus i cristians presents en la seva religió. L'escàndol va ser que aquesta heretgia extremament perillosa no havia rebut cap resposta cristiana fins a la seva època. Tal com va escriure al capítol 17 de la seva *Summa totius haeresis Saracenorum*:

Quia scilicet cum omnes sive antiquas sive modernas haereses usque ad nostra tempora respondendo confutaverit [sc. ecclesia], huic soli, quae super omnes alias tam in corporibus quam in animabus infinitam humani generis stragem dedit, non solum nihil respondit, sed nec quid tanta pestis esset aut unde processerit inquirere saltem vel tenuiter studuit⁴⁴

«Encara que fins a la nostra època [l'Església] hagi silenciada per refutació totes les heretgies, tant antigues com modernes, no només no ha respost res sobre aquesta única heretgia, la qual ha matat, sobre totes les altres, un nombre infinit de races humanes, en cos i ànima, sinó que ni tan sols ha estudiat de preguntar-se mínimament quina pot ser aquesta gran pesta o quin n'és l'origen».

De nou, ell escriu en el pròleg del *Contra sectam Saracenorum*: «Quae ergo nullam vel parvam haeresim intactam praeteriit, numquid hunc omnium errorum maximum errorem torpens vel muta Christiana lingua transibit?» – «pel fet, doncs, que la llengua llatina no hagi deixat mai intacta cap heretgia, ni la

44. Pere el Venerable, *Summa totius haeresis Saracenorum*, ed. per KRITZECK: 2 10, l. 26-31; ed. per GLEI: 20, l. 6-12.

més insignificant, per ventura, doncs, passarà ara per alt, inactiva i muda, aquest error, el més greu de tots els errors?».⁴⁵ Pere el Venerable, doncs, s'adonà del problema de la manca de coneixement, a causa de l'absència de competència lingüística: «Nam non erat qui responderet, quia non erat qui agnosceret» – «car no hi havia qui els respongués, perquè no hi havia qui els reconegués».⁴⁶

En aquest sentit, Pere el Venerable era un tradicionalista confiat de si mateix, que articulava la veu de l'ortodòxia davant l'heretgia. El veritable assoliment de Pere fou entendre que el seu intent de diàleg virtual amb els musulmans que llegissin el seu tractat apologetic en una versió traduïda a l'àrab havia de basar-se en un profund coneixement dels textos i les tradicions autèntics de l'islam. Talment com va escriure al pròleg del *Contra sectam Saracenorum*: «Poterit, inquam, quod scriptum fuerit in eorum linguam transferri, poterit Christiana veritas in litteras Arabicas vel quaslibet alias commutari, sicut potuit nefandus error ad Latinorum notitiam meo studio transmigrare» – «Podrà ser, dic, que el que vaig escriure sigui traduït en la seva llengua, podrà ser que la veritat cristiana sigui adaptada a les lletres àrabs o a qualsevol altra, talment com l'error abominable ha pogut transmigrar a la coneixença dels llatins, gràcies al meu afany».⁴⁷ A diferència d'altres enfocaments contemporanis —per exemple, el de Bernat de Claravall i el seu concepte més tradicional de predicar la croada contra els musulmans—,⁴⁸ el concepte intel·lectual elaborat per Pere el Venerable va significar un canvi dramàtic d'actitud envers l'islam.

D'igual importància pràctica va ser el concepte estratègic de Pere d'un doble enfocament en text i llengua per a la refutació de l'islam. Mentre que la *Summa totius haeresis Saracenorum*, escrita ca. el 1144, va ser una introducció fenomenològica breu de l'islam i el seu fundador, Mahoma, escrita amb un to molt polèmic per a l'audiència de monjos cluniacencs francesos i ibèrics,⁴⁹ així mateix, la refutació adequada de l'islam, *Contra sectam Saracenorum*,

45. Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum*, ed. per KRITZECK: 226, l. 25-28; ed. per GLEI: 46, l. 17-19.

46. *Ibid.*, ed. per KRITZECK: 229, l. 4; ed. per GLEI: 54, l. 11.

47. *Ibid.*, ed. per KRITZECK: 229, l. 27-30; ed. per GLEI: 56, l. 1-5.

48. NOTH 1966: 143-146, el qual, tanmateix, detecta alguns coneixements possibles sobre l'Alcorà (traduït) en la predicació de Bernat. Veg. també SEGUIN 1953: 393-403; DELARUELLE 1954; WILLEMS 1954: 125-137; DINZELBACHER 1998: 284-307.

49. Pere el Venerable, *Summa totius haeresis Saracenorum*, ed. per KRITZECK; ed. per GLEI: veg. IOGNA-PRAT 1998: 339-342.

composta després del 1148, que és l'obra principal del compromís de Pere el Venerable amb l'islam, es va mirar de traduir per als lectors musulmans en la península Ibèrica. Fou escrita, per tant, de manera molt sensible i assenyada.⁵⁰ En el pròleg de l'obra, Pere va acceptar fins i tot la possibilitat de no recepció per part de l'audiència musulmana: en aquest cas, la seva obra es podria utilitzar com a ajuda apologetica per als cristians que estaven involucrats en conflictes o diàlegs interreligiosos. Tal com escriu en el pròleg del *Contra sectam Saracenorum*: «Si quod forte haec de qua agitur scriptura aut interpretes non habuerit aut translata non profuerit, habebit saltem Christianum armarium etiam adversus hos hostes arma, quibus aut se muniat aut quibus, si forte ad certamen ventum fuerit, inimicos confodiat» – «Si, suposem, aquest escrit no es tradueix, o la traducció no és profitosa, això no obstant, com a mínim, l'armeria cristiana també disposarà d'armes contra aquests enemics, amb les quals podrà o bé protegir-se'n, o bé, si es tracta d'una pugna, apunyalat els enemics».⁵¹

La visita prevista de Pere el Venerable a Santiago de Compostel·la no va ser una condició prèvia necessària per a un coneixement exacte dels darrers punts de vista sobre el duel d'armes i el duel de paraules en l'encontre amb musulmans de la península Ibèrica, escrit a l'ombra de la tomba de sant Jaume. Aquest conflicte general cristià entre ambdues opcions complementàries era massa important per no haver estat seguit detalladament per l'abat de Cluny. No obstant això, el seu coneixement profund i ampli de l'islam va permetre-li d'enfocar els aspectes centrals de la discussió del Pseudo-Turpí sobre l'islam quant a la qüestió de la preparació dels musulmans per al poder físic o intel·lectual. Probablement sota la influència del recentment traduït *Pseudo-al Kindī*, Pere el Venerable afirmà que Mahoma havia difós la seva creença errònia, no pas com altres heretges, per mitjà d'arguments pacífics, sinó per mitjà de la violència i la guerra. En el pròleg del *Contra sectam Saracenorum* hi declara:

Hinc non miti ratione, sed violenta incursione toto fere ut dictum est armis Oriente subacto Aegyptum, Libyam Africamque universam profanae religioni

50. Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum*, ed. per KRITZECK; ed. per GLEI: veg. TORRELL 1975; TORRELL i BOUTHILLIER 1986: 180-195.

51. Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum*, ed. per KRITZECK: 230, l. 6-10; ed. per GLEI: 56, l. 1-5.

subiecit, et sic duabus mundi partibus occupatis nec tertiam, quae Europa vocatur, Hispania pervasa Christo vel Christianis suis integram dereliquit⁵²

«Per tant, no pas amb una raó assenyada, sinó amb una incursió violenta, gairebé tot, tal com es diu, Orient va ser subjugat per les armes: va sotmetre Egipte, Líbia i l'Àfrica sencera a la seva religió profana i, després d'haver ocupat dos terços del món, no va pas deixar íntegre, per a Crist ni per als seus seguidors, el tercer, que s'anomena Europa, després de devastar Hispània».

Això va coincidir amb les crítiques explícites de Pere el Venerable més en-davant en la mateixa obra sobre Mahoma, el qual prohibia als seus seguidors mitjançant la violència de participar en diàlegs amb seguidors d'una fe diferent.⁵³ Però l'abat de Cluny formula el seu retret en una presentació de la concepció cristiana de l'home que confirma necessàriament la igualtat dels musulmans amb les premisses per al diàleg de la fe, perquè ambdues parts feren ús pràctic de la raó dins de la filosofia i les ciències naturals.⁵⁴ Prenent com a base el manament universal d'estimar Déu i el pròxim com a un mateix,⁵⁵ Pere el Venerable justifica la seva presentació racional d'arguments mitjançant l'observació de la pacificitat de totes les criatures sensibles i la intel·ligència de tots els éssers humans.⁵⁶ A parer seu, aquesta igualtat natural

52. *Ibid.*, ed. per KRITZECK: 226, l. 16-21; ed. per GLEI: 46, l. 7-12.

53. *Ibid.* I § 29: «Audiatis ideo dico, quia, quod valde mirum est, si tamen verum est, nullum contra morem vobis assuetum, nullum contra vestras patrias leges agere volentem, nullum contra ritus ab ipso quem supra nominavi vestro propheta vobis traditos disputare quarentem vos velle audire audivi. Et non solum vos hoc nullo velle audire accepi, sed ut ipsa loquendi primordia lapidibus aut gladiis vel quolibet alio mortis genere obstruatis, vobis lege praeceptum ab Oriente vestro ad Occidentem nostrum fama diffusa fatetur», ed. per KRITZECK: 233, l. 25-33; ed. per GLEI: 68, l. 5-14. Veg. també *ibid.* I § 33: «lex Mahumetica os obturabit aut, si quid forte contra eam dixerò, vix primis verbis elapsis caput secabit? [...] lex inquam talis, quae prohibet audiri contra vos disputantem, quae pati non potest ratione praevia contra vestros ut creditur errores agentem?», ed. per KRITZECK: 236, l. 2-3 i 14-16; ed. per GLEI: 74, l. 9-10 i 22-24.

54. *Ibid.* I § 29, 30 i 59: «Et o homines, homines inquam, non solum natura rationales, sed et ingenio et arte rationabiles [...] viri iuxta scientiam saecularem prudentes [...] o prudentes iuxta carnem viri», ed. per KRITZECK: 233, l. 22-23, 233, l. 34 i 249, l. 10; ed. per GLEI: 66, l. 1-2, 68, l. 1 i 110, l. 1.

55. *Ibid.* I § 24, ed. per KRITZECK: 231, l. 24 - 232, l. 6; ed. per GLEI: 62, l. 6-22.

56. *Ibid.* I § 25, ed. per KRITZECK: 232; ed. per GLEI: 64.

entre cristians i musulmans era la condició prèvia més important per a poder discutir amb l'«altre» religions. La intel·ligència humana fa que l'opositor esdevingui un company persuasible en un diàleg racional. Tothom, imbuït per la raó i fent-ne ús dins de les ciències, està cercant de fer un debat racional, ja que busca la certesa en el seu món creat, el qual únicament pot ser assegurat a través del coneixement de la veritat d'aquest món. Per a poder atènyer aquesta veritat, doncs, totes les opinions existents cal que siguin examinades i debatudes.⁵⁷ Així mateix, més enllà del món creat, la connexió entre l'examen de les opinions i l'establiment de la veritat esdevé més verídica quan s'està intentant d'establir la veritat sobre allò no creat abans de totes les coses creades i sobre allò que tots els pobles anomenen «Déu».⁵⁸ Per tant, cap ésser humà intel·ligent ni cap científic no pot evitar qüestionar la veritat final; més aviat, cal que busqui aquesta visió més profunda, ja que negar-se a buscar la veritat última significa reconèixer que dona suport a una posició equivocada.⁵⁹ A causa del manament contradictori de Mahoma, que prefereix la violència, fins i tot l'assassinat, al diàleg de la fe, l'anomenat profeta ha hagut de propagar, segons Pere, una creença errònia.⁶⁰ D'acord amb aquestes premisses, Pere el Venerable vol actuar contra aquest «legislador» («legislator») i la seva «legislació» («legislatio») en el transcurs de la seva obra.⁶¹

A diferència del Pseudo-Turpí, Pere el Venerable subratlla, doncs, l'ús obligatori —més que no pas possible— de la raó: l'ús de la força física com a *ultima ratio* ni tan sols mereix menció en cap lloc de la seva obra. La recaiguda en les antigues maneres de violència es considera únicament com l'*ultima ratio* de l'apòlogista màrtir d'època patristica en defensar la seva fe cristiana ortodoxa contra les creences herètiques.⁶² El concepte diametralment oposat de Pere el Venerable quant a la preparació per a la força intel·lectual

57. *Ibid.* I § 30-31, ed. per KRITZECK: 233-235; ed. per GLEI: 68-70.

58. *Ibid.* I § 32-33, ed. per KRITZECK: 235-236; ed. per GLEI: 72-74.

59. *Ibid.* I § 34, ed. per KRITZECK: 236-237; ed. per GLEI: 74-76.

60. *Ibid.* I § 35-48, ed. per KRITZECK: 237-243; ed. per GLEI: 76-94.

61. *Ibid.* I § 49: «necesse mihi erit et contra vestrum legislatorem et contra ipsius legislationem verbis materiei congruentibus agere», ed. per KRITZECK: 244, l. 6-8; ed. per GLEI: 96, l. 22-24.

62. *Contra sectam Saracenorum* Prologus: «causa fuit scribendi, pro qua in hostes Christianae salutis non solum verbis librisque inveci sunt, sed nec suis nec sibi nec ipsi tandem vitae propriae pepercerunt», ed. per KRITZECK: 224, l. 31-33; ed. per GLEI: 42, l. 11-14; *ibid.*: «Quem [sc. «Victorinum Pitabionensem episcopum et martyrem»] utrum in scribendo imitari posteris

o física és degut a la seva audiència, distinta, i al gènere literari del seu públic: mentre que el Pseudo-Turpí s'adreça principalment a laics que visiten Santiago de Compostella i als possibles croats de la Reconquesta, per contra, els principals destinataris de Pere el Venerable són els monjos erudits de la seva pròpia congregació benedictina. Segons la seva opinió, no pas els laics (reis i guerrers) com Carlemany i Rotllan, ans els monjos (abats) com ell mateix haurien de poder debatre amb l'«altre» religió. Per a aquesta finalitat, necessiten, de totes maneres, una base lingüística comuna (l'àrab), però la condició inalterable del diàleg pertany al domini general del punt de vista cristià que hi subjau. El diàleg de Pere el Venerable ja no pertany a l'actuació fictícia del diàleg bíblic més important de la fe, transferit en una èpica llegendària de la història de la península Ibèrica: el seu pretès diàleg serà la conseqüència d'un veritable tractat teològic que ofereix arguments per mitjà de la raó humana.

Pere el Venerable no ens ofereix pas cap alternativa intel·lectual no violenta quant a la guerra i la croada,⁶³ ans el seu complement preferible: si bé els musulmans es neguen a rebre la seva obra, així i tot vol proporcionar, per a la minoria cristiana que viu a les regions musulmanes reconquerides més recentment del nord d'Hispania, una guia apologètica sobre els arguments racionals contra els musulmans que romanen allà.⁶⁴ Això no és pas cap sorpresa, ja que aquestes eren exactament les regions de les principals activitats de Cluny en el moment de la visita de Pere el Venerable a Hispania,⁶⁵ on l'última onada d'emigrants mossàrabs envers el nord cristià en la dècada del 1140 va haver de fugir a causa del canvi de govern almoràvit al sud musulmà a mans dels almohades.

L'abat de Cluny, un ferm defensor de la reforma monàstica, creia que el perill latent d'un nou sincretisme de creences havia de ser previngut en els regnes cristians emergents del nord de la península Ibèrica. El canvi de gèneres literaris i d'audiència de Pere el Venerable és un canvi de paradigma dins de la lluita intel·lectual contra l'islam: és el canvi de la història a la teologia que indica la creixent constricció clerical i antropològica i la professio-

debeant, non solum doctrina sed et martyrio quod ad extremum pro fide quam defenderat passus est, lector advertat», ed. per KRITZECK: 225, l. 16-18; ed. per GLEI: 44, l. 14-17.

63. Aquesta opinió fou articulada per LECLERCQ 1946: 241-252; D'ALVERNY 1947-1948: 70.

64. BRAGA 1987: 331.

65. SEGL 1974: 220.

nalització del debat sobre l'«alteritat» religiosa en l'alta edat mitjana, exactament els desenvolupaments que Ramon Llull havia de qüestionar el segle següent.⁶⁶

7.4. LA TRANSMISSIÓ DE MANUSCRITS MEDIEVALS COM A MESURA D'ÈXIT I DE FRACÀS DELS DIÀLEGS LITERARIS AMB ELS MUSULMANS

Malgrat els avenços intel·lectuals importants en la discussió cristiana sobre l'islam, la transmissió i la recepció de les obres de Pere el Venerable dins i fora de l'anomenada *Collectio Toletana* entre el segle XII i mitjan segle XIII van ser gairebé inexistents.⁶⁷ L'únic manuscrit de la *Collectio Toletana* del segle XII conegut avui és el còdex cluniacenc original.⁶⁸ A diferència d'aquesta minvada situació, la versió molt menys elaborada del diàleg transmesa pel Pseudo-Turpí, amb el seu to tan agressiu, va tenir una recepció molt més difosa, testimoniada en gairebé vint manuscrits llatins del segle XII (a més a més de moltes altres adaptacions i versions vernacles a partir de finals del segle XII).⁶⁹ Aquest fet és comparable amb la situació de Pere Alfons, el *Dia-*

66. TISCHLER 2019; TISCHLER 2020a.

67. TISCHLER 2008c: 46-48; TISCHLER 2011: 336-337 i 341; TISCHLER 2012: 40-58; TISCHLER 2020b: 290-291.

68. París, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 1162: veg. TISCHLER 2012: 30-33. Quant a la importància de tenir en consideració l'escassa difusió de totes les obres antiherètiques de Pere el Venerable a l'hora de fer una valoració històrica de la seva posició dins de la història eclesiàstica: veg. COCHELIN 2005 (397-398: sobre el *Contra Petrobrusianos haereticos, Adversus Iudaeorum inveteratam duritiem* i el *Contra sectam Saracenorum*).

69. HÄMEL 1953; DE MANDACH 1961: 364-398. Els manuscrits supervivents són (* = afegitó meu): *Avinyó, Bibliothèque municipale, Ms. 1379 (Vilanova d'Avinyó); Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Ripoll 99 (Ripoll); *Besançon, Bibliothèque municipale, Ms. 862 (França nord-oriental); *Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 14775-14776 (de provenença incerta); Brussel·les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. II 2541 (Saint-Martin de Tournai); Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 318 (Rochester); *Charleville, Bibliothèque municipale, Ms. 190 (Signy); Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 649 (389) (Cîteaux); La Haia, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 70 H 45 (Cambron); Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, Ms. Alcobaça 334 (CCCII) (Santa Maria d'Alcobaça); *Londres, British Library, Add. 39646 (Braine-sur-Vesle); Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 39 (*Pontigny); Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 78 (de pro-

logus contra Iudaeos del qual, escrit pels volts del 1110, discuteix tant sobre els jueus com sobre els musulmans i es va convertir en un veritable *best-seller* de la literatura antijueva (i antimusulmana) al segle XII: disposem de gairebé vint-i-quatre manuscrits que daten d'aquest període.⁷⁰ Aquest paisatge de transmissió i recepció planteja, d'una banda, la pregunta de la participació del públic laic i intel·lectual en els textos; de l'altra, les dates d'aquests textos plantegen la qüestió d'un canvi de comportament realment fonamental en els enfocaments cristianoislàmics dels segles XII-XIII. Malgrat l'esforç de caire revolucionari dut a terme per Pere el Venerable, la seva obra no va canviar les actituds de la majoria dels seus contemporanis, que preferiren llegir i uti-

vinença incerta); *París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 B (Saint-Denis); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 13775 (Saint-Germain-des-Prés, París); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 17656 (Saint-Denis); Santiago de Compostel·la, Archivo del Cabildo de la Catedral, s. n. (Santiago de Compostel·la); Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, i. v. 36. (de provenença incerta); Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 516 (*Saint-Amand).

70. Pere Alfons, *Dialogus contra Iudaeos*, ed. per MIETH; ed. per CARDELLE DE HARTMANN *et al.* Quant al seu judici sobre la fe dels musulmans establert entorn d'aquest text: veg. TISCHLER 2008b: 97-102; TISCHLER 2013: 47-52. Quant als manuscrits supervivents (amb correccions pel que fa TOLAN 1993: 182-198; CARDELLE DE HARTMANN *et al.* 2018: xv-xvii; * = afegitó meu el 2012): Anvers, Musaeum Plantin-Moretus, M 15. 3 (Vaucelles); Arras, Bibliothèque municipale, Ms. 1016 (432) (Saint-Vaast); Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillipps 1721 (França); Berna, Burgerbibliothek, Cod. 111 (Sainte-Marie, Metz); Berna, Burgerbibliothek, Cod. 188 (Sainte-Marie, Metz); Cambridge, Fitzwilliam Museum, McClean 120 (Anglaterra); Cambridge, St. John's College, Ms. 107 [*olim* E. 4] (de provenença incerta); (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 127 (130) (Saint-Père, Chartres); Colònia, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, Ms. 78. II (Alemanya); Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 228 (190) (Cîteaux); Douai, Bibliothèque municipale, Ms. 199 (Anchin); Hereford, Cathedral Library, P. II. 4 (*St. Peter's Abbey, Gloucester); Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, Ms. Alcobaça 148 (CCXLI) (Santa Maria d'Alcobaça); Londres, British Library, Harley 3707 (França); Londres, British Library, Harley 3861 (Anglaterra?); Montpeller, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 413 (Fontenay); Oxford, Jesus College, Ms. 11 (Evesham); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5080 (Fécamp); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10624 (*Braine-sur-Vesle); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10722 (*Anglaterra); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 15009 (Saint-Victor, París); París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 18104 (Chartres o Le Bec); Santo Domingo de la Calzada, Biblioteca Capitulare, Ms. 2 (*nord de França o Anglaterra); *Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 55 (Santes Creus).

litzar el text del Pseudo-Turpí i la seva argumentació superficial, reiterada en molts textos vernacles posteriors. El públic a qui Pere el Venerable s'adreçava no fou pas el món extern laic, sinó el cercle intern del monaquisme cluniacenc: la seva iniciativa sembla que mai no es va publicar oficialment i, per tant, va romandre oblidada durant molt de temps en la biblioteca monàstica de Cluny.

8. *Com de carolíngia fou Catalunya a l'edat mitjana primerenca?*

Bernhard Bischoff (1906-1991), *in memoriam*

Aquest capítol presenta una reflexió sobre com es pot mesurar la intensitat i la qualitat de la transformació carolíngia del territori ibèric corresponent a la franja fronterera perifèrica sud-occidental de l'imperi carolingi, durant i després de la seva existència, del segle IX a l'XI. La perspectiva d'enfocament en una regió fronterera, amb els consegüents reptes particulars —pel fet d'haver estat sempre una terra mitjancera, quant a la transferència de coneixement i quant a la construcció d'identitats, entre els centres polítics, religiosos i culturals de l'imperi franc, els regnes ibèrics cristians del nord i els dominis mediterranis musulmans del sud—, pot ajudar-nos a esmolar les eines per a descriure la cultura carolíngia, tant en els centres com en les perifèries europees. Mitjançant l'ús de categories establertes quant a la qualificació d'habilitats i coneixements culturals, aquest capítol discuteix dos fenòmens centrals de la cultura carolíngia: 1) el desenvolupament i l'ús de l'específica minúscula carolina, i 2) la introducció i transformació dels textos carolingis relatius a la vida religiosa en la incipient societat transcultural de la Catalunya altmedieval. D'aquesta manera, aquest capítol subratlla el fet que ens cal reconsiderar el qualificatiu «carolingi» des d'una doble perspectiva: des del punt de vista extern francofrancès i des del punt de vista intern ibèrico-visigòtico-català.

8.1. LA CULTURA CAROLÍNGIA EN LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

Una de les qüestions encara no resoltes en matèria d'estudis carolingis dels segles XX i XXI és el paper que les regions perifèriques de l'imperi de Carlemany van tenir en termes de cultura i religió, i quina posició podrien haver ocupat les anomenades *marcae* en la xarxa europea de transferència de conei-

xement. Aquest punt de vista ens mena immediatament a qüestionar-nos una altra pregunta, no pas resposta encara: quin paper van tenir la Marca Hispànica carolíngia (la futura Catalunya) i els seus manuscrits en la història de la difusió europea de la minúscula carolina i la cultura textual del segle IX ençà? Per a respondre aquestes qüestions em centraré en els trets principals de la cultura carolíngia, com ara l'escriptura carolina, els textos religiosos de la vida benedictina i canònica, la Bíblia i els homiliaris.

8.2. LA MINÚSCULA CAROLINA EN LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

Potser la presència més visible i directa de la cultura carolíngia en la Catalunya altmedieval queda reflectida per la propagació de les seves tècniques culturals i el grau d'èxit assolit en la realització, com s'esdevé en la Marca Hispànica amb la difusió en l'escriptura de la nova minúscula carolina, un tret diferenciador que separa, a partir del segle IX, el nord-est de la península Ibèrica de la resta de territori. Després de consultar, d'una banda, la magistral *Paläographie* de Bernhard Bischoff,¹ així com el seu repertori en quatre volums, publicat a títol pòstum, sobre els manuscrits continentals del segle IX,² i, de l'altra, de revisar les seves publicacions³ i el seu propi arxiu de manuscrits (*Handschriftenarchiv*),⁴ també publicat pòstumament, he pogut obtenir, ja d'antuvi, algunes respostes preliminars quant a la qüestió formulada, relativa a la introducció de la minúscula carolina i els textos carolingis en la Marca Hispànica.

Pel que fa a la història de la minúscula carolina a la península Ibèrica, Bischoff ens diu que Catalunya va ser una excepció dels territoris hispànics perquè no va continuar utilitzant la característica minúscula visigòtica, més recent, fins a principis del segle XII (o fins i tot més tard); també ens raona que a Catalunya aquest canvi d'escriptura va tenir lloc molt abans de la influència cluniacena i de la reforma litúrgica del papa Gregori VII en terres

1. BISCHOFF 1986.

2. BISCHOFF 1998; BISCHOFF 2004; BISCHOFF 2014; BISCHOFF 2017.

3. La bibliografia completa ha estat publicada per KRÄMER 1998.

4. MENTZEL-REUTERS 1997.

hispaniques durant el segle xi.⁵ Però Bischoff no detalla minuciosament l'avanç de la nova minúscula carolina —el paleògraf veu aquest fenomen com si es desenvolupés simultàniament amb l'ús de l'escriptura visigòtica fins a principis del segle ix— i únicament esmenta el famós monestir de Ripoll com a centre català iniciador d'aquest nou ús. Però les modernes investigacions dutes a terme més recentment a Catalunya han demostrat que la història no és tan senzilla,⁶ ja que ara sabem que durant el segle ix es va trigar un temps a l'hora de substituir l'antiga minúscula visigòtica per la nova escriptura carolina en la Marca Hispànica. En altres paraules, encara trobem tipus híbrids de minúscula durant aquest segle: o bé minúscules visigòtiques sota influència carolíngia, o bé minúscula carolina amb substrat visigòtic. Actualment, sabem que la minúscula carolina es va infiltrar cada vegada més a la Marca Hispànica a partir de mitjan segle ix a través de manuscrits i diplomes carolingis importats de Septimània o fins i tot escrits en el regne franc occidental.⁷ D'aquesta manera, es va produir, d'una banda, un estil d'escriptura de transició entre l'antiga minúscula visigòtica i la nova escriptura carolina, i, de l'altra, un tipus específic de minúscula carolina amb característiques catalanes, escrita especialment als *scriptoria* del nord dels comtats carolingis, com ara Vic i Ripoll, mentre que Girona i Barcelona semblen utilitzar una minúscula carolina més internacional. Això significa que, al costat de Ripoll —i altres monestirs sota influència carolíngia, els *scriptoria* primerencs dels quals encara són de difícil reconstrucció—, els bisbats i els comtats de Girona, Vic i Barcelona també van tenir un paper important, si bé individual, en la introducció de la minúscula carolina, i que diversos tipus d'aquesta escriptura foren importats des del rerefons polític i cultural de la Catalunya altmedieval, procedents de Septimània, Borgonya i França (Narbona, Lió, Tours...), els quals finalment van dominar el desenvolupament de la nova escriptura a la Catalunya altmedieval d'ençà de *ca.* l'any 900.

5. BISCHOFF 1986: 130, 136 i 160.

6. MUNDÓ I MARCET I ALTURO I PERUCHO 1990; ALTURO I PERUCHO 1991a; ALTURO I PERUCHO 1991b; ALTURO I PERUCHO 1991c; ALTURO I PERUCHO 1995a; MUNDÓ I MARCET I ALTURO I PERUCHO 1998; ALTURO I PERUCHO 1999; ARNALL I JUAN 1999: 98-104; CASTRO CORREA 2020: 637-639.

7. Quant a la influència de la minúscula diplomàtica franca sobre l'escriptura de documents de la Marca Hispànica: veg. COMPTE I RECASENS I COMES 1969.

8.3. TEXTOS CAROLINGIS DE VIDA RELIGIOSA

8.3.1. *Monaquisme benedictí*

Entorn de la vida monàstica primitiva medieval sovint s'explica la història que la difusió a escala europea de l'estil de vida benedictí estigué intrínsecament connectat a la reforma carolíngia de l'Església. Aquesta forma de vida religiosa més antiga va imposar el seu predomini sobre altres regles monàstiques masculines (i femenines) a la perifèria sud-occidental de l'imperi carolíngi d'ençà del regnat de Lluís el Pietós i del seu conseller monàstic, Benet d'Aniana.⁸ Aquest segon Benet, originàriament batejat com a Witiza, era el fill del comte visigot de Magalona, a la Septimània. Quan es va fer monjo benedictí a Saint-Seine (prop de Dijon), va prendre el nom nou del seu precursor italià i model de vida monàstica, Benet de Núrsia. Tenim una coneixença relativament gran sobre el tal Witiza-Benet, incloent-hi la seva participació en la introducció general d'una versió revisada de la *Regula S. Benedicti*, i la seva obra pròpia i la dels seus deixebles, en què s'expliquen el contingut i la superioritat d'aquesta regla monàstica en comparació amb altres regles monàstiques concurrents.⁹ Fins i tot sabem que durant un temps Benet va predicar contra l'adopcionisme, una forma de cristologia hispànica afavorida pel bisbe Fèlix d'Urgell, que fou desqualificada, condemnada i erradicada com a heretgia per l'Església franca.¹⁰ Com a conseqüència plena del seu rol, la transmissió de la seva *Vita*, escrita poc després de la seva mort (821) pel seu alumne Ardó d'Aniana (ca. 822-823),¹¹ no es va reduir únicament a la regió natal de Septimània, amb una còpia del segle XII d'Aniana com el testimoni més antic conservat d'aquest text biogràfic¹² —una afirmació que es pot llegir

8. Vegeu unes panoràmiques excel·lents sobre la introducció de la vida benedictina en la Marca Hispànica i la Catalunya medieval a LINAGE CONDE 1973: 498-538; LINAGE CONDE 1999.

9. KETTEMANN 2000.

10. RIU I RIU 1964: 91-92.

11. Ardó d'Aniana, *Vita Benedicti Anianensis*, ed. per WAITZ; ed. per KETTEMANN.

12. Montpeller, Archives départementales de l'Hérault, 1H1, fol. 11-13v, poc després del 1131. Per raons de brevetat, ofereixo únicament referències bibliogràfiques escollides per als manuscrits esmentats en les notes a peu de pàgina següents.

encara avui, fins i tot en la publicació més recent—,¹³ sinó que deixà les seves petges també en la Catalunya medieval, amb extractes en el leccionari de Santa Maria de Serrateix¹⁴ i en el breviari de Sant Miquel de Cuixà,¹⁵ fet que ens permet assumir, doncs, una certa circulació i el coneixement d'aquesta biografia monàstica carolíngia ja en la Catalunya medieval.

Una altra història ben coneguda de la vida monàstica altmedieval és l'aplicació europea de la vida benedictina de forma igualitària aconseguida pels moviments monàstics del segle x que es van originar en diversos centres de reforma francs, com ara Cluny, Gorze, Fleury, Moissac i d'altres. Aquests moviments van intentar continuar, completar o transformar el treball de reforma de Benet d'Aniana. Almenys dos d'aquests centres monàstics, Cluny i Fleury, amb forts vincles amb la cultura carolíngia, van tenir un impacte primerenc en la renovació de la vida benedictina de Catalunya i en la formació de les primeres congregacions de comunitats, exemptes des de la segona meitat del segle x.¹⁶

Ambdues històries del monaquisme benedictí català ens parlen principalment, sense tenir una visió integral i integradora, de la tradició manuscrita generada per aquests moviments de reforma monàstica. La plena integració d'aquests testimonis en una difusió europea global de la nova literatura monàstica dins de la història de la comunicació oral i escrita i dels seus efectes sobre la construcció d'identitats religioses a les diferents regions del món ibèric, és una tasca apassionant que encara ha de fer-se amb deteniment. El que presento tot seguit no té cap altre afany que el d'oferir tan sols observacions preliminars sobre el paisatge català de la transmissió textual i sobre la seva contextualització històrica.

Al cor de l'interès en la recerca prèvia sobre la vida benedictina catalana hi ha el text fonamental: la regla de sant Benet.¹⁷ La còpia més antiga con-

13. CHIESA 2012.

14. Solsona, Arxiu Diocesà, Còdex 33 [*olim* Museu Diocesà, Ms. 3], fol. 23v-24r: MUNDÓ I MARCET 1974: 18; ALTÉS I AGUILÓ 1983: 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

15. París, Bibliothèque nationale de France, Collection Baluze, Ms. 372 recopila en els fol. 44r-48v el contingut dels dos volums, avui perduts, del breviari de Sant Miquel de Cuixà; el fol. 44v documenta que els fol. 63 sq. del primer volum conteniènen alguns extractes de la *Vita*: PUJOL I TUBAU 1920-1922: 333; MUNDÓ I MARCET 1974: 18; ALTÉS I AGUILÓ 1983: 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

16. D'ABADAL I DE VINYALS 1961; MUNDÓ I MARCET 1963; STÖBER 2017: 241 i 244.

17. LINAGE CONDE 1973: 777-788 i 844-854.

guda, de *ca.* l'any 850, encara és escrita en minúscula visigòtica, però aparentment sota la influència de la minúscula carolina i, per tant, produïda en algun lloc de la Marca Hispànica; avui es conserva a El Escorial.¹⁸ Trobem també altres primeres còpies ja d'ençà del segle XI: un inventari de llibres de Sant Sadurní de Tavèrnoles que data del 1040 esmenta un exemplar, o potser dos, de la regla de sant Benet;¹⁹ el catàleg de Ripoll, del 1047, descriu, també, un «Liber Sancti Benedicti», potser l'(avui perdut) exemplar personal de l'abat Oliba.²⁰ Altres manuscrits de la regla del mateix segle s'han conservat, provinents de les cases benedictines de Sant Cugat del Vallès (donada a la seva fundació, Sant Llorenç del Munt),²¹ d'un lloc encara no identificat²² i de Santa Maria de Serrateix.²³ Durant la preparació de l'edició crítica de la regla benedictina publicada el 1960,²⁴ el filòleg de Viena Rudolf Hanslik va poder demostrar que la família textual dels rars testimonis de la península Ibèrica depenia d'un arquetip procedent de Narbona o Septimània,²⁵ la regió natal de

18. El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo, Ms. I. III. 13., fol. 7v-57v: HANSLIK 1960: LIV-LVI («s. IX/X») i LXXIV-LXXV (manuscrit H 2); MILLARES CARLO 1999, 1: 55 núm. 55; MILLARES CARLO 1999, 2: 54 núm. 55 (fol. 203r); LINAGE CONDE 1999: 50. Algunes notes marginals mostren que el manuscrit ja es trobava, al segle X, en una casa d'influència benedictina a les regions més occidentals de la península Ibèrica.

19. «Regulas .II.»: BARAUT I OBIOLS 1994-1995: 128-133 núm. 59, 131 l. 37; veg. ZIMMERMANN 2003, 1: 558; ZIMMERMANN 2003, 2: 761-763.

20. BEER 1908, 1: 101-109, 103 núm. 78; GROS I PUJOL 2016: 133 núm. 39; veg. BEER 1908, 1: 86-87; ZIMMERMANN 2003, 2: 625 i 762; GROS I PUJOL 2016: 133 núm. 39 (el qual formula dubtes sobre la identificació feta per Beer i suggereix, en canvi, quant a l'autoria, Aimoi de Fleury, *De miraculis S. Benedicti libri II* o Smaragdus de Saint-Mihiel, *Expositio in Regulam S. Benedicti*).

21. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 22, fol. 135v-155r: HANSLIK 1960: LVII-LVIII i LXXIV-LXXV (manuscrit Y; amb la datació incorrecta «s. X/XI» i amb el tipus d'escriptura incorrecte «litt. Visigot.»); LINAGE CONDE 1973: 782 n. 39, 831 amb n. 194, 196 i 198-202, 839 n. 226 i 851-852; MUNDÓ I MARCET 1974: 15 amb n. 27 i 18; ZIMMERMANN 2003, 1: 605.

22. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4209, fol. 1r-20r: HANSLIK 1960: LVII i LXXIV-LXXV (manuscrit e); MUNDÓ I MARCET 1974: 15 («de la Septimània»).

23. Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Saml., Ms. 1794, fol. 185r-201v: LINAGE CONDE 1973: 810 (fol. 201v; amb la signatura errònia «1594») i 852 (amb la signatura errònia «S. I. 594»); MUNDÓ I MARCET 1974: 15.

24. *Regula S. Benedicti*, ed. per HANSLIK.

25. HANSLIK 1960: XI-LXXIV, LV-LVIII; DÍAZ Y DÍAZ 1969: 238 n. 132; ZIMMERMANN 2003, 2: 762.

Benet d'Aniana.²⁶ Però Hanslik no va comparar de manera exhaustiva els textos de cadascuna de les còpies catalanes existents de la regla —el manuscrit de Santa Maria de Serrateix, en particular, no es tingué en compte per a la seva edició—, de manera que no sabem la interrelació exacta entre les còpies catalanes i, per tant, les formes de difusió de la regla de sant Benet en la Catalunya altmedieval.²⁷

Les cases benedictines catalanes també eren propietàries d'una rica literatura de comentaris i tractats sobre la regla del seu pare, els quals pertanyien tots a l'escola de Benet d'Aniana i dels seus seguidors, especialment a l'abat Smaragdus de Saint-Mihiel. Aquest panorama manuscrit mostra el gran impacte de la xarxa de reformadors monàstics de la Septimània carolíngia, que es trobava en un conflicte obert intrafranc amb representants més antics de la vida benedictina, especialment el gran abat carolingi Adalard de Corbie. Al començament del segle IX, Benet va escriure la seva *Concordia regularum*, una sinopsi de les regulacions preses de diferents regles monàstiques.²⁸ A Catalunya, es transmet en una versió de text abreujat (amb llacunes) en una còpia del sud de França de finals del segle IX, que es va donar posteriorment a l'abadia cistercenca catalana de Santes Creus: aquesta podria ser, precisament, la còpia esmentada al primer inventari de llibres de Santes Creus, datat de l'últim quart del segle XII.²⁹ Així mateix, encara que més enllà del nostre horitzó altmedieval, tenim una còpia del segle XIV, provinent potser de Sant Víctor de Marsella,³⁰ que transmet el tractat de sant Benet *De diversarum poe-*

26. Riu i Riu 1964: 96 indirectament va assumir que el mateix Benet d'Aniana devia portar aquesta versió de la regla a la Marca Hispànica durant la seva missió a l'Urgell.

27. Alguns manuscrits que encara no han estat recopilats són, p. ex., Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 106, fol. 206r-287v, segle XII/XIII, provinent de l'abadia cistercenca de Santes Creus: DOMÍNGUEZ BORDONA 1953-1954: 57; i la còpia del segle XV provinent de l'abadia benedictina gironina de Sant Pere de Galligants, avui a Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 995, fol. 115r-136r: LINAGE CONDE 1973: 853 n. 267; MUNDÓ I MARCET 1974: 15 i 22; OLIVAR I DAYDÍ 1977: 297.

28. Benet d'Aniana, *Concordia regularum*, ed. per BONNERUE.

29. Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 69, fol. 1r-176r (manuscrit T): DOMÍNGUEZ BORDONA 1952: 13; DOMÍNGUEZ BORDONA 1953-1954: 56; MUNDÓ I MARCET 1974: 18 (amb la datació errònia «segle XIV»); ZIMMERMANN 2003, 1: 582 sq.; ZIMMERMANN 2003, 2: 763 i 824; ENGELBERT 2016: 139.

30. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 847, fol. 59r-62v: SEMMLER 1963: 566-567 (amb la datació errònia «saec. XII. ex.»); MUNDÓ I MARCET 1974: 18; OLIVAR I DAYDÍ 1977: 217.

nitentiarum modo de regula Benedicti distincto, un text comparatiu curt i especial sobre diverses pràctiques monàstiques penitencials.³¹

Smaragdus, procedent d'una família visigoda noble, que va viure a la península Ibèrica o a Septimània, va ser abat de Saint-Mihiel (prop de Verdun) des de ca. l'any 812 i va escriure una explicació de la *Regula S. Benedicti* pels volts del 816/817, en el context de la reforma de Benet d'Aniana.³² Aquesta *Expositio in Regulam S. Benedicti* degué tenir un paper important en les comunitats monàstiques catalanes del segle IX en endavant: mentre que la recerca prèvia, potser erròniament, va identificar el còdex de Smaragdus mencionat al testament del bisbe Idalguer de Vic, del 908, com a testimoni primerenc d'aquesta obra exegètica sobre la regla de sant Benet,³³ la còpia certa catalana més antiga es conserva en el foli únic d'un manuscrit del segle X de la casa benedictina de Sant Benet de Bages;³⁴ també l'*Expositum regule* del suara esmentat catàleg de Ripoll del 1047 fou molt probablement una còpia d'aquest comentari sobre la regla de sant Benet.³⁵ A més a més, ha sobreviscut una còpia baixmedieval del segle XIV procedent de Montserrat, que va passar desaparebuda a causa de la identificació incorrecta de l'obra i no es va utilitzar per a l'edició crítica.³⁶ Finalment, cal esmentar el famós *speculum* monàstic de

31. SEMMLER 1963: 571-582 (manuscrit L).

32. Smaragdus de Saint-Mihiel, *Expositio in Regulam S. Benedicti*, ed. per SPANNAGEL i ENGELBERT.

33. «Smaragdum quodicem I»: JUNYENT i SUBIRÀ 1980-1987: 39-40 núm. 41, 39 l. 25; LINAGE CONDE 1973: 796; LINAGE CONDE 1999: 50; ZIMMERMANN 2003, 1: 547. Tòt i així, ZIMMERMANN 2003, 2: 758 identificà aquest manuscrit també amb la *Diadema monachorum* (ZIMMERMANN 2003, 1: 592 sense identificació). Quant a la identificació correcta: veg. n. 97.

34. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 793/I: MUNDÓ i MARCET 1974: 19 amb n. 32 (amb la signatura errònia «783-I»); SPANNAGEL i ENGELBERT 1974: XVII; OLIVAR i DAYDÍ 1977: 190-191.

35. BEER 1908, 1: 105 núm. 162; GROS i PUJOL 2016: 134 núm. 44: veg. MUNDÓ i MARCET 1974: 19; ZIMMERMANN 2003, 1: 569 (amb poca precisió: «un manuscrit de la Règle bénédictine»); ZIMMERMANN 2003, 2, 762-763 (pensant erròniament en una còpia de la *Concordia regularum* de Benet d'Aniana).

36. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Varia 3, fol. 11a-117rb: CORDOLIANI 1950: 104 n. 1 secció C («Códices varios (5 manuscritos)»; sense identificació del text); BARAUT i OBIOLS 1954-1955: 393 núm. 61 (amb la falsa identificació de l'autor com a «Pau Diaca» i amb la falsa datació «s. XVII»). L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia en

Smaragdus, la *Diadema monachorum*,³⁷ que, malgrat els supòsits anteriors, no és esmentada en el testament del bisbe Riculf d'Elna (915),³⁸ sinó que es transmet més tard en una còpia del segle XII procedent de l'abadia benedictina de Sant Cugat del Vallès.³⁹ Així mateix, dues còpies més de l'obra es remunten a les abadies benedictines catalanes, ambdues perdudes a principis del segle XIX: un manuscrit del segle XI a Ripoll⁴⁰ i una còpia d'una datació desconeguda a Montserrat.⁴¹

Seria molt més fàcil poder identificar nou material de manuscrits primerencs provinents del cercle reformista de Benet d'Aniana, per a poder entendre millor la relació entre els nostres manuscrits conservats, si tinguéssim dades paleogràfiques primerenques més fiables de l'*scriptorium* d'Aniana⁴² i si sabéssim molt més sobre els primers productes de les cases benedictines dels segles IX i X a Catalunya.

M'agradaria cloure aquest breu resum sobre la vida benedictina de l'època altmedieval a Catalunya amb un foli del segle IX, desconegut pels especialistes de la reforma benedictina carolíngia: aquest fragment mostra glosses sobre la regla (cap. 5-7); per tant, sobre el nucli espiritual de l'obra.⁴³ Aquestes glosses es diferencien de l'obra publicada més recentment, un compendi anònim sobre la regla, les anomenades *Glosae de diversis doctoribus collectae in regula S. Be-*

paper: «Expositio Regulae S. Benedicti». 1 tomo, 4.0, papel»: BARAUT I OBIOLS 1954-1955: 365 núm. 80. El manuscrit no s'esmenta en SPANNAGEL I ENGELBERT 1974: XV.

37. Smaragdus de Saint-Mihiel, *Diadema monachorum*, ed. per MIGNE.

38. «Smaragdum unum», Riculf d'Elna, *Testamentum* a. 915, ed. per MIGNE: 468 núm. X l. 48; veg. ZIMMERMANN 2003, 1: 549; ZIMMERMANN 2003, 2: 758; PALAZZO 2004: 714 (sense cap identificació). Quant a la identificació correcta d'aquesta obra: veg. n. 97.

39. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 90, fol. IV-124v: ZIMMERMANN 2003, 1: 605.

40. Aquesta còpia de Ripoll, encara vista i descrita per Jaime Villanueva el 1806 i Pròsper de Bofarull el 1822, es va perdre el 1835. L'obra de Smaragdus formava part d'un manuscrit miscel·lani: VILLANUEVA 1821b: 51 núm. 158 (l'obra no s'hi esmenta); VALLS Y TABERNER 1931: 140-141 núm. 0/14.

41. L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia: «“Diadema Monachorum” per Esmeraldum Abatem. 1 tomo, 4.0 mr., pergaminó»: BARAUT I OBIOLS 1954-1955: 363 núm. 38 i 396.

42. BISCHOFF 1981: 13-14; ENGELBERT 2016a: 49-50; ENGELBERT 2016b: 147-149.

43. Barcelona, Arxiu Capítular, Còdex 120, fragment núm. 2: MUNDÓ I MARCET 1985: 118 i 120-122; ALTURO I PERUCHO 1995b. El fragment no apareix esmentat en BISCHOFF 1998: 55.

nedicti abbatís,⁴⁴ compostes per un autor de ca. els anys 790-827 que va elaborar un glossari de *catena* de prop de mil cent termes bàsics de la *Regula S. Benedicti* i un *florilegium* de més de cinc-cents extractes d'un ampli ventall de textos bíblics, patristics i monàstics. No obstant això, el nostre fragment de Barcelona podria haver estat part d'un llibre d'escola comparable d'una nova comunitat benedictina.⁴⁵ En qualsevol cas, és un testimoni addicional de l'estudi carolingi de la regla benedictina, capítol per capítol, comentant paraules centrals o passatges del text. De moment, no podem dir on va ser escrit exactament aquest manuscrit. La seva excel·lent minúscula carolina del segle IX, no obstant això, és la d'una comunitat d'escriptura carolina⁴⁶ i el text glossat de la regla de sant Benet pertany a la família de manuscrits difosos per l'Església de Narbona.⁴⁷ Aquest fragment, juntament amb d'altres, va inserir-se en l'antic manuscrit uncial amb les homilies sobre els evangelis de Gregori el Gran quan es va reenquadernar al segle X. L'origen d'aquest manuscrit uncial és plausiblement la Septimània, prop del mar Mediterrani,⁴⁸ de manera que els fragments també podrien provenir d'aquesta regió. Així i tot, no podem excloure la possibilitat que el nostre glossari sobre la regla de sant Benet fos ja present a Catalunya, perquè un altre fragment, un foli del *Breviarium apostolorum*, potser hauria fet el mateix camí des de Septimània fins a Catalunya.⁴⁹ La menció del nom del bisbe Vives (973-995) en aquesta còpia magnífica de les Homilies de Gregori (fol. 159v) podria ser la pista decisiva que aquest manuscrit hauria arribat (juntament amb els fragments) a la catedral després de la

44. *Glosae in regula Sancti Benedicti abatis*, ed. per VAN DER MEER: veg. VAN DER MEER 2016.

45. Per tant, el fragment no ha de derivar necessàriament d'una còpia de la regla amb un glossari al final, com assumí ALTURO I PERUCHO 1995b: 273.

46. Si se segueix Anscari Manuel Mundó i Marcet, el manuscrit prové probablement de Catalunya, segle X; si se segueix Jesús Alturo i Perucho, emperò, és transpirenaic, probablement narbonès, del segle IX/X. La primera opinió és, sens dubte, incorrecta; la segona, tal vegada ho és quant a la seva datació: hi trobem, en aquest cas, una excel·lent minúscula carolíngia occidental franca del segle IX, amb una *a* sempre carolina, una *d* rarament arrodonida i un *g* en forma de 3.

47. ALTURO I PERUCHO 1995b: 274.

48. MUNDÓ I MARCET 1985: 121-122.

49. Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 3; veg. MUNDÓ I MARCET 1985: 121; ALTURO I PERUCHO 2016: 23-25 i 29-30 fig. 1-2 (de *recto* i *verso*). Aquest fragment no és citat per BISCHOFF 1998: 55.

invasió de Barcelona per al-Manşūr (985), ja que aquest bisbe va haver de restaurar la col·lecció de llibres rapinyats de la seva església.⁵⁰

8.3.2. *Vida canònica*

En contraposició amb la recerca intensiva que s'ha fet sobre la introducció del monaquisme carolingi benedictí reformat a la Catalunya altmedieval, el coneixement que tenim de la reforma contemporània carolíngia de la vida canònica i la seva implantació a la regió fronterera a través de la famosa *Institutio canonicorum Aquisgranensis*, del 816,⁵¹ encara no és prou bo.⁵² Aquesta regla sembla haver estat introduïda a la Marca Hispànica durant el segle ix. No obstant això, el primer testimoni que tenim d'una comunitat a Girona que segueix la regla d'Aquisgrà és només del 887.⁵³ La fundació de la comunitat de canonges a la catedral de Girona va seguir el model de Barcelona (878). L'any 949, apareix esmentat un primer *abba* de la col·legiata de Sant Fel·liu, un tal Teudesind.⁵⁴ El 1019, la comunitat gironina de canonges fou reformada i privilegiada de nou.⁵⁵

L'establiment de la vida canònica a la catedral i a la col·legiata de Girona segueix, doncs, la línia cronològica general del desenvolupament d'aquesta forma de vida religiosa a la Catalunya altmedieval: els capítols catedralicis

50. Aquest esforç no és mencionat per FELIU I MONTFORT 1984.

51. SEMMLER 1960: 43-45; SEMMLER 1963: 16; HARTMANN 1989: 157-160; SEMMLER 1995; BOSHOF 1996: 120-124.

52. Especialment visible en CARRERO SANTAMARÍA 2000: 767-770, el qual no compregué la dimensió ingent de la voluntat de Lluís el Pietós d'unificar la vida canònica del seu imperi.

53. Diploma del bisbe Teuter de Girona, datat del 24 de novembre del 887, *Diplomata S. Mariae Geronensis*, ed. per MARTÍ I CASTELLÓ: 84-85 núm. 17. La comunitat també s'esmenta en un diploma de dedicació i donació del bisbe Sunifred, datat de l'1 d'octubre del 858, el qual, no obstant això, és una falsificació de finals del segle xi: ORDEIG I MATA 1993: 24-26 núm. 6; *Diplomata S. Mariae Geronensis*, ed. per MARTÍ I CASTELLÓ: 79-80 núm. 11. BAUER 1962-1963: 88-89; BAUER 1963: 56 amb n. 7; ENGELS 1963: 84 amb n. 5 i 114-115 no comenten, de fet, aquests dos diplomes. Veg. també ROURA I GÜIBAS 1988: 68-69.

54. ORDEIG I MATA 1989: 84-85 núm. 4; *Diplomata S. Mariae Geronensis*, ed. per MARTÍ I CASTELLÓ: 125 núm. 85.

55. *Diplomata S. Mariae Geronensis*, ed. per MARTÍ I CASTELLÓ: 197-200 núm. 179; veg. BAUER 1963: 80.

van introduir la regla d'Aquisgrà durant el segle IX, o en la primera dècada del X a tot estirar, i la reforma de la *vita canonica* als capítols de les catedrals catalanes va continuar des de mitjan segle X en endavant, s'inicià per la renovació de la vida comuna a la catedral de Vic (957),⁵⁶ i es continuà per la de Barcelona (1009)⁵⁷ i la d'Urgell (1010),⁵⁸ mentre que gairebé totes les esglésies col·legiades van seguir la regla d'Aquisgrà només d'ençà de finals del segle X o principis del segle XI —Solsona (928),⁵⁹ Besalú (977),⁶⁰ Sant Joan de les Abadesses (1017),⁶¹ Sant Vicenç de Cardona (1019)⁶² i Tremp (1079).⁶³

Aquesta breu història sobre la introducció de la vida canònica carolíngia a la Catalunya altmedieval pot ser avalada, almenys parcialment, per alguns exemplars conservats o testificats de la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* del 816. Els investigadors anteriors coneixien quatre manuscrits catalans, però només el més antic, de Vic, apareixia esmentat en l'edició de MGH d'Albert Werminghoff el 1906.⁶⁴ Aquesta còpia va ser escrita en un *scriptorium* català encara no identificat del segon quart del segle X o de cap a la meitat d'aquest mateix segle.⁶⁵ Podria haver estat el manuscrit original escrit per a la comunitat de canonges de la catedral de Vic esmentat en un inventari del bisbe Guadamir del 14 de juny del 957,⁶⁶ que va introduir l'ús de la regla d'Aquisgrà només uns dies abans de la seva mort.⁶⁷ Sembla que el mateix manuscrit també es menciona en un altre inventari de Vic datat de l'agost del 971.⁶⁸

56. BAUER 1962-1963: 90-91 i 96; BAUER 1963: 80.

57. BAUER 1962-1963: 87, 94 i 101-103; BAUER 1963: 80.

58. BAUER 1962-1963: 86, 94 i 103-104; BAUER 1963: 56 amb n. 6, 59-60 i 80.

59. RIU I RIU 1979: 211-256, 221-222 i 226.

60. BAUER 1963: 58-59.

61. *Ibid.*: 57-58 i 72.

62. *Ibid.*: 61-62 amb n. 32-35.

63. *Ibid.*: 65 amb n. 53.

64. *Institutio canonicorum Aquisgranensis* a. 816, ed. per WERMINGHOFF.

65. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 128 C (XLVII C), fol. 1r-45v; veg. EWALD 1881: 340; WERMINGHOFF 1906: 311 núm. 69; GUDIOL I CUNILL 1934: 133-135; MORDEK 1995: 1052.

66. «Vita Channonicha I»: VILLANUEVA 1821a: 273-274 núm. xv, 274 l. 13; JUNYENT I SUBIRÀ 1980-1987: 256 núm. 303 l. 20; veg. BAUER 1962-1963: 91-92; DÍAZ Y DÍAZ 1969: 238 n. 135; GROS I PUJOL 1999b: 753.

67. JUNYENT I SUBIRÀ 1980-1987: 254-256 núm. 302; veg. GROS I PUJOL 1999b: 750.

68. «Vita Chanonicha I»: JUNYENT I SUBIRÀ 1980-1987: 346-347 núm. 413, 347 l. 8-9; veg. JUNYENT I SUBIRÀ 1963: 139; GROS I PUJOL 1978: 157 n. 10; GROS I PUJOL 1999b: 753; ALTURO I PERUCHO 2003: 97-98; GROS I PUJOL 2006: 31 núm. 16 (amb una figura de l'inventari).

La resta de còpies catalanes de la regla d'Aquisgrà van ser objecte de poca o gens de consideració per part de la investigació medieval:⁶⁹ la còpia actualment introbable de Sant Joan de les Abadesses, que probablement data de principis del segle XI;⁷⁰ una segona còpia de Vic, del 1064,⁷¹ arranjada pel sacerdot i canonge Ermemir Quintilià, l'escrivà més famós de Vic del segle XI;⁷² un tercer exemplar perdut de la catedral d'Urgell, potser copiat amb motiu de la reforma del 1010 a càrrec del bisbe Ermengol i que es va esmentar en un inventari del 1010-1040 i en un altre del 1147;⁷³ i, finalment, un quart exemplar de la catedral de Roda d'Isàvena, també perdut, que figura a l'inventari del tresor de l'església vers el 1149, el qual, però, probablement es remunta també al segle XI, quan, després del saqueig i la destrucció de la catedral el 1006, la comunitat de canonges de Roda va haver-se de reorganitzar —a partir del segon quart d'aquest mateix segle— i segurament abans del 1092, moment en què el bisbe Ramon Dalmau va promoure la reforma agustiniana al capítol de la catedral.⁷⁴

Tot aquest panorama, però, no posa fi a la història de la regla d'Aquisgrà a Catalunya, perquè encara podem identificar-ne almenys quatre còpies més, encara que més recents. Quant a les tres primeres, es troben en tres manuscrits baixmedievals de les catedrals de Girona i Vic de finals dels segles XIII i XIV i del segle XIV (aprox. 1340), respectivament. Tot i que la còpia més antiga de Girona mostra una selecció de la regla d'Aquisgrà amb el pròleg i els capítols 1-33, 145 (l'epíleg) i 34-40,⁷⁵ i que no podem dir res més sobre el tes-

69. No hi són presents en WERMINGHOFF 1902: 637-645; WERMINGHOFF 1906: 310-312; SCHIEFFER 1976: 248-252; JULIEN i PERELMAN 1994: 141-142 i 231; MORDEK 1995: 1045-1056; SCHILP 1998: 103-107; SCHMITZ 2007.

70. Sant Joan de les Abadesses, Arxiu del Monestir, s. n.: veg. JANINI CUESTA 1980: 184 núm. 631. Tot i que el manuscrit també conté una còpia del *Martirologi* d'Adó de Viena, no apareix esmentat en IGLESIAS i FONSECA 2002.

71. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 44 (XXXVI), fol. 84va-144vb: veg. GUDIOL i CUNILL 1934: 61-63 i fig. 9 (fol. 84r).

72. Morí l'any 1080: GROS i PUJOL 2017: 57 núm. 302 amb n. 112.

73. Esmentat com a «Vita canonica I.» o bé «I. Vita canonica», respectivament: PUJOL i TUBAU 1913: 5 l. 32 i 6 l. 11: veg. DÍAZ Y DÍAZ 1969: 238 n. 135; GROS i PUJOL 2005: 107 núm. 8, 115 núm. 47 i 123.

74. Mencionat com a «et i vitam canonicam»: ANGLÈS i PÀMIÉS 1935: 126-127 n. 5, 126 l. 9; GROS i PUJOL 2007: 354-355, 354 l. 6: veg. SWANSON HERNÁNDEZ 2016, I, 104-105.

75. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 11, fol. 45ra-84vb: veg. VILLANUEVA 1850a: 143-145; JANINI CUESTA 1980: 89. Estic molt agraït per la notificació amable del Dr. Jaume de Puig i Oliver el 19 de desembre del 2019.

timoni gironí més jove, fins ara no retrobat,⁷⁶ la còpia de Vic conté una selecció diferent, amb els capítols 22-38 i 19.⁷⁷

Quant a la quarta còpia, val a dir que també la comunitat catalana més antiga de canonges seguidors de la regla d'Aquisgrà n'hauria d'haver tingut una còpia: tenim almenys extractes d'aquest text conservats en una còpia moderna de Sant Feliu de Girona de l'any 1502, l'existència de la qual ja s'havia esmentat en diverses publicacions especials dels segles XIX i XX, però no havia arribat a un públic científic més ampli.⁷⁸ Aquest manuscrit no conté, però, la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* completa, sinó igualment una recopilació selectiva de parts de l'obra. Feta una comparació amb la còpia més antiga de la catedral de Girona, podem observar que tenim o bé una còpia del model comú, o bé una còpia directa. L'any de producció de 1502 no és una mera coincidència:⁷⁹ exactament cinc-cents anys abans, el desembre del 1002, el papa Silvestre II, que tenia estrets vincles amb Catalunya d'ençà dels estudis de joventut que hi realitzà, va confirmar les possessions de la diòcesi de Girona i va esmentar l'església de Sant Feliu i de Sant Narcís a Girona i la seva ubicació extramurs, fora de l'actual portal de Sobreportes de la ciutat.⁸⁰

No es pot sobreestimar la importància de les noves còpies catalanes de la regla d'Aquisgrà per a la nostra descripció de la varietat de paisatge carolingi dels estils de vida religiosos de la Catalunya medieval. Fins ara, sabíem de manera aproximada quina comunitat seguia la regla d'Aquisgrà d'ençà de quin moment. Però, a excepció de la còpia del segle X de Vic, no havíem po-

76. VILLANUEVA 1850a: 143-145, 143: «En dos martirologios modernos de esta catedral, uno del siglo XIII y otro de fines del XIV, se halla al fin ó toda ó la mayor parte de la “Vita canónica” Aquisgranense con el prólogo».

77. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 130 (III), fol. 101va-116rb: veg. GUDIOL I CUNILL 1934: 137-139, 139.

78. Girona, Biblioteca Diocesana del Seminari, Fons de Manuscrits de Sant Feliu de Girona, Ms. 17 [olim Seminario, Ms. 150; olim Archivo de San Félix, Ms. 16], fol. 104ra-160ra: veg. DE LA CANAL 1832: 264; VILLANUEVA 1850b: 141-142; BEER 1894: 239 núm. 40, 240 núm. 54 i 729; CORDOLIANI 1951-1952: 375-376; JANINI CUESTA i MARQUÉS PLANAGUMÀ 1962: 416-417; JANINI CUESTA 1980: 112-113 núm. 522; ROURA i GÜIBAS 1988: 68.

79. El frare mercedari Baltasar de Costa, copista professional, va escriure el seu colofó al final del manuscrit (fol. 176ra/rb): *Colophons* 1965: 199 núm. 1602 (sense publicació del text).

80. «[...] una cum ecclesia sancti Felicis martiris et sancti Narcissi, qui [!] est iuxta portam civitatis Gerundae, cum omnibus eorum pertinentiis», *Diplomata pontificum Romanorum*, ed. per ZIMMERMANN 1989: 768-769 núm. 404, 768 l. 11-12.

gut tenir una visió més aprofundida de la difusió de la regla a Catalunya. A més a més, les noves còpies més recents de Girona i Vic mostren, de manera impressionant, com d'antiga i de pregonament arrelada fou la introducció d'aquesta regla carolíngia de canonges a Catalunya. Juntament amb la regla benedictina, aquest ordre normatiu dels canonges fou un altre text bàsic per a l'estil de vida religiós, molt abans de la introducció de la regla agustina en aquesta terra fronterera de la cristiandat llatina,⁸¹ car hi va romandre, fins i tot després d'aquesta introducció, en algunes comunitats tradicionals de la vida canònica. Atès que Albert Werminghoff no utilitzà les còpies catalanes per a la seva edició, no sabem encara quina versió textual exacta ens proporcionen i quina relació textual i històrica tenen, de manera que actualment encara no podem integrar aquests testimonis en l'horitzó més gran de l'estil de vida canònic carolíngi.

8.4. LA TRADICIÓ BÍBLICA CAROLÍNGIA

Les investigacions anteriors sobre el llegat bíblic del món ibèric medieval es concentraren preferentment en la producció de *pandectes* bíblics visigòtics i romànics al nord de la península Ibèrica i oblidaven dos fenòmens centrals dels comtats nord-orientals, regió que esdevindria la Catalunya altmedieval, és a dir: 1) el fort paper que la tradició bíblica carolíngia ja va tenir en aquesta terra mitjancera entre Itàlia, França i la resta de la península Ibèrica des del segle IX; i 2) la importació, la producció i l'edició de noves Bibles durant el llarg segle X, fet que no ha estat explicat en el context de la narrativa mestra de la història de la Bíblia a Europa després de la reforma carolíngia. El nostre enfocament es basa, aquí, en els models bíblics carolíngis, per tant, més aviat en les formes externes que no pas en els textos, ja que la investigació sistemàtica dels textos llatins que transmeten encara no s'ha dut a terme.⁸²

La producció de la Bíblia en la Marca Hispànica de finals del segle VIII i inicis del IX, és a dir, el període de pugna dels teòlegs carolíngis contra l'adopcionisme del bisbe Fèlix d'Urgell (781-799) i dels seus seguidors, únicament es pot observar en alguns fragments. Igual que els seus homòlegs del nord de

81. STÖBER 2013.

82. PUIG I TÀRRECH 2003; ALTURO I PERUCHO 2013 (sense fer referència a l'anterior).

la península Ibèrica i els primers productes desconeguts del comtat veí carolingi de la Ribagorça (vegeu, no obstant això, els fragments del Deuteronomi procedents d'una gran Bíblia visigòtica del segle IX en tres columnes)⁸³ són escrits en minúscula visigòtica —una escriptura certament utilitzada per Fèlix— i provenien del territori de l'«ecclesia Narbonensis», on la nova minúscula carolina encara no havia estat introduïda en aquell moment. De l'època de Fèlix d'Urgell també tenim un bifoli d'un psalteri hispà litúrgic de finals del segle VIII, ja en la versió gàl·lica, però ple de variants de la *Vetus Latina*,⁸⁴ així com fragments dels profetes⁸⁵ i del psalteri⁸⁶ d'una Bíblia visigòtica, en diversos volums, dels segles VIII al IX. El lloc de producció d'aquesta Bíblia encara no és clar: si fou produïda en la Narbonense encara visigòtica, fora un manuscrit importat; si es tractà d'un producte de la catedral de la Seu d'Urgell o de Girona, fora la Bíblia més antiga coneguda produïda sota el domini carolingi a la Marca Hispànica. Un argument a favor de l'*scriptorium* de la catedral d'Urgell podria ser la posició excepcional que aquesta seu episcopal ocupà en la Marca Hispànica, car va experimentar una forta influència de la reforma carolíngia a causa de l'afer Fèlix. Aquest escenari i l'indret protegit del bisbat, que no es veuran afectats immediatament per les ràtzies musulmanes com Barcelona al segle IX, podrien explicar per què Urgell hauria estat el primer centre important de producció de noves Bibles en la Marca Hispànica.

La història subsegüent de la Bíblia a la Catalunya altmedieval està marcada per la introducció de la Bíblia carolíngia, per la qual cosa es van importar models de llibres i textos de la *Vulgata* revisada, amb formats, ordres de llibres i decisions teològiques subjacents darrere d'aquests exemplars. L'anàlisi de fragments subestimats i nous en combinació amb la rica tradició de donacions de manuscrits bíblics amb motiu de les dedicacions de les esglésies, permeten ara obtenir un panorama bíblic més intens en l'inici de la Catalunya altmedieval. Sabem com a mínim de tres bibles que mostren el disseny

83. Lleida, Arxiu Capitular, RC_0031 [*olim* Ms. 13] + Lleida, Museu Diocesà, s. n.: veg. MILLARES CARLO 1999, 1: 80 núm. 103 sq.; MILLARES CARLO 1999, 2: 98 núm. 103 (fol. 2v).

84. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 259; veg. GROS I PUJOL 1977; PUIG I TÀRRECH 2003: 109 amb n. 18-19; GROS I PUJOL 2006: 14-15 núm. 1 (amb figura dels fol. 1v/2r).

85. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 2541/1; veg. PUIG I TÀRRECH 2003: 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO 2013: 96.

86. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 395; veg. PUIG I TÀRRECH 2003: 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO 2013: 96.

de grans bíblies carolíngies completes, amb dues columnes i més de quaranta línies per columna. La còpia més impressionant és, al mateix temps, la més antiga: l'encara no prou coneguda Bíblia d'Urgell de finals del segle IX, un producte local que imita el model de la Bíblia de Tours.⁸⁷ Però també tenim un fragment del Gènesi procedent d'una altra Bíblia gegant carolíngia (o Heptateuc) de la Narbonense de les acaballes del segle IX i, evidentment, importada a la catedral de Vic en el moment de la seva restauració.⁸⁸ A més a més, un producte d'alta qualitat de l'*scriptorium* de la catedral d'Urgell de la primera meitat del segle X fou la Bíblia gegant carolíngia, de la qual es conserva un fragment del llibre de Jeremies.⁸⁹

Una faceta desconeguda de la història del llegat bíblic de la Catalunya altmedieval són els primers productes autòctons del segle X, tots ells dispersos en fragments. La primera Bíblia de la catedral de Barcelona, de ca. 900, és coneguda gràcies a uns fragments del llibre dels Jutges i del llibre dels Psalms.⁹⁰ De la Bíblia més antiga procedent de la important abadia benedictina de Sant Cugat del Vallès (prop de Barcelona), escrita pel diaca i jutge Bonsom a finals del segle X, tenim un fragment dels llibres dels Reis⁹¹ que mostra encara el disseny en tres columnes d'una antiga Bíblia hispànica típic també per a les Bíblies de Ripoll, lleugerament posteriors. Finalment, Girona també va participar en la producció de les seves pròpies bíblies, tal com podem veure gràcies als fragments de finals del segle X de les epístoles de sant Pau a Timoteu⁹² i els llibres dels Reis,⁹³ així com d'una Bíblia de

87. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 1997: veg. PUJOL I TUBAU 1920-1922; PUIG I TÀRRECH 2003: 108, 110-113, 116 n. 44, 118, 128 amb n. 92 i 133; ALTURO I PERUCHO 2013: 97; BISCHOFF 2014: 347 núm. 5981.

88. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, I: veg. GROS I PUJOL 1978: 154-155 i 158 núm. 1; PUIG I TÀRRECH 2003: 113 amb n. 32 i 34; GROS I PUJOL 2006: 16 núm. 2 (amb figura del fol. IV, part superior); ALTURO I PERUCHO 2013: 98; BISCHOFF 2014: 470 núm. 7076.

89. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 180. I: veg. ALTURO I PERUCHO 2013: 98-99.

90. Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragn. 32 i Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragn. 33: veg. ALTURO I PERUCHO 2013: 98.

91. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragn. 250: veg. PUIG I TÀRRECH 2003: 113; ALTURO I PERUCHO 2013: 98.

92. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 151, Fragn. 7: veg. PUIG I TÀRRECH 2003: 114; ALTURO I PERUCHO 2013: 99.

93. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 82I/V: veg. OLIVAR I DAYDÍ 1977: 205; ALTURO I PERUCHO 2013: 99.

principis del segle XI, de la qual també es conserven peces de l'Antic i del Nou Testament.⁹⁴

Tot aquest treball preparatiu de copiar i editar noves bíblies carolíngies i altres importacions, com ara l'extraordinària gran, ara fragmentada, Bíblia francesa de finals del segle X,⁹⁵ eren models per a les magnífiques Bíblies de Ripoll de principis del segle XI que van construir el pont cap a la producció bíblica catalana i europea i que han atret tant d'interès investigador en les últimes dècades.

Quan contrastem els paisatges bíblics del nord de la península Ibèrica i els dels comtats catalans en època altmedieval, les diferències són evidents: a Catalunya és destacable la introducció de la minúscula carolina com a guió nou i exclusiu de llibres i documents. Es va promoure, evidentment, per la importació de manuscrits carolingis, incloses les bíblies carolíngies de Narbona, la seu metropolitana de Catalunya, i d'altres parts del regne franc occidental, que van servir de model per a reordenar la seqüència dels llibres i textos bíblics i parabíblics. No obstant això, aquestes importacions no van impedir solucions híbrides en el disseny exterior i interior de les noves bíblies catalanes; les que van sorgir fins als segles XI i XII evoquen encara records de les bíblies visigòtiques del nord peninsular, com ara llibres seleccionats de l'Antic Testament en la versió de la *Vetus Latina* o textos pertanyents a l'edició bíblica d'Isidor de Sevilla. Aquesta interacció entre manuscrits importats del primer període del domini carolingi i els productes autòctons de finals del segle IX és típica de la Catalunya altmedieval. Però encara queden preguntes obertes en aquest panorama: quin paper va tenir exactament l'Església de Narbona en la transmissió del text bíblic a Catalunya? L'edició de la Bíblia del visigot Teodulf d'Orleans va tenir rellevància, paral·lelament a la revisió bíblica realitzada per l'anglosaxó Alcuí? Només si es fa una classificació sistemàtica de les bíblies catalanes esmentades aquí i de centenars d'altres fragments bíblics, ens serà permès de conèixer més a fons les vies de transmissió textual que parteixen dels territoris francs i italians de l'imperi carolingi i més enllà.

94. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 82 I/II: veg. OLIVAR I DAYDÍ 1977: 205; ALTURO I PERUCHO 2013: 102.

95. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, II: veg. GROS I PUJOL 1978: 154-155, 158 i 159 núm. 2; PUIG I TARRÈCH 2003: 113 amb n. 32-34; GROS I PUJOL 2006: 26 núm. 11 (amb figura del fol. 1r); ALTURO I PERUCHO 2013: 99.

8.5. EXEGESI I LITÚRGIA CAROLÍNGIA

L'últim punt que vull afegir a la meua breu valoració de la cultura carolíngia a la Catalunya altmedieval és el debat sobre la introducció de l'exegesi i la litúrgia de l'Església de Narbona a la Marca Hispànica de principis del segle IX. Un tret característic de la litúrgia gal·loromana d'aquesta església rau en el fet que va enriquir-se encara amb elements visigòtics hispans.⁹⁶ No obstant això, durant el segle IX la influència carolíngia creixent és innegable i la importació i l'ús de nous llibres litúrgics i tradicions textuals foren un tema central en aquest procés de transformació litúrgica. Entre aquests, les diverses edicions d'homiliaris, tipus de llibre que combina funcions exegetiques i litúrgiques, van tenir un paper central en la pràctica quotidiana de la litúrgia i la meditació; en particular, l'anomenat homiliari de Luculentius va semblar la culminació de la introducció de l'exegesi carolíngia i de les tradicions litúrgiques. Tot seguit parlaré, en aquesta darrera secció, de com s'ha d'encarar aquest text homilètic.⁹⁷

96. GROS I PUJOL 1976; OLIVAR I DAYDÍ 1982; GROS I PUJOL 1999a: 397 i 400-407.

97. Encara no s'ha escrit la història dels homiliaris carolingis de la Catalunya altmedieval, de manera que prefereixo no oferir cap primera visió crítica. A més a més de les empremtes catalanes posteriors dels homiliaris de Pau Diaca i Haimó d'Auxerre, tenim almenys cinc testimonis primerencs: 1) una còpia de les *Collectiones in Epistolas et Evangelia* de Smaragdus de Saint-Mihiel, mencionada en el testament del bisbe Idalguer de Vic el 908, que de ben segur va pertànyer als clergues narbonesos que restabliren el bisbat de Vic a finals del segle IX: veg. n. 33; 2) una còpia de la mateixa obra en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: veg. n. 38; 3) el fragment d'una collecció homilètica carolíngia, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. xxiii/27, narbonès, darrer quart del segle IX: veg. GROS I PUJOL 2006: 23 núm. 8 (amb figura del fol. 1r); ALTÉS I AGUILÓ 2012: 15, 18 i 32-36; VONES 2013: 176; 4) una còpia de les *Homiliae in Evangelia et Epistolas* de Raban Maur esmentada en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: «librum Rabanum unum», Riculf d'Elne, *Testamentum* a. 915, ed. per MIGNE: 468 núm. x, l. 49: veg. ALTÉS I AGUILÓ 1983: 37 n. 123; PALAZZO 2004: 714 (sense identificació); 5) un homiliari d'autor carolíngi desconegut per a l'ofici matinal dels diumenges i de les festes litúrgiques més importants de l'any litúrgic, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 60 (LXXXVI): veg. GROS I PUJOL 2006: 17 (amb figura del fol. 14v); ALTÉS I AGUILÓ 2012: 15, 17-31 i 36-45. Aquest darrer manuscrit és el resultat d'un *scriptorium* narbonès no identificat de l'últim quart del segle IX i, per tant, aparentment pertanyeria a la primera onada de manuscrits importats per a la recentment restaurada catedral de Vic, de finals del segle IX.

Luculentius, com a autor, és encara el gran desconegut de la cultura textual carolíngia. La seva obra va passar a formar part de la història de la literatura llatina medieval datada en una etapa posterior, i amb una data i una localització errònies: les investigacions anteriors n'afavoriren l'autoria italiana, de finals del segle IX (*ca.* el 900).⁹⁸

Angelo Mai, descobridor de les primeres divuit homilies d'aquesta col·lecció, ja va formular la hipòtesi geogràfica italiana a principis del segle XIX.⁹⁹ Va editar les homilies a partir de dos manuscrits conservats a les biblioteques de Roma que esmentaven un tal Luculentius, sense afegir cap més informació sobre la seva posició en el si de l'Església llatina.¹⁰⁰ Se suposà que tots dos manuscrits foren escrits a la Itàlia central a finals del segle XII o fins i tot a la primera meitat del segle XIII.¹⁰¹ No obstant això, la història del text i la seva transmissió sembla ser bastant diferent: actualment sabem que les còpies més antigues de l'homiliari de Luculentius, molt més extenses, provenen de la península Ibèrica; especialment, dos manuscrits més o menys complets que provenen del monestir benedictí català de Sant Cugat del Vallès. Aquestes dues còpies del segle X són actualment els dos manuscrits més antics coneguts d'aquesta abadia.¹⁰² En aquestes còpies, el recull conté cent cinquanta-sis homilies, majorment sobre els evangelis i les epístoles; el cicle

98. GARCÍA VILLADA 1936: 386 suggerí una datació en època carolíngia, *ca.* el 850, pel fet de trobar-s'hi la referència explícita de l'emperador regent. Aquesta datació es va prendre molt possiblement del colofó de Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, fol. 241va, el qual, això no obstant, no esmenta l'emperador Lotari I (817-855), ans el rei Lotari III de la França occidental (954-986): veg. n. 103.

99. Luculentius, *Homiliarium*, ed. per MAI.

100. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 i Roma, Biblioteca Vallicelliana, Tomus XX. El manuscrit de la Biblioteca Vallicelliana ja era conegut per MABILLON i GERMAIN 1687: 69. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6454, fol. 192r-216r és una còpia reorganitzada de l'homiliari de Luculentius en la Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 feta per Giovanni Battista Bandini: veg. MÜLLER 1911: 207.

101. Encara una altra homilia sobre Gal 5, 25 - 6, 10 de Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081, fol. 10-12 fou publicat: Luculentius, *Homiliarium*, ed. per MÜLLER.

102. Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17 i Ms. 21: veg. LEMARIÉ 1984a; RUIZ GARCÍA 1997: 145-147 núm. 17 i 169-173 núm. 21. Ambdós manuscrits són consultables digitalment a: <http://bibliotecadigital.rah.es>. August Eduard Anspach descobrí aquestes còpies i n'identificà els textos ja l'any 1914: veg. CUSTODIO VEGA Y RODRÍGUEZ 1966:

anual s'inicia amb la vigília de Nadal. Ambdós exemplars, més o menys contemporanis, aparentment van tenir el mateix model. Malgrat l'estat de conservació d'aquestes còpies, mutilades, el paleògraf català Anscari Manuel Mundó i Marcet va poder, com a mínim, desxifrar el colofó d'un d'ells (Ms. 17, fol. 241va), de manera que sabem que el sacerdot Truitari copià aquest manuscrit el 956/957, quan Landeric era abat de Sant Cugat.¹⁰³ Seguint el jesuïta castellà i historiador de l'Església Zacarías García Villada, qui ja postulà que Luculentius era un autor que havia desenvolupat la seva obra en terra de l'anomenada Marca Hispànica, a causa de l'escriptura carolina i el contingut d'aquests manuscrits, avui sabem que ambdós manuscrits representen la versió de text més antiga, testimoniada també en cinc altres fragments de la Catalunya del segle x que pertanyen a tres còpies més.¹⁰⁴ Una segona versió amb variants textuais i altres trets característics,¹⁰⁵ datable de mitjan segle x, també es transmet en molts fragments manuscrits catalans altmedievals.¹⁰⁶ La transmissió completa del text de l'homiliari de Luculentius s'inicià, doncs, en la part nord-oriental de la península Ibèrica i tenia com a zona nuclear la diòcesi de Vic, mentre que la transmissió perifèrica

22-23 i 28; *ibid.*, 96-97. L'atribució dels manuscrits a l'*scriptorium* productiu de Sant Cugat es deu a MUNDÓ I MARCET 1982; MUNDÓ I MARCET 1991.

103. «Explicit liber Deo gratias. Orate pro Truitario presbitero qui scripsit hunc librum collectaneum in honore sanctissimi Cucufati martiris sub Landerico abba anno III regnante Leutario rege, et dedit illum ad Regiatus sacer propter remedium anime sue»: veg. MUNDÓ I MARCET 1982: 20.

104. En concret, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/7; Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/3 + Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/9; Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99 + Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 249: ALTÉS I AGUILÓ 2010: 81-82, 87, 92-94, 99, 104-105 i 118-119, i a més a més també 195 núm. 87, 166-167 núm. 51, 159 (figura), 167-168 núm. 53, 199-200 núm. 95, 185 (figura), 130-131 núm. 3 i 135 (figura). Aquí, com en la n. 106, les datacions d'Altés i Aguiló necessiten una revisió acurada basada en dades paleogràfiques contrastades.

105. LEMARIÉ 1984a: 238 n. 24 i 281. ALTÉS I AGUILÓ 2010: 83 hi emfasitza la posterioritat d'aquesta redacció.

106. ALTÉS I AGUILÓ 1983: 35-42; ALTÉS I AGUILÓ 2010: 81-82, 87, 93, 104, III-III2 i 118. Ambdós articles citats també aborden el tema de la rica transmissió subsegüent de les homilies de Luculentius en altres manuscrits litúrgics de Catalunya a partir del segle XI, una investigació ja iniciada per ÉTAIX 1981: 337, 353-354, 369-370, 371 n. 27, 375, 384 i 395 amb n. 52.

i tardana italiana mostra trets textuais comuns amb la segona versió¹⁰⁷ i ofereix només una petita selecció de text de tot l'homiliari.¹⁰⁸

Aquest escenari ens suggereix que l'autor es mogué en algun indret de la Marca Hispànica. Endemés, hi ha un altre argument textual que no s'ha de menystenir: una de les principals fonts de l'obra de Luculentius és l'homiliari de l'abat benedictí visigòtic Smaragdus de Saint-Mihiel, procedent de la regió fronterera que foren la Septimània i Catalunya carolíngies.¹⁰⁹ Pel que fa a aquesta història dels textos, García Villada ja suposà que «Luculentius» no és altra cosa que la forma llatinitzada de «Smaragdus».¹¹⁰ «Luculentius» hauria estat, doncs, més aviat una referència al famós autor visigotocarolíngi, més que no pas un nom propi.¹¹¹ D'altra banda, aquest nom llatí, combinat amb l'ús de les homilies carolíngies dels monjos benedictins Haimó i Heiric d'Auxerre, així com una font utilitzada per a la recensió francocatalana de l'homiliari carolíngi de Liverani,¹¹² suggereixen un autor més jove.¹¹³ A Luculentius caldria situar-lo, doncs, en la Marca Hispànica (o a Septimània) i ubicar-lo encara al segle IX?¹¹⁴ Un altre argument de pes a favor d'aquesta regió i datació seria la influència litúrgica i eclesiàstica que l'Església de Nar-

107. A diferència de la primera redacció, en què de l'homilia 57 en endavant les citacions bíbliques hi són abreujades sistemàticament, moltes citacions bíbliques no hi són abreujades, ans desenvolupades: ALTÉS I AGUILÓ 2010: 82-83.

108. ÉTAIX 1981: 395 n. 51.

109. Quant al text i l'ordre en el leccionari emprats per Smaragdus: veg. LEMARIÉ 1984a: 229-235, 240 i 243-246. Gairebé totes les altres homilies i els altres textos explotats són anteriors, procedents de Jeroni, Pelagi, Agustí, Gregori el Gran i Beda el Venerable: veg. GARCÍA VILLADA 1936: 386; LEMARIÉ 1979: 102; LEMARIÉ 1984a: 243; MÜLLER 1988: 26-29; MÜLLER 1999: 44-59.

110. GARCÍA VILLADA 1936: 385.

111. ALTÉS I AGUILÓ 2010: 76, recull una sèrie de testimonis catalans que demostren que «luculentius» i «luculenter» eren atribuïts afavorits dels textos litúrgics o exegètics. Ja FABRICIUS 1735: 844 fou del parer que s'havia de tractar més aviat d'un epítet que no pas d'un nom propi.

112. LEMARIÉ 1979: 102-104; ALTÉS I AGUILÓ 1983: 41; LEMARIÉ 1984a: 240 i 243-244. Quant a aquest homiliari carolíngi: veg. BARRÉ 1962: 113-122; ALTÉS I AGUILÓ 1997: 118-159.

113. FREDE 1995: 616 núm. 953; DEKKERS 1995: 308 núm. 953 hi reconeix un autor dels segles IX i X, mentre que el darrer l'omet en la seva *Clavis patrum latinorum*. GRYSO 2007: 638 núm. 953 segueix igualment aquests repertoris.

114. És absent en ALTURO I PERUCHO 1991a; ZIMMERMANN 2003; MARTÍN Y IGLESIAS 2010.

bona va exercir en aquell moment a banda i banda dels Pirineus.¹¹⁵ A més a més, també tenim indicis de l'ús litúrgic de Luculentius des del segle IX fins al segle XIII a Narbona,¹¹⁶ Carcassona¹¹⁷ i Sant Ponç de Tomeres.¹¹⁸ Luculentius hauria estat, doncs, un dels primers autors llatins d'aquesta regió i hauria escrit després de la seva integració a l'imperi carolíngi; així mateix, també, pel que sembla, hauria estat un monjo benedictí.¹¹⁹ Fins i tot podem fonamentar aquesta nostra hipòtesi geogràfica i cronològica gràcies a la versió de la *Vulgata* emprada per Luculentius, ja que les seves característiques semblen compatibles amb alguns fets específics d'algunes còpies de la tradició bíblica catalana de l'abadia benedictina de Ripoll, de la propera seu episcopal de Vic i de l'abadia de Sant Miquel de Cuixà, al Conflent, que, al seu torn, tenien fortes connexions amb Ripoll i Vic.¹²⁰

Un altre argument, encara no prou valorat, per a la localització a la Marca Hispànica podria ser el contingut interreligiós específic de l'homiliari de Luculentius. García Villada va ser el primer estudiós a presentar aquest coneixement, sense indicar el lloc exacte d'aquesta col·lecció. L'estudiós comenta que Luculentius, en una de les seves homilies, se centra en el consum excessiu d'alcohol per part dels musulmans, malgrat la prohibició explícita de l'Alco-

115. ALTÉS I AGUILÓ 2010: 73-74.

116. GROS I PUJOL 1978: 155 n. 6 esmenta el primer ús extensiu de l'obra de Luculentius en una col·lecció de comentaris patristics de Narbona en la lectura de l'epístola i l'evangeli durant la santa missa, encara que la data proposada de la primera meitat del segle IX no sigui pas possible.

117. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 3829 és una còpia de la col·lecció de Luculentius (en una versió revisada que conté només 74 homilies de les lectures de l'Evangelí i algunes noves homilies més) del darrer quart del segle XII i fou d'ús vigent a la catedral de Carcassona: veg. ÉTAIX 1981: 394-395; LEMARIÉ 1984a: 230 amb n. 12, 238-239, 245 n. 34, 246-250 i 253-277; LEMARIÉ 1984b: 27-30 i 35-44; ALTÉS I AGUILÓ 2007: 274 amb n. 6; ALTÉS I AGUILÓ 2010: 83, 99-100 i 107-108.

118. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5259 és una còpia per a l'«officium capituli», doncs un «liber capituli» d'aquesta abadia fet a mitjan segle XIII: ALTÉS I AGUILÓ 2003; ALTÉS I AGUILÓ 2010: 90 i 95.

119. A més a més, de la seva preferència per a fonts benedictines, CAPELLE 1946: 73; ALTÉS I AGUILÓ 1983: 39-40 n. 132; MÜLLER 1999: 59; ALTÉS I AGUILÓ 2010: 75 han pogut detectar empremtes inqüestionables de monaquisme benedictí en l'obra de Luculentius.

120. ALTÉS I AGUILÓ 1983: 40 n. 133; LEMARIÉ 1984b: 45; MÜLLER 1999: 30-34; ALTÉS I AGUILÓ 2010: 74.

rà.¹²¹ A parer de García Villada, només un autor amb un coneixement exacte de la nova llei religiosa podria haver escrit un comentari com aquest.¹²² García Villada no coneixia en el seu moment el fet que aquesta homilia formava part de la versió de text més antiga.¹²³

De moment, sense tenir una edició crítica de l'obra, no és possible respondre a la pregunta de si ens trobem davant un coneixement autèntic de l'Alcorà en aquest passatge o si, més aviat, es tracta de tradicions musulmanes orals, ni tan sols amb un comportament específicament musulmà, sinó amb una objecció general contra tota embriaguesa de les diferents comunitats religioses. Si García Villada no errà, Luculentius hauria estat un nou tipus d'agent cultural de coneixement alcorànic entre dos mons pel que fa a la seva suposada perti-

121. Sures alcoràniques 2, 219, 4, 43 i 5, 90-91: «Et preguntaran, i et pregunten [sc. «propheta»], sobre el tema de l'ús del vi i sobre el joc d'atzar “maissir”. Digues [sc. «propheta»]: “En ambdues coses hi ha un gran pecat i hi ha també coses útils, per a la gent. Però el pecat d'ambdues coses és molt més gran que la utilitat”. [...] No us acosteïu per a fer amb els altres l'oració comuna, la salà obligatòria estant embriacs. Espereu, doncs, fins a saber, ja ben conscients, el que dieu. [...] Vosaltres, els bons creients, els musulmans! El vi, el joc “maissir”, les pedres d'altars i les fletxes de sort són, totes, coses abominables, fetes pel dimoni, per Ax-Xaitan. Aparteu-vos d'això! Us convé fer això per a fruitir de la vida! Vol el dimoni, Ax-Xaitan, que hi hagi sempre enemistat entre vosaltres, gràcies al vi i al joc “maissir”, i posar-vos tots els obstacles per a recordar el nom de Déu i per a fer les oracions de la salà. Per tot això, us abstindreu d'aquestes coses?», *L'Alcorà*, trad. per DE EPALZA I FERRER: 83, 152 i 203.

122. GARCÍA VILLADA 1936: 386.

123. Homilia 128: «ET NOLITE INEBRIARI VINO, IN QUO EST LUXURIA. Sicut enim homo non potest duobus dominis servire, Deo scilicet et mammonae, ita nullus potest inebriari vinum pariter et SPIRITU SANCTO repleti. Qui Spiritu sancto repletus fuerit habebit prudentiam, castitatem, munditiam, pudicitiam, mansuetudinem, verecundiam. E regione qui vinum inebriatur, habebit procacitatem, insipientiam, audaciam, furorem, libidinem. Et ideo praecipit Apostolus, non debere “inebriari vino, in quo est luxuria”. Unde dicit Salomon: “Ne aspicias vinum cum flavescit in vitro; color enim blande [Cod. «blandis»] ingreditur, sed mordet ut coluber”. Potest et aliter intelligi quod dicit: “Nolite inebriari vino”, id est vinum malitiae, de quo Moyses in cantico Deuteronomio: “De vinea Sodomorum, vinea eorum”. Hoc vino inebriantur omnes amatores mundi. De quibus dicit Apostolus: “Quorum finis interitus, quorum Deus venter est, et gloria in confusione ipsorum qui terrena sapiunt”», Luculentius, *Homiliarium*, ed. per MIGNE, 838 l. 10-29. El text s'ha comprovat amb les dues còpies de Sant Cugat del Vallès, Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, fol. 202vb-203vb, aquí fol. 203rb-203va, i Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 21, fol. 222ra-223va, aquí fol. 222vb-223ra. El seu text comú mostra algunes diferències menors que, no obstant això, no en canvien el sentit en general.

nença a la Marca Hispànica al voltant de l'any 900. Treballant en aquesta societat de frontera, hauria estat un representant de la cultura monàstica, exegetica i teològica madura de l'Església sota la reforma carolíngia del segle IX, però s'hauria enfrontat al problema central de restablir i consolidar les noves estructures de l'Església cristiana llatina en contacte immediat amb els reptes religiosos d'aquesta zona de marca amb al-Àndalus. Aquest context religiós i social de la seva obra podria explicar per què Luculentius demarca sistemàticament la seva correcta posició catòlica contra les opinions errònies dels jueus, dels pagans i dels heretges en moltes de les seves homilies, i per això hem d'interpretar el passatge citat anteriorment en el context de les polèmiques i l'apologètica de la seva societat mediterrània i de frontera.

8.6. RESUM

Quines són les característiques específiques del nostre cas d'estudi sobre la Catalunya altmedieval? Aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi carolingi, certament, van acomplir el programa de reformes carolíngies, de manera que podem dir que aquesta terra mitjancera era carolíngia des d'un punt de vista cultural i religiós. Dit d'altra manera, hem de trencar el punt de vista sociopolític prou difós encara sobre l'època carolíngia que explica una història determinada per les prioritats del segle XIX, centrada en dinasties mortes i en la preocupació antiga per la pèrdua i la recuperació del títol imperial romà. En el cas de Catalunya, l'ús d'expressions culturals carolíngies, com ara l'escriptura, els models de manuscrits, els textos religiosos i la litúrgia, no significava mirar enrere envers una cultura visigòtica minvant, sinó que volia albirar envers les idees i els models que havien de formar Europa en els segles posteriors. Per tant, utilitzar formes d'expressió pròpies de la cultura carolíngia fou un projecte de futur que mostra que el potencial mateix dels esforços de reforma carolíngia, la rellevància potencial d'aquest compromís, es va constituir principalment en resultats culturals i no pas polítics (llengua llatina, escriptura, exegesi, teologia i formes de vida religiosa). Des d'aquest punt de vista, els «usos del passat» han de ser diferenciats, atès que s'han d'identificar els elements culturals passats i els que tinguin el potencial de crear futur. Per a la nostra investigació en les properes dècades, a un àmbit més global i comparatiu, això implica que hem de contrastar sistemàticament la contribució cultural de totes aquestes regions perifèriques de l'imperi carolingi

—la Itàlia septentrional i la central, les perifèries orientals i sud-orientals de l'imperi postcarolingi, com Bohèmia, Polònia, Hongria i els Balcans— amb el desenvolupament de la minúscula carolina, els models de llibres i els textos religiosos i litúrgics.

Arribats aquí, ens preguntem quina ha estat la contribució específica de la perifèria iberocatalana a la cultura carolíngia pel que fa a l'establiment de les seves formes d'expressió, si se la compara amb els centres d'aquesta cultura. En primer lloc, aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi van contribuir a l'homogeneïtzació de la cultura europea, malgrat donar-se un seguit de solucions híbrides de diversos graus. En segon lloc, la cultura carolíngia es va establir i es va confirmar gràcies als reptes de les societats frontereres transculturals del sud-est, sud i sud-oest d'Europa, per tant, en el món mediterrani multicultural i multireligiós.

Un gran repte científic de cara al futur és, certament, arribar a cisellar amb precisió aquesta perspectiva doble quant a la cultura carolíngia (política) dels anomenats centres i perifèries de l'imperi. Per a dur a terme aquesta feina nostra, que busca la deconstrucció dels estrats que, als ulls dels mediadors culturals medievals, podrien haver estat «patrístics», «visigòtics» i «carolingis» etc., ens és de menester l'ús ple del ric material manuscrit proporcionat per Catalunya (i Septimània) com una terra mitjancera per excel·lència del món euromediterrani. La noble tasca d'anar desvelant, doncs, totes aquestes capes culturals, es mereix, certament, tot el nostre compromís, tant local, com internacional.

Abreviatures

CChr.CM	Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis
CChr.SL	Corpus Christianorum. Series Latina
CLA	Codices Latini Antiquiores
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
MGH	Monumenta Germaniae Historica
SC	Sources Chrétiennes

Bibliografia

Manuscripts

- Amiens, Bibliothèque municipale, Ms. 223
Anvers, Musaeum Plantin-Moretus, Ms. 15. 3
Arras, Bibliothèque municipale, Ms. 1016 (432)
Autun, Bibliothèque municipale, Ms. 20. A (S. 22)
Avinyó, Bibliothèque municipale, Ms. 1379
- Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Bibl. 1
Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Class. 78
Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Patr. 61
Bamberg, Staatsbibliothek, IX. A. 12.
Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 2
Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 3
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 249
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 250
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 395
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Ripoll 99
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 22
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 90
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Varia 3
Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 32
Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 33
Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 2541/1
Basilea, Universitätsbibliothek, N I 4
Basilea, Universitätsbibliothek, N I 6 n° 42
Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillipps 1721
Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillipps 1737
Berlín, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. Phillipps 1885
Berna, Burgerbibliothek, Cod. 50

- Berna, Burgerbibliothek, Cod. 99
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 111
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 118
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 188
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 199
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 212
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 234
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 318
 Berna, Burgerbibliothek, Cod. 756 n° 76
 Besançon, Bibliothèque municipale, Ms. 186
 Besançon, Bibliothèque municipale, Ms. 862
 Bonn, Universitätsbibliothek, S 366
 Bremen, Universitätsbibliothek, msb 0044-02
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 4877-4886
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 5380-5384
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 5527-5534
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 7503-7518
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 9845-9848
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 10018-10019
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 14775-14776
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. 17349-17360
 Brussel-les, Bibliothèque royale Albert Ier, Ms. II 2541
 Bryn Mawr, Mariam Coffin Canaday Library, Gordan Ms. 149
 Burgo de Osma, Archivo Capitular, Ms. 126
- Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 318
 Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 264 [*olim* Londres, Ashburnham Library, Appendix 101]
 Cambridge, Fitzwilliam Museum, McClean 120
 Cambridge, Gonville & Gaius College, Ms. 177/210
 Cambridge, St. John's College, Aa. 5. 1
 Cambridge, St. John's College, Ms. 107 [*olim* E. 4]
 Cambridge, Trinity College, B 16. 3
 Cambridge, University Library, Ms. Gg. 5. 35.
 Charleville, Bibliothèque municipale, Ms. 190
 Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 10 (21)
 (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 20 (27)
 (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 32 (86)
 (†) Chartres, Bibliothèque municipale, Ms. 127 (130)
 Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottobon. lat. 1346

Bibliografia

- Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 271
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 814
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 823
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 920
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 927
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1569
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 124
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 213
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 339
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 438
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 550
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 637
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 692
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 713
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 1625
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 1970
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3803
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3363
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4955
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081
Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6454
Cluny, Archives municipales, Série II, P¹, pièce n° 153
Colmar, Archives départementales du Haut-Rhin, Fragm. 658
Colmar, Archives départementales du Haut-Rhin, Fragm. 659
Cologne, Bibliotheca Bodmeriana, Ms. 98 [*olim* Cheltenham, Phillipps 6548]
Colònia, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, Ms. 78. II
Copenhague, Det Kongelige Bibliotek, Gl. Kgl. Saml., Ms. 157 2°
Copenhague, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Saml., Ms. 254 2°
Copenhague, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Saml., Ms. 1794
Copenhague, Universitetsbiblioteket, AM. 830 4°
- Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 228 (190)
Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 649 (389)
Dillingen, Studienbibliothek, XV Fragm. 1
Douai, Bibliothèque municipale, Ms. 199
Düsseldorf, Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Hs. Z 4 n° 10
Düsseldorf, Universitätsbibliothek, K. 16: Z. 3/I
Durham, Cathedral Chapter Library, B. II. 30.

Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod. 245 (335)
 Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod. 323 (1065)
 Engelberg, Stiftsbibliothek, Ms. 28
 Erfurt, Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, Ampl. 2° 74
 Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms 2112 n° 7
 L'Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo, Ms. I. III. 13.

Filadèlfia (Pa.), Free Library, John Frederick Lewis Collection, T 195
 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, XIV. 15
 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, XXIX. 20
 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnham 57
 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, San Marco 383
 Frankfurt del Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, Ms. Barth. 32
 Freising, Dombibliothek, Fragm. s. n.
 Friburg de Brisgòvia, Stadtarchiv, B 1 Nr. 331
 Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 6
 Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 468
 Friburg de Brisgòvia, Universitätsbibliothek, Hs. 483, 3
 Fulda, Bibliothek des Bischöflichen Priesterseminars, Fragm. 9
 Fulda, Hessische Landesbibliothek, Fragm. 24

Gènova, Biblioteca Durazzo, Ms. 253 (B VII 7)
 Gießen, Universitätsbibliothek, Ms. 696a
 Girona, Arxiu Capitular, Ms. 11
 Girona, Arxiu Capitular, Ms. 151, Fragm. 7
 Girona, Biblioteca Diocesana del Seminari, Fons de Manuscrits de Sant Feliu de Girona, Ms. 17 [*olim* Seminario, Ms. 150; *olim* Archivo de San Félix, Ms. 16]
 Göttingen, Institut für Historische Hilfswissenschaften, Diplomatischer Apparat, Mappe I 2
 Goslar, Stadtarchiv, Fragm. 268
 Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 1703/81

Halle an der Saale, Universtäts- und Landesbibliothek, Fragm. 25
 Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hist. 292
 Hannover, Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek – Niedersächsische Landesbibliothek, XIII 859
 Hannover, Kestner-Museum, Inv. Nr. 3927
 (†) Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. lat. 921
 (†) Heidelberg, Universitätsbibliothek, s. n.
 Hereford, Cathedral Library, P. II. 4

Bibliografia

- Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CVI
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CLV
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CLXXI
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CCXLI
Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, Ms. 2° Theol. 29
Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, Ms. 2° Theol. 302 [*olim* Ms. 4° Theol. mus. 77/12]
- La Haia, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 70 H 45
Laon, Bibliothèque municipale, Ms. 26
Laon, Bibliothèque municipale, Ms. 27
Lausana, Bibliothèque cantonale et universitaire, Ms. 398
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B. P. L. 20
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Scal. 28
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. lat. Q. 5.
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Vulcan. 46
Leipzig, Universitätsbibliothek, Ms. 1608
Lió, Bibliothèque municipale, Ms. 597
Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, Ms. Alcobaça 148 (CCXLI)
Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, Ms. Alcobaça 334 (CCCII)
Lleida, Arxiu Capitular, RC_0031 [*olim* Ms. 13]
Lleida, Museu Diocesà, s. n.
Londres, British Library, Add. 16962
Londres, British Library, Add. 16974
Londres, British Library, Add. 19961
Londres, British Library, Add. 21109
Londres, British Library, Add. 21215
Londres, British Library, Add. 34389
Londres, British Library, Add. 38112
Londres, British Library, Add. 39646
Londres, British Library, Egerton 810
Londres, British Library, Harley 2637
Londres, British Library, Harley 3707
Londres, British Library, Harley 3771
Londres, British Library, Harley 3861
Londres, British Library, Harley 5251
Londres, Lambeth Palace Library, Ms. 325
Los Angeles, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XII.1 [*olim* Cheltenham, Phillipps 16278]

- Madrid, Biblioteca Nacional de España, Vitr. 20-5 [*olim* Ms. A 73]
 Madrid, Biblioteca Nacional de España, Ms. 1617
 Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17
 Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 21
 Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 39
 Magúncia, Bibliothek des Bischöflichen Priesterseminars, Hs. 243
 Marburg, Hessisches Staatsarchiv, Hr. 2, 5a-c
 Marburg, Hessisches Staatsarchiv, Hr. 4, 15
 (†) Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 134
 (†) Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 306
 Metz, Bibliothèque municipale, Ms. 732
 Milà, Basilica di San Ambrogio, Archivio Capitolare, Ms. 7
 Milà, Basilica di San Ambrogio, Archivio Capitolare, Ms. 13
 Milà, Biblioteca Ambrosiana, Cimel. 1
 Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. A 220 inf.
 Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. B. 22 inf.
 Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. B. 23 inf.
 Milà, Biblioteca Ambrosiana, Ms. D. 519 inf.
 Montecassino, Archivio i Biblioteca dell'Abbazia, Ms. 302
 Montpellier, Archives départementales de l'Hérault, 1H1
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 5
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 16
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 39
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 78
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 142
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 158
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 360
 Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section de Médecine, Ms. 413
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 793/I
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/II
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/V
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 847
 Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 995
 Monza, Biblioteca Capitolare, Ms. b 20/136
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 246
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6253
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6254
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 6376
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14077
 Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14078

Bibliografia

Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14418
Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14422
Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 19437
Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 28511
Munic, Bayerische Staatsbibliothek, clm 29445/1 [*olim* clm 29045 c]
(†) Munic, Universitätsbibliothek, Fragm. s. n.

Nàpols, Biblioteca Nazionale, VI D 18

Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 43
Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 145
Orleans, Bibliothèque municipale, Ms. 270
Oslo i Londres, The Schøyen Collection, Ms. 85
Oxford, Bodleian Library, Add. C. 152
Oxford, Bodleian Library, Auct. T. 2. 26
Oxford, Bodleian Library, lat. class. d. 39
Oxford, Bodleian Library, Laud. lat. 104
Oxford, Jesus College, Ms. 11

Palerm, Archivio di Stato, Codice Basile
París, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 483
París, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 1094
París, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 1162
París, Bibliothèque Mazarine, Ms. 660
París, Bibliothèque Mazarine, Ms. 2013
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2194
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2195
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2196
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2197
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2200
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2204
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2421
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2422
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2423
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2447
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 2974
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 3829
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4209
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4628 A
París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4631

París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4860
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4937, II
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4955
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5052
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5080
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5082
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5259
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5354
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5452
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5925
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5927
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 A
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5943 B
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 6186
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 6187
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 8679
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 9544
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 9555
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10624
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10722
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10758
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 10910
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 12239-12241
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 12963
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 13775
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 14491
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 14663
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 15009
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 15304-15305
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 17656
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 18104
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 18584
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 264
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1203
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1509
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1603
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1615
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 1630
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2633
 París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2639

Bibliografia

- París, Bibliothèque nationale de France, Ms. nouv. acq. lat. 2664
París, Bibliothèque nationale de France, Collection Baluze, Ms. 270
París, Bibliothèque nationale de France, Collection Baluze, Ms. 372
París, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Ms. 55
- Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 413
Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 1395
Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Ms. 1419
Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Ms. Sessor. 26
Roma, Biblioteca Vallicelliana, Tomus XX
Rouen, Bibliothèque municipale, Ms. 1158
- Saint-Omer, Bibliothèque municipale, Ms. 706
Salisbury, Cathedral Library, Ms. 80
Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, Ms. a. VIII. 5
Salzburg, Universitätsbibliothek, Ms. M. I. 478
St. Gallen, Bibliotheca Vadiana, Cod. 317
St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 200-202
St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 869
Santiago de Compostella, Archivo del Cabildo de la Catedral, s. n.
Sant Joan de les Abadesses, Arxiu del Monestir, s. n.
Santo Domingo de la Calzada, Biblioteca Capitular, Ms. 2
Sant Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Ms. lat. F. v. I. 11
Sant Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Ms. lat. F. v. IV. 4
Schaffhausen, Stadtbibliothek, Min. 78
Seligenstadt, Landschaftsmuseum, LAS 20/326
Solsona, Arxiu Diocesà, Còdex 33 [*olim* Museu Diocesà, Ms. 3]
Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. hist. 2° 402
- Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/3
Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/9
Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 55
Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 69
Tarragona, Biblioteca Pública, Ms. 106
Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, I. V. 36.
Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, K. II. 20
Trèveris, Stadtbibliothek, Ms. 1194/80 4°
Trèveris, Stadtbibliothek, Ms. 2008/796 2°
Trèveris, Stadtbibliothek, Fragm. Mapped III
Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 294bis

- Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 550
 Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 657
 Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 802
- Uppsala, Universitetsbibliotek, Cod. DG. 1
 Urgell (La Seu d'), Biblioteca Capitular, Ms. 180. 1
 Urgell (La Seu d'), Biblioteca Capitular, Ms. 1997
- Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 95
 Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 172
 Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 294
 Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 502
 Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 516
 Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XXXVIII (105)
 Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XCII (12)
 Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. XCIII (54)
 Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. CI (13)
 Vercelli, Biblioteca Capitolare, Ms. CXLVII (16)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 44 (XXXVI)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 60 (LXXXVI)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 128 C (XLVII C)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 130 (III)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 166 (LXXII)
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, I
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, II
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 259
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/7
 Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/27
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 473
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 482
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 510
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 529
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 532
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 639
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 652
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 911
 Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2178
 Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de
 Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99

Bibliografia

- Weißenburg (Baviera), Stadtbibliothek, Ms. 806
Winchester, Cathedral Library, Ms. XXV [olim Brockenhurst (Hampshire), Parish Church, Parish Register]
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Helmst. S 337 4°
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Nov. 404.8.4 (16)
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 4
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 14
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 22
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 24
Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Weiss. 86
Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Ms. Akc. 1949 KN 397
Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. misc. f. 5 a
Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. th. f. 5
Würzburg, Universitätsbibliothek, M. p. th. f. 29
- Zuric, Zentralbibliothek, C 12
Zuric, Zentralbibliothek, C 363
(†) Zuric, Zentralbibliothek, Z. XIV. 6

Textos

- Ademar de Chabannes, *Chronicon*, ed. per Pascale BOURGAIN *et al.*, *Ademari Cabannensis Opera omnia* 1: Ademari Cabannensis Chronicon (CChr.CM 129), Turnhout: Brepols, 1999, 3-14 (recensió α) i 17-189 (recensió βγ).
- Adó de Viena, *Chronicon*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 2, Hannover: Hahn, 1829, 317-323 (a. 527-869, text complet només a partir de l'a. 814) i 324-325 (continuacions fins l'a. 877) i 326 (continuacions fins l'a. 1032, editat segons Berna, Burgerbibliothek, Cod. 120).
- Adó de Viena, *Chronicon*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 123, París: Migne, 1852, 23-138.
- Agnellus de Ravenna, *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *MGH Scriptores rerum Langobardicarum*, Hannover: Hahn, 1878, 278-391.
- Agnellus de Ravenna, ed. per Deborah M. DELIYANNIS, *Agnelli Ravennatis Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* (CChr.CM 199), Turnhout: Brepols, 2006, 139-357.
- Agobard de Lió, *De dispensatione ecclesiasticarum rerum*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 166-179 núm. 5.
- Agobard de Lió, *De dispensatione ecclesiasticarum rerum*, ed. per Lieven VAN ACKER, *Agobardi Lugdunensis Opera omnia* (CChr.CM 52), Turnhout: Brepols, 1981, 121-142.

- Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, ed. per Eligius DEKKERS i Jean FRAIPONT, *Aurelii Augustini Opera* 10, 1: Sancti Aurelii Augustini Enarrationes in Psalmos I-L (CChr.SL 38), Turnhout: Brepols, 1956, 1-616.
- Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, ed. per Eligius DEKKERS i Jean FRAIPONT, *Aurelii Augustini Opera* 10, 3: Sancti Aurelii Augustini Enarrationes in Psalmos CI-CL (CChr.SL 40), Turnhout: Brepols, 1956, 1425-2196.
- Agustí, *Sermones de Vetere Testamento*, ed. per Cyrille LAMBOT, *Aurelii Augustini Opera* 11: Sancti Aurelii Augustini Sermones de Vetere Testamento ... (CChr.SL 41), Turnhout: Brepols, 1961, 3-633.
- Alberic de Trois-Fontaines, *Chronicon*, ed. per Paul SCHEFFER-BOICORST, *MGH Scriptores* 23, Hannover: Hahn, 1874, 674-950.
- L'Alcorà*, trad. per Mikel DE EPALZA [I FERRER], *L'Alcorà*. Traducció de l'àrab al català i introducció a la lectura (Labutxaca. Clàssica), Barcelona: Proa, 2016, 31-981.
- Alchoran*, ed. per Theodor BIBLIANDER, *Machumetis Saracenorum principis ... Alcoran ...*, Basilea: Oporinus, 1543 [1550], 8-188.
- Alchoran*, ed. per José MARTÍNEZ GÁZQUEZ i Fernando GONZÁLEZ MUÑOZ, *Alcoran siue lex Saracenorum*. Edición crítica y estudio (Nueva Roma 55), Madrid: CSIC, 2022, 207-556.
- Alcuí, *Carmina*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 1, Berlín: Weidmann, 1881, 169-351.
- Alcuí, *Epistolae*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Epistolae* 4 (Epistolae Karolini aevi 2), Berlín: Weidmann, 1895, 1-493 i 614-16; ed. per *idem*, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 643-645.
- Amalari «de Metz», *Liber officialis*, ed. per Johannes Michael HANSENS, *Amalarii episcopi opera liturgica omnia* 2: Liber officialis (Studi e testi 139), Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948 [reimpr. Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1967], 19-543.
- Ambròs de Milà, *De apologia prophetae David*, ed. per Karl SCHENKL, *Sancti Ambrosii Opera* 2 (CSEL 32, 2), Viena et al.: Tempsky et al., 1897, 299-355.
- Ambròs de Milà, *De apologia prophetae David*, ed. per Pierre HADOT i Marius CORDIER, *Ambroise de Milan, Apologie de David*. Introduction, texte latin, notes et index (SC 239), París: Éditions du Cerf, 1977, 70-188.
- Ambròs de Milà, *Epistolae*, ed. per Otto FALLER, *Sancti Ambrosii Opera* 10: Epistulae et acta 1: Epistularum libri I-VI (CSEL 82, 1), Viena: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1968, 3-241; ed. per Otto FALLER (†) i Michaela ZELZER, *Sancti Ambrosii Opera* 10: Epistulae et acta 2: Epistularum libri VII-VIII (CSEL 82, 2), Viena: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1990, 3-192; ed. per Michaela ZELZER, *Sancti Ambrosii Opera* 10: Epistularum liber decimus. Epistulae extra collectionem. Gesta concilii Aquileienseis (CSEL 82, 3), Viena: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1982, 3-140, 146-311 i 315-325.

- Ambròs de Milà, *Expositio psalmi CXVIII*, ed. per Michael PETSCHENIG (†) i Michaela ZELZER, *Sancti Ambrosii Opera* 5: Expositio psalmi CXVIII (CSEL, 62), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999, 3-510.
- Andreu de Bèrgam, *Historia*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI.-IX.*, Hannover: Hahn, 1878, 221-230.
- Angelomus de Luxeuil, *Enarrationes in libros Regum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 115, París: Migne, 1852, 245-552.
- Angilmodus de Corbie, *Carmina*, ed. per LUDWIG TRAUBE, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 3, Berlín: Weidmann, 1886-1896, 55-66.
- Annales Alamannici*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 22-30, 40-44 i 47-60.
- Annales Alamannici*, ed. per Carl HENKING, «Die annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen», *Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte* 19 N. F. 9 (1884) 195-368, aquí 224-265.
- Annales Alamannici*, ed. per Walter LENDI, *Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik*. Die Murbacher Annalen (Scrinium Friburgense 1), Friburg (Suïssa): Univ. Verl., 1971, 146-192.
- Annales Alamannici*, ed. per Roland ZINGG, *Die St. Galler Annalistik*, Ostfildern: Thorbecke, 2019, 54-104.
- Annales Augienses*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 67-69.
- Annales Bertiniani*, ed. per Georg WAITZ: *Annales Bertiniani* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [5]), Hannover: Hahn, 1883, 1-154.
- Annales Bertiniani*, ed. per Félix GRAT (†) et al., *Annales de Saint-Bertin* (Société de l'Histoire de France. Publications 95), París: Klincksieck, 1964, 1-251.
- Annales Colonienses*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 97-99.
- Annales Fuldenses*, ed. per Friedrich KURZE, *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [7]), Hannover: Hahn, 1891, 1-135.
- Annales Guelferbytani*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 23-31 i 40-44.
- Annales Guelferbytani*, ed. per Walter LENDI, *Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik*. Die Murbacher Annalen (Scrinium Friburgense 1), Friburg (Suïssa): Univ. Verl., 1971, 147-181.
- Annales Laubacenses*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 7, 9-10, 12-13, 15 i 52-55.
- Annales Laureshamenses*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 22-39.

- Annales Laureshamenses*, ed. per Eberhard KATZ, *Annalium Laureshamensium editio emendata secundum codicem S. Paulensem XXV. c/32-ca.* (Jahresberichte des öffentlichen Stifts-Untergymnasiums zu St. Paul in Kärnten 1889), St. Paul: Selbstverlag des Stiftes, 1889, 28-47.
- Annales Loblienses*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 13, Hannover: Hahn, 1881, 226-235.
- Annales Marbacenses*, ed. per Hermann BLOCH, *Annales Marbacenses qui dicuntur* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [9]), Hannover i Leipzig: Hahn, 1907, 1-103.
- Annales Mettenses posteriores*, ed. per Bernhard VON SIMSON, *Annales Mettenses priores* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [10]), Hannover i Leipzig: Hahn, 1905, 99-105 (edició parcial).
- Annales Mettenses priores*, ed. per Bernhard VON SIMSON, *Annales Mettenses priores* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [10]), Hannover i Leipzig: Hahn, 1905, 1-98.
- Annales Mosellani*, ed. per Johann Martin LAPPENBERG, *MGH Scriptores* 16, Hannover: Hahn, 1859, 494-499.
- Annales Nazariani*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 23-31 i 40-44.
- Annales Nazariani*, ed. per Walter LENDI, *Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik*. Die Murbacher Annalen (Scrinium Friburgense, 1), Friburg (Suïssa): Univ. Verl., 1971, 147-167.
- Annales Petaviani*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 7, 9, 11, 13 i 16-18.
- Annales qui dicuntur Einhardi*, ed. per Friedrich KURZE, *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [6]), Hannover: Hahn, 1895, 3-178.
- Annales regni Francorum*, ed. per Friedrich KURZE, *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [6]), Hannover: Hahn, 1895, 2-178.
- Annales S. Amandi*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 6, 8, 10, 12 i 14.
- Annales Sangallenses Baluzii*, ed. per Carl HENKING, «Die annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen», *Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte* 19 N. F. 9 (1884) 195-368, aquí 197-205.
- Annales Sangallenses Baluzii*, ed. per Roland ZINGG, *Die St. Galler Annalistik*, Ostfildern: Thorbecke, 2019, 218-228.
- Annales Sangallenses maiores*, ed. per Ildefons VON ARX, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 73-85.
- Annales Sangallenses maiores*, ed. per Carl HENKING, «Die annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen», *Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte* 19 N. F. 9 (1884) 195-368, aquí 265-323.

- Annales Sangallenses maiores*, ed. per Roland ZINGG, *Die St. Galler Annalistik*, Ostfildern: Thorbecke, 2019, 144-212.
- Annales Tiliani*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 6-8 i 219-224.
- Annales Xantenses*, ed. per Bernhard VON SIMSON, *Annales Xantenses et Annales Vedastini* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [12]), Hannover i Leipzig: Hahn, 1909, 1-33.
- Annolied*, ed. per Eberhard NELLMANN, *Das «Annolied»*. Mittelhochdeutsch und neuhochdeutsch ([Reclam's] Universalbibliothek 1416 [3]), Stuttgart: Reclam, 31986, 4-67.
- Anònim, *In Matthaeum*, ed. per Bengt LÖFSTEDT, *Anonymi in Matthaeum* (CChr.CM, 159), Turnhout: Brepols, 2003, 1-222.
- Anònim Valesià, *Excerpta*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 9: Chronica minora saec. iv. v. vi. vii. 1, Berlín: Weidmann, 1892, 7-11 i 306-328.
- Anònim Valesià, *Excerpta*, ed. per Jacques MOREAU [i Velizar VELKOV], *Excerpta Valesiana* (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig: Teubner, 1961 [21968], 1-27.
- Anònim Valesià, *Excerpta*, ed. per Ingemar KÖNIG, *Aus der Zeit Theoderichs des Großen*. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar einer anonymen Quelle (Texte zur Forschung 69), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997, 70-94.
- Anonymus Mellicensis, *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 213, París: Migne, 1855, 961-984.
- Anonymus Mellicensis, *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. per Emil ETTLINGER, *Der sog. Anonymus Mellicensis, De scriptoribus ecclesiasticis*. Text- und quellenkritische Ausgabe mit einer Einleitung, Karlsruhe: G. Braun'sche Hofbuchdruckerei, 1896, 39-98.
- Anonymus Mellicensis, *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. per Francis R. SWIETEK, *Wolffger of Prüfening's De scriptoribus ecclesiasticis*. A critical edition and historical evaluation, tesi doctoral Urbana, Illinois, 1978, 112-159.
- Ardó d'Aniana, *Vita Benedicti Anianensis*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover: Hahn, 1887, 200-220.
- Ardó d'Aniana, *Vita Benedicti Anianensis*, ed. per Walter KETTEMANN, *Subsidia Anianensia*. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und der sog. «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense»/«Anianense» sowie zweier Lokaltraditionen aus Aniane 1, tesi doctoral Duisburg-Essen 2000, 139-223 <https://duepublico.uni-duisburg-essen.de/servlets/DocumentServlet?id=18245>.
- Astrònom, *Vita Hludowici imperatoris*, ed. per Ernst TREMP, *Theganus, Gesta Hludowici imperatoris. Astronomus, Vita Hludowici imperatoris* (MGH Scriptores rerum Germanicarum 64), Hannover: Hahn, 1995, 280-554.

- Baldui d'Hainaut, *Epistola*, ed. per Hamilton M. SMYSER, *The Pseudo-Turpin*. Edited from Bibliothèque Nationale, Fonds Latin, MS. 17656 with an annotated synopsis (The Mediaeval Academy of America Publication 30), Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1937, 110.
- Beda el Venerable, *Chronica maiora*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 13: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. 3*, Berlín: Weidmann, 1898, 247-327.
- Beda el Venerable, *Chronica maiora*, ed. per Charles W. JONES, *Bedae Venerabilis Opera* 6: *Opera didascalica 2: De Temporum ratione* (CChr.SL 123 B), Turnhout: Brepols, 1977 [reimpr. 1997], 463-544.
- Beda el Venerable, *In primam partem Samuhelis libri IV*, ed. per David HURST, *Bedae Venerabilis Opera* 2: *Opera exegetica 2: In primam partem Samuhelis libri IIII*. In *Regum librum XXX quaestiones* (CChr.SL 119), Turnhout: Brepols, 1962, 5-272.
- Benet d'Aniana, *Concordia regularum*, ed. per Pierre BONNERUE, *Benedicti Anianensis Concordia regularum* [2]: *Textus* (CChr.CM 168 A), Turnhout, Brepols 1999, 3-669.
- Bernat de Claravall, *Epistolae*, ed. per Jean LECLERCQ *et al.*, *S. Bernardi Opera* 7: *Epistolae 1: Corpus epistolarum 1-180*, Roma: Editiones Cistercienses, 1974, 1-402; ... 8: *Epistolae 1: Corpus epistolarum 181-310. 2: Epistolae extra corpus 311-547*, Roma: Editiones Cistercienses, 1977, 1-230 i 239-514.
- Bernold de Constança, *Micrologus*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 151, París: Migne, 1853, 977-1022.
- Biblia sacra*, ed. per Henri QUENTIN, *Biblia sacra iuxta latinam versionem ... 1*, Roma: Libreria Ed. Vaticana, 1926.
- Boeci, *De consolatione Philosophiae*, ed. per Claudio MORESCHINI, *Boethius, De consolatione Philosophiae. Opuscula theologica* (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Munic i Leipzig: Teubner, 2005, 3-162.
- Breviarium librorum Isghteri abbatis*, ed. per Karl-Ernst GEITH i Walter BERSCHIN, «Die Bibliothekskataloge des Klosters Murbach aus dem IX. Jahrhundert», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 83 (1972) 61-87, aquí 66-68.
- Cassiodor, *Chronica*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 11: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. 2*, Berlín: Weidmann, 1894, 120-161.
- Cassiodor, *Variae*, ed. per Theodor MOMMSEN, *Cassiodori senatoris Variae* (MGH Auctores antiquissimi 12), Berlín: Weidmann, 1894, 1-385.
- Cassiodor, *Variae*, ed. per Åke J. FRIDH, *Magni Aurelii Cassiodori Variarum libri XII* (CChr.SL 96), Turnhout: Brepols, 1973, 1-499.
- Cathwulf, *Homilia*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Epistolae* 4 (Epistolae Karolini aevi 2), Berlín: Weidmann, 1895, 502-505 núm. 7.
- Chanson de Roland*, ed. per Ian SHORT, *La Chanson de Roland* (Le livre de poche. Lettres gothiques 4524), París: Librairie générale française, 1990, 38-200.

- Chronica de vi aetatibus mundi*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 13: *Chronica minora saec. iv. v. vi. vii.* 3, Berlín: Weidmann, 1898, 349-354.
- Chronica muzarabica*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 11: *Chronica minora saec. iv. v. vi. vii.* 2, Berlín: Weidmann, 1894, 334b-368.
- Chronica muzarabica*, ed. per Juan GIL [FERNÁNDEZ], *Corpus scriptorum Muzarabicorum* 1 (Manuales y anejos de «Emerita» 28, 1), Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1973, 16-54.
- Chronica muzarabica*, ed. per José Eduardo LÓPEZ PEREIRA, *Crónica mozárabe de 754*. Edición crítica y traducción (Textos medievales 58), Saragossa: Anubar, 1980, 24-130.
- Chronica muzarabica*, ed. per Juan GIL [FERNÁNDEZ], *Chronica Hispana saeculi viii et ix* (CChr.CM 65), Turnhout: Brepols, 2018, 327-382.
- Chronicon Anianense*, ed. per Edmond MARTÈNE i Ursin DURAND, *Veterum scriptorum et monumentorum ... amplissima collectio* 5, París: Montalant, 1729, 883-916.
- Chronicon Anianense*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 98, París: Migne, 1851, 1411-1434.
- Chronicon Anianense*, ed. per Walter KETTEMANN, *Subsidia Anianensia*. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und zur sogenannten «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense/Anianense» sowie zweier Lokaltraditionen aus Aniane 2, tesi doctoral Duisburg-Essen 2000, 2b-141b 147b-161b, 171b-187b i 191b-197b <https://duepublico.uni-duisburg-essen.de/servlets/DocumentServlet?id=18245>.
- Chronicon breve Alamannicum*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 13, Hannover: Hahn, 1881, 260 i 724 (fragments).
- Chronicon breve Alamannicum*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 13: *Chronica minora saec. iv. v. vi. vii.* 3, Berlín: Weidmann, 1898, 345 (fragments).
- Chronicon Iriense*, ed. per Manuel-Rubén GARCÍA ÁLVAREZ, *El Chronicón Iriense*. Estudio preliminar, edición crítica y notas históricas (Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia 50), Madrid: Maestre, 1963, 1-240.
- Chronicon Laurissense breve*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 114-123.
- Chronicon Laurissense breve*, ed. per Hans SCHNORR VON CAROLSFELD, «Das “Chronicon Laurissense breve”», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 36 (1911) 13-39, aquí 23-39.
- Chronicon Moissiacense*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 1, Hannover: Hahn, 1826, 282-313; ... *MGH Scriptores* 2, Hannover: Hahn, 1829, 257-259 (emendacions).

- Chronicon Moissiacense*, ed. per Walter KETTEMANN, *Subsidia Anianensia*. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und zur sogenannten «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense/Anianense» sowie zweier Lokaltaditionen aus Aniane 2, tesi doctoral Duisburg-Essen 2000, 2a-141a <https://duepublico.uni-duisburg-essen.de/servlets/DocumentServlet?id=18245>.
- Chronicon Moissiacense*, ed. per David CLASZEN, *Chronicon Moissiacense maius*. A Carolingian world chronicle from creation until the first years of Louis the Pious. On the basis of the manuscript of the Late Ir. J. M. J. G. Kats, prepared and revised by David Claszen 2: Text Edition, tesi magistral Leiden, 2013, 1-150 <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/handle/1887/20005>.
- Chronicon Suevicum universale*, ed. per Harry BRESSLAU, *MGH Scriptorum* 13, Hannover: Hahn, 1881, 63-72.
- Chronicon Turonense*, ed. per André SALMON, *Recueil de chroniques de Touraine* (Société archéologique de Touraine. Collection de documents sur l'histoire de Touraine 1), Tours: Ladevèze, 1854, 64-161.
- Chronicon universale*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptorum* 13, Hannover: Hahn, 1881, 4-19 (edició parcial).
- Chronicon universale*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 13: Chronica minora saec. iv. v. vi. vii. 3, Berlín: Weidmann, 1898, 336-40 (edició parcial).
- Chronique dite Saintongeaise*, ed. per André DE MANDACH, *Chronique dite Saintongeaise*. Texte franco-occitan inédit «Lee». Á la découverte d'une chronique gasconne du XIIIème siècle et de sa poitevinisation (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie 120), Tübingen: Max Niemeyer, 1970, 255-332.
- Claudi de Torí, *Commentarii in libros Regum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 50, París: Migne, 1846, 1047-1208.
- Claudi de Torí, *XXX Quaestiones super libros Regum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 104, París: Migne, 1864, 623-834.
- Codex Calixtinus*, ed. per Jeanne VIELLIARD, *Le Guide du Pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle*. Text latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll, París: Vrin, 1990, [1]-124 (llibre V).
- Codex Calixtinus*, ed. per Paula GERSON et al., *The pilgrim's guide to Santiago de Compostela 2: The pilgrim's guide*. A critical edition, Londres: Harvey Miller, 1998, 10-90 (llibre V).
- Codex Calixtinus*, ed. per Klaus HERBERS i Manuel SANTOS NOIA, *Liber Sancti Jacobi*. Codex Calixtinus, Santiago de Compostella: Xunta de Galicia, 1998, 7-154, 159-177, 185-191, 199-229, 235-258 i 263-282.
- Codex Carolinus*, ed. per Philippe JAFFÉ, *Monumenta Carolina* (Bibliotheca rerum Germanicarum 4), Berlín: Weidmann, 1867 [reimpr. Aalen: Scientia, 1964], 13-306.

- Codex Carolinus*, ed. per Wilhelm GUNDLACH, *MGH Epistolae* 3 (MGH Epistolae Merovingici et Karolini aevi 1), Berlín: Weidmann, 1892, 476-653.
- Concilium romanum* a. 769, ed. per Albert WERMINGHOFF, *MGH Concilia aevi Carolini* 1, 1, Hannover i Leipzig: Hahn, 1906, 79-92 núm. 14.
- Continuatio Fredegarii*, ed. per Bruno KRUSCH, *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sancto-rom* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888, 168-193.
- Continuatio Fredegarii*, ed. per John M. WALLACE-HADRILL, *Fredegarii chronicorum liber quartus cum continuationibus*, Londres et al.: Nelson, 1960, 80-121.
- Dante, *Divina comedia*, ed. per Federico SANGUINETI, *Dantis Alagherii Comedia* (Archivio romanzo 2), Tavarnuzze (Florència): SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2001, 5-562.
- De expositoribus divinae legis et de auctoribus a Christianis perlegendis libri III*, ed. per Paul LEHMANN, «Cassiodor-Studien. V. Ein mittelalterliches Compendium der Institutiones divinarum litterarum», *Philologus* 73 N. F. 27 (1914-1916) 253-273 [reimpr. en *idem, Erforschung des Mittelalters*. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze 2, Stuttgart: Hiersemann, 1959, 66-81], aquí 255-271.
- Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit ...*, ed. per Gerhard RAUSCHEN, *Die Legende Karls des Großen im 11. und 12. Jahrhundert* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 7), Leipzig: Duncker & Humblot, 1890 [reimpr. Norderstedt: Hansebooks GmbH, 2019], 103-125 (edició incompleta).
- Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit ...*, ed. per Jacques NOTHOMB, «Manuscrits et recensions de l'Iter Hierosolimitanum Caroli Magni», *Romania* 56 (1930) 191-211, aquí 208-211 (edició d'un fragment inèdit).
- Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit ...*, ed. per Helmut DEUTZ i Ilse DEUTZ, *Die Aachener «Vita Karoli Magni» des 12. Jahrhunderts auf der Textgrundlage der Edition von Gerhard Rauschen unter Beifügung der Texte der Karolliturgie in Aachen* (Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 48), Siegburg: Schmitt, 2002, 338-357.
- Diego Xelmírez, *Privilegium*, ed. per Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela* 3, Santiago de Compostela: Imp. y Enc. del Seminario Conciliar Central, 1900, Apèndix XXXIII, 97-104 (edició incompleta).
- Diplomata Aquisgranensia*, ed. per Erich MEUTHEN, *Aachener Urkunden 1101-1250* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 58), Bonn: Hanstein, 1972, 81-555.
- Diplomata Friderici I*, ed. per Heinrich APPELT et al., *MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 10, 2: Friderici I. Diplomata inde ab a. MCLVIII. usque ad a. MCLXVII, Hannover: Hahn, 1979, 1-495.

- Diplomata Karoli Magni*, ed. per Engelbert MÜHLBACHER, *MGH Diplomata Karolinorum* 1: Pippini, Carlomanni, Caroli Magni Diplomata, Hannover: Hahn, 1906, 81-478.
- Diplomata Karolomanni*, ed. per Engelbert MÜHLBACHER, *MGH Diplomata Karolinorum* 1: Pippini, Carlomanni, Caroli Magni Diplomata, Hannover: Hahn, 1906, 62-76.
- Diplomata pontificum Romanorum*, ed. per Harald ZIMMERMANN, *Papsturkunden 896-1046* 2: 996-1046 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 177. Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, ¹1989, 637-1182.
- Diplomata S. Mariae Geronensis*, ed. per Ramon MARTÍ [I CASTELLÓ], *Collecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)* (Fundació Noguera. Collecció Diplomataris, 13), Barcelona, Fundació Noguera 1997, 43-495.
- Divisio regnorum*, ed. per Alfred BORETIUS, *MGH Capitularia regum Francorum* 1 (MGH Leges 2), Hannover: Hahn, 1883, 126-130 núm. 45.
- Egidi de París, *Karolinus*, ed. per Marvin L. COLKER, «The “Karolinus” of Egidius Parisiensis», *Traditio* 29 (1973) 199-325, aquí 241-325.
- Eginard, *Translatio SS. Marcellini et Petri*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover: Hahn, 1887, 239-264.
- Eginard, *Vita Karoli*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *Einbardi Vita Karoli Magni* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [25]), Hannover: Hahn, 1911, 1-41.
- Ennodi de Pavia, *Panegyricus*, ed. per Friedrich VOGEL, *Magni Felicis Ennodi Opera* (MGH Auctores antiquissimi 7), Berlín: Weidmann, 1885, 203-214.
- Ennodi de Pavia, *Panegyricus*, ed. per Christian ROHR, *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius* (MGH Studien und Texte 12), Hannover: Hahn, 1995, 196-262.
- Ermold el Negre, *In honorem Hludowici christianissimi caesaris augusti*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 4-79.
- Ermold el Negre, *In honorem Hludowici christianissimi caesaris augusti*, ed. per Edmond FARAL, *Ermold le Noir; Poème sur Louis le Pieux et épîtres au roi Pépin* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge 14), París: Champion, 1932 [París: Les Belles Lettres, ²1964], 2-200.
- Ermold el Negre, *In laudem Pippini regis*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 79-91.
- Ermold el Negre, *In laudem Pippini regis*, ed. per Edmond FARAL, *Ermold le Noir; Poème sur Louis le Pieux et épîtres au roi Pépin* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge 14), París: Champion, 1932 [París: Les Belles Lettres, ²1964], 202-232.
- Esteve de Bourbon, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus ordinatis et distinctis in VII partes secundum VII dona spiritus sancti*, ed. per Albert LECOY DE LA MARCHE, *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle* (Publications de la Société de l'Histoire de la France 185), París: Librairie Renouard, 1877, 3-449.

- Esteve de Bourbon, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus ordinatis et distinctis in VII partes secundum VII dona spiritus sancti*, ed. per Jacques BERLIOZ i Jean-Luc EICHENLAUB, *Stephani de Borbone Tractatus de diversis materiis predicabilibus* [1]: Prologus. Prima pars: De dono timoris (CChr.CM 124), Turnhout: Brepols, 2002, 3-374.
- Esteve de Bourbon, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus ordinatis et distinctis in VII partes secundum VII dona spiritus sancti*, ed. per Jacques BERLIOZ, *Stephani de Borbone Tractatus de diversis materiis predicabilibus*. Tertia pars (CChr.CM 124 B), Turnhout: Brepols, 2006, 3-402.
- Flavi Josep, *Antiquitates Iudaicae*, ed. per Johannes FROBEN, *Flavii Iosephi ... opera quaedam Ruffino presbytero interprete ...*, Basilea: Froben, 1524, 1-592.
- Flavi Josep, *Antiquitates Iudaicae*, ed. per Franz BLATT, *The Latin Josephus 1: Introduction and text. The Antiquities, books I-V [= Acta Jutlandica 30, 1. Humanistisk Serie 44 (1958)]*, Århus i Copenhaguen: Århus Universitetsforlag E. Munsgaard, 1958, 121-353 (edició parcial).
- Flodoard de Reims, *Historia Remensis ecclesiae*, ed. per Johannes HELLER i Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 13, Hannover: Hahn, 1881, 409-599.
- Flodoard de Reims, *Historia Remensis ecclesiae*, ed. per Martina STRATMANN, *Flodoardus Remensis, Historia Remensis ecclesiae* (MGH Scriptores 36), Hannover: Hahn, 1998, 57-457.
- Flodoard de Reims, *Passio SS. Timothei et Apollinaris martyrum*, ed. per Martina STRATMANN, *Flodoardus Remensis, Historia Remensis ecclesiae* (MGH Scriptores 36), Hannover: Hahn, 1998, 67-71.
- Fragmentum Basiliense*, ed. per Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 13, Hannover: Hahn, 1881, 27-28.
- Freculf de Lisieux, *Chronicon*, ed. per Michael I. ALLEN, *Frechulfi Lexoviensis episcopi Opera omnia 2: Textus* (CChr.CM 169 A), Turnhout: Brepols, 2002, 17-724.
- Fredegari, *Chronica*, ed. per Bruno KRUSCH, *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sanctorum* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888, 18-168.
- Fredegari, *Chronica*, ed. per John M. WALLACE-HADRILL, *Fredegarii chronicorum liber quartus cum continuationibus*, Londres et al.: Nelson, 1960, 1-79 (només llibre IV).
- Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per Arnaud OIHÉNART, *Notitia utriusque Vasconiae ...*, París: Sébastien Cramoisy, 1638, 397-398 (edició parcial).
- Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per Pierre BAYLE, «Turpin», *Dictionnaire historique et critique* 3: N-Z, Rotterdam, 1715, 765-766, aquí 766 n. B § d (edició parcial).
- Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per François ARBELLOT, «Étude historique et bibliographique sur Geoffroy de Vigeois», *Bulletin de la Société archéologique et historique du Limousin* 36 (1888) 135-161, aquí 159-160.

- Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum antiquiorum saeculo XVI qui asservantur in Bibliotheca Nationali Parisiensi* 2 (Subsidia Hagiographica 2[, 2]), Brusselles: Société des Bollandistes, 1890, 466.
- Geoffroi de Breuil, *Prologus*, ed. per Cyril MEREDITH-JONES, *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*. Textes revus et publiés d'après 49 manuscrits, París: Droz, 1936 [reimpr. Ginebra: Slatkine, 1972], 350.
- Gervasi de Tilbury, *Otia imperialia*, ed. per Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Scriptores rerum Brunsvicensium ... 1*, Hannover: Nicolaus Förster, 1707, 881-1004; ... 2: Hannover: Nicolaus Förster, 1710, 751-784 (correccions i suplements).
- Gervasi de Tilbury, *Otia imperialia*, ed. per Reinhold PAULI, *MGH Scriptores* 27, Hannover: Hahn, 1885, 363-394 (edició parcial).
- Gervasi de Tilbury, *Otia imperialia*, ed. per Shelagh E. BANKS i James W. BINNS, *Gervase of Tilbury, Otia Imperialia*. Recreation for an Emperor (Oxford Medieval Texts), Oxford: Clarendon Press, 2002, 2-826.
- Gerward, *Carmen*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *Einhardi Vita Karoli Magni* (MGH *Scriptores rerum Germanicarum* [25]), Hannover: Hahn, 1911, XXIX.
- Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. per Samuel LOEWENFELD, *Gesta abbatum Fontanellensium* (MGH *Scriptores rerum Germanicarum* [28]), Hannover: Hahn, 1886, 11-60 (versió abreujada).
- Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. per Fernand LOHIER i Jean LAPORTE, *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii (Gesta abbatum Fontanellensium)* (Société de l'histoire de Normandie), Rouen i París: Lestringant i Picard, 1936, 1-126.
- Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. per Pascal PRADIÉ, *Chronique des abbés de Fontenelle (Saint-Wandrille)* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge 40), París: Les Belles Lettres, 1999, 2-194.
- Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. per Friedrich Eduard SCHNEEGANS, *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*. Lateinischer Text und provenzalische Übersetzung mit Einleitung (Romanische Bibliothek 15), Halle an der Saale: Niemeyer, 1898, 4-240.
- Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, ed. per Christian HEITZMANN, *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*. Untersuchungen und Neuedition (Millennio medievale 11. Testi 4), Tavarnuzze (Florència): SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 1999, 3-90.
- Giraud de Galles, *De principis instructione liber*, ed. per George F. WARNER, *Giraldi Cambrensis opera* 8 (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 21, 8), Londres: Longman et al., 1891, 1-329.
- Glosae in regula Sancti Benedicti abatis*, ed. per Matthieu H. VAN DER MEER, *Glosae in regula Sancti Benedicti abatis ad usum Smaragdi abatis Sancti Michaelis* (CChr.CM 282), Turnhout: Brepols, 2017, 3-233.

- Godesscalc, *Carmen*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 1, Berlin: Weidmann, 1881, 94-95.
- Godesscalc d'Orbais, *Confessio prolixior*, ed. per Cyrille LAMBOT, *Œuvres théologiques et grammaticales de Godesscalc d'Orbais*. Textes en majeure partie inédits (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et documents 20), Louvain: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1945, 55-78.
- Godesscalc d'Orbais, *De diversis*, ed. *ibid.*, 294-324.
- Godesscalc d'Orbais, *De praedestinatione*, ed. *ibid.*, 180-258.
- Godesscalc d'Orbais, *Opusculum de rebus grammaticis* I, ed. *ibid.*, 353-420.
- Godesscalc d'Orbais, *Opusculum de rebus grammaticis* II, ed. *ibid.*, 421-496.
- Godesscalc d'Orbais, *Responsa de diversis*, ed. *ibid.*, 130-179.
- Gracià, *Concordia discordantium canonum*, ed. per Emil FRIEDBERG, *Corpus Iuris Canonici* 1: Decretum magistri Gratiani, Leipzig: Tauchnitz, 1879 [reimpr. Leipzig: Tauchnitz, 1922 *etc.*], 1-1436.
- Gregori el Gran, *Dialogi*, ed. per Adalbert DE VOGÜÉ, *Grégoire le Grand, Dialogues* 3: Livre IV (SC 265), Paris: Éditions du Cerf, 1980, 8-206.
- Gregori el Gran, *Moralia in Iob*, ed. per Marc ADRIAEN, *S. Gregorii Magni Opera* [3, 1]: S. Gregorii Magni Moralia in Iob libri I-X (CChr.SL 143), Turnhout: Brepols, 1979, 1-577; ... [3, 2]: S. Gregorii Magni Moralia in Iob libri XI-XXII (CChr.SL 143 A), Turnhout: Brepols, 1979, 585-1135; ed. ... [3, 3]: S. Gregorii Magni Moralia in Iob libri XXIII-XXXV (CChr.SL 143 B), Turnhout: Brepols, 1985, 1143-1811.
- Gregori de Tours, *Decem libri historiarum*, ed. per Bruno KRUSCH i Wilhelm LEVISON, *Gregorii episcopi Turonensis Historiarum Libri X* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 1, 1) Hannover: Hahn, 1951, 1-537.
- Gregori de Tours, *Liber in gloria martyrum*, ed. per Bruno KRUSCH, *Gregorii episcopi Turonensis Miracula et Opera minora* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 1, 2) Hannover: Hahn, 1885, 34-111.
- Guibert de Gembloux, *Epistolae*, ed. per Albert DEROLEZ, *Guiberti Gemblacensis epistolae quae in codice B.R. Brux. 5527-5534 inveniuntur* 1: Epistolae I-XXIV (CChr. CM 66), Turnhout: Brepols, 1988, 4-257; ... 2: Epistolae XXV-LVI (... 66 A), Turnhout: Brepols, 1989, 264-571.
- Guillem Durand, *Rationale divinatorum officiorum*, ed. per Anselme DAVRIL i Timothy M. THIBODEAU, *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum I-IV* (CChr. CM 140), Turnhout: Brepols, 1995, 3-565; ..., *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum V-VI* (CChr. CM 140 A), Turnhout: Brepols, 1998, 9-583; ed. per Anselme DAVRIL *et al.*, *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum VII-VIII. Praefatio. Indices* (CChr. CM 140 B), Turnhout: Brepols, 2000, 9-175.
- Heito, *Visio Wettini*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlin: Weidmann, 1884, 267-275.

- Heito, *Visio Wettini*, ed. per Hermann KNITTEL, *Heito und Walahfrid Strabo, Visio Wettini*. Einführung, lateinisch-deutsche Ausgabe und Erläuterungen. Mit einem Geleitwort von Walter Berschin (Reichenauer Texte und Bilder 12), Heidelberg: Mattes, 2004, 34-62; Heidelberg: Mattes, 2009, 36-64.
- Helinand de Froidmont, *Chronicon*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 212, París: Migne, 1855, 771-1082.
- Hermann de Reichenau, *Chronicon*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptorum* 5, Hannover: Hahn, 1844, 74-133.
- Hildemar de Corbie, *Epistolae*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 320-322 núm. 15 i 355-358 núm. 33.
- Hildemar de Corbie, *Expositio regulae*, ed. per Rupert MITTERMÜLLER, *Vita et Regula SS. P. Benedicti una cum expositione Regulae* 3: Expositio Regulae ab Hildemaro tradita et nunc primum typis mandata, Ratisbona et al.: Pustet, 1880, 1-635.
- Hincmar de Reims, *Carmina*, ed. per Ludwig TRAUBE, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 3, Berlín: Weidmann, 1886-1896, 409-420.
- Hincmar de Reims, *De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae*, ed. per Letha BÖHRINGER, *Hinkmar von Reims, De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae* (MGH Concilia 4. Supplementum 1), Hannover: Hahn, 1992, 101-261.
- Hincmar de Reims, *De villa Novilliaco*, ed. per Oswald HOLDER EGGER, *MGH Scriptorum* 15, 2, Hannover: Hahn, 1888, 1167-1169 (només primera part del text).
- Hincmar de Reims, *De villa Novilliaco*, ed. per Hubert MORDEK, «Ein exemplarischer Rechtsstreit. Hinkmar von Reims und das Landgut Neuilly-Saint-Front», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 83 (1997) 86-112, aquí 102-112.
- Hincmar de Reims, *Opusculum LV capitulorum adversus Hincmarum Laudunensem*, ed. per Rudolf SCHIEFFER, *Die Streitschriften Hinkmars von Reims und Hinkmars von Laon 869-871* (MGH Concilia 4, Supplementum 2), Hannover: Hahn 2003, 130-361.
- Hincmar de Reims, *Vita* (II) *S. Remigii episcopi Remensis*, ed. per Bruno KRUSCH, *MGH Scriptorum rerum Merovingicarum* 3, Hannover: Hahn, 1896, 250-341.
- Historia Compostellana*, ed. per Emma FALQUE REY, *Historia Compostellana* (CChr.CM 70), Turnhout: Brepols, 1988, 3-530.
- Historia regum Francorum (ante quem 1214)*, ed. per Natalis DE WAILLY, *Examen de quelques questions relatives à l'origine des chroniques de Saint-Denis* (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres II, 17, 1), París: Imprimerie royale, 1847, 379-407.
- Historia Silensis*, ed. per Francisco SANTOS COCO, *Historia Silense* (Textos latinos de la edad media española. Sección primera. Crónicas 2), Madrid: Rivadeneyra, 1921, 1-91.
- Historia Silensis*, ed. per Justo PÉREZ DE URBEL i Atilano GONZÁLEZ RUIZ-ZORRILLA, *Historia Silense*. Edición crítica e introducción (Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos 30), Madrid: CSIC, 1959, 113-209.

- Historia Silensis*, ed. per Juan Antonio ESTÉVEZ SOLA, *Chronica Hispana saeculi XII* 3: *Historia Silensis* (CChr.CM 71 B), Turnhout: Brepols, 2018, 133-231.
- Honorius Augustodunensis, *De luminaribus Ecclesiae*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 172, París: Migne, 1854, 197-234.
- Honorius Augustodunensis, *Gemma animae*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 172, París: Migne, 1854, 541-738.
- Humbert de Romans, *De praedicatione sanctae crucis contra Saracenos, infideles et paganos*, ed. per [Peter WAGNER,] *Tractatus solemnis fratris humberti quondam Magistri generalis ordinis predicatorum. De predicatione Sancte crucis*, [Nuremberg: Peter Wagner, ca. 1495, fol. 1r-50v].
- Humbert de Romans, *De praedicatione sanctae crucis contra Saracenos, infideles et paganos*, ed. per Valentin PORTNYKH, *Humbertus Romanis, De predicatione crucis* (CChr. CM 279), Turnhout: Brepols, 2018, 3-170.
- Humbert de Romans, *Opusculum tripartitum*, ed. per Pierre CRABBE, *Concilia omnia tam generalia quam particularia ... 2*: Colònia: Quentel, 1551, 967-1003.
- Humbert de Romans, *Opusculum tripartitum*, ed. per Edward BROWN. *Appendix ad fasciculum rerum expetendarum et fugiendarum ab Ortbuino Gratio editum Coloniae A. D. MDXXXV ...*, Londres: Richard Chiswell, 1690 [reimpr. Tucson, Arizona: Audax Press, 1967], Appendix 2, 185-228.
- Institutio canonicorum Aquisgranensis* a. 816, ed. per Albert WERMINGHOFF, *MGH Concilia aevi Carolini* 1, 1, Hannover i Leipzig: Hahn, 1906, 312-421 [reimpr. en BERTRAM, Jerome, *The Chrodegang Rules. The rules for the common life of the secular clergy from the eighth and ninth centuries. Critical texts with translations and commentary* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot: Ashgate, 2005, 96-131].
- Isidor de Sevilla, *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores antiquissimi* 11: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* 2, Berlín: Weidmann, 1894, 267-303.
- Isidor de Sevilla, *Quaestiones in Vetus Testamentum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 83, París: Migne, 1850, 201-442.
- Ivó de Chartres, *Decretum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 161, París: Migne, 1855, 47-1022.
- Ivó de Chartres, *Panormia*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 161, París: Migne, 1855, 1041-1344.
- Jaume de Voràgine, *Legenda aurea*, ed. per Giovanni Paolo MAGGIONI, *Iacopo da Verrazze, Legenda aurea* 1-2 (Millenio medievale 6. Testi 3), Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 1998 [²1999], 3-1298.

- Johannes Aventinus, *Annales ducum Boiariae*, ed. per Siegmund RIEZLER, *Johannes Turmair's genannt Aventinus Annales ducum Boiariae* 1-2 (Johannes Turmair's Sämtliche Werke 2-3), Munic: Kaiser, 1881-1884.
- Johannes Belet, *Summa de ecclesiasticis officiis*, ed. per Herbert DOUTEIL, *Iohannis Belet Summa de ecclesiasticis officiis* [2]: Textus, indices (CChr.CM 41 A), Turnhout: Brepols, 1976, 1-324.
- Johannes Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. per Marquard FREHER, *Johannis Trithemii ... primae partis opera historica ...*, Frankfurt del Main: Marnius & Aubry, 1601 [reimpr. Frankfurt del Main: Minerva, 1966], 184-400.
- Johannes Trithemius, *De viris illustribus Ordinis Sancti Benedicti*, ed. *Regula S. Benedicti cum doctissimis et piissimis commentariis ...*, Colònia: Calenius & Quentel, 1575, 427-535.
- Johannes Trithemius, *De viris illustribus Ordinis Sancti Benedicti*, ed. per Johannes BUSAEUS, *Joannis Trithemii Spanhemensis ... Opera pia et spiritualia ...*, Magúncia: Johann Albinus, 1604, 16-149.
- Jonàs d'Orleans, *De institutione laicali*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 106, París: Migne, 1851, 121-278.
- Jonàs d'Orleans, *De institutione laicali*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 346-347 núm 29 (carta de dedicació).
- Jonàs d'Orleans, *De institutione laicali*, ed. per Odile DUBREUCQ, *Jonas d'Orléans, Instruction des laïcs* 1: Livres I-II, 16 (SC 549), París: Éditions du Cerf, 2012, 120-460; ... 2: Livres II, 17-III (SC 550), París: Éditions du Cerf, 2013, 18-370.
- Jordanes, *Getica*, ed. per Theodor MOMMSEN, *Iordanis Romana et Getica* (MGH Auctores antiquissimi 5, 1), Berlín: Weidmann, 1882, 53-138.
- Jordanes, *Getica*, ed. per Francesco GIUNTA i Antonino GRILLONE, *Iordanis de origine actibusque Getarum* (Fonti per la storia d'Italia 117), Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991, 1-130.
- Jordanes, *Romana*, ed. per Theodor MOMMSEN, *Iordanis Romana et Getica* (MGH Auctores antiquissimi 5, 1), Berlín: Weidmann, 1882, 1-52.
- Karolellus*, ed. per Paul Gerhard SCHMIDT, *Karolellus atque Pseudo-Turpini Historia Karoli Magni et Rotholandi* (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1996, 1-202.
- Libellus synodalis Parisiensis* a. 825, ed. per Albert WERMINGHOFF, *MGH Concilia aevi Carolini* 1, 2, Hannover i Leipzig: Hahn, 1908, 481-532.
- Liber pontificalis*, ed. per Louis DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis* 1 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome II. 3, 1), París: Thorin, 1886, 1-523; ... 2 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome II. 3, 2), París:

- Thorin, 1892, 1-523; ed. per Cyrille VOGEL, *Le Liber Pontificalis* 3 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome II. 3, 3), París: de Boccard, 1957, 45-140.
- Llop de Ferrières, *De metris Boethii libellus*, ed. per Rudolf PEIPER, *Anicii Manlii Severini Boethii Philosophiae consolationis libri quinque*. Accedunt eiusdem atque incertorum Opuscula sacra, Leipzig: Teubner, 1871, xxv-xxix.
- Llop de Ferrières, *Epistolae*, ed. per Peter K. MARSHALL, *Servati Lupi Epistulae* (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig: Teubner, 1984, 1-129.
- Lluc de Tui, *Chronicon mundi*, ed. per Emma FALQUE [REY], *Lucae Tudensis Chronicon mundi* (CChr.CM 74), Turnhout: Brepols, 2003, 3-342.
- Luculentius, *Homiliarium*, ed. per Angelo MAI, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita* 9, Roma: Typis Vaticanis, 1837, 189-256 [reimpr. per Jacques Paul MIGNÉ, *Patrologia Latina* 72, París: Migne, 1849, 803-860] (edició parcial).
- Luculentius, *Homiliarium*, ed. per Alfons MÜLLER, «Ein neues Fragment aus dem Schriftkommentar des Luculentius», *Theologische Quartalschrift* 93 (1911) 206-222, aquí 211-218 [reimpr. en Jacques Paul Migne (†), *Patrologia Latina*, Supplementum 4, París: Garnier, 1967-1971, 1416-1420] (només *Homilia* 117).
- Marcel·lí Comes, *Chronicon*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores Antiquissimi* 11: *Chronica minora saec. iv. v. vi. vii. 2*, Berlín: Weidmann, 1894, 60-108.
- Màrius d'Avenches, *Chronicon*, ed. per Theodor MOMMSEN, *MGH Auctores Antiquissimi* 11: *Chronica minora saec. iv. v. vi. vii. 2*, Berlín: Weidmann, 1894, 232-239.
- Màrius d'Avenches, *Chronicon*, ed. per Justin FAVROD, *La Chronique de Marius d'Avenches (455-581)*. Texte, traduction et commentaire (Cahiers lausannois d'histoire médiévale 4), Lausana: Université de Lausanne, Faculté des Lettres, Section d'Histoire, 1991 [²1993]), 64-86.
- Miracula S. Genulfi*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *MGH Scriptores* 15, 2, Hannover: Hahn, 1888, 1204-1213 (edició parcial).
- Modoi d'Autun, *Carmen*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 1, Berlín: Weidmann, 1881, 569-573 núm. LXXIII.
- Nitard, *Historiarum libri IV*, ed. per Ernst MÜLLER, *Nithardi Historiarum libri IIII* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [44]), Hannover: Hahn, ³1907, 1-50.
- Nitard, *Historiarum libri IV*, ed. per Philippe LAUER, *Nithard, Histoire des fils de Louis le Pieux* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Âge 7), París: Champion, 1926 [París: Les Belles Lettres, ²1964], 2-144.
- Nota Emilianensis*, ed. per Dámaso ALONSO [Y FERNÁNDEZ DE LAS REDONDAS], «La primitiva épica francesa a la luz de una "nota emilianense"», *Revista de filología española* 37 (1953) 1-94, aquí 9.

- Notker Bálbul, *Gesta Karoli imperatoris*, ed. per Hans F. HAEFELE, *Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni Imperatoris* (MGH Scriptorum rerum Germanicarum N. S. 12), Berlín: Weidmann, 1959 [1962; Munic: Monumenta Germaniae Historica, 1980], 1-93.
- Notker Bálbul, *Notatio de illustribus viris*, ed. per Erwin RAUNER, «Notkers des Stammlers "Notatio de illustribus viris". Teil 1: Kritische Edition», *Mittelaltarisches Jahrbuch* 21 (1986) 34-69, aquí 58-69.
- Ordinatio imperii* a. 817, ed. per Alfred BORETIUS, *MGH Capitularia regum Francorum* 1 (MGH Leges 2), Hannover: Hahn, 1883, 270-273 núm. 136.
- Pascasi Radbert, *De corpore et sanguine Domini*, ed. per Ernst DÜMMLER (†), *MGH Epistolae* 6 (Epistolae Karolini aevi 4), Berlín: Weidmann, 1925, 133-135 núm. 3 (carta de dedicació).
- Pascasi Radbert, *De corpore et sanguine Domini*, ed. per Beda PAULUS, *Paschasius Radbertus, De corpore et sanguine Domini* (CChr.CM 16), Turnhout: Brepols, 1969, 1-131.
- Pascasi Radbert, *De partu Virginis*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 120, París: Migne, 1852, 1367-1386.
- Pascasi Radbert, *De partu Virginis*, ed. per Edith A. MATTER, *Paschasii Radberti De partu Virginis* (CChr.CM 56 C), Turnhout: Brepols, 1985, 47-89.
- Pascasi Radbert, *Epistola ad Odilmannum*, ed. per Ernst DÜMMLER (†), *MGH Epistolae* 6 (Epistolae Karolini aevi 4), Berlín: Weidmann, 1925, 136-137 núm. 5.
- Pascasi Radbert, *Epitaphium Arsenii*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptorum* 2, Hannover: Hahn, 1829, 533-569 (edició parcial).
- Pascasi Radbert, *Epitaphium Arsenii*, ed. per Ernst DÜMMLER [i Ludwig TRAUBE], *Radbert's Epitaphium Arsenii* (Philosophische und historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den Jahren 1899 und 1900), Berlín: Königliche Akademie der Wissenschaften, 1900, 18-98.
- Pascasi Radbert, *Expositio in psalmum XLIV*, ed. per Beda PAULUS, *Paschasii Radberti Expositio in psalmum XLIV* (CChr.CM 94), Turnhout: Brepols, 1991, 1-107.
- Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalbarði*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptorum* 2, Hannover: Hahn, 1829, 524-532 (edició parcial).
- Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalbarði*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 120, París: Migne, 1852, 1507-1556.
- Pascasi Radbert, *Vita* (I) *Adalbarði*, ed. per Ludwig TRAUBE, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 3, Berlín: Weidmann, 1886-1896, 45-51 núm. 1 (Ecloga).
- Pau Diaca, *Carmina*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 1, Berlín: Weidmann, 1881, 35-77.
- Pau Diaca, *Carmina*, ed. per Karl NEFF, *Die Gedichte des Paulus Diaconus*. Kritische und erklärende Ausgabe (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 3, 4), Munic: Beck, 1908, 1-210.

- Pau Diaca, *Historia Langobardorum*, ed. per Georg WAITZ, *Pauli Historia Langobardorum* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [48]), Hannover: Hahn, 1878, 49-242.
- Pau Diaca, *Historia Romana*, ed. per Hans DROYSEN, *Pauli Historia Romana* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [49]), Berlín: Weidmann, 1879, 1-135.
- Pau Diaca, *Historia Romana*, ed. per Amedeo CRIVELLUCCI, *Pauli Diaconi Historia Romana* (Fonti per la storia d'Italia 51), Roma: Tipografia del Senato, 1914, 3-269.
- Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per Georg Heinrich PERTZ, *MGH Scriptores* 2, Hannover: Hahn, 1829, 261-268.
- Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per Damien KEMPF, *Paul the Deacon*, «*Liber de episcopis Mettensibus*». Edition, translation, and introduction (Dallas Medieval Texts and Translations 19), París *et al.*: Peeters, 2013, 48-88.
- Pau Diaca, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. per Chiara SANTAROSSA, *Paolo Diacono, Liber de episcopis Mettensibus* (Edizione nazionale dei testi mediolatini d'Italia 38. Serie I. 22), Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2015, 129-147.
- Paulí d'Aquileia, *Epistola*, ed. per Ernst DÜMLER, *MGH Epistolae* 4 (Epistolae Karolini aevi 2), Berlín: Weidmann, 1895, 516-527.
- Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 14, París: Migne, 1845, 27-46.
- Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii*, ed. per Mary Simplicia KANIECKA, *Vita sancti Ambrosii Mediolanensis episcopi, a Paulino eius notario ad beatum Augustinum conscripta*. A revised text, and commentary, with an introduction and translation (The Catholic University of America. Patristic Studies 16), tesi doctoral Washington D. C. 1928, 38-100.
- Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii*, ed. per Michele PELLEGRINO, *Paolino di Milano, Vita di S. Ambrogio*. Introduzione, testo critico e note (Verba seniorum N. S. 1), Roma: Editrice Studium, 1961, 50-128.
- Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii*, ed. per Antonius A. R. BASTIAENSEN, *Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino* (Vite dei santi 3), Milà: A. Mondadori, 1975 [²1981; ³1989], 54-124.
- Paulí de Milà, *Vita S. Ambrosii*, ed. per Marco NAVONI, *Paolino di Milano, Vita di Sant'Ambrogio*. La prima biografia del patrono di Milano, Cinisello Balsamo (Milà): Ed. San Paolo, 1996, 50-140.
- Pere Alfons, *Dialogus contra Iudaeos*, ed. per Klaus-Peter MIETH, *Pedro Alfonso de Huesca, Dialogo contra los Judíos* (Larumbe 9), Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1996, 5-193.
- Pere Alfons, *Dialogus contra Iudaeos*, ed. per Carmen CARDELLE DE HARTMANN *et al.*, *Petri Alfoni Dialogus* 1: Kritische Edition mit deutscher Übersetzung (Millennio medievale 116, 1. Testi 30, 1), Florència, SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2018, 1-422.

- Pere el Venerable, *Adversus Iudaeorum inveteratam duritiem*, ed. per Yvonne FRIEDMAN, *Petri Venerabilis Adversus Iudaeorum inveteratam duritiem* (CChr.CM 58), Turnhout: Brepols, 1985, 1-187.
- Pere el Venerable, *Contra Petrobrusianos haereticos*, ed. per James FEARNs, *Petri Venerabilis Contra Petrobrusianos hereticos* (CChr.CM 10), Turnhout: Brepols, 1968, 3-165.
- Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum*, ed. per James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam* (Princeton Oriental Studies 23), Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1964, 220-291.
- Pere el Venerable, *Contra sectam Saracenorum*, ed. per Reinhold [F.] GLEI, *Petrus Venerabilis, Schriften zum Islam* (Corpus Islamo-Christianum. Series Latina 1), Altenberge: CIS, 1985, 30-224.
- Pere el Venerable, *Epistola de translatione sua*, ed. per James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam* (Princeton Oriental Studies 23), Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1964, 212-214.
- Pere el Venerable, *Epistola de translatione sua*, ed. per Reinhold [F.] GLEI, *Petrus Venerabilis, Schriften zum Islam* (Corpus Islamo-Christianum. Series Latina 1), Altenberge: CIS, 1985, 22-28.
- Pere el Venerable, *Epistolae*, ed. per Giles CONSTABLE, *The Letters of Peter the Venerable* 1 (Harvard Historical Studies 78, 1), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1967, 1-450.
- Pere el Venerable, *Statuta*, ed. per Giles CONSTABLE, «Statuta Petri Venerabilis abbatis Cluniacensis IX (1146/7)», en *Consuetudines Benedictinae variae (saec. XI-saec. XIV)* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 6), Siegburg: Schmitt, 1975, 39-106.
- Pere el Venerable, *Summa totius haeresis Saracenorum*, ed. per James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam* (Princeton Oriental Studies 23), Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1964, 204-211.
- Pere el Venerable, *Summa totius haeresis Saracenorum*, ed. per Reinhold [F.] GLEI, *Petrus Venerabilis, Schriften zum Islam* (Corpus Islamo-Christianum. Series Latina 1), Altenberge: CIS, 1985, 2-22.
- Francesco Petrarca, *Epistolae rerum senilium*, ed. *Francisci Petrarchae Florentini, philosophi, oratoris, et poetae clarissimi ... opera quae extant omnia* 2, Basilea: Sebastian Henricpetri, 1581, 735-968.
- Poeta Saxo, *Vita Karoli*, ed. per Paul von WINTERFELD, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 4, 1, Berlín: Weidmann, 1899, 7-71.
- Pseudo-Adrià I, *Epistola*, ed. per Émile LESNE, «La lettre interpolée d'Hadrien I à Tilpin et l'église de Reims au IXe siècle», *Le Moyen Âge* 26 (1913) 325-351 i 389-413, aquí 349-351.
- Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per Adalbert HÄMEL (†), *Der Pseudo-Turpin von Compostela*. Aus dem Nachlaß herausgegeben von André de

- Mandach (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 1965, 1), Munic: Beck, 1965, 37-102.
- Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per Klaus HERBERS i Manuel SANTOS NOIA, *Liber Sancti Jacobi*. Codex Calixtinus, Santiago de Compostella: Xunta de Galicia, 1998, 199-229.
- Pseudo-Turpí, *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, ed. per Klaus HERBERS i Manuel SANTOS NOIA, *Liber Sancti Jacobi*. «Codex Calixtinus» Libro IV, Santiago de Compostella: Xunta de Galicia, 2001, 11-61.
- Raban Maur, *Carmina*, ed. per Ernst DÜMMLER: *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 159-258.
- Raban Maur, *Commentaria in libros IV Regum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 109, París: Migne, 1852, 9-280.
- Raban Maur, *De institutione clericorum*, ed. per Detlev ZIMPEL, *Hrabanus Maurus, De institutione clericorum libri tres*. Studien und Edition (Freiburger Beiträge zur Mittelalterlichen Geschichte 7), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1996, 281-521.
- Raban Maur, *Epistolae*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 381-516.
- Raoul de Diss, *Abbreviationes chronicorum*, ed. per William STUBBS, *Radulfi de Diceto decani Lundoniensis opera historica* 1 (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores 68, 1), Londres: Longman, 1876, 3-263.
- Reginó de Prüm, *Chronicon*, ed. per Friedrich KURZE, *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [50]), Hannover: Hahn, 1890, 1-153.
- Regula S. Benedicti*, ed. per Rudolf HANSLIK, *Benedicti Regula* (CSEL 75), Viena: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1960 (*etc.*), 1-165.
- Relatio episcoporum Compendiensis*, ed. per Alfred BORETIUS i Victor KRAUSE, *MGH Capitularia regum Francorum* 2 (MGH Leges 2), Hannover: Hahn, 1890-1897, 51-55 núm. 197.
- Relatio episcoporum Compendiensis*, ed. per Courtney M. BOOKER, «The public penance of Louis the Pious. A new edition of the “Episcoporum de poenitentia, quam Hludowicus imperator professus est, relatio Compendiensis” (833)», *Viator* 39, 2 (2008) 1-19, aquí 11-19.
- Ricoldus de Montecrucis, *Contra legem Sarracenorum*, ed. per Jean-Marie MÉRIGOUX, «L'ouvrage d'un frère precheur florentin en Orient à la fin du XIIIe siècle. Le “Contra legem Sarracenorum” de Riccoldo da Monte di Croce», en *Fede e controversia nel '300 e '500* [= *Memorie domenicane* N. S. 17 (1986)], Pistoia: Centro Riviste della Provincia Romana, 1986, 1-144, aquí 60-142.
- Ricoldus de Montecrucis, *Contra legem Sarracenorum*, ed. per Johannes EHMANN, *Ricoldus de Montecrucis, Confutatio Alcorani* (1300). Kommentierte lateinisch-

- deutsche Textausgabe. Verlegung des Alcoran (1542) (Corpus Islamo-Christi-
 anum. Series Latina 6), Würzburg i Altenberge: Echter i Oros, 1999, 26a-182a.
- Riculf d'Elne, *Testamentum* a. 915, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 132,
 París: Migne, 1853, 468 núm. X.
- Riculf d'Elne, *Testamentum* a. 915, ed. per Pierre PONSICH i Ramon ORDEIG i MATA,
Catalunya carolíngia 6: Els comtats de Rosseló, Conflent, Vallespir i Fenollet 1
 (Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica 70,
 1), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006, 213.
- Robert el Monjo, *Historia Iherosolimitana*, ed. per Philippe LE BAS, *Recueil des histo-
 riens des croisades. Historiens occidentaux* 3, París: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Imprimerie Impériale, 1866, 717-882.
- Robert el Monjo, *Historia Iherosolimitana*, ed. per Damien KEMPF i Marcus G. BULL,
The «Historia Iherosolimitana» of Robert the Monk, Woodbridge: The Boydell
 Press, 2013, 3-110.
- Rodrigo Ximénez de Rada, *Historia de rebus Hispanie sive Historia gothica*, ed. per Juan
 FERNÁNDEZ VALVERDE, *Roderici Ximenii de Rada Opera omnia* 1: Historia de rebus
 Hispanie sive Historia gothica (CChr.CM 72), Turnhout: Brepols, 1987, 3-313.
- Seduli Escot, *Liber de rectoribus christianis*, ed. per Siegmund HELLMANN, *Sedulius
 Scottus* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelal-
 ters 1, 1), Munic: Beck, 1906, 19-91.
- Sicard de Cremona, *Mitrале*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 213, París:
 Migne, 1855, 13-434.
- Sidoni Apollinar, *Epistolae*, ed. per Christian LÜTJOHANN, *Gai Sollii Apollinaris Sidonii
 epistulae et carmina* (MGH Auctores antiquissimi 8), Berlín: Weidmann, 1887,
 1-172.
- Sigibert de Gembloux, *Catalogus de viris illustribus*, ed. per Robert WITTE, *Catalogus
 Sigeberti Gemblacensis monachi de viris illustribus* (Lateinische Sprache und Litera-
 tur des Mittelalters 1), Berna i Frankfurt del Main: Lang, 1974, 50-106.
- Sigibert de Gembloux, *Chronicon*, ed. per Ludwig Karl BETHMANN, *MGH Scriptores*
 6, Hannover: Hahn, 1844, 300-374.
- Smaragdus de Saint-Mihiel, *Diadema monachorum*, ed. per Jacques Paul MIGNE, *Pa-
 trologia Latina* 102, París: Migne, 1851, 593-690.
- Smaragdus de Saint-Mihiel, *Expositio in Regulam S. Benedicti*, ed. per Alfred SPANNA-
 GEL i Pius ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti* (Corpus
 Consuetudinum Monasticarum 8) Siegburg: Schmitt 1974, 3-337.
- Teoderic de Nieheim, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, ed. per KATHARINA COLBERG
 i JOACHIM LEUSCHNER (†), *MGH Staatsschriften des späteren Mittelalters* 5, 2,
 Stuttgart: Hiersemann, 1980, 295-378.

- Teodulf d'Orleans, *Carmina*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 1, Berlín: Weidmann, 1881, 445-581.
- Thegan, *Epistola*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Epistolae* 5 (Epistolae Karolini aevi 3), Berlín: Weidmann, 1898-1899, 337 núm. 22.
- Thegan, *Gesta Hludowici imperatoris*, ed. per Ernst TREMP, *Theganus, Gesta Hludowici imperatoris. Astronomus, Vita Hludowici imperatoris* (MGH Scriptores rerum Germanicarum 64), Hannover: Hahn, 1995, 174-258.
- Vicent de Beauvais, *Speculum historiale*, ed. *Bibliotheca mundi seu Speculi maioris Vincentii Burgundi praesulis Bellovacensis ... tomus quartus qui Speculum historiale inscribitur ...*, Douai: Balthazar Beller, 1624 [reimpr. Graz: ADEVA, 1965], 1-1334.
- Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per Wilhelm WATTENBACH, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*, Berlín: Hertz, ²1866, 184-185 n. 3 [reimpr. en *idem, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts* 1, Berlín: Hertz, ⁵1885, 260-261 n. 3; Berlín: Hertz, ⁶1893, 277-278 n. 2; Wilhelm WATTENBACH (†) *et al.*, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger* 3: Die Karolinger vom Tode Karls des Großen bis zum Vertrag von Verdun, Weimar: Böhlau, 1957, 317-318 n. 85].
- Visio cuiusdam pauperulae mulieris*, ed. per Hubert HOUBEN, «Visio cuiusdam pauperulae mulieris». Überlieferung und Herkunft eines frühmittelalterlichen Visionstextes (mit Neuedition)», *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 124 (1976), 31-42, aquí 41-42.
- Vita Alcuini*, ed. per Philipp JAFFÉ (†) *et al.*, *Monumenta Alcuiniana* (Bibliotheca rerum Germanicarum 6), Berlín: Weidmann, 1873 [reimpr. Aalen: Scientia, 1964], 3-34.
- Vita Alcuini*, ed. per Wilhelm ARNDT, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover: Hahn, 1887, 184-197.
- Vita Alcuini*, ed. per Christiane VEYRARD-COSME, *La «Vita beati Alcuini» (IXe s.)*. Les inflexions d'un discours de sainteté. Introduction, édition et traduction annotée du texte d'après Reims, BM 1395 (K 784) (Collection des Études augustinienes. Série Moyen Âge et Temps Modernes 54), París: Institut d'Études Augustiniennes, 2017, 194-316.
- Vita (I) Hugberti episcopi Traiectensis*, ed. per Wilhelm LEVISON, *MGH Scriptores rerum Merovingicarum* 6, Hannover i Leipzig: Hahn, 1913, 482-496.
- Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, ed. per Gerhard RAUSCHEN, *Die Legende Karls des Großen im 11. und 12. Jahrhundert* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 7), Leipzig: Duncker & Humblot, 1890 [reimpr. Norderstedt: Hansebooks GmbH, 2019], 17-93.
- Vita Karoli Magni Aquisgranensis*, ed. per Helmut DEUTZ i Ilse DEUTZ, *Die Aachener «Vita Karoli Magni» des 12. Jahrhunderts auf der Textgrundlage der Edition von Gerhard*

- Rauschen unter Beifügung der Texte der Karlsliturgie in Aachen* (Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 48), Siegburg: Schmitt, 2002, 56-274.
- Vita Mathildis reginae antiquior*, ed. per Bernd SCHÜTTE, *Vita Mathildis reginae antiquior – Vita Mathildis reginae posterior* (MGH Scriptores rerum Germanicarum 66), Hannover: Hahn, 1994, 109-142.
- Vita Mathildis reginae posterior*, ed. per Bernd SCHÜTTE, *Vita Mathildis reginae antiquior – Vita Mathildis reginae posterior* (MGH Scriptores rerum Germanicarum 66), Hannover: Hahn, 1994, 145-202.
- Vita Rigoberti episcopi Remensis*, ed. per Wilhelm LEVISON, *MGH Scriptores rerum Merovingicarum* 7, Hannover i Leipzig: Hahn, 1920, 58-78.
- Vita Theoderici e Fredegario hausta*, ed. per Bruno KRUSCH, *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sanctorum* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888, 201.
- Vita Theoderici ex Aimoino hausta*, ed. per Bruno KRUSCH, *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sanctorum* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888, 210-214.
- Vita Theoderici Fuldensis*, ed. per Bruno KRUSCH, *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sanctorum* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888, 202-210.
- Walafriad Estrabó, *Carmina*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 275-473.
- Walafriad Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 370-378.
- Walafriad Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per Michael W. HERREN, *The Journal of Medieval Latin* 1 (1991) 118-139, aquí 122-139.
- Walafriad Estrabó, *De imagine Tetrici*, ed. per Tino LICHT, *Walabfrid Strabo, De imagine Tetrici*. Das Standbild des rufigen Dietrich (Reichenauer Texte und Bilder 16), Heidelberg: Mattes, 2020, 78-96.
- Walafriad Estrabó, *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, ed. per Alfred BORETIUS i Victor KRAUSE, *Capitularia regum Francorum* 2 (MGH Leges 2), Hannover: Hahn, 1897, 474-516.
- Walafriad Estrabó, *Prologus*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *Einhardi Vita Karoli Magni* (MGH Scriptores rerum Germanicarum [25]), Hannover: Hahn, 1911, XXVIII-XXIX.
- Walafriad Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per Ernst DÜMMLER, *MGH Poetae latini aevi Carolini* 2, Berlín: Weidmann, 1884, 301-333 núm. III.
- Walafriad Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per David A. TRAILL, *Walabfrid Strabo's «Visio Wettini»*. Text, translation, and commentary (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 2), Berna i Frankfurt del Main: Lang, 1974, 187-207.

- Walafriad Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per Hermann KNITTEL, *Walahfrid Strabo, Visio Wettini · Die Vision Wettis*. Lateinisch-Deutsch. Übersetzung, Einführung und Erläuterungen, Sigmaringen: Thorbecke, 1986, 40-90.
- Walafriad Estrabó, *Visio Wettini*, ed. per Hermann KNITTEL, *Heito und Walahfrid Strabo, Visio Wettini*. Einführung, lateinisch-deutsche Ausgabe und Erläuterungen. Mit einem Geleitwort von Walter Berschin (Reichenauer Texte und Bilder 12), Heidelberg: Mattes, 2004, 64-122; Heidelberg: Mattes, 2009, 66-124.
- Walafriad Estrabó, *Vita* (III) *S. Galli*, ed. per Bruno KRUSCH, *MGH Scriptores rerum Merovingicarum* 4, Hannover i Leipzig: Hahn, 1902, 280-337.
- Walter Map, *Liber de nugis curialium*, ed. per Montague R. JAMES (†) et al., *Walter Map, De nugis curialium*. Courtiers' trifles (Oxford Medieval Texts), Oxford: Clarendon Press, 1983, 1-259.
- Wandalbert de Prüm, *Vita et Miracula S. Goaris*, ed. per Oswald HOLDER-EGGER, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover: Hahn, 1887, 362-373 (edició parcial).
- Wandalbert de Prüm, *Vita et Miracula S. Goaris*, ed. per Heinz Erich STIENE, *Wandalbert von Prüm, Vita et Miracula sancti Goaris* (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 11), Frankfurt del Main i Berna: Lang, 1981, 2-92.
- William de Malmesbury, *Gesta regum Anglorum*, ed. per Roger A. B. MYNORS (†) et al., *William of Malmesbury, Gesta regum Anglorum*. The History of the English Kings 1 (Oxford Medieval Texts), Oxford: Clarendon Press, 1998, 2-840.

Estudis

- D'ABADAL I DE VINYALS, Ramon, «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle X», *Studi medievali* III 2 (1961) 3-41.
- ABEL, Charles, «Un portrait d'Éginard découvert dans un manuscrit du IXe siècle de la Bibliothèque de Metz», *Bulletin de la Société d'archéologie et d'histoire de la Moselle* 11 (1868) 27-54.
- ABEL, Sigurd i SIMSON, Bernhard, *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen* 2: 789-814, Berlín: Duncker & Humblot, 1883 [reimpr. Berlín: Duncker & Humblot, 1969].
- ABEL, Sigurd i SIMSON, Bernhard, *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen* 1: 768-788, Berlín: Duncker & Humblot, 1888 [reimpr. Berlín: Duncker & Humblot, 1969; edició original: Berlín: Duncker & Humblot, 1866].
- AFRICA, Thomas, «Worms and the death of kings. A cautionary note on disease and history», *Classical Antiquity* 1 (1982) 1-17.
- AIRLIE, Stuart, «The world, the text and the Carolingian. Royal, aristocratic and masculine identities in Nithard's "Histories"», en Patrick WORMALD i Janet L. NELSON (eds.), *Lay intellectuals in the Carolingian world*, Cambridge: Cambridge Uni-

- versity Press, 2007, 51-76 [reimpr. en *idem*, *Power and its problems in Carolingian Europe* (Collected Studies Series 1010), Farnham: Ashgate, 2012, núm. IX].
- ALLEN, Michael I. (ed.), *Frechulfi Lexoviensis Episcopi Opera omnia* 1: Prolegomena – Indices (CChr.CM 169), Turnhout: Brepols, 2002.
- ALLEN, Michael I., «Fréculf de Lisieux. L'histoire de l'Antiquité comme témoignage de l'actualité», *Tabularia* 8 (2008) 59-79.
- ALLEN, Michael I., «Aus fuldischen Handschriften. Aus Einhards Lebensabend und «Consolatio Philosophiae III». Ein Seligenstädter Boethius-Fragment mit lateinischen und althochdeutschen Glossen», *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 66 (2014) 343-377.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, «A propòsit del manuscrit llatí 3.806 de la Biblioteca Nacional de París. Un homiliari de Vilabertran», *Miscel·lània litúrgica catalana* 2 (1983) 13-47.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, «La “pars aestiva” de l'Homiliari de l'ofici catalanonarbonès. Inventari i difusió. Reconstitució de la seva recensió de l'Homiliari carolingi de Liverani», *Miscel·lània litúrgica catalana* 8 (1997) 107-159.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, «Les “Homiliae capitulares” del monestir de Sant Ponç de Tomeres i l'homiliari de l'ofici catalanonarbonès», *Miscel·lània litúrgica catalana* 11 (2003) 131-157.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, «Una recensió del segle XI de les homilies sobre les epístoles estivals de l'Homiliari dit de “Luculenti(us)”, testimoniada en els homiliaris de l'ofici del monestir de Serrateix i de la canòncia de Solsona», *Miscel·lània litúrgica catalana* 15 (2007) 273-304.
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier, «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana. Inventari i homilies recuperades», *Miscel·lània litúrgica catalana* 18 (2010) 71-241.
- ALTÉS [I] AGUILÓ, Francesc Xavier, «Un Homiliari i una col·lecció homilètica carolingia, copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., frag. XXI-II/27)», *Miscel·lània litúrgica catalana* 20 (2012) 15-45.
- ALTHOFF, Gerd, «Das Privileg der “deditio”. Formen gütlicher Konfliktbeendigung in der mittelalterlichen Adelsgesellschaft», en *idem*, *Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997, 99-125 [també en Otto-Gerhard OEXLE i Werner PARAVICINI (eds.), *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 133), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, 27-52].
- ALTHOFF, Gerd, *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», en *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)* 1 (Me-

- morias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 23), Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991, 21-48.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «Escritura visigótica y escritura carolina en el contexto cultural de la Cataluña del siglo IX», en Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Las raíces visigóticas de la Iglesia en España*. En torno al Concilio III de Toledo. Santoral hispano-mozárabe en España (Memoria Ecclesiae 2), Oviedo: Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, 1991, 33-44 i 298.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «Manuscrits i documents llatins d'origen català del segle IX», en *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)* 1 (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 23), Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991, 273-280.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «El fragment de còdex 2541, IV de la Biblioteca de Catalunya amb algunes notes sobre característiques paleogràfiques de la primitiva minúscula carolina catalana», en *Miscel·lània d'estudis dedicats a la memòria del Professor Josep Trench i Òdena [= Estudis castellonencs* 6, 1 (1994-1995)], Castelló de la Plana: Serveis de Publicacions de la Excma. Diputació Provincial, 1995, 95-103.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «El glossari in “Regulam sancti Benedicti” de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona», *Studia Monastica* 37 (1995) 271-277.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «Els tipus d'escriptura a la Catalunya dels segles VIII-X», en *Catalunya a l'època carolíngia*. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X) (catàleg de l'exposició), Barcelona: Diputació de Barcelona i Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, 131-134.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, *Història del llibre manuscrit a Catalunya* (Generalitat de Catalunya. Textos i documents 23), Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «Corpus biblicum medii aevi Cataloniae. Códices, fragmentos, membra disiecta y referencias librarias. Una primera aproximación», en Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Biblia y archivos de la Iglesia*. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XXVI Congreso de la Asociación celebrado en Bilbao (12 al 16 de septiembre de 2011) (Memoria Ecclesiae 38), Oviedo: Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, 2013, 69-114.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús, «Dos testimonis més del “Breuiarium apostolorum”», *Miscel·lània litúrgica catalana* 24 (2016) 19-32.
- D'ALVERNY, Marie-Thérèse, «Deux traductions latines du Coran au Moyen Âge», *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 16 (1947-1948) 69-131 [reimpr. en *eadem* (†), *La connaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval*, ed. per Charles BURNETT (Collected Studies Series 445), Aldershot: Variorum, 1994, núm. D].
- ANGENENDT, Arnold, «Das geistliche Bündnis der Päpste mit den Karolingern (754-796)», *Historisches Jahrbuch* 100 (1980) 1-94.

- ANGENENDT, Arnold, *Kaiserherrschaft und Königstaufe*. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 15), Berlín i Nova York: de Gruyter, 1984.
- ANGLÈS [I PÀMIES], Higini, *La música a Catalunya fins al segle XIII* (Biblioteca de Catalunya. Publicacions del Departament de Música 10), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya, 1935 [reimpr. Barcelona: Biblioteca de Catalunya amb la col·laboració de la Universitat Autònoma de Barcelona 1988].
- ANTON, Hans Hubert, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* (Bonner Historische Forschungen 32), Bonn: Röhrscheid, 1968.
- ANTONELLI, Adelaide, «Il “De gestis Karoli Magni” e il suo autore», en *Atti e memorie della Società Tiburtina di Storia e d'Arte* 12. Atti dell'Accademia degli Arcadi N. S. 2 (1928) 83-114.
- ARIS, Marc-Aeilko i PÜTZ, Regina, *Bibliotheca Fuldensis*. Ausgewählte Handschriften und Handschriftenfragmente aus der mittelalterlichen Bibliothek des Klosters Fulda (Dokumentationen zur Stadtgeschichte 29), Fulda: Parzeller, 2010.
- ARNALL [I JUAN], [Maria] Josepa, «La escritura carolina», en Àngel RIESCO TERRERO (ed.), *Introducción a la paleografía y la diplomática general* (Letras universitarias), Madrid: Síntesis 1999 (etc.), 89-110.
- ARQUILLIÈRE, Henri-Xavier, *L'augustinisme politique*. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen-Âge (L'Église et l'État au Moyen Âge 2), París: Vrin, 21955 [reimpr. París: Vrin, 1972; edició original: París: Vrin, 1934].
- ARY, Mikel V., «The politics of the Frankish-Lombard marriage alliance», *Archivum Historiae Pontificiae* 19 (1981) 7-26.
- AUTENRIETH, Johanne et al., «Einleitung», en *idem* (eds.), *Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau (Einleitung, Register, Faksimile)* (MGH Libri memoriales et necrologia N. S. 1), Hannover: Hahn, 1979, XIII-CI.
- BAESECKE, Georg, «Die karlische Renaissance und das deutsche Schrifttum», *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 23 (1949) 143-216.
- BALDWIN, John W., «The intellectual preparation for the canon of 1215 against ordeals», *Speculum* 36 (1961) 613-636.
- BALTES, Matthias, «Gott, Welt, Mensch in der “Consolatio Philosophiae” des Boethius. Die “Consolatio Philosophiae” als ein Dokument platonischer und neuplatonischer Philosophie», *Vigiliae christianiae* 34 (1980) 313-340; reimpr. en *idem*, *ΔΙΑΝΟΗΜΑΤΑ*. Kleine Schriften zu Platon und zum Platonismus, ed. per Annette HÜFFMEIER et al. (Beiträge zur Altertumskunde 123), Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1999, 51-80.
- BALZARETTI, ROSS, «Charlemagne in Italy», *History Today* 46, 2 (1996) 28-34.
- BANCOURT, Paul, *Les musulmans dans les chansons de geste du Cycle du Roi* 1-2, Aix-en-Provence: Université de Provence, 1982.

- BARAUT [I OBIOLS], Cebrià, «Els manuscrits de l'antiga biblioteca del monestir de Montserrat (segles XI-XVIII)», *Analecta Montserratensia* 8 (1954-1955) 339-397.
- BARAUT [I OBIOLS], Cebrià, «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Noya (segles IX-XIII)», *Urgellia* 12 (1994-1995) 7-414.
- BARNISH, Samuel J. B., «The "Anonymus Valesianus" II as a source for the last years of Theoderic», *Latomus* 42 (1983) 572-596.
- BARNISH, Samuel J. B., «The genesis and completion of Cassiodorus' "Gothic History"», *Latomus* 43 (1984) 336-361.
- BARNISH, Samuel J. B., «Transformation and survival in the western senatorial aristocracy, c. A.D. 400-700», *Papers of the British School at Rome* 56 (1988) 120-155.
- BARNISH, Samuel J. B., «The work of Cassiodorus after his conversion», *Latomus* 48 (1989) 157-187.
- BARNISH, Samuel J. B., «Sacred texts of the secular. Writing, hearing, and reading Cassiodorus' "Variae"», en Maurice F. WILES i Edward J. YARNOLD (eds.), *Papers presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999* 5 (*Studia Patristica* 38), Lovaina: Peeters, 2001, 362-370.
- BARRÉ, Henri, *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre*. Authenticité. Inventaire. Tableaux comparatifs. Initia (*Studi e testi* 225), Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1962.
- BARRÉ, Henri i DESHUSSES, Jean, «À la recherche du Missel d'Alcuin», *Ephemerides Liturgicae* 82 (1968) 3-44.
- BARTLETT, Robert, *Trial by fire and water*. The medieval judicial ordeal, Oxford: Clarendon Press, 1986 [reimpr. Oxford: Clarendon Press, 1990].
- BASSET, René, «Hercule et Mahomet», *Journal des savants*, juliol (1903) 391-402.
- BAUER, Johannes Josef, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel vom 9. bis zum 11. Jahrhundert», en *Homenaje a Johannes Vincke para el 11 de mayo 1962* 1, Madrid: CSIC, 1962-1963, 81-112.
- BAUER, Johannes Josef, «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen im 10. und 11. Jahrhundert», en *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (*Spanische Forschungen der Görresgesellschaft* I), Münster: Aschendorff, 1963, 54-82.
- BECHER, Matthias, «Drogo und die Königserhebung Pippins», *Frühmittelalterliche Studien* 23 (1989) 131-153.
- BECHER, Matthias, «Neue Überlegungen zum Geburtsdatum Karls des Großen», *Francia* 19, 1 (1992) 37-60.
- BECHER, Matthias, «"Cum lacrimis et gemitu". Vom Weinen der Sieger und der Besiegten im frühen und hohen Mittelalter», en Gerd ALTHOFF (ed.), *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter* (Vorträge und Forschungen 51), Stuttgart: Thorbecke, 2001, 25-52.

- BECHT-JÖRDENS, Gereon, «Einharts „Vita Karoli“ und die antike Tradition von Biographie und Historiographie. Von der Gattungsgeschichte zur Interpretation», *Mittelalterliches Jahrbuch* 46 (2011) 335-369.
- BECKER, Gustav, *Catalogi bibliothecarum antiqui*, Bonn: Cohen, 1885 [reimpr. Roma: Bardi, 1962; Brüssel: Culture et Civilisation, 1969; Hildesheim: Olms, 1973].
- BEER, Rudolf, *Handschriftenschätze Spaniens*. Bericht über eine in den Jahren 1886-1888 durchgeführte [!] Forschungsreise ... (Abhandlungen über Handschriftenkunde 1), Viena: Tempsky, 1894 [reimpr. Amsterdam: Gérard Th. Van Heusden, 1970].
- BEER, Rudolf, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll I-II* (Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 155, 3 i 158, 2), Viena: Hölder, 1908.
- BELLETT, Paulino, «Claudio de Turin, autor de los comentarios „In genesim et regum“ del Pseudo Euquerio», *Estudios bíblicos* 8 (1949) 209-223.
- BENNETT, Matthew, «First crusaders' images of Muslims. The influence of vernacular poetry? », *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986) 101-122.
- BERCOVI-HUARD, Carole, «L'exclusion du sarrasin dans la „Chanson de Roland“. Vocabulaire et idéologie; „Co est une gent ki unches ben ne volt“ (v. 3231)», en *Exclus et systèmes d'exclusion dans la littérature et la civilisation médiévales* (Senefiance 5), Aix-en-Provence: CUERMA, 1978, 345-361.
- BERNHARD, Michael, «Boethius im mittelalterlichen Schulunterricht», en Martin KINTZINGER *et al.* (eds.), *Schule und Schüler im Mittelalter*. Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte des 9. bis 15. Jahrhunderts (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 42), Colònia *et al.*: Böhlau, 1996, 11-27.
- BERNT, Günter, «Alkuin (Alcuine u. a.)», *Lexikon für Theologie und Kirche* 1: A – Barcelona, Friburg de Brisgòvia *et al.*: Herder, 1993, 397-398.
- BERSCHIN, Walter, *Griechisch-lateinisches Mittelalter*. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues, Berna i Munic: Francke, 1980.
- BERSCHIN, Walter, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter* 1: Von der Passio Perpetuae zu den Dialogi Gregors des Großen (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 8), Stuttgart: Hiersemann, 1986.
- BERSCHIN, Walter, *Eremus und Insula*. St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft, Wiesbaden: Reichert, 1987.
- BERSCHIN, Walter, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter* 2: Merowingische Biographie. Italien, Spanien und die Inseln im frühen Mittelalter (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 9), Stuttgart: Hiersemann, 1988.
- BERSCHIN, Walter, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter* 3: Karolingische Biographie: 750-920 n. Chr. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 10), Stuttgart: Hiersemann, 1991.

- BERSCHIN, Walter, «Personenbeschreibung in der Biographie des frühen Mittelalters», en Anton SCHARER i Georg SCHEIBELREITER (eds.), *Historiographie im frühen Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32), Viena i Munic: Oldenbourg, 1994, 186-193.
- BERSCHIN, Walter, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter 5: Kleine Topik und Hermeneutik der mittellateinischen Biographie. Register zum Gesamtwerk* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 15), Stuttgart: Hiersemann, 2004.
- BERSCHIN, Walter, *Eremus und Insula. St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft*, Wiesbaden: Reichert, 2005.
- BERTINI, Feruccio, «Continuatori medievali del “De viris illustribus” de Gerolamo (sec. IX-XII)», en Aldo CERESA-GASTALDO (ed.), *Biografia e agiografia nella letteratura cristiana antica e medievale* (Pubblicazioni dell’Istituto di Scienze Religiose in Trento 15), Bologna: Centro Ed. Dehoniano, 1990, 127-138.
- BERTOLINI, Paolo, «Bernardo, re d’Italia», *Dizionario biografico degli Italiani* 9: Berengario – Biagini, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1967, 228-231.
- BESSON, Marius, *L’art barbare dans l’ancienne diocèse de Lausanne*, Lausana: Rouge, 1909.
- BEUMANN, Helmut, «Die Hagiographie “bewältigt”. Unterwerfung und Christianisierung der Sachsen durch Karl den Großen», en *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell’Alto Medio Evo. Espansione e resistenze 1* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo 28, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1982, 129-163 (Discussió) [reimpr. en *idem, Ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1966-1986. Festgabe zu seinem 75. Geburtstag*, ed. per Jürgen PETERSON i Roderich SCHMIDT, Sigmaringen: Thorbecke, 1987, 289-323] i 165-168 (Discussió).
- VON BEZOLD, Friedrich [Gustav Johannes], «Kaiserin Judith und ihr Dichter Walahfrid Strabo», *Historische Zeitschrift* 130 (1924) 377-439.
- BINDING, Günther, *Antike Säulen als Spolien in früh- und hochmittelalterlichen Kirchen und Pfalzen – Materialspolie oder Bedeutungsträger?* (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main 45, 1), Stuttgart: Steiner, 2007.
- BISCHOFF, Bernhard, «Eine Sammelhandschrift Walahfrid Strabos (Cod. Sangall. 878)», en *Aus der Welt des Buches. Festgabe zum 70. Geburtstag von Georg Leyh dargebracht von Freunden und Fachgenossen* (Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 75), Leipzig: Harrassowitz, 1950, 30-48 [reimpr. revisada en *idem, Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 2*, Stuttgart: Hiersemann, 1967, 34-51 i Iamnes II-III].
- BISCHOFF, Bernhard, «Die Hofbibliothek Karls des Großen», en *idem* (ed.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben 2: Das geistige Leben*, Düsseldorf: Schwann, 1965 [²1966 i ³1967], 42-62 [reimpr. revisada en *idem, Mittelalterliche Studien*.

- Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 149-69 i làmines V-X].
- BISCHOFF, Bernhard, «Paläographische Fragen deutscher Denkmäler der Karolingerzeit», *Frühmittelalterliche Studien* 5 (1971) 101-34 [reimpr. en *idem, Mittelalterliche Studien*. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 73-111].
- BISCHOFF, Bernhard, «Die Bibliothek im Dienste der Schule», en *La scuola nell'Occidente Latino nell'Alto Medioevo* 1 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 19, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1972, 385-415 [reimpr. en *idem, Mittelalterliche Studien*. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 213-233] i *ibid.* 2 (... 19, 2), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1972, 523-528 (Discussió).
- BISCHOFF, Bernhard, «Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung», en *La cultura antica nell'Occidente Latino dal VII all'XI secolo* 1 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 22, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1975, 59-86 [reimpr. en *idem, Mittelalterliche Studien*. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 55-72] i 87 (Discussió).
- BISCHOFF, Bernhard, «Die Hofbibliothek unter Ludwig dem Frommen», en Jonathan J. G. Alexander i Margaret T. Gibson (eds.), *Medieval learning and literature*. Essays presented to Richard William Hunt, Oxford: Clarendon Press, 1976, 3-22 i làmines I-II [reimpr. en *idem, Mittelalterliche Studien*. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 170-86 i làmines XI-XII].
- BISCHOFF, Bernhard, «Irische Schreiber im Karolingerreich», en *Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie* (CNRS. Colloques internationaux 561), París: CNRS, 1977, 47-58 [reimpr. en *idem, Mittelalterliche Studien*. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte 3, Stuttgart: Hiersemann, 1981, 39-54].
- BISCHOFF, Bernhard, «Die ältesten Handschriften der Regula S. Benedicti in Bayern», *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens* 92 (1981) 7-16.
- BISCHOFF, Bernhard, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (Grundlagen der Germanistik 24), Berlín: Erich Schmidt, ¹1986 [²2004; ⁴2009; edició original: Berlín: Erich Schmidt, 1979].
- BISCHOFF, Bernhard, *Die Abtei Lorsch im Spiegel ihrer Handschriften* (Geschichtsblätter Kreis Bergstraße, Sonderband 10), Lorsch: Laurissa, ¹1989 [edició original: *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung. Beiheft [2]), Munic: Arbo-Gesellschaft, 1974].
- BISCHOFF, Bernhard (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 1: Aachen-Lambach, Wiesbaden: Harrassowitz, 1998.

- BISCHOFF, Bernhard (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 2: Laon-Paderborn, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- BISCHOFF, Bernhard (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 3: Padua-Zwickau, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014.
- BISCHOFF, Bernhard (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 4: Gesamtregister, Wiesbaden: Harrassowitz, 2017.
- BISHKO, Charles Julian, «Peter the Venerable's journey to Spain», en Giles CONSTABLE i James KRITZECK (eds.), *Petrus Venerabilis, 1156-1956*. Studies and texts commemorating the eighth centenary of his death (*Studia Anselmiana* 40) Roma: Herder, 1956, 163-175 [reimpr. en *idem*, *Spanish and Portuguese monastic history, 600-1300* (Collected Studies Series 188), Londres: Variorum, 1984, núm. XIII].
- BISHKO, Charles Julian, «Peter the Venerable's traverse of Spain. Some further observations», en *idem*, *Spanish and Portuguese monastic history, 600-1300* (Collected Studies Series 188), Londres: Variorum, 1984, núm. XIII.
- BJORNLIE, Michael Shane, *Politics and tradition between Rome, Ravenna and Constantinople*. A study of Cassiodorus and the «Variae», 527-554 (*Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*. 4th Series 89), Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- BLATT, Franz, «Remarques sur l'histoire des traductions latines», *Classica et Mediaevalia* 1 (1938) 217-242.
- BLATT, Franz (ed.), *The Latin Josephus* 1: Introduction and text. The Antiquities, books I-V [= *Acta Jutlandica* 30, 1. *Humanistisk Serie* 44 (1958)], Århus i Copenhagen: Århus Universitetsforlag E. Munsgaard, 1958.
- BOCK, Cornelius Peter, «Die Reiterstatue des Ostgothenkönigs Theodorich vor dem Pallaste Karl d. Gr. zu Aachen», *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 5-6 (1844) 1-170.
- BOCK, Cornelius Peter (†), «Die Reiter-Statue des Ostgothenkönigs Theodorich vor dem Palaste Karls d. Gr. zu Aachen», *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 50-51 (1871) 1-52.
- BÖHMER, Johann Friedrich (†) *et al.*, *Regesta Imperii* 1: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918, Innsbruck: Wagner, 1908 [reimpr. amb un pròleg, taules de concordança i suplement per Carlrichard BRÜHL i Hans Heinrich KAMINSKY, Hildesheim: Olms, 1966].
- BOLTON, Diane K., «The study of the Consolation of Philosophy in Anglo-Saxon England», *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 44 (1977) 33-78.
- BOOKER, Courtney M., *Past convictions*. The penance of Louis the Pious and the decline of the Carolingians (*The Middle Ages Series*), Filadèlfia, Pennsilvània: University of Pennsylvania Press, 2009.

- BORCHERT, Sabine, «Das Bild Theoderichs des Großen in der Chronik des sog. Fredegar», en Sebastian KOLDITZ i Ralf C. MÜLLER (eds.), *Geschehenes und Geschriebenes*. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke, Leipzig: Eudora, 2005, 435-452.
- BORGOLTE, Michael, «Das Langobardenreich in Italien aus migrationsgeschichtlicher Perspektive. Eine Pilotstudie», en Michael BORGOLTE i Matthias M. TISCHLER (eds.), *Transkulturelle Verflechtungen im mittelalterlichen Jahrtausend*. Europa, Ostasien, Afrika, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012, 80-119.
- BORST, Arno, «Alkuin und die Enzyklopädie von 809», en Paul Leo BUTZER i Dietrich LOHRMANN (eds.), *Science in Western and Eastern civilization in Carolingian times*, Basel et al.: Birkhäuser, 1993, 53-78.
- BOSHOF, Egon, *Erzbischof Agobard von Lyon*. Leben und Werk (Kölner Historische Abhandlungen 17), Colonia i Viena: Böhlau, 1969.
- BOSHOF, Egon, «Einheitsidee und Teilungsprinzip in der Regierungszeit Ludwigs des Frommen», en Peter GODMAN i Roger COLLINS (eds.), *Charlemagne's heir*. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840), Oxford: Clarendon Press, 1990, 161-189.
- BOSHOF, Egon, *Ludwig der Fromme* (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.
- BOUHOT, Jean-Paul, «Bibliographie», en Franz BRUNHÖLZL, *Histoire de la littérature latine du Moyen Âge 1: De Cassiodore à la fin de la renaissance carolingienne*, Turnhout: Brepols, 1991, 268-272.
- BOUQUET, Martin (ed.), *Scriptores rerum Gallicarum et Francicarum* 5, Paris: Libraires Associés, 1744.
- BRADLEY, Dennis R., «The "Getica"-fragments in Codex "Palatinus Latinus" 927», *Rivista di cultura classica e medioevale* 5 (1963) 366-382.
- BRADLEY, Dennis R., «Manuscript evidence for the text of the "Getica" of Jordanes (I) and (II)», *Hermes* 123 (1995) 346-362 i 490-503.
- BRAGA, Gabriella, «Le prefazioni alle traduzioni dall'arabo nella Spagna del XII secolo. La valle dell'Ebro», en Biancamaria SCARCIA AMORETTI (ed.), *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo*. Convegno internazionale, Roma, 2-4 ottobre 1984 (Pubblicazioni della Fondazione Leone Caetani [20]), Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1987, 323-354.
- BRAUNFELS, Wolfgang, «Die Polarität zwischen germanischer Tradition und klassischer Antike am Hofe Karls des Großen», en *Roma e l'età carolingia*. Atti delle giornate di studio, 3-8 maggio 1976, Roma: Multigrafica Ed., 1976, 15-25 i lamine 5-10 figures 3-17.
- BREDEKAMP, Horst, «Theoderich als König der Aachener Thermen», en Stiftung Deutsches Historisches Museum (ed.), *Kaiser und Kalifen*. Karl der Große und die

- Mächte am Mittelmeer um 800, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014, 278-289.
- BRETT, Edward T., *Humbert of Roman*. His life and views of thirteenth-century society (Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Studies and Texts 67), Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1984.
- VON DEN BRINCKEN, Anna-Dorothee, *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising*, Düsseldorf: Triltsch, 1957.
- BROWN, Elizabeth Ann R., «Saint-Denis and the Turpin legend», en John WILLIAMS i Alison STONES (eds.), *The Codex Calixtinus and the shrine of S. James* (Jakobus-Studien 3), Tübingen: Narr, 1992, 51-88.
- BROWN, Virginia, «Lupus of Ferrières on the metres of Boethius», en John J. O'MEARA i Bernd NAUMANN (eds.), *Latin script and letters A.D. 400-900*. Festschrift presented to Ludwig Bieler on the occasion of his 70th birthday, Leiden: Brill, 1976, 63-79.
- BRUNHÖLZL, Franz, «Der Bildungsauftrag der Hofschule», en Bernhard BISCHOFF (ed.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben 2: Das geistige Leben*, Düsseldorf: Schwann, 1965 [¹1966 i ³1967], 28-41.
- BRUNHÖLZL, Franz, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 1: Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, Munic: Fink, 1975.
- BRUNHÖLZL, Franz, «Über die Verse De Karolo rege et Leone papa», *Historisches Jahrbuch* 120 (2000) 274-283.
- BRUNNER, Karl, *Oppositionelle Gruppen im Karolingerreich* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 25), Viena et al.: Böhlau, 1979.
- BUCHNER, Max, «Zur Ueberlieferungsgeschichte des "Liber pontificalis" und zu seiner Verbreitung im Frankenreiche im 9. Jahrhundert. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der karolingischen Hofbibliothek und Hofkapelle», *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 34 (1926) 141-165.
- BÜHLER, Axel et al., «Anicius Manlius Severinus Boethius (ca. 480-524/526 n. Chr.). Teil I: Leben – Werk – Logik; Teil II: Über die Musik (De Institutione musica)», en Wolfram Ax (ed.), *Lateinische Lehrer Europas*. Fünfzehn Portraits von Varro bis Erasmus von Rotterdam, Colònia i Viena: Böhlau, 2005, 165-191 i 193-215.
- BULLOUGH, Donald [A.], «Alcuino e la tradizione culturale insulare», en *I problemi dell'Occidente nel secolo VIII 2* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 20, 2), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1973, 571-600.
- BULLOUGH, Donald A., «Alcuin's cultural influence. The evidence of the manuscripts», en Luuk A. J. R. HOUWEN i Alasdair A. MACDONALD (eds.), *Alcuin of York*. Scholar at the Carolingian court. Proceedings of the Third Germania Latina Conference held at the University of Groningen, May 1995 (Germania Latina 3. Mediaevalia Groningana 22), Groningen: Forsten, 1998, 1-26.

- BULLOUGH, Donald A. (†), *Alcuin. Achievement and reputation. Being part of the Ford Lectures delivered in Oxford in Hilary Term 1980 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 16)*, Leiden i Boston: Brill, 2004.
- BUND, Konrad, *Thronsturz und Herrscherabsetzung im Frühmittelalter (Bonner Historische Forschungen, 44)*, Bonn: Röhrscheid, 1979.
- BURNS, Thomas S., *A history of the Ostrogoths (Midland Book 600)*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1984 [1991].
- CABANISS, James A., «Agobard of Lyons», *Speculum* 26 (1951) 50-76.
- CAHN, Walter, *Romanesque bible illumination*, Ithaca i Nova York: Cornell University Press, 1982.
- CALMETTE, Joseph, «La famille de saint Guilhem», *Annales du Midi* 18 (1906) 145-165.
- DE LA CANAL, José, «Noticia de los manuscritos y libros raros que hay en el archivo de la iglesia colegiata de Sant Félix», en *España sagrada* 45: Tratado LXXXVIII. En que se concluye lo perteneciente á la Santa Iglesia de Gerona, Colegiatas, Monasterios y Conventos de la Ciudad, Madrid: Imprenta de Don José del Collado, 1832, 259-265 Apéndice XI.
- CANISIUS, Heinrich (ed.), *Antiquae lectionis tomus VI ...*, Ingolstadt: Andreas Anger-mar, 1604.
- CANTELLI, Silvia, *Angelomo e la scuola esegetica di Luxeuil 1-2 (Biblioteca di «Medioevo Latino» 1)*, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1990.
- CANTELLI BERARDUCCI, Silvia, *Hrabani Mauri opera exegetica. Repertorium fontium 1: Rabano Mauro esegeta. Le fonti. I commentari (Instrumenta Patristica et Mediaevalia 38)*, Turnhout: Brepols, 2006; ... 2: Apparatus fontium (in Genesim – in libros Macchabeorum) (... 38 A), Turnhout: Brepols, 2006; ... 3: Apparatus fontium (in Mattheum – Homiliae in Evangelia et Epistolas). Indici (... 38 B), Turnhout: Brepols, 2006.
- CAPELLE, Bernard, «Le Maître antérieur à S. Benoît?», *Revue d'histoire ecclésiastique* 41 (1946) 66-75.
- CAPITANI, Ovidio, «Motivi e momenti di storiografia medioevale italiana. Secc. v-xiv», en *Nuove questioni di storia medioevale*, Milà: Marzorati, 1964 [reimpr. Milà: Marzorati, 1977], 729-800.
- CARDELLE DE HARTMANN, Carmen et al. (ed.), *Petri Alfoni Dialogus 1: Kritische Edition mit deutscher Übersetzung (Millennio medioevale 116, 1. Testi 30, 1)*, Florència, SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2018.
- CARDINI, Franco, *Cassiodoro il grande. Roma, i barbari e il monachesimo (Biblioteca di cultura medioevale. Di fronte e attraverso 925)*, Milà: Jaca Book, 2009.
- CAROZZI, Claude, «Les carolingiens dans l'au-delà», en Michel SOT (ed.), *Haut Moyen-Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché*, Nanterre i La Garrenne-Colombes: Publidix i Éditions européennes Érasme, 1990, 367-376.

- CAROZZI, Claude, *Le voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (v^e-XIIIe siècle)* (Collection de l'École française de Rome 189), Roma, École française de Rome, 1994.
- CARRERO SANTAMARÍA, Eduardo, «“Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum”». Vidas reglar y secular en las catedrales hispanas llegado el siglo XII», *Anuario de estudios medievales* 30 (2000) 757-805.
- CASTALDI, Lucia i CHIESA, Paolo (eds.), *La trasmissione dei testi latini del medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission 5: Gregorius I papa* (Millennio medievale 98. Strumenti e studi N. S. 35), Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2013.
- CASTRO CORREA, Ainoa, «Leaving the past behind, adapting to the future. Transitional and polygraphic Visigothic-Caroline minuscule scribes», *Anuario de estudios medievales* 50 (2020) 631-664.
- Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae Regiae Bruxellensis 1: Codices Latini membranei 1* (Subsidia Hagiographica 1, 1), Brusselles: Polleunis, Ceuterick & Lefébure, 1886.
- Catalogus codicum hagiographicorum latinorum antiquiorum saeculo XVI qui asservantur in Bibliotheca Nationali Parisiensi 2* (Subsidia Hagiographica 2, 2), Brusselles: Société des Bollandistes, 1890.
- CAVALLO, Guglielmo, «La cultura a Ravenna tra corte e Chiesa», en Ovidio CAPITANI (ed.), *Le sedi della cultura nell'Emilia Romagna 1: L'Alto Medioevo*, Milà: Silvana, 1983, 29-51.
- CAVALLO, Guglielmo, «Dallo “scriptorium” senza biblioteca alla biblioteca senza “scriptorium”», en Giovanni PUGLIESE CARRATELLI, *Dall'eremo al cenobio. La civiltà monastica in Italia dalle origini all'età di Dante* (Antica madre), Milà: Scheiwiller, 1987, 329-422.
- CAVALLO, Guglielmo, «Il Codex purpureus Rossanensis», en *idem*, *Codex purpureus Rossanensis (Guide illustrata 1)*, Roma: Salerno Editrice, 1992 [1997], 5-32 i 16 làmines en colors [reimpr. de *idem*, «Il codice pupureo di Rossano. Libro, oggetto, simbolo», en *idem et al.* (eds.), *Codex purpureus Rossanensis 3: Commentarium* (Codices mirabiles 1, 3. Codices selecti 81, 3), Roma: Salerno Editrice, 1987, 3-21].
- CERULLI, Enrico, *Il «Libro della scala» e la questione delle fonti arabo-spagnole della Divina Commedia* (Studi e testi 150), Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1949.
- CESSI, Roberto (ed.), *Fragmenta historica ab Henrico et Hadriano Valesio primum edita* (Rerum Italicarum Scriptores 24, 4), Città di Castello: Lapi, 1912-1913.
- CHADWICK, Henry, *Boethius. The consolations of music, logic, theology, and philosophy*, Oxford: Clarendon Press, 1981.
- CHASTANG, Pierre, «Mémoire des moines et mémoire des chanoines. Réforme, production textuelle et référence au passé carolingien en Bas-Languedoc (XIe-XIIe siècles)», en Jean-Marie SANSTERRE (ed.), *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales* (Collection de l'École française de Rome 333. Bibliothèque de l'Institut

- historique belge de Rome 52), Roma i Brusselles: École française de Rome i Institut historique belge de Rome, 2004, 177-202.
- CHÉLINI, Jean, *L'aube du Moyen Âge. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*. Préface de Pierre Riché. Postface de Georges Duby, Paris: Picard, 1991.
- CHIESA, Paolo, «Ardo Anianensis mon.», en *idem* i Lucia CASTALDI (eds.), *La trasmissione dei testi latini del Medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission 4* (Millenio medievale 94. Strumenti e studi N. S. 32), Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2012, 60-68.
- CHRIST, Karl, *Die Bibliothek des Klosters Fulda im 16. Jahrhundert*. Die Handschriften-Verzeichnisse (Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 64), Leipzig: Harrassowitz, 1933.
- CHRISTENSEN, Arne Soby, *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths*. Studies in a migration myth, Copenhague: Museum Tusulanum Press, 2002.
- CLASSEN, Peter, «Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums», en Helmut BEUMANN (ed.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben I: Persönlichkeit und Geschichte*, Düsseldorf: Schwann, 1965 [1967], 537-608 [també edició especial ampliada: Düsseldorf: Schwann, 1968].
- CLASSEN, Peter, «Karl der Große und die Thronfolge im Frankenreich», en *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag ... 3* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36, 3), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, 109-134 [reimpr. en *idem* (†), *Ausgewählte Aufsätze*, ed. per Josef FLECKENSTEIN (Vorträge und Forschungen 28), Sigmaringen: Thorbecke, 1983, 205-229].
- CLASSEN, Peter (†), *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz*. Die Begründung des karolingischen Kaisertums, ed. per Horst FUHRMANN i Claudia MÄRTL (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 9), Sigmaringen: Thorbecke, 1985 [1988].
- CLASZEN, David (ed.), *Chronicon Moissiacense maius*. A Carolingian world chronicle from creation until the first years of Louis the Pious. On the basis of the manuscript of the late Ir. J. M. J. G. Kats ... 1-2, tesi magistral Leiden 2012.
- CLOSE, Florence, «Les Annales Maximiniani. Un récit original de l'ascension des Carolingiens», *Bibliothèque de l'École des chartes* 168 (2010) 303-325.
- COCHELIN, Isabelle, «Orders and exclusions», *Early Medieval Europe* 13 (2005) 395-403.
- COHEN-MUSHLIN, Aliza, *Scriptoria in medieval Saxony*. St. Pancras in Hamersleben, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- Codex Argenteus Upsaliensis jussu Senatus Universitatis phototypice editus*, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1926.

- COLLINS, Roger, «Pippin I and the kingdom of Aquitaine», en Peter GODMAN i Roger COLLINS (eds.), *Charlemagne's heir*. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840), Oxford: Clarendon Press, 1990, 363-389.
- COLLINS, Roger, «Deception and misrepresentation in early eighth century Frankish historiography. Two case studies», en Jörg Jarnut *et al.* (eds.), *Karl Martell in seiner Zeit* (Beihefte der Francia 37), Sigmaringen: Thorbecke, 1994, 227-247.
- COLLINS, Roger, *Die Fredegar-Chroniken* (MGH Studien und Texte 44), Hannover: Hahn, 2007.
- Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle 3*: Colophones signés I-J (Spicilegii Friburgensis Subsidia 4), Friburg (Suïssa): Éditions Universitaires, 1973.
- DE COMBARIEU, Micheline, «Portraits et attitudes des "Sarrasins" dans les chansons de geste (des origines a 1250). Stereotypes litteraires et verite humaine», *Marche Romane* 31 (1981) 61-100.
- COMFORT, William W., «The literary rôle of the Saracens in the French Epic», *Publications of the Modern Language Association of America* 55 (1940) 628-659.
- COMPTE, Ephrem [Ernest] i RECASENS [I COMES], Josep [Maria], «Influències de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica», en *I Col·loqui d'història del monaquisme català*, Santes Creus, 1966 2 (Publicacions de l'Arxiu bibliogràfic de Santes Creus 25), Santes Creus: Arxiu bibliogràfic de Santes Creus, 1969, 51-57 i figures 1-7.
- CORDOLIANI, Alfred, «Los manuscritos de cómputo eclesiástico en las Bibliotecas des Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia* 23 (1950) 103-130.
- CORDOLIANI, Alfred, «Inventaire des manuscrits de comput ecclésiastique conservés dans les bibliothèques de Catalogne (avec notes sur les autres manuscrits de ces bibliothèques)», *Hispania Sacra* 4 (1951) 359-384; *ibid.* 5 (1952) 121-164.
- COURCELLE, Pierre, «Le site du monastère de Cassiodore», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 55 (1938) 259-307.
- COURCELLE, Pierre, *Les lettres grecques en Occident*. De Macrobe à Cassiodore, Paris: de Boccard, 1948.
- COURCELLE, Pierre, *La «Consolation de Philosophie» dans la tradition littéraire*. Antécédents et postérité de Boèce, Paris: Études augustinienes, 1967.
- COURCELLE, Pierre, «Le tyran et le philosophe d'après la "Consolation" de Boèce», en *Passaggio dal mondo antico al medio evo*. Da Teodosio a san Gregorio Magno. Convegno internazionale (Atti dei Convegni Lincei 45), Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1980, 195-224.
- CRAMER, Valmar, «Humbert von Romans' Traktat "Über die Kreuzpredigt"», *Das Heilige Land* 79 (1935) 132-153; *ibid.* 80 (1936) 11-23, 43-60 i 77-98.
- CRIVELLO, Fabrizio *et al.*, *Das Godescalc-Evangelistar*. Eine Prachthandschrift für Karl den Großen. Mit einem Geleitwort von Florentine Mutherich, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011.

- CROKE, Brian, «A. D. 476. The manufacture of a turning point», *Chiron* 13 (1983) 81-119 [reimpr. en *idem, Christian chronicles and Byzantine history, 5th-6th centuries* (Collected Studies Series 386), Aldershot: Variorum, 1992, núm. V i Addenda, 1].
- CROKE, Brian, «Cassiodorus and the “Getica” of Jordanes», *Classical Philology* 82 (1987) 117-34 [reimpr. en *idem, Christian chronicles and Byzantine history, 5th-6th centuries* (Collected Studies Series 386), Aldershot: Variorum, 1992, núm. VI i Addenda, 1].
- CROKE, Brian, *The Chronicle of Marcellinus*. A translation and commentary (with a reproduction of Mommsen's edition of the text) (Australian Association for Byzantine Studies. Byzantina Australiensia 7), Sydney: Australian Association for Byzantine Studies, 1995.
- CROKE, Brian, *Count Marcellinus and his chronicle*, Oxford: Oxford University Press, 2001 [2008].
- CROKE, Brian, «Jordanes and the immediate past», *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 54 (2005) 473-494.
- CUSTODIO VEGA [Y RODRÍGUEZ], Ángel, «El Prof. Doctor August Eduard Anspach. Semblanza literaria», en José María FERNÁNDEZ CATÓN, *Catálogo de los materiales codicológicos y bibliográficos del legado científico del Prof. Dr. August Eduard Anspach*. Prólogo del P. Á. Custodio Vega, O. S. A., Lleó: CSIC. Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 1966, 9-28.
- DÄNTL, Alois, «Walahfrid Strabos Widmungsgedicht an die Kaiserin Judith und die Theoderichstatue vor der Kaiserpfalz zu Aachen», *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 52 (1930) 1-38.
- DAHLHAUS-BERG, Elisabeth, *Nova antiquitas et antiqua novitas*. Typologische Exegese und isidorianisches Geschichtsbild bei Theodulf von Orléans (Kölner Historische Abhandlungen 23), Colònia i Viena: Böhlau, 1975.
- DALY, Emily J., *A paleographical, textual and historical commentary on a ninth century manuscript of Boethius*, tesi doctoral Nova York: Fordham University, 1946.
- DALY, Emily J., «An early ninth century manuscript of Boethius», *Scriptorium* 4 (1950) 205-219 i làmines 29-32.
- DANIEL, Norman, *The Arabs and mediaeval Europe*, Londres: Longman, 1975 [reimpr. Londres i Nova York: Longman, 1979 i 1986].
- DANIEL, Norman, *Heroes and Saracens*. An interpretation of the Chansons de Geste, Edinburg: Edinburgh University Press, 1984.
- DANIÉLOU, Jean, «David», *Reallexikon für Antike und Christentum* 3: Christusbild – Dogma I, Stuttgart: Hiersemann, 1957, 594-603.
- DEHIO, Georg, «Die angebliche Theoderichsstatue in Aachen», *Jahrbücher für Kunstwissenschaft* 5 (1873) 176-186.
- DEKKERS, Eligius, «Sigebert van Gembloux en zijn “De viris illustribus”», *Sacris Eru-diri* 26 (1983) 57-102.

- DEKKERS, Eligius, *Clavis Patrum Latinorum* (CChr.SL), Steenbrugge i Turnhout: Abbatia S. Petri i Brepols, 1995.
- DELARUELLE, Étienne, «Charlemagne, Carloman, Didier et la politique du mariage franco-lombard (770-771)», *Revue historique* 170 (1932) 213-224.
- DELARUELLE, Étienne, «L'idée de croisade chez saint Bernard», en *Melanges Saint Bernard*. XXIVe Congrès de l'Association bourguignonne des Sociétés savantes (8e Centenaire de la mort de saint Bernard), Dijon: Marilier, 1954, 53-67.
- DELISLE, Léopold, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* 2 (Histoire générale de Paris [5]), Paris: Imprimerie Nationale, 1874.
- DEPREUX, Philippe, «Das Königtum Bernhards von Italien und sein Verhältnis zum Kaisertum», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 72 (1992) 1-25.
- DEPREUX, Philippe, «Büchersuche und Büchertausch im Zeitalter der karolingischen Renaissance am Beispiel des Briefwechsels des Lupus von Ferrières», *Archiv für Kulturgeschichte* 76 (1994) 267-284.
- DEPREUX, Philippe, *Prosopographie de l'entourage de Louis le Pieux (781-840)* (Francia. Instrumenta 1), Sigmaringen: Thorbecke, 1997.
- DEPREUX, Philippe, «La "pietas" comme principe de gouvernement d'après le "Poème sur Louis le Pieux" d'Ermold le Noir», en Joyce HILL i Mary SWAN (eds.), *The community, the family and the saint*. Patterns of power in early medieval Europe (International Medieval Research [4]), Turnhout: Brepols, 1998, 201-224.
- DEPREUX, Philippe, «Der karolingische Hof als Institution und Personenverband», en *Le corti nell'Alto Medioevo* 1 (Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 62, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 2015, 137-164 i 165 (Discussió).
- DESHUSSES, Jean, «Les messes d'Alcuin», *Archiv für Liturgiewissenschaft* 14 (1972) 7-41.
- DEUTZ, Helmut i DEUTZ, Ilse (ed.), *Die Aachener «Vita Karoli Magni» des 12. Jahrhunderts auf der Textgrundlage der Edition von Gerhard Rauschen unter Beifügung der Texte der Karolisliturgie in Aachen* (Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 48), Siegburg: Schmitt, 2002.
- DEVISSE, Jean, *Hincmar, archevêque de Reims 845-882* 1-3 (Travaux d'histoire ethico-politique 29), Ginebra: Droz, 1975-1976.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C., «La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIIIe au XIe siècle», *Cahiers de civilisation médiévale* 12 (1969) 219-241 i 383-392.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C., *El Codice Calixtino de la Catedral de Santiago*. Estudio codicológico y de contenido, Santiago de Compostel·la: Centro de Estudios Jacobeos, 1988.
- DÍAZ FERNÁNDEZ, José María, «El diálogo cristianomusulmán en el Pseudo-Turpín», en Klaus HERBERS (ed.), *El Pseudo-Turpín*. Lazo entre el culto jacobeo y el culto

- de Carlomagno. Actas del VI Congreso Internacional de Estudios Jacobeos, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2003, 167-175.
- DINZELBACHER, Peter, *Bernhard von Clairvaux*. Leben und Werk des berühmten Zisterziensers (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus*. Noticia para su estudio y catálogo de los manuscritos que de dicha procedencia se conservan (Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Publicación 1), Tarragona: Sugrañes, 1952.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús, «Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona, Inventario general», *Boletín arqueológico* IV 53-54 (1953-1954) 50-75 [també: *idem*, *Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona* (Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Sección de arqueología e historia 6), Tarragona: Diputación Provincial, 1954].
- DOZY, Reinhart [Pieter Anne], *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen Âge* 2, Leiden: Brill, 31881.
- DRISCOLL, Michael S., *Alcuin et la pénitence à l'époque carolingienne* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 81), Münster: Aschendorff, 1999.
- DUCHESNE, André (ed.), *Historiae Francorum scriptores coetanei* 2, París: Sébastien Cramoisy, 1636.
- DUCKETT, Eleanor S., *Alcuin, friend of Charlemagne*. His world and his work, Nova York: Macmillan, 1951 [reimpr. Hamden, Connecticut: Archon, 1965].
- DUFT, Johannes, *Sankt Otmar in Kult und Kunst*, St. Gallen: Buchdruckerei Ostschweiz, 1966.
- DUMMER, Jürgen, «Frechulf von Lisieux und die Historia ecclesiastica tripartita», *Philologus* 115 (1971) 58-70.
- DUTTON, Paul Edward, *The politics of dreaming in the Carolingian Empire* (Regents Studies in Medieval Culture), Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1994.
- EBENBAUER, Alfred, *Carmen historicum*. Untersuchungen zur historischen Dichtung im karolingischen Europa 1 (Philologica Germanica 4), Viena: Braumüller, 1978.
- EDER, Christine Elisabeth, *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung. Beiheft [1]), Munic: Ardeo-Gesellschaft, 1972.
- EDER, Walter, «Cassiodorus», *Der Neue Pauly*. Enzyklopädie der Antike 2: Ark-Ci, Stuttgart i Weimar: Metzler, 1997, 1004-1007.
- EDMONDS, Barbara P., «Le portrait des Sarrasins dans "La Chanson de Roland"», *The French Review* 44 (1971) 870-880.

- EITEN, GUSTAV, *Das Unterkönigtum im Reiche der Merovinger und Karolinger* (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte 18), Heidelberg: Winter, 1907 [reimpr. Nendeln: Kraus, 1977].
- ELLING, SIMON, «Institution versus Individuum, Diözese versus Dynastie. Zu Motiven der Wahrnehmung von Vergangenheit in Paulus Diaconus’ “Liber de Episcopis Mettensibus”», en Hartmut BLEUMER *et al.* (eds.), *Zwischen Wort und Bild. Wahrnehmungen und Deutungen im Mittelalter*, Colònia *et al.*: Böhlau, 2010, 203-238.
- ENGELBERT, PIUS (ed.), *Der Codex Regularum des Benedikt von Aniane*. Faksimile der Handschrift Clm 28118 der Bayerischen Staatsbibliothek München, St. Ottilien: EOS, 2016.
- ENGELBERT, PIUS, «Ein karolingisches Fragment der “Concordia regularum” des Benedikt von Aniane in Reims», *Revue bénédictine* 126 (2016) 138-149.
- ENGELS, ODILLO, «Episkopat und Kanonie im mittelalterlichen Katalonien», en *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I), Münster: Aschendorff, 1963, 83-135 [reimpr. en *idem, Reconquista und Landes Herrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter* (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft N. F. 53), Paderborn *et al.*: Schöningh, 1989, 149-201].
- ERKENS, FRANZ-REINER, «“Divisio legitima” und “unitas imperii”. Teilungspraxis und Einheitsstreben bei der Thronfolge im Frankenreich», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 52 (1996) 423-485.
- ERMISCH, HUBERT, *Die Chronik des Regino bis 813*. Eine Quellenuntersuchung, Göttingen: Rente, 1872 [reimpr. Norderstedt: Hansebooks GmbH, 2017].
- ÉTAIX, RAYMOND, «Quelques homéliaires de la région catalane», *Recherches augustiniennes* 16 (1981) 333-398.
- EWALD, PAUL, «Reise nach Spanien im Winter von 1878 auf 1879», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 6 (1881) 217-398.
- EWIG, EUGEN, «Das Bild Constantins des Großen in den ersten Jahrhunderten des abendländischen Mittelalters», *Historisches Jahrbuch* 75 (1956) 1-46 [reimpr. en Herbert HUNGER (ed.), *Das byzantinische Herrscherbild* (Wege der Forschung 341), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, 133-192; *idem, Spätantikes und fränkisches Gallien*. Gesammelte Schriften (1952-1973) 1, ed. per Hartmut ATSMAS (Beihefte der Francia 3, 1), Munic: Artemis, 1976, 72-113].
- EWIG, EUGEN, «Kulmination und Wende der Karolingerzeit (814-840)», en Hubert JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte* 3: Die mittelalterliche Kirche 1: Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform, Friburg de Brisgòvia *et al.*: Herder, 1966 [reimpr. Friburg de Brisgòvia *et al.*: Herder, 1985; Friburg de Brisgòvia *et al.*: Herder, 1999], 119-143.

- VAN DEN EYNDE, Damien, «Les principaux voyages de Pierre le Venerable», *Benedictina* 15 (1968) 58-110.
- FABRICIUS, Johann Albert, *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis* 4, Hamburg: Felginer i Piscator, 1735.
- FALKENSTEIN, Ludwig, *Der «Lateran» der karolingischen Pfalz zu Aachen* (Kölner Historische Abhandlungen 13), Colònia i Graz: Böhlau, 1966.
- FALKENSTEIN, Ludwig, «Charlemagne et Aix-la-Chapelle», en Alain DIERKENS i Jean-Marie SANSTERRE (eds.), *Le souverain à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle*. Actes du colloque international organisé par l'Institut des Hautes Études de Belgique en collaboration avec la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles (27-28 avril 1990) [= *Byzantion* 61, 1 (1991)], Brussel·les: Fondation Byzantine, 1991, 231-289.
- FANNING, Steven, «Clovis augustus and Merovingian “imitatio imperii”», en Kathleen MITCHELL i Ian [N.] WOOD (eds.), *The world of Gregory of Tours* (Cultures, Beliefs and Traditions 8), Leiden et al.: Brill, 2002, 321-335.
- FASOLI, Gina, «Carlo Magno nelle tradizioni storico-leggendarie italiane», en Wolfgang BRAUNFELS i Percy Ernst SCHRAMM (eds.), *Karl der Große*. Lebenswerk und Nachleben 4: Das Nachleben, Düsseldorf: Schwann, 1967, 348-363 [reimpr. en *eadem*, *Scritti di storia medievale*, ed. per Francesca BOCCHI et al., Bolonya: La Fotocromo Emiliana, 1974, 891-916].
- FAULHABER, Roland, *Der Reichseinheitsgedanke in der Literatur der Karolingerzeit bis zum Vertrag von Verdun* (Historische Studien 204), Berlín: Ebering, 1931 [reimpr. Vaduz: Kraus, 1965].
- FAVROD, Justin, «Les sources et la chronologie de Marius d'Avenches», *Francia* 17, 1 (1990) 1-21.
- FAVROD, Justin (ed.), *La Chronique de Marius d'Avenches (455-581)*. Texte, traduction et commentaire (Cahiers lausannois d'histoire médiévale 4), Lausana: Université de Lausanne, Faculté des Lettres, Section d'Histoire, 1991 [1993].
- FELIU I MONTFORT, Gaspar, «El bisbe Vives de Barcelona i el patrimoni de la Catedral (974-995)», en *Miquel Coll i Alentorn*. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari, Barcelona: Barcino. Fundació Jaume I, 1984, 167-191.
- FERRARI, Michele C., «“Manu hominibus praedicare”. Cassiodors Vivarium im Zeitalter des Übergangs», en Elke BLUMENTHAL i Wolfgang SCHMITZ (eds.), *Bibliotheken im Altertum* (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 45), Wiesbaden: Harrassowitz, 2011, 223-249.
- FICHTENAU, Heinrich, *Das karolingische Imperium*. Soziale und geistige Problematik eines Großreiches, Zurich: Fretz & Wasmuth, 1949.
- FILHOL, Emmanuel, «L'image des Sarrasins dans les textes chrétiens (de la “Chanson de Roland” à la “Chronique du Pseudo-Turpin”)», en Mohammed HAMMAM

- (ed.), *L'Occident musulman et l'Occident chrétien au Moyen Âge*, Rabat: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, 1995, 223-239.
- FISCHER, Andreas, «Rewriting history. Fredegar's perspectives on the Mediterranean», en Andreas FISCHER i Ian [N.] WOOD (eds.), *Western perspectives on the Mediterranean. Cultural transfer in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 400-800 AD*, Londres et al.: Bloomsbury, 2014, 55-75 i 135-143.
- FISCHER, Bonifatius, *Die Alkuin-Bibel* (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel 1), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1957.
- FISCHER, Bonifatius, «Codex Amiatinus und Cassiodor», *Biblische Zeitschrift* N. F. 6 (1962) 57-79 [reimpr. en *idem*, *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter* (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel 9), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1985, 9-34].
- FISCHER, Bonifatius, «Bibelausgaben des frühen Mittelalters», en *La bibbia nell'Alto Medioevo* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 10), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1963, 519-600 [reimpr. en *idem*, *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter* (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel 9), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1985, 35-100] i 685-704 (Discussió).
- FISCHER, Bonifatius, «Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Großen», en Bernhard BISCHOFF (ed.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben 2: Das geistige Leben*, Düsseldorf: Schwann, 1965 [²1966 i ³1967]), 156-216 [reimpr. en *idem*, *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter* (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel 9), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1985, 101-202].
- FISCHER, Bonifatius, «Die Alkuin-Bibeln», en *Die Bibel von Moutier Grandval, British Museum Add. Ms. 10546*, Berna: Verein Schweizerischer Lithographiebesitzer, 1971, 49-98 [reimpr. en *idem*, *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter* (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel 9), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1985, 203-403].
- FISCHER, Susanna E., «"Boethius Christianus sive Platonius". Frühe mittelalterliche Kommentare zu "O qui perpetua mundum ratione gubernas"», en Reinhold F. GLEI et al. (eds.), *Boethius Christianus? Transformationen der «Consolatio Philosophiae» in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Berlín i Nova York: de Gruyter, 2010, 157-177.
- FLASCH, Kurt, *Das philosophische Denken im Mittelalter. Von Augustin zu Machiavelli* (Reclam Universal-Bibliothek 18103), Stuttgart: Reclam, 2000.
- FLECKENSTEIN, Josef, *Die Hofkapelle der deutschen Könige 1: Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle* (MGH Schriften 16, I), Stuttgart: Hiersemann, 1959.
- FLECKENSTEIN, Josef, «Karl der Große und sein Hof», en Helmut BEUMANN (ed.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben 1: Persönlichkeit und Geschichte*, Düsseldorf: Schwann, 1965 [²1967], 24-50 [reimpr. en *idem*, *Ordnungen und formende Kräfte des Mittelalters*. Ausgewählte Beiträge, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989 [²1991], 28-66].

- FOLZ, Robert, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval* (Publications de l'Université de Dijon 7), Paris: Les Belles Lettres, 1950 [reimpr. Ginebra: Slatkine, 1973].
- FOURACRE, Paul i GERBERDING, Richard A., *Late Merovingian France. History and hagiography 640-720* (Manchester Medieval Sources Series), Manchester i Nova York: Manchester University Press, 1996 [2008].
- FREDE, Hermann Josef, *Kirchenschriftsteller. Verzeichnis und Sigel* (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1995.
- FREEMAN, Ann i MEYVAERT, Paul (eds.), *Opus Caroli regis contra synodum (Libri carolini)* (MGH Concilia 2. Supplementum 1), Hannover: Hahn, 1998.
- FRIDH, Åke [J.], «Cassiodor», *Theologische Realenzyklopädie* 7: Böhmisches Brüder – Chinesische Religionen, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1981, 657-663.
- FRIED, Johannes, *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands. Bis 1024* (Propyläen Geschichte Deutschlands 1), Frankfurt del Main i Berlín: Propyläen, 1994 [edició de paperback: (Ullstein TB 26517), Berlín: Ullstein, 1998].
- FRIED, Johannes, «Elite und Ideologie oder Die Nachfolgeordnung Karls des Großen vom Jahre 813», en Régine LE JAN (ed.), *La royauté et les élites dans l'Europe carolingienne (début IXe siècle aux environs de 920)* (Histoire et littérature régional 17), Villeneuve d'Ascq: Centre d'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest, 1998, 71-109.
- FRIED, Johannes, «Wann verlor Karl der Große seinen ersten Zahn?», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 56 (2000) 573-583.
- FRIED, Johannes, «Papst Leo III. besucht Karl den Großen in Paderborn oder Einhard's Schweigen», *Historische Zeitschrift* 272 (2001) 281-326.
- FRIED, Johannes, «Papst Leo III. besucht Karl den Großen in Paderborn oder Einhard's Schweigen», en Peter GODMAN et al. (eds.), *Am Vorabend der Kaiserkrönung. Das Epos «Karolus Magnus et Leo papa» und der Papstbesuch in Paderborn 799*, Berlín: Akademie, 2002, 55-56.
- FRIED, Johannes, *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorialik*, Munic: Beck, 2004 [2012].
- FRIED, Johannes, «Konradiner und kein Ende oder Die Erfindung des Adelsgeschlechtes aus dem Geist der Kanonistik. Eine Auseinandersetzung mit Eduard Hlawitschka», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 123 (2006) 1-66.
- FRIED, Johannes, «*Donation of Constantine*» and «*Constitutum Constantini*». The misinterpretation of a fiction and its original meaning. With a contribution by Wolfram Brandes, «The satraps of Constantine» (Millenium Studies 3), Berlín i Nova York: de Gruyter, 2007.
- FRIED, Johannes, «Erfahrung und Ordnung. Die Friedenskonstitution Karls des Großen vom Jahr 806», en Brigitte KASTEN (ed.), *Herrscher- und Fürstentestamen-*

- te im westeuropäischen Mittelalter* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit 29), Colònia et al.: Böhlau, 2008, 145-192.
- FRIED, Johannes, *Das Mittelalter*. Geschichte und Kultur, Munic, Beck, 2008 [2009].
- FRIED, Johannes, «Kanonistik und Mediävistik. Neue Literatur zu Kirchenrecht, Inzest und zur Ehe Pippins von Italien», *Historische Zeitschrift* 294 (2012) 115-141.
- FRIED, Johannes, *Karl der Große*. Gewalt und Glaube. Eine Biographie, Munic: Beck, 2013 [2014].
- FRIED, Johannes, «Karl der Große als Mensch», en Claudia ALRAUM et al. (eds.), *Zwischen Rom und Santiago*. Festschrift für Klaus Herbers zum 65. Geburtstag. Beiträge seiner Freunde und Weggefährten, dargereicht von seinen Schülerinnen und Schülern, Bochum: Winkler, 2016, 361-381.
- FRIED, Johannes, «Immer wieder Einhart. Seine Karlsbiographie in ihrer Zeit», en Gabriele ANNAS i Jessica NOWAK (eds.), *Et l'homme dans tout cela? Von Menschen, Mächten und Motiven*. Festschrift für Heribert Müller zum 70. Geburtstag (Frankfurter Historische Abhandlungen 48), Stuttgart: Steiner, 2017, 709-727.
- FRIED, Johannes i SCHNEIDER, Olaf, «Der König des Rotulus. Ludwig der Deutsche. Ein Essay», en Johannes FRIED (ed.), *Der Lorscher Rotulus*. Vollständige Faksimile-Ausgabe der Handschrift Ms. Barth. 179 der Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main. Kommentar. Mit Beiträgen von Katharina Bierbrauer, Johannes Fried, Hartmut Hoffmann, Astrid Krüger, Olaf Schneider (Codices selecti 99*), Graz: ADEVA, 2004, 9-25.
- FRYDE, Edmund [B.], «The manuscript of the writings of Boethius belonging to Lupus of Ferrières (? c. 829 – c. 836)», en Tegwyn JONES i Edmund B. FRYDE (eds.), *Ysgrifau a cherddi cyflwynedig i Daniel Huws*, Aberystwith: Llyfrgell Genedlaethol Cymru ar ran y Tanysgrifwyr, 1994, 251-282.
- FUCHS, Franz, «Zum Anonymus Mellicensis», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 42 (1986) 213-226.
- FUHRMANN, Manfred i GRUBER, Joachim (eds.), *Boethius* (Wege der Forschung 483), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984.
- GABRIELE, Matthew, *An empire of memory*. The legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- DE GAIFFIER, Baudouin, «La légende de Charlemagne. Le péché de l'empereur et son pardon», en *Recueil de travaux offert à M. Clovis Brunel* 1 (Société de l'École des Chartes. Mémoires et documents 12, 1), Paris: Société de l'École des Chartes, 1955, 1, 490-503 [reimpr. en *idem, Études critiques d'hagiographie et d'iconologie* (Subsidia hagiographica 43), Brusselles: Société des Bollandistes, 1967, 260-275].
- GALONNIER, Alain (ed.), *Boèce ou la chaîne des savoirs*. Actes du Colloque international de la Fondation Singer-Polignac, Paris 8-12 juin 1999 (Philosophes médiévaux 44), Lovaina la Nova: Peeters, 2003.

- GANSHOF, François Louis, «La révision de la Bible par Alcuin», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 9 (1947) 7-20 [versió anglesa: «Alcuin's revision of the Bible», en *idem*, *The Carolingians and the Frankish monarchy* (Studies in Carolingian History), Ithaca, Nova York: Cornell University Press, 1971, 28-40].
- GANSHOF, François Louis, «La fin du règne de Charlemagne. Une décomposition», *Zeitschrift für schweizerische Geschichte* 28 (1948) 433-452 [versió anglesa: *idem*, «The last period of Charlemagne's reign. A study in decomposition», en *idem*, *The Carolingians and the Frankish monarchy* (Studies in Carolingian History), Ithaca, Nova York: Cornell University Press, 1971, 240-255].
- GANZ, David, «Humor as history in Notker's "Gesta Karoli Magni"», en Edward B. KING *et al.* (eds.), *Monks, nuns, and friars in mediaeval society* (Sewanee Medieval Studies 4), Sewanee, Tennessee: The Press of the University of the South, 1989, 171-183.
- GANZ, David, *Corbie in the Carolingian Renaissance* (Beihefte der Francia 20), Sigmaringen: Thorbecke, 1990.
- GANZ, David, «The "Epitaphium Arsenii" and opposition to Louis the Pious», en Peter GODMAN i Roger COLLINS (eds.), *Charlemagne's heir*. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840), Oxford: Clarendon Press, 1990, 537-550.
- GANZ, David, «Mass production of early medieval manuscripts. The Carolingian Bibles from Tours», en Richard GAMESON (ed.), *The early medieval Bible*. Its production, decoration and use (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 2), Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 53-62.
- GANZ, David, «The preface to Einhard's "Vita Karoli"», en Hermann SCHEFERS (ed.), *Einhard*. Studien zu Leben und Werk. Dem Gedenken an Helmut Beumann gewidmet (Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission N. F. 12), Darmstadt: Hessische Historische Kommission, 1997, 299-310.
- GANZ, David, «Handschriften der Werke Alkuins aus dem 9. Jahrhundert», en Ernst TREMP i Karl SCHMUKI (eds.), *Alkuin von York und die geistige Grundlegung Europas* (Monasterium Sancti Galli 5), St. Gallen: Verlag am Klosterhof, 2010, 185-194.
- GANZ, David, «Carolingian manuscripts. The verdict of the master», *Francia* 42 (2015) 253-274.
- GARCÍA VILLADA, Zacarías, *Historia eclesiástica de España* 3: La Iglesia desde la invasión sarracena, en 711, hasta la toma de Toledo, en 1085, Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, 1936.
- GARRIGUES, Marie-Odile, «Wolfger de Prüfening et le "De luminaribus ecclesiae"», *Studia Monastica* 28 (1986) 297-310.
- GARRISON, Mary *et al.* (eds.), *Alcuin & Charlemagne*. The golden age of York (catàleg de l'exposició), York: The Yorkshire Museum, 2001.
- GATTI, Paolo, «Intorno al "Chronicon" di Ademaro di Chabannes», *Studi medievali* III 21 (1980) 347-365.

- GEITH, Karl-Ernst i BERSCHIN, Walter, «Die Bibliothekskataloge des Klosters Murbach aus dem IX. Jahrhundert», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 83 (1972) 61-87.
- GEUENICH, Dieter, «Gebetsgedenken und anianische Reform. Beobachtungen zu den Verbrüderungsbeziehungen der Äbte im Reich Ludwigs des Frommen», en Raymund KOTTJE i Helmut MAURER (eds.), *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert* (Vorträge und Forschungen 38), Sigmaringen: Thorbecke, 1989, 79-106.
- GIARDINA, Andrea, «Cassiodoro politico e il progetto delle “Variae”», en *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia*. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Milano 2-6 novembre 1992 1, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1993, 47-76 [versió revisada en *idem, Cassiodoro politico* (Saggi di storia antica 27), Roma: L'Erma di Bretschneider, 2006, 15-46].
- GIARDINA, Andrea, «Le origini troiane dall'impero alla nazione», en *Morfologie sociali e culturali in Europa fra Tarda Antichità e Alto Medioevo* 1 (Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 45, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1998, 177-209.
- GIARDINA, Andrea, *Cassiodoro politico* (Saggi di storia antica 27), Roma: L'Erma di Bretschneider, 2006.
- GIBSON, Margaret [T.], *Lanfranc of Bec*, Oxford: Clarendon Press, 1978.
- GIBSON, Margaret T. (†) *et al.*, *Codices Boethiani*. A conspectus of manuscripts of the works of Boethius 1: Great Britain and the Republic of Ireland (Warburg Institute Surveys and Texts 25), Londres: Warburg Institute, 1995.
- GIBSON, Margaret T. (†) *et al.*, *Codices Boethiani*. A conspectus of manuscripts of the works of Boethius 2: Austria, Belgium, Denmark, Luxembourg, the Netherlands, Sweden and Switzerland, ed. per Lesley SMITH *et al.* (Warburg Institute Surveys and Texts 27), Londres i Torí: Warburg Institute i N. Aragno, 2001.
- GIBSON, Margaret T. (†) *et al.*, *Codices Boethiani*. A conspectus of manuscripts of the works of Boethius 3: Italy and the Vatican City, ed. per Marina PASSALACQUA *et al.* (Warburg Institute Surveys and Texts 28), Londres i Torí: Warburg Institute i N. Aragno, 2001.
- GIBSON, Margaret T. (†) *et al.*, *Codices Boethiani*. A conspectus of manuscripts of the works of Boethius 4: Portugal and Spain, ed. per Marina PASSALACQUA (Warburg Institute Surveys and Texts 29), Londres: Warburg Institute, 2009.
- GIRAULT, Marcel, *La vie de saint Gilles*, Nîmes: Lacour 1987.
- GIUNTA, Francesco, «Il ms. dei “Getica” di Jordanes conservato nell'Archivio di Stato di Palermo», *Archivio storico siciliano* III 1 (1946) 185-195.
- GIUNTA, Francesco i GRILLONE, Antonino (eds.), *Jordanis de origine actibusque Getarum* (Fonti per la storia d'Italia 117), Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991.

- GLEI, Reinhold [F.], «Dichtung und Philosophie in der “Consolatio Philosophiae” des Boethius», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* N. F. 11 (1985) 225-238.
- GLEI, Reinhold [F.], «“In carcere et vinculis”? Fiktion und Realität in der “Consolatio Philosophiae” des Boethius», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* N. F. 22 (1998) 199-213.
- GLEI, Reinhold F. et al. (eds.), *Boethius Christianus? Transformationen der “Consolatio Philosophiae” in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin i Nova York: de Gruyter, 2010.
- GODDEN, Malcolm [R.], «Alfred, Asser, and Boethius», en Katherine O'BRIEN O'KEEFFE i Andy ORCHARD (eds.), *Latin learning and English lore*. Studies in Anglo-Saxon literature for Michael Lapidge 1 (Toronto Old English Series 14), Toronto: University of Toronto Press, 2005, 326-348.
- GODMAN, Peter, «Louis “the Pious” and his Poets», *Frühmittelalterliche Studien* 19 (1985) 239-289.
- GODMAN, Peter, *Poets and emperors*. Frankish politics and Carolingian poetry, Oxford: Clarendon Press, 1987.
- GOETZ, Hans-Werner, *Strukturen der spätkarolingischen Epoche im Spiegel der Vorstellungen eines zeitgenössischen Mönchs*. Eine Interpretation der “Gesta Karoli” Notkers von Sankt Gallen, Bonn: Habelt, 1981.
- GOETZ, Hans-Werner, «Verschriftlichung von Geschichtskennntnissen. Die Historiographie der Karolingerzeit», en Ursula SCHAEFER (ed.), *Schriftlichkeit im frühen Mittelalter* (ScriptOralia 53), Tübingen: Narr, 1993, 229-253.
- GOETZ, Hans-Werner, «Verwandtschaft im früheren Mittelalter (II) zwischen Zusammenhalt und Spannungen», en Uwe LUDWIG i Thomas SCHILP (eds.), «*Nomen et fraternitas*». Festschrift für Dieter Geuenich zum 65. Geburtstag (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 62), Berlin i Nova York: de Gruyter, 2008, 547-573.
- GOFFART, Walter, «Paul the Deacon’s “Gesta episcoporum Mettensium” and the early design of Charlemagne’s succession», *Traditio* 42 (1986) 59-93.
- GOFFART, Walter, *The narrators of barbarian history (A.D. 550-800)*. Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon, Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1988.
- GOLTZ, Andreas, *Barbar – König – Tyrann*. Das Bild Theoderichs des Großen in der Überlieferung des 5. bis 9. Jahrhunderts (Millenium-Studien 12), Berlin i Nova York: de Gruyter, 2008.
- GOMOLL, Heinz, «Zu Cassiodors Bibliothek und ihrem Verhältnis zu Bobbio», *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 53 (1936) 185-189.
- GORMAN, Michael, «Alcuin before Migne», *Revue bénédictine* 112 (2002) 101-130.

- GRAHN-HOEK, Heike, «“Gundulfus subregulus” – eine genealogische Brücke zwischen Merowingern und Karolingern?», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 59 (2003) 1-47.
- GRIBOMONT, Jean, «Cassiodore et ses bibles latines», en Sandro LEANZA (ed.), *Flavio Magno Aurelio Cassiodoro*. Atti della Settimana di Studi, Cosenza – Squillace, 19-24 settembre 1983, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1986, 262-280.
- GRIMM, Hermann, *Das Reiterstandbild des Theodorich zu Aachen und das Gedicht des Walafrid Strabus darauf*, Berlín: Dümmler, 1869.
- GROS [I PUJOL], Miquel dels Sants, «La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide de rites liturgiques», en *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle*. Conférences Saint-Serge. XXIIe semaine d'études liturgiques, Paris, 30 juin – 3 juillet 1975 (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae». Subsidia 7), Roma: Edizioni liturgiche, 1976, 127-154.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, «El fragment del “Liber psalmodum” hispànic, Vic, Mus. Epis., Ms. 259», *Revista catalana de teologia* 2 (1977) 437-452.
- GROS [I PUJOL], Miquel dels Sants, «Fragments de Bibles llatines del Museu Episcopal de Vic», *Revista catalana de teologia* 3 (1978) 153-171.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, «De l'església hispàna a l'església carolíngia i el canvi de litúrgia», en Pere DE PALOL I SALELLAS i Antoni PLADEVALL I FONT (eds.), *Del romà al romànic*. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999, 397-407.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, «La vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970», en Imma OLLICH I CASTANYER (ed.), *Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*. Catalunya i Europa a la fi del I. mil·lenni, Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999 (Documents [Eumo] 31), Vic: Eumo, 1999, 747-761.
- GROS [I PUJOL], Miquel dels Sants, «La biblioteca de la Catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 26 (2005) 101-124.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, *La Biblioteca Episcopal de Vic*. Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles, Vic: Biblioteca Episcopal. Patronat d'Estudis Osonencs, 2006 [2015].
- GROS [I PUJOL], Miquel dels Sants, «L'inventari de l'antiga biblioteca de la Catedral de Roda d'Isàvena», *Revista catalana de teologia* 32 (2007) 339-356.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, «L'antic catàleg de la biblioteca del monestir de Ripoll», *Miscel·lània litúrgica catalana* 24 (2016) 121-150.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, «Els antics necrològics de la Catedral de Vic (segles X-XIII)», *Studia Vicensia* 2 (2017) 7-174.
- GROSSE, Rolf, «Reliques du Christ et foires de Saint-Denis au XIe siècle. À propos de la “Descriptio clavi et corone Domini”», *Revue d'histoire de l'Église de France* 87 (2001) 357-375.

- GROSSE, Rolf, *Saint-Denis zwischen Adel und König*. Die Zeit vor Suger (1053-1122) (Beihefte der Francia 57), Stuttgart: Thorbecke, 2002.
- GRUBER, Joachim, «Boethius 1925-1998», *Lustrum* 39 (1997) 307-383.
- GRUBER, Joachim, «Boethius 1925-1998 (2. Teil)», *Lustrum* 40 (1998) 199-259.
- GRUBER, Joachim, *Kommentar zu Boethius, De consolatione philosophiae* (Texte und Kommentare 9), Berlín i Nova York: de Gruyter, 2006 [edició original: Berlín i Nova York: de Gruyter, 1978].
- GRUBER, Joachim, «Boethius 1925-1998 (Schluß)», *Lustrum* 52 (2010) 161-180.
- GRYSON, Roger, *Répertoire général des auteurs ecclésiastiques latins de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge 2: Répertoire des auteurs: I-Z. Auteurs sans sigle propre. Tables (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1^s)*, Friburg de Brisgòvia: Herder, 2007.
- GUDIOL [I CUNILL], Josep (†), *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*. Amb un apèndix per Eduard Junyent [i Subirà], Barcelona: Imprenta de la Casa de Caritat, 1934.
- GUDIOL I CUNILL, Josep (†), *Els primitius*. La miniatura catalana (La pintura medieval catalana 3), Barcelona: Llibreria Canuda, 1955.
- GUILLOT, Olivier, «Autour de la pénitence publique de Louis le Pieux (822)», en Jacqueline HOAREAU-DODINAU *et al.* (eds.), *Le pardon* (Cahiers de l'Institut d'anthropologie juridique 3), Llemotges: PULIM, 1999, 281-313.
- HACK, Achim Thomas, *Codex Carolinus*. Päpstliche Epistolographie im 8. Jahrhundert 1-2 (Päpste und Papsttum 35, 1-2), Stuttgart: Hiersemann, 2006-2007.
- HACK, Achim Thomas, *Alter, Krankheit, Tod und Herrschaft im frühen Mittelalter*. Das Beispiel der Karolinger (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 56), Stuttgart: Hiersemann, 2009.
- HAEFELE, Hans F., «Studien zu Notkers Gesta Karoli», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 15 (1959) 358-392 i 1 làmina.
- HÄGERMANN, Dieter, *Karl der Große*. Herrscher des Abendlandes. Biographie, Berlín: Propyläen, 2000 (*etc.*).
- HÄGERMANN, Dieter, *Karl der Große* (Rowohlt's Monographien 50653), Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2003.
- HÄMEL, Adalbert (rec.), «C. MEREDITH-JONES, *Historia Karoli Magni et Rotholandi, ou Chronique du Pseudo-Turpin*, textes revus et publiés d'après 49 manuscrits. Paris: E. Droz, 1936. Paper. Pp. 363. 50 frs», *Speculum* 13 (1938) 248-252.
- HÄMEL, Adalbert, «Die Entstehungszeit der Aachener Vita Karoli Magni und der Pseudo-Turpin», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 32 (1942) 243-253.
- HÄMEL, Adalbert, «Los manuscritos latinos del falso Turpino», en *Estudios dedicados a Menéndez Pidal* 4, Madrid: CSIC, 1953, 67-85.

- HÄMEL, Adalbert (†) (ed.), *Der Pseudo-Turpin von Compostela*. Aus dem Nachlaß herausgegeben von André de Mandach (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 1965, 1), Munic: Beck, 1965.
- HÄRTEL, Helmar, *Handschriften des Kestner-Museums zu Hannover* (Mittelalterliche Handschriften in Niedersachsen 11), Wiesbaden: Harrasowitz, 1999.
- HÄSE, Angelika, *Mittelalterliche Bücherverzeichnisse aus Kloster Lorsch*. Einleitung, Edition und Kommentar (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 42), Wiesbaden: Harrasowitz, 2002.
- HAFNER, German, *Cassiodor*. Ein Leben für kommende Zeiten, Stuttgart: Steiner, 2002.
- HAGENEIER, Lars, *Jenseits der Topik*. Die karolingische Herrscherbiographie (Historische Studien 483), Husum: Matthiesen, 2004.
- HALPHEN, Louis, «La pénitence de Louis le Pieux à Saint-Médard de Soissons», en Achille LUCHAIRE (ed.), *Troisièmes mélanges d'histoire du Moyen Âge* [= *Université de Paris. Bibliothèque de la Faculté des Lettres* 18 (1904)], Paris: Alcan, 1904, 177-185 [reimpr. en *idem, À travers l'histoire du Moyen Âge*, Paris: Presses Universitaires de France, 1950, 58-66].
- HALPORN, James W., «The manuscripts of Cassiodorus' "De anima"», *Traditio* 15 (1959) 385-387.
- HALPORN, James W., «Pandectes, pandecta, and the Cassiodorian Commentary on the Psalms», *Revue bénédictine* 90 (1980) 290-300.
- HALPORN, James W., «The manuscripts of Cassiodorus' "Expositio psalmorum"», *Traditio* 37 (1981) 388-396.
- HAMMER, Carl I., «Recycling Rome and Ravenna. Two studies in early-medieval reuse», *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 56 (2005) 295-325.
- HANSLIK, Rudolf (ed.), *Benedicti Regula* (CSEL 75), Viena: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1960.
- HANSLIK, Rudolf, «Epiphanius Scholasticus oder Cassiodor? Zur historia ecclesiastica tripartita», *Philologus* 115 (1971) 107-113.
- HARTMANN, Martina, «"Concubina vel regina"? Zu einigen Ehefrauen und Konkubinen der karolingischen Könige», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 63 (2007) 545-567.
- HARTMANN, Martina, *Die Königin im frühen Mittelalter*, Stuttgart: Kohlhammer, 2009.
- HARTMANN, Wilfried, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien* (Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen 7), Paderborn et al.: Schöningh, 1989.
- HARTMANN, Wilfried, *Karl der Große* (Urban-Taschenbücher 643), Stuttgart: Kohlhammer, 2010 [2015].
- HASELBACH, Irene, *Aufstieg und Herrschaft der Karlinger in der Darstellung der sogenannten Annales Mettenses priores*. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ideen im Reiche Karls des Großen (Historische Studien 412), Lübeck i Hamburg: Matthiesen, 1970.

- HAUCK, Albert, *Kirchengeschichte Deutschlands* 1-5, 2, Berlín i Leipzig: Akademie i Hinrichs, ⁸1954.
- HAUCK, Karl, «Heldendichtung und Heldensage als Geschichtsbewußtsein», en Alexander BERGENGRUEN i Ludwig DEIKE (eds.), *Alteuropa und die moderne Gesellschaft*. Festschrift für Otto Brunner, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963, 118-169.
- HEATHER, Peter [J.], «The historical culture of Ostrogothic Italy», en *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia*. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Milano 2-6 novembre 1992 1, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1993, 317-353.
- HEATHER, Peter [J.] i MATTHEWS, John, *The Goths in the fourth century* (Translated Texts for Historians 11), Liverpool: Liverpool University Press, 1991.
- HEERKLOTZ, Alexander Theodor, *Die Variiae des Cassiodorus Senator als kulturgeschichtliche Quelle*, Heidelberg: Braus, 1926.
- HEIL, Wilhelm, «Alkuin», *Theologische Realenzyklopädie* 2: Agende – Anselm von Canterbury, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1978, 266-276.
- HEIL, Wilhelm *et al.*, «Alkuin (Alcuin, Alchwine)», *Lexikon des Mittelalters* 1: Aachen bis Bettelordenskirchen, Munic i Zurich: Artemis, 1980, 417-420.
- HEINZELMANN, Martin, «Einhard's "Translatio Marcellini et Petri". Eine hagiographische Reformschrift von 830», en Hermann SCHEFERS (ed.), *Einhard*. Studien zu Leben und Werk. Dem Gedenken an Helmut Beumann gewidmet (Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission N. F. 12), Darmstadt: Hessische Historische Kommission, 1997, 269-298.
- HELLMANN, Siegmund, *Sedulius Scottus* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 1, 1), Munic: Beck, 1906.
- HELLMANN, Siegmund, «Desiderata», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 34 (1909) 208-209.
- HELM, Rudolf, «Cassiodorus», *Reallexikon für Antike und Christentum* 2: Bauer – Christus, Stuttgart: Hiersemann, 1954, 915-926.
- HEN, Yitzhak, «The Annals of Metz and the Merovingian past», en *idem* i Matthew INNES (eds.), *The uses of past in the Early Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 175-190.
- HEN, Yitzhak, *Roman barbarians*. The royal court and culture in the early medieval West (Medieval Culture and Society 2), Houndmills i Nova York: Palgrave Macmillan, 2007.
- HENTZE, Wilhelm (ed.), *De Karoli rege et Leone papa*. Der Bericht über die Zusammenkunft Karls des Großen mit Papst Leo III. in Paderborn 799 in einem Epos für Karl den Kaiser. Mit vollständiger Farbreproduktion nach der Handschrift der Zentralbibliothek Zürich, Ms. C 78, und Beiträgen von Lutz E. v. Padberg, Johannes Schwind und Hans-Walter Storck (Studien und Quellen zur Westfälischen Geschichte 36), Paderborn: Bonifatius, 1999.

- HERREN, Michael W., «The “De imagine Tetrici” of Walahfrid Strabo. Edition and translation», *The Journal of Medieval Latin* 1 (1991) 118-139.
- HERREN, Michael W., «Walahfrid Strabo’s “De imagine Tetrici”. An interpretation», en Richard NORTH i Tette HOFSTRA (eds.), *Latin culture and medieval Germanic Europe*. Proceedings of the First «Germania Latina» Conference held at the University of Groningen, 26 may 1989 (Germania Latina 1. Mediaevalia Groningana 11), Groningen: Forsten, 1992, 25-41.
- HEYDEMANN, Gerda, «Text und Translation. Strategien zur Mobilisierung spiritueller Ressourcen im Frankenreich Ludwigs des Frommen», en Richard CORRADINI *et al.* (eds.), *Zwischen Niederschrift und Wiederschrift*. Hagiographie und Historiographie im Spannungsfeld von Kompendienüberlieferung und Editionstechnik (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 18. Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 405), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010, 301-334.
- Hiltibrabt*. Das Hildebrandlied. Faksimile der Kasseler Handschrift mit einer Einführung von Hartmut Broszinski (Pretiosa Cassellana. Kasseler Semesterbücher), Kassel: Kassel University Press, 2004 [edició original: Kassel: Stauda, 1984; 21985].
- HLAWITSCHKA, Eduard, «Die Vorfahren Karls des Großen», en Helmut BEUMANN (ed.), *Karl der Große*. Lebenswerk und Nachleben 1: Persönlichkeit und Geschichte, Düsseldorf: Schwann, 1965 [21967], 51-82.
- HLAWITSCHKA, Eduard, «Adoptionen im mittelalterlichen Königshaus», en Knut SCHULZ (ed.), *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters*. Festschrift für Herbert Helbig zum 65. Geburtstag, Colònia i Viena: Böhlau, 1976, 1-32 [reimpr. en *idem*, «*Stirps regia*». Forschungen zu Königtum und Führungsschichten im früheren Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze. Festgabe zu seinem 60. Geburtstag, ed. per Gertrud THOMA i Wolfgang GIESE, Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1988, 11-42; suplement i correccions: 551-555].
- HOFFMANN, Hartmut, *Untersuchungen zur karolingischen Annalistik* (Bonner Historische Forschungen 10), Bonn: Röhrscheid, 1958.
- HOFFMANN, Hartmut, «Die Aachener Theoderichstatue», en Victor H. ELBERN (ed.), *Das erste Jahrtausend*. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr. Textband 1, Düsseldorf: Schwann, 1962, 318-335.
- HOFMEISTER, Adolf, «Zur Überlieferung von Cassiodors *Variae*», *Historische Vierteljahrschrift* 26 (1931) 13-46 i 1 làmina.
- HOLTZ, Louis, «Quelques aspects de la tradition et de la diffusion des “Institutions”», en Sandro LEANZA (ed.), *Flavio Magno Aurelio Cassiodoro*. Atti della Settimana di Studi, Cosenza – Squillace, 19-24 settembre 1983, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1986, 281-312.

- HOLTZ, Louis, «Alcuin et la renaissance des arts libéraux», en Paul Leo BUTZER *et al.* (ed.), *Karl der Große und sein Nachwirken*. 1200 Jahre Kultur und Wissenschaft in Europa 1: Wissen und Weltbild, Turnhout: Brepols, 1997, 45-60.
- HOMEYER, Helene, «Zu Walahfrid Strabos Gedicht über das Aachener Theoderich-Denkmal», *Studi medievali* III 12 (1971) 899-913.
- HOMEYER, Helene, «Walahfrids Gedicht über das Theoderich-Denkmal in Aachen», en Horst-Dieter BLUME i Friedhelm MANN (eds.), *Platonismus und Christentum*. Festschrift für Heinrich Dörrie (Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 10), Münster: Aschendorff, 1983, 106-117.
- HOWELL, Wilbur S., *The rhetoric of Alcuin & Charlemagne*. A translation, with an introduction, the latin text, and notes (Princeton Studies in English 23), Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1941 [reimpr. Nova York: Russell & Russell, 1965].
- HUNTER, Michael J., «The vernacular scriptures 1. The Gothic Bible», en Geoffrey W. H. LAMPE (ed.), *The Cambridge history of the Bible 2: The West from the Fathers to the Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, 338-362.
- HUYGENS, Robert B. C., «Mittelalterliche Kommentare zum "O qui perpetua ..."», *Sacris Erudiri* 6 (1954) 373-427 [reimpr. en *idem*, *Serta Mediaevalia*. Textus varii saeculorum X-XIII in unum collecti 1: Tractatus et epistulae (CChr.CM 171), Turnhout: Brepols, 2000, 82-140].
- IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni, «El "Martirologio" de Adón en Cataluña. Consideraciones codicológicas y paleográficas sobre dos nuevos testimonios», en Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (ed.), *Actas [del] III Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 26-29 de septiembre de 2002)* 1, Lleó: Universidad de León. Secretariado Publicaciones y Medios Audiovisuales, 2002, 149-159.
- INNES, Matthew, «Teutons or Trojans? The Carolingians and the Germanic past», en Yitzhak HEN i Matthew INNES (eds.), *The uses of the past in the Early Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 227-249.
- INNES, Matthew i McKITTRICK, Rosamond, «The writing of history», en Rosamond McKITTRICK (ed.), *Carolingian culture*. Emulation and innovation, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 193-220.
- IOGNA-PRAT, Dominique, *Ordonner et exclure*. Cluny et la société chrétienne face a l'hérésie, au judaïsme et à l'islam, 1000-1150 (Collection historique), Paris: Aubier, 1998 [2000; edició de paperback: (Champs 553), Paris: Flammarion, 2004].
- ITALIANI, Giuliana, *La tradizione esegetica nel commento ai Re di Claudio di Torino* (Quaderni dell'Istituto di Filologia Classica «Giorgio Pasquali» dell'Universita degli studi di Firenze 3), Florència: CLUSEF, 1979.

- JACOB, Walter i HANSLIK, Rudolf, *Die handschriftliche Überlieferung der sogenannten Historia Tripartita des Epiphanius-Cassiodor* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 59), Berlín: Akademie, 1954.
- JÄGGI, Carola, «Spolien in Ravenna – Spolien aus Ravenna. Transformation einer Stadt von der Antike bis in die frühe Neuzeit», en Stefan ALTEKAMP *et al.* (eds.), *Perspektiven der Spolienforschung 1: Spolierung und Transposition* (Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 15), Berlín i Boston: de Gruyter, 2013, 287-330.
- JAKOBI, Rainer, «Zu Überlieferung und Text der Chronik des Marcellinus», *Mittelalterliches Jahrbuch* 46 (2011) 177-183.
- JANINI [CUESTA], José, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España 2: Aragón, Cataluña y Valencia* (Publicaciones de la Facultad de Teología del Norte de España. Sede de Burgos 38, 2), Burgos: Aldecoa, 1980.
- JANINI [CUESTA], José i MARQUÉS [PLANAGUMÀ], José María, «Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona», *Hispania Sacra* 15 (1962) 401-437.
- JARNUT, Jörg, «Quierzy und Rom. Bemerkungen zu den “promissiones donationis” Pippins und Karls», *Historische Zeitschrift* 220 (1975) 265-297 [reimpr. en Matthias BECHER *et al.* (eds.), *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter*. Gesammelte Aufsätze von Jörg Jarnut. Festgabe zum 60. Geburtstag, Münster: Scriptorium, 2002, 201-233].
- JARNUT, Jörg, *Geschichte der Langobarden* (Urban-Taschenbücher 339), Stuttgart *et al.*: Kohlhammer, 1982.
- JARNUT, Jörg, «Kaiser Ludwig der Fromme und König Bernhard von Italien. Der Versuch einer Rehabilitierung», *Studi medievali* III 30 (1989) 637-648 [reimpr. en Matthias BECHER *et al.* (eds.), *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter*. Gesammelte Aufsätze von Jörg Jarnut. Festgabe zum 60. Geburtstag, Münster: Scriptorium, 2002, 329-340].
- JARNUT, Jörg, «Alemannien zur Zeit der Doppelherrschaft der Hausmeier Karlmann und Pippin», en Rudolf SCHIEFFER (ed.), *Beiträge zur Geschichte des «Regnum Francorum»*. Referate beim Wissenschaftlichen Colloquium zum 75. Geburtstag von Eugen Ewig am 28. Mai 1988 (Beihefte der Francia 22), Sigmaringen: Thorbecke, 1990, 57-66 [reimpr. en Matthias BECHER *et al.* (eds.), *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter*. Gesammelte Aufsätze von Jörg Jarnut. Festgabe zum 60. Geburtstag, Münster: Scriptorium, 2002, 129-138].
- JARNUT, Jörg, «Ein Bruderkampf und seine Folgen. Die Krise des Frankenreiches (768-771)», en Georg JENAL i Stephanie HAARLÄNDER (eds.), *Herrschaft, Kirche, Kultur*. Beiträge zur Geschichte des Mittelalters. Festschrift für Friedrich Prinz zu seinem 65. Geburtstag (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 37), Stuttgart: Hiersemann, 1993, 165-176 [reimpr. en Matthias BECHER *et al.* (eds.), *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter*. Gesammelte Aufsätze von Jörg Jarnut. Festgabe zum 60. Geburtstag, Münster: Scriptorium, 2002, 235-246].

- JASPERT, Nikolas, «Historiografía y legitimación carolingia. El monasterio de Ripoll, el Pseudo-Turpín y los condes de Barcelona», en Klaus HERBERS (ed.), *El Pseudo-Turpín*. Lazo entre el culto jacobeo y el culto de Carlomagno. Actas del VI Congreso Internacional de Estudios Jacobeos, Santiago de Compostella: Xunta de Galicia, 2003, 2003, 297-315.
- JASPERT, Nikolas, «Karolingische Legitimation und Karlsverehrung in Katalonien», en Klaus HERBERS (ed.), *Jakobus und Karl der Große*. Von Einhards Karlsvita zum Pseudo-Turpin (Jakobus-Studien 14), Tübingen: Narr, 2003, 121-159 i 223-224 (resum en castellà).
- JASPERT, Nikolas, «Carlomagno y Santiago en la memoria histórica catalana», en Maria Teresa FERRER [I] MALLOL i Pere VERDÉS [I PIJUAN] (eds.), *El camí de Sant Jaume i Catalunya*. Actes del congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003 (Biblioteca Abat Oliba. Sèrie il·lustrada 21), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, 91-104.
- JEAUNEAU, Édouard, «La bibliothèque de Cluny et les œuvres de l'Érigène», en *Pierre Abélard. Pierre le Vénérable*. Les courants philosophiques, littéraires et artistiques en Occident au milieu du XIIe siècle (Colloques internationaux du CNRS 546), París: CNRS, 1975, 703-725.
- JENAL, Georg, «(Flavius) Magnus Cassiodorus Senator (ca. 485 – ca. 580 n. Chr.)», en Wolfram Ax (ed.), *Lateinische Lehrer Europas*. Fünfzehn Portraits von Varro bis Erasmus von Rotterdam, Colònia i Viena: Böhlau, 2005, 217-246.
- JONES, Ethel-Cecilia, *Saint-Gilles*. Essai d'histoire littéraire, París: Champion, 1914.
- JONES, Leslie W., «The influence of Cassiodorus on mediaeval culture», *Speculum* 20 (1945) 433-442.
- JONES, Leslie W., *An introduction to Divine and Human Readings by Cassiodorus Senator* (Records of Civilization. Sources and Studies 40), Nova York: Columbia University Press, 1946 [reimpr. Nova York: Octagon Books, 1966 i 1969].
- JONES, Leslie W., «Further notes concerning Cassiodorus' influence on mediaeval culture», *Speculum* 22 (1947) 254-256.
- DE JONG, Mayke, «Power and humility in Carolingian society. The public penance of Louis the Pious», *Early Medieval Europe* 1 (1992) 29-52.
- DE JONG, Mayke, «Carolingian monasticism. The power of prayer», en Rosamond McKITTERICK (ed.), *The new Cambridge medieval history* 2: c. 700 – c. 900, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 622-653.
- DE JONG, Mayke, *In Samuel's image*. Child oblation in the early medieval West (Brill's Studies in Intellectual History 12), Leiden *et al.*: Brill, 1996.
- DE JONG, Mayke, «What was “public” about public penance? “Paenitentia publica” and justice in the Carolingian world», en *La giustizia nell'Alto Medioevo (secoli IX-XI)* 2 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 44, 2), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1997, 863-902 i 903-904 (Discussió).

- DE JONG, Mayke, «Monastic prisoners or opting out? Political coercion and honour in the Frankish kingdoms», en *eadem et al.* (eds.), *Topographies of power in the Early Middle Ages* (The Transformation of the Roman World 6), Leiden *et al.*: Brill, 2001, 291-328.
- DE JONG, Mayke, «“Sacrum palatium et ecclesia”. L'autorité religieuse royale sous les Carolingiens (790-840)», *Annales. Histoire, Sciences sociales* 58 (2003) 1243-1269.
- DE JONG, Mayke, *The penitential state*. Authority and atonement in the age of Louis the Pious, 814-840, Cambridge: Cambridge University Press, 2009 [edició de paperback: Cambridge: Cambridge University Press, 2011].
- DE JONG, Mayke, «Becoming Jeremiah. Paschasius Radbertus on Wala, himself and others», en Richard CORRADINI *et al.* (eds.), *Ego trouble*. Authors and their identities in the Early Middle Ages (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 15. Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 385), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010, 185-196.
- DE JONG, Mayke, *Epitaph for an era*. Politics and rhetoric in the Carolingian world, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- JOUANAUD, Jean-Louis, «Pour qui Cassiodore a-t-il publié les “Variae”?», en *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia*. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Milano 2-6 novembre 1992 2, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1993, 721-741.
- JULLIEN, Marie-Hélène i PERELMAN, Françoise, *Clavis Scriptorum Latinorum Medii Aevi*. Auctores Galliae 735-987 1: Abbo Sangermanensis – Ermoldus Nigellus (CChr.CM), Turnhout, Brepols 1994.
- JULLIEN, Marie-Hélène i PERELMAN, Françoise, *Clavis Scriptorum Latinorum Medii Aevi*. Auctores Galliae 735-987 2: Alcuinus (CChr.CM), Turnhout: Brepols, 1999.
- JUNYENT [I SUBIRÀ], Eduardo, «La biblioteca de la canónica de Vich en los siglos X-XI», en *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft D), Münster: Aschendorff, 1963, 136-145 [reimpr. en *idem* (†), *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*, ed. per Ramon ORDEIG [I MATA] (Sèrie Monografies 21), Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2001, 161-170].
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard (†) (ed.), *Diplomatari de la Catedral de Vic*. Segles IX i X (Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs. Documents 1), Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987.
- KACZYNSKI, Bernice M., «Reading the Church Fathers. Notker the Stammerer's “Notatio de illustribus viris”», *The Journal of Medieval Latin* 17 (2008) 401-412.
- KAISER, Reinhold, *Untersuchungen zur Geschichte der Civitas und der Diözese Soissons in römischer und merowingischer Zeit* (Rheinisches Archiv 89), Bonn: Röhrscheid, 1973.
- KAKRIDIS, Christina, *Cassiodorus «Variae»*. Literatur und Politik im ostgotischen Italien (Beiträge zur Altertumskunde 223), Munich i Leipzig: Saur, 2005.

- KASTEN, Brigitte, *Adalhard von Corbie*. Die Biographie eines karolingischen Politikers und Kloostervorstehers (Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance 3), Düsseldorf: Droste, 1986.
- KASTEN, Brigitte, *Königssöhne und Königsberrschaft*. Untersuchungen zur Teilhabe am Reich in der Merowinger- und Karolingerzeit (MGH Schriften 44), Hannover: Hahn, 1997.
- KAUFFMANN, Georg, «Der karolingische Psalter in Zürich und sein Verhältnis zu einigen Problemen byzantinischer Psalterillustration», *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 16 (1956) 65-74.
- KAYLOR, JR., Noel H., i PHILLIPS, Philip E. (eds.) *New directions in Boethian studies* (Studies in Medieval Culture 45), Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2007.
- KAYLOR, JR., Noel H., i PHILLIPS, Philip E. (eds.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Brill's Companions to the Christian Tradition 30), Leiden i Boston: Brill, 2012.
- KELLER, Hagen, «Die Ottonen und Karl der Große», *Frühmittelalterliche Studien* 34 (2000) 112-131.
- KEMPF, Damien, «Paul the Deacon's "Liber de episcopis Mettensibus" and the role of Metz in the Carolingian realm», *Journal of Medieval History* 30 (2004) 279-299.
- KERN, Fritz, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter*. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie, ed. per Rudolf BUCHNER, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1954 (etc.) [edició original: Leipzig: Koehler, 1914].
- KETTEMANN, Walter, *Subsidia Anianensia*. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und der sog. «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense»/«Anianense» sowie zweier Lokaltraditionen aus Aniane 1, tesi doctoral Duisburg-Essen 2000 https://www.academia.edu/20404182/Subsidia_Anianensia_%C3%9Cberlieferungs_und_textgeschichtliche_Untersuchungen_zur_Geschichte_Witiza_Benedikts_seines_Klosters_Aniane_und_zur_sogenannten_anianischen_Reform_Mit_kommentierten_Editionen_Duisburg_Phil_Diss_1999.
- KIELING, Michal, *Terrena non amare sed coelestia*. Theologie der Welt in Alkuins Commentaria super Ecclesiasten (Europäische Hochschulschriften. Reihe 23: Theologie 732), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 2002.
- KLEBERG, Tönnies, *Codex Argenteus*. The Silver Bible at Uppsala, Uppsala: University Library, 1984 [edició original: *Codex Argenteus*. Silver bibeln i Uppsala, Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1954].
- KLEINCLAUSZ, Arthur [Jean], *Alcuin* (Annales de l'Université de Lyon N. S. 3. Lettres 15), Paris: Les Belles Lettres, 1948.
- KLEMM, Elisabeth, *Die ottonischen und frühromanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek* 1: Textband. 2: Tafelband (Katalog der illuminierten Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München 2), Wiesbaden: Reichert, 2004.

- KNEEPKENS, Corneille H., «Some notes on Alcuin's "De perihermeniiis" with an edition of the text», en Luuk A. J. R. HOUWEN i Alasdair A. MACDONALD (eds.), *Alcuin of York. Scholar at the Carolingian court. Proceedings of the Third Germania Latina Conference held at the University of Groningen, May 1995* (Germania Latina 3. Mediaevalia Groningana 22), Groningen: Forsten, 1998, 81-112.
- KNIGHT, Gillian R., *The correspondence between Peter the Venerable and Bernard of Clairvaux. A semantic and structural analysis* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot: Ashgate, 2002.
- KÖNIG, Ingemar (ed.), *Aus der Zeit Theoderichs des Großen. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar einer anonymen Quelle* (Texte zur Forschung 69), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.
- KONECNY, Silvia, *Die Frauen des karolingischen Königshauses. Die politische Bedeutung der Ehe und die Stellung der Frau in der fränkischen Herrscherfamilie vom 7. bis zum 10. Jahrhundert* (Dissertationen der Universität Wien 132), Viena: VWGÖ, 1976.
- KOTTJE, Raymund, «Eherechtliche Bestimmungen der germanischen Volksrechte (5.-8. Jahrhundert)», en Werner AFFELDT (ed.), *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin, 18. bis 21. Februar 1987*, Sigmaringen: Thorbecke, 1990, 211-220.
- KRÄMER, Sigrid, *Bibliographie Bernhard Bischoff und Verzeichnis aller von ihm herangezogenen Handschriften* (Fuldaer Hochschulschriften 27), Frankfurt del Main: Knecht, 1998.
- KRAH, Adelheid, *Absetzungsverfahren als Spiegelbild von Königsmacht. Untersuchungen zum Kräfteverhältnis zwischen Königtum und Adel im Karolingerreich und seinen Nachfolgestaaten* (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte N. F. 26), Aalen: Scientia, 1987.
- KRAHWINKLER, Harald, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30), Viena et al.: Böhlau, 1992.
- KRAMP, Mario, *Kirche, Kunst und Königsbild. Zum Zusammenhang von Politik und Kirchenbau im capetingischen Frankreich des 12. Jahrhunderts am Beispiel der drei Abteien Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés und Saint-Remi/Reims*, Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 1995.
- KRAUTSCHIK, Stefan, *Cassiodor und die Politik seiner Zeit* (Habelts Dissertationsdrucke. Reihe Alte Geschichte 17), Bonn: Habelt, 1983.
- KREMERS, Wilhelm, *Ado von Vienne. Sein Leben und seine Schriften 1*, Steyl: Missionsdruckerei, 1911.
- KRÜGER, Karl Heinrich, *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts. Ein historischer Katalog* (Münstersche Mittelalter-Schriften 4), Munic: Fink, 1971.

- KRÜGER, Karl Heinrich, «Königskonversionen im 8. Jahrhundert», *Frühmittelalterliche Studien* 7 (1973) 169-222.
- KRUSCH, Bruno, «Die "Chronicae" des sogenannten Fredegar», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 7 (1882) 247-351 i 421-516.
- KRUSCH, Bruno (ed.), *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae Sanctorum* (MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2), Hannover: Hahn, 1888.
- LA BONNARDIERE, Anne-Marie, «Les Livres de Samuel et des Rois, les livres des Chroniques et d'Esdras dans l'œuvre de saint Augustine», en *Memorial Gustave Bardy* [= *Revue des études augustinienne* 2 (1956)] Paris: Études augustinienes, 1956, 335-363.
- LACARRA [DE MIGUEL], José María, «El combate de Roldán y Ferragut y su representación gráfica en el siglo XII», *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos* 2 (1934) 321-338.
- LAISTNER, Max Ludwig Wolfram, «The value and influence of Cassiodorus' "Ecclesiastical History"», *The Harvard Theological Review* 41 (1948) 51-67.
- LAISTNER, Max Ludwig Wolfram, «Some early medieval commentaries on the Old Testament», *The Harvard Theological Review* 46 (1953) 27-46 [reimpr. en *idem*, *The intellectual heritage of the Early Middle Ages*. Selected essays, ed. per Chester G. STARR, Ithaca, Nova York: Cornell University Press, 1957, 181-201].
- LANCZKOWSKI, Günter i STRATZ, Hans-Wolfgang, «Gottesurteil», *Theologische Realenzyklopädie* 14: Gottesdienst – Heimat, Berlín: de Gruyter, 1985, 100-105.
- LANDWEHR, Achim, *Geschichte des Sagbaren*. Einführung in die historische Diskursanalyse (Historische Einführungen 8), Tübingen: Ed. Diskord, 2001 [2004].
- LATOWSKY, Anne Austin, *Emperor of the world*. Charlemagne and the construction of imperial authority, 800-1229, Ithaca, Nova York i Londres: Cornell University Press, 2013.
- LEANZA, Sandro (ed.), *Flavio Magno Aurelio Cassiodoro*. Atti della Settimana di Studi, Cosenza - Squillace, 19-24 settembre 1983, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1986.
- LEANZA, Sandro (ed.), *Cassiodoro*. Dalla corte di Ravenna al Vivarium di Squillace. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Squillace, 25-27 ottobre 1990 (Bibliotheca Vivariensis 2), Soveria Mannelli (Catanzaro) i Messina: Rubbettino, 1993.
- LECCE, Michele, «La vita economica dell'Italia durante la dominazione dei Goti nelle "Varie" di Cassiodoro», *Economia e storia* 3 (1956) 354-408.
- LECLERCQ, Jean, *Pierre le Venerable*, Saint-Wandrille: Éditions de Fontenelle, 1946.
- LEHMANN, Paul, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* 1: Die Bistümer Konstanz und Chur, Munic: Beck, 1918.
- LEJBOWICZ, Max, «"Cassiodorii Euclides". Éléments de bibliographie boécienne», en Alain GALONNIER (ed.), *Boèce ou la chaîne des savoirs*. Actes du Colloque interna-

- tional de la Fondation Singer-Polignac, Paris 8-12 juin 1999 (Philosophes médiévaux 44), Lovaina la Nova: Peeters, 2003, 301-339.
- LEJEUNE, Rita, *Recherches sur le thème «Les Chansons de Geste et l'Histoire»* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 108), Lieja: Faculté de Philosophie et Lettres, 1948.
- LEJEUNE, Rita, «Le péché de Charlemagne et la “Chanson de Roland”», en *Studia philologica*. Homenaje ofrecido a Dámaso Alonso por sus amigos y discípulos con ocasión de su 60.º aniversario 2, Madrid: Gredos, 1961, 339-371.
- LEJEUNE, Rita i STIENNON, Jacques, *La légende de Roland dans l'art du Moyen Âge* [1-2], Brusselles: Arcade, 1966 [2 1967].
- LEMARIÉ, Joseph, «Deux fragments d'homéliers conservés aux archives capitulaires de Vich, témoins de sermons pseudo-augustiniens et du commentaire de Luculentius sur les Évangiles», *Revue des études augustiniennes* 25 (1979) 85-105.
- LEMARIÉ, Joseph, «La collection carolingienne de Luculentius restituée par les deux codices Madrid, Real Academia de la Historia, Aemil. 17 et 21», *Sacris Erudiri* 27 (1984) 221-371.
- LEMARIÉ, Joseph, «Les homélies pour la dédicace de la collection de Luculentius et du Parisinus 3829», *Miscel·lània litúrgica catalana* 3 (1984) 27-45.
- LEONARDI, Claudio *et al.*, «Boezio», *Dizionario biografico degli Italiani* 11: Boccadibue – Bonetti, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1969, 142-165.
- LERER, Seth, *Boethius and dialogue*. Literary method in “The Consolation of Philosophy”, Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1985.
- LICHT, Tino, «Einhalts Libellus de Psalmis», *Revue bénédictine* 122 (2012) 217-231.
- LIEFTINCK, Gerard Isaac, *Manuscripts datés, conservés dans les Pays-Bas*. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date 1: Les manuscrits d'origine étrangère 1-2, Amsterdam: North Holland Publ. Comp., 1964.
- LINAGE CONDE, Antonio, *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica 2: La difusión de la «Regula Benedicti»* (Fuentes y estudios de historia leonesa 10), Lleó: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 1973.
- LINAGE CONDE, Antonio, «La implantació de la regla benedictina als comtats catalans», en Marina MIQUEL [I VIVES] i Margarida SALA [I ALBAREDA] (eds.), *Temps de monestirs*. Els monestirs catalans entorn l'any mil (catàleg de l'exposició), Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, i Pòrtic, 1999, 44-61.
- LINAHAN, Peter, *History and the historians of medieval Spain*, Oxford: Clarendon Press, 1993.
- LINTZEL, Martin, «Karl der Große und Karlmann», *Historische Zeitschrift* 140 (1929) 1-22 [reimpr. en *idem*, *Ausgewählte Schriften 2: Zur Karolinger- und Ottonenzeit, zum hohen und späten Mittelalter, zur Literaturgeschichte*, Berlín (Est): Akademie, 1961, 10-26].

- LOBRICHON, Guy, «Le texte des bibles alcuiniennes», en Philippe DEPREUX i Bruno JUDIC (eds.), *Alcuin de York à Tours. Écriture, pouvoir et réseaux dans l'Europe du haut Moyen Âge* [= *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 111, 3 (2004)], Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2004, 209-219.
- LÖWE, Heinz, «Cassiodor», *Romanische Forschungen* 60 (1948) 420-46 [reimpr. en *idem, Von Cassiodor zu Dante. Ausgewählte Aufsätze zur Geschichtsschreibung und politischen Ideenwelt des Mittelalters*, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1973, 11-32].
- LÖWE, Heinz, «Von Theoderich dem Großen zu Karl dem Großen. Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9 (1952) 353-401 [edició separada ampliada: (Libelli 29), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956 i 1958; reimpr. en *idem, Von Cassiodor zu Dante. Ausgewählte Aufsätze zur Geschichtsschreibung und politischen Ideenwelt des Mittelalters*, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1973, 33-74].
- LÖWE, Heinz, «Das Karlsbuch Notkers von St. Gallen und sein zeitgeschichtlicher Hintergrund», *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 20 (1970) 269-302 [reimpr. en *idem, Von Cassiodor zu Dante. Ausgewählte Aufsätze zur Geschichtsschreibung und politischen Ideenwelt des Mittelalters*, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1973, 123-148].
- LORAIN, Prosper, *Essai historique sur l'abbaye de Cluny, suivi de pièces justificatives et de divers fragmens [!] de la correspondance de Pierre-le-Vénéralbe avec saint Bernard ...*, Dijon: Popelain, 1839.
- LOVE, Rosalind C., «The latin commentaries on Boethius's "De consolatione philosophiae" from the 9th to the 11th centuries», en Noel H. KAYLOR, JR. i Philip E. PHILLIPS (eds.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Brill's Companions to the Christian Tradition 30), Leiden i Boston: Brill, 2012, 75-134.
- LOWE, Elias A. [i BISCHOFF, Bernhard], *Codices Latini Antiquiores. A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the 9th century 1-11 i Supplement*, Oxford: Clarendon Press, 1935-1971.
- LOWE, Elias A. i BROWN, Virginia, *The Beneventan script. A history of the south Italian minuscule I: Text* (Sussidi eruditi 33), Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1980; ... 2: Hand list of Beneventan manuscripts (Sussidi eruditi 34), Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1980 [edició original: Oxford: Clarendon Press, 1914].
- LOZOVSKY, Natalia, «Intellectual culture and literary practices», en Jonathan J. ARNOLD et al. (eds.), *A companion to Ostrogothic Italy* (Brill's Companions to European History 9), Leiden i Boston: Brill, 2016, 316-349.
- LUBICH, Gerhard, *Verwandtsein. Lesarten einer politisch-sozialen Beziehung im Frühmittelalter (6.-11. Jahrhundert)* (Europäische Geschichtsdarstellungen 16), Colònia et al.: Böhlau, 2008.

- MAAG, Natalie, *Alemannische Minuskel (744-846 n. Chr.)*. Frühe Schriftkultur im Bodenseeraum und Voralpenland (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 18), Stuttgart: Hiersemann, 2014.
- MABILLON, Jean i GERMAIN, Michel, *Museum Italicum seu Collectio Veterum Scriptorum ex Bibliothecis Italicis ... I*, París: Martin et al., 1687.
- MACLEAN, Simon, *Kingship and politics in the late ninth century*. Charles the Fat and the end of the Carolingian Empire (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. 4th Series 57), Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- MACPHERSON, Robin, *Rome in involution*. Cassiodorus' *Variae* in their literary and historical setting (Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Serie Filologia Klasyczna 14), Poznań: Wydawn. Naukowe Uniwersitetu Adama Mickiewicza, 1989.
- MALFATTI, Bartolomeo, *Bernardo, re d'Italia*. Monografia storica con illustrazioni e documenti, Florència: Le Monnier, 1876.
- DE MANDACH, André, *Naissance et developpement de la Chanson de geste en Europe 1: La Geste de Charlemagne et de Roland*, Ginebra: Droz, 1961.
- MANITIUS, Max, «Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 32 (1907) 647-709.
- MANITIUS, Max, «Zu Johannes Scottus und zur Bibliothek Fuldas», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 34 (1909) 759-762.
- MANITIUS, Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 1: Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts* (Handbuch der Altertumswissenschaften IX, 2, 1), Munic: Beck, 1911.
- MANITIUS, Max, «Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Nachtrag», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 36 (1911) 755-774.
- MANITIUS, Max, «Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Zweiter Nachtrag», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 41 (1919) 714-732.
- MANITIUS, Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 2: Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat* (Handbuch der Altertumswissenschaften IX, 2, 2), Munic: Beck, 1923.
- MARENBOON, John, *From the circle of Alcuin to the school of Auxerre*. Logic, theology and philosophy in the Early Middle Ages (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. 3rd Series 15), Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- MARENBOON, John, «Carolingian thought», en Rosamond McKITTERICK (ed.), *Carolingian culture*. Emulation and innovation, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 [1997], 171-192.
- MARENBOON, John, «Alcuin, the Council of Frankfort and the beginnings of medieval philosophy», en Rainer BERNDT (ed.), *Das Frankfurter Konzil von 794*. Kristallisationspunkt karolingischer Kultur 2: Kultur und Theologie (Quellen und Ab-

- handlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte 80, II), Magúncia: Selbstverlag der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte, 1997, 603-615.
- MARENBN, John, *Boethius* (Great Medieval Thinkers), Oxford: Oxford University Press, 2003.
- MARENBN, John (ed.), *The Cambridge companion to Boethius*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- MARTÍN [Y IGLESIAS], José Carlos, *Sources latines de l'Espagne tardo-antique et médiévale (V^e-XIVe siècles)*. Répertoire bibliographique. Avec la collaboration de Carmen CARDELE DE HARTMANN et Jacques ELFASSI (Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 77), París: CNRS, 2010.
- MASSER, Achim, «Von Theoderich dem Großen zu Dietrich von Bern. Die Wandlungen der historischen Person zum Sagenhelden», *Der Schlern* 58 (1984) 635-645.
- MASSON, Papire (ed.), *Annalium libri quatuor, quibus res gestae Francorum explicantur*, París: Chesneau, 1576.
- MATHON, Gérard, «Pascase Radbert et l'évolution de l'humanisme carolingien. Recherches sur la signification des Préfaces des livres I et III de l'Expositio in Matthæum», en *Corbie, abbaye royale*. Volume du XIIIe centenaire, Lille: Facultés catholiques, 1963, 135-155.
- MAURER, Karl, «Einhard's nicht geschriebenes Epos über Dietrich von Bern», en Bettina BOSOLD-DASGUPTA *et al.* (eds.), *Nachleben der Antike*. Formen ihrer Aneignung. Festschrift anlässlich des 60. Geburtstages von Klaus Ley (Internationale Forschungen zur allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft 98), Berlín: Weidler, 2006, 35-53.
- McKITTERICK, Rosamond, «The audience for Latin historiography in the Early Middle Ages. Text transmission and manuscript dissemination», en Anton SCHARRER i Georg SCHEIBELREITER (eds.), *Historiographie im frühen Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32), Viena i Munic: Oldenbourg, 1994, 96-114.
- McKITTERICK, Rosamond, «Carolingian Bible production. The Tours anomaly», en Richard GAMESON (ed.), *The early medieval Bible*. Its production, decoration and use (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 2), Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 63-77.
- McKITTERICK, Rosamond, «Die karolingische Renovatio. Eine Einführung», en Christoph STIEGEMANN i Matthias WEMHOFF (eds.), 799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit 2 (catàleg de l'exposició), Magúncia: Philipp von Zabern, 1999, 668-685.
- McKITTERICK, Rosamond, «Political ideology in Carolingian historiography», en Yitzhak HEN i Matthew INNES (eds.), *The uses of past in the Early Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 162-174.
- McKITTERICK, Rosamond, *History and memory in the Carolingian world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- McKITTERICK, Rosamond, *Perceptions of the past in the Early Middle Ages* (The Conway Lectures in Medieval Studies 2004), Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2006.
- McKITTERICK, Rosamond, *Karl der Große* (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2008 [versió anglesa: *Charlemagne. The formation of a European identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008].
- McNALLY, Robert E., *The Bible in the Early Middle Ages* (Woodstock Papers. Occasional Essays for Theology 4), Westminster, Maryland: Newman Press, 1959 [reimpr. (Scholars Press Reprints and Translations Series), Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1986].
- VAN DER MEER, Matthieu H., «The “Glosae in regula S. Benedicti” – a text between the “Liber Glossarum” and Smaragdus’ “Expositio in regulam S. Benedicti”», *Dossier d’HEL* 10 (2016) 305-319.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *La Chanson de Roland y el neotradicionalismo* (Orígenes de la épica románica), Madrid: Espasa-Calpe, 1959.
- MENHARDT, Hermann, «Der Nachlaß des Honorius Augustodunensis», *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958-1959) 23-69.
- MENTZEL-REUTERS, Arno, *Handschriftenarchiv Bernhard Bischoff* (*Bibliothek der Monumenta Germaniae Historica*, Hs. C 1, C 2) (MGH Hilfsmittel 16), Munic: Monumenta Germaniae Historica, 1997.
- MERCATI, Giovanni, *M. Tulli Ciceronis De re publica libri e codice rescripto Vaticano latino 5757 phototypice expressi* 1: Prolegomena de fatis bibliothecae monasterii S. Columbani Bobiensis et de codice ipso Vat. lat. 5757 (Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi 23), Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1934; ... 2: [Facsimile] (... 23), Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1934.
- MEREDITH-JONES, Cyril (ed.), *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*. Textes revus et publiés d’après 49 manuscrits, París: Droz, 1936 [reimpr. Ginebra: Slatkine, 1972].
- MEREDITH-JONES, Cyril, «The conventional Saracen of the Songs of Geste», *Speculum* 17 (1942) 201-225.
- MEREDITH-JONES, Cyril, «Vis baptizari?», *Culture* 24 (1963) 250-273.
- MERTA, Brigitte, «Politische Theorie in den Königsurkunden Pippins I.», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 100 (1992) 117-131.
- MEYER-FLÜGEL, Beat, *Das Bild der ostgotisch-römischen Gesellschaft bei Cassiodor*. Leben und Ethik von Römern und Germanen in Italien nach dem Ende des Weströmischen Reiches (Europäische Hochschulschriften. Reihe 3: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 533), Berna et al.: Lang, 1992.
- MICHEL, Karl: *Das Opus tripartitum des Humbertus de Romanis, O. P.* Ein Beitrag zur Geschichte der Kreuzzugs-idee und der kirchlichen Unionsbewegungen, Graz: Styria, 21926.

- MIGNE, Jacques Paul (ed.), *Patrologia Latina* 100, París: Migne, 1851.
- MIKAT, Paul, *Dotierte Ehe – rechte Ehe*. Zur Entwicklung des Eheschließungsrechts in fränkischer Zeit (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften. Vorträge G 227), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1978.
- MILDE, Wolfgang (ed.), *Der Bibliothekskatalog des Klosters Murbach aus dem 9. Jahrhundert*. Ausgabe und Untersuchung von Beziehungen zu Cassiodors «Institutiones» (Beihefte zum Euphorion 4), Heidelberg: Winter, 1968.
- MILLARES CARLO (†), Agustín, *Corpus de códices visigóticos 1*: Estudio, Las Palmas de Gran Canaria: Fundación de Enseñanza Superior a Distancia, 1999; ... 2: Àlbum, Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias, 1999.
- MOHR, Walter, *Studien zur Charakteristik des karolingischen Königtums im 8. Jahrhundert*, Saarlouis: Verlag der Saarzeitung, 1955.
- MOMIGLIANO, Arnaldo, «Cassiodorus and Italian culture of his time», *Proceedings of the British Academy* 41 (1955) 207-245 [reimpr. en *idem*, *Secondo contributo alla storia degli studi classici* (Storia e letteratura 77), Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1960 (reimpr. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1964 i 1984), 191-229; reimpr. en *idem*, *Studies in historiography* (Weidenfeld Goldbacks), Londres: Weidenfeld, 1966, 181-210].
- MOMIGLIANO, Arnaldo, «Cassiodoro», *Dizionario biografico degli Italiani* 21: Caruso – Castelnuovo, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1978, 494-504 [reimpr. en *idem*, *Sesto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico* 2 (Storia e letteratura 149-150), Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1980, 487-508].
- MOORHEAD, John, «Boethius and Romans in Ostrogothic service», *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 27 (1978) 604-612.
- MOORHEAD, John, *Theoderic in Italy*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
- VON MOOS, Peter, *Consolatio*. Studien zur mittelalterlichen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer. Darstellungsband (Münstersche Mittelalter-Schriften 3, 1), Munic: Fink, 1971; ... 2: Anmerkungsband ... 3, 2), Munic: Fink, 1971.
- VON MOOS, Peter, «Das Öffentliche und das Private im Mittelalter. Für einen kontrollierten Anachronismus», en Gert MELVILLE i Peter VON MOOS (eds.), *Das Öffentliche und Private in der Vormoderne* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit 10), Colònia et al.: Böhlau, 1998, 3-83 [reimpr. en *idem*, *Gesammelte Studien zum Mittelalter* 3: Öffentliches und Privates, Gemeinsames und Eigenes (Geschichte – Forschung und Wissenschaft 16), Berlín: LIT, 2007, 121-202].
- VON MOOS, Peter, «Öffentlich» und «privat» im Mittelalter. Zu einem Problem historischer Begriffsbildung (Schriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 33), Heidelberg: Winter, 2004.

- MOR, Carlo Guido, «La storiografia italiana del sec. IX da Andrea di Bergamo ad Erchemperto», en *Atti del II Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1953, 241-247.
- MORDEK, Hubert, *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta*. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse (MGH Hilfsmittel 15), Munic, Monumenta Germaniae Historica, 1995.
- MORESCHINI, Claudio, *A Christian in toga*. Boethius – interpreter of Antiquity and Christian theologian (Beiträge zur Europäischen Religionsgeschichte 3), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014.
- MORRISON, Karl Frederick, *The two kingdoms*. Ecclesiology in Carolingian political thought, Princeton, Nova Jersey: Princeton University Press, 1964.
- MOSTERT, Marco, *The library of Fleury*. A provisional list of manuscripts (Middel-eeuwse Studies en Bronnen 3), Hilversum: Verloren, 1989.
- MÜHLBACHER, Engelbert, «Zur Geschichte König Bernhards von Italien», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 2 (1881) 296-302.
- MÜLLER, Alfons, «Ein neues Fragment aus dem Schriftkommentar des Luculentius», *Theologische Quartalschrift* 93 (1911) 206-222.
- MÜLLER, Hans-Georg, *Hrabanus Maurus, De laudibus sancta [!] crucis*. Studien zur Überlieferung und Geistesgeschichte mit dem Faksimile-Textabdruck aus Codex Reg. Lat. 124 der vatikanischen Bibliothek (Beihefte zum Mittellateinischen Jahrbuch 11), Ratingen et al.: Henn, 1973.
- MÜLLER, Hildegund (ed.), *Exemplarische Untersuchungen zu den Quellen des Luculentius-Homiliars*, tesi Viena 1988.
- MÜLLER, Hildegund (ed.), *Das «Luculentius»-Homiliar*. Quellenkritische Untersuchungen mit Teiledition (Wiener Studien. Beiheft 23. Arbeiten zur Mittel- und Neulateinischen Philologie 3), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999.
- MÜTHERICH, Florentine, «Manuscrits enluminés “autour d’Hildegarde”», en Pierre RICHÉ et al. (eds.), *Actes du colloque «Autour d’Hildegarde»* (Université de Paris X – Nanterre. Centre de recherches sur l’Antiquité tardive et le haut Moyen Âge. Cahier 5), Nanterre: Centre de recherches sur l’Antiquité tardive et le haut Moyen Âge, 1987, 49-58 [reimpr. en *eadem, Studies in Carolingian manuscript illumination*, Londres: Pindar Press, 2004, 63-82].
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel, «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l’Est des Pyrénées du xe au xiie siècle», *Annales du Midi* 75 (1963) 551-570 i 570-573 (Discussió) [reimpr. en *Moissac et l’Occident au xie siècle*. Actes du colloque international de Moissac, 3-5 mai 1963, Tolosa: Privat, 1964, 229-248 i 248-251 (Discussió)].
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel, «Regles i observances monàstiques a Catalunya», en *II Col·loqui d’història del monaquisme català*. Sant Joan de les Abadesses 1970 2 (Scriptorium Populeti 9), Poblet: Abadía de Poblet, 1974, 7-24.

- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel, «Entorn de dos còdexs del segle x^e de Sant Cugat del Vallès», *Faventia* 4, 2 (1982) 7-23.
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel, «Comment reconnaître la provenance de certains fragments de manuscrits détachés de reliures», *Codices manuscripti* 11 (1985) 116-123.
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel, «Collectaneum seu Homiliae Luculentii in Epistolas et Evangelia (Madrid, R. Academia de la Historia, San Millán Ms. 17 i 21)», en Antoni PLADEVALL I FONT (ed.), *Catalunya romànica* 18: El Vallès Occidental, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, 190-191.
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel i ALTURO [I PERUCHO], Jesús, «La escritura de transición de la visigótica a la carolina en la Cataluña del siglo IX», en *Actas del VIII Coloquio del Comité Internacional de Paleografía Latina* (Estudios y ensayos 6), Madrid: Joyas Bibliográficas 1990, 131-138.
- MUNDÓ [I MARCET], Anscari Manuel i ALTURO [I PERUCHO], Jesús, «Problemàtica de les escriptures dels períodes de transició i de les marginals», *Cultura neolatina* 58 (1998) 121-148.
- MUNKHAMMAR, Lars, *Silverbibeln*. Theoderiks bok, Stockholm: Carlssons, 1998.
- MYNORS, Roger A. B. (ed.), *Cassiodori senatoris Institutiones*, Oxford: Clarendon Press, 1937 [²1961 i ³1963].
- VON DER NAHMER, Dieter, «Die Bibel im Adalhardleben des Radbert von Corbie», *Studi medievali* III 23 (1982) 15-83.
- NAUERTH, Claudia, *Agnellus von Ravenna*. Untersuchungen zur archäologischen Methode des ravennatischen Chronisten (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 15), Munic: Arceo-Gesellschaft, 1974.
- NAUERTH, Claudia (ed.), *Agnellus von Ravenna, Liber pontificalis*. Bischofsbuch 1-2 (Fontes Christiani 21, 1-2), Friburg de Brisgòvia: Herder, 1996.
- NEFF, Karl (ed.), *Die Gedichte des Paulus Diaconus*. Kritische und erklärende Ausgabe (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 3, 4), Munic: Beck, 1908.
- NELSON, Janet L., «Kingship, law and liturgy in the political thought of Hincmar of Rheims», *The English Historical Review* 92 (1977) 241-279 [reimpr. en *eadem*, *Politics and ritual in early medieval Europe* (History Series 42), Londres i Ronceverte: Hambledon Press, 1986, 132-171].
- NELSON, Janet L., «Public "histories" and private history in the work of Nithard», *Speculum* 60 (1985) 251-293 [reimpr. en *eadem*, *Politics and ritual in early medieval Europe* (History Series 42), Londres i Ronceverte: Hambledon Press, 1986, 195-237].
- NELSON, Janet L., «The last years of Louis the Pious», en Peter GODMAN i Roger COLLINS (eds.), *Charlemagne's heir*. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840), Oxford: Clarendon Press, 1990, 147-159 [reimpr. en *eadem*, *The*

- Frankish world, 750-900*, Londres i Rio Grande, Ohio: Hambledon Press, 1996, 37-50].
- NELSON, Janet L., «La famille de Charlemagne», en Alain DIERKENS i Jean-Marie SANSTERRE (eds.), *Le souverain à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle*. Actes du colloque international organisé par l'Institut des Hautes Études de Belgique en collaboration avec la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles (27-28 avril 1990) [= *Byzantion* 61, 1 (1991)], Bruxelles: Fondation Byzantine, 1991, 194-212 [reimpr. en *eadem*, *Rulers and ruling families in early medieval Europe*. Alfred, Charles the Bald, and others (Collected Studies Series 657), Aldershot: Ashgate, 1999, núm. XII].
- NELSON, Janet L., «Gender and genre in women historians of the Early Middle Ages», en Jean-Philippe GENET (ed.), *L'historiographie médiévale en Europe*. Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au Centre de Recherches Historiques et Juridiques de l'Université Paris I du 29 mars au 1er avril 1989, Paris: CNRS, 1991, 149-163 [reimpr. en *eadem*, *The Frankish world, 750-900*, Londres i Rio Grande, Ohio: Hambledon Press, 1996, 183-197].
- NELSON, Janet L., «Making a difference in eighth-century politics. The daughters of Desiderius», en Alexander C. MURRAY (ed.), *After Rome's fall*. Narrators and sources of early medieval history. Essays presented to Walter Goffart, Toronto *et al.*: University of Toronto Press, 1998, 171-190 [reimpr. en *eadem*, *Courts, elites, and gendered power in the Early Middle Ages*. Charlemagne and others (Collected Studies Series 878), Aldershot: Ashgate, 2007, núm. X].
- NELSON, Janet L., «Carolingian royal funerals», en Frans THEUWS i Janet L. NELSON (eds.), *Rituals of power*. From Late Antiquity to the Early Middle Ages (The Transformation of the Roman World 8), Leiden *et al.*: Brill, 2000, 131-184.
- NELSON, Janet L., «Bertrada», en Matthias BECHER i Jörg JARNUT (eds.), *Der Dynastiewechsel von 751*. Vorgeschichte, Legitimationsstrategien und Erinnerung, Münster: Scriptorium, 2004, 93-108 [reimpr. en *eadem*, *Courts, elites, and gendered power in the Early Middle Ages*. Charlemagne and others (Collected Studies Series 878), Aldershot: Ashgate, 2007, núm. IX].
- NELSON, Janet L., «Charlemagne the man», en Joanna [E.] STORY (ed.), *Charlemagne*. Empire and society, Manchester i Nova York: Manchester University Press, 2005 [reimpr. Manchester i Nova York: Manchester University Press, 2010], 22-37 [reimpr. en *eadem*, *Courts, elites, and gendered power in the Early Middle Ages*. Charlemagne and others (Collected Studies Series 878), Aldershot: Ashgate, 2007, núm. XVI und Bibliography chapter XVI, 1-4].
- NELSON, Janet L., *Opposition to Charlemagne* (German Historical Institute London. The 2008 Annual Lecture), Londres: German Historical Institute, 2009.
- NELSON, Janet L., *King and emperor*. A new Life of Charlemagne, London: Penguin i Random House, 2019.

- NERI, Valerio, «La legittimità politica del regno teodericiano nell'«Anonymi Valesiani pars posterior»», en Antonio CARILE (ed.), *Teoderico e i Goti tra Oriente e Occidente*, Ravenna: Longo, 1995, 313-340.
- NITSCHKE, Stefan Ark, *David gegen Goliath*. Die Geschichte der Geschichten einer Geschichte. Zur fächerübergreifenden Rezeption einer biblischen Story (Altes Testament und Moderne 4), Münster: LIT, 1998.
- NONN, Ulrich, «Zur Königserhebung Karls und Karlmanns», *Rheinische Vierteljahrsblätter* 39 (1975) 386-387.
- NOTH, Albrecht, *Heiliger Krieg und heiliger Kampf in Islam und Christentum*. Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Kreuzzüge (Bonner Historische Studien 28), Bonn: Röhrscheid, 1966.
- NOTTARB, Hermann, *Gottesurteilstudien* (Bamberger Abhandlungen und Forschungen 2), Munic: Kosel, 1956.
- OBERNDORFF, Theo, «Lodewijk de Vrome's openbare boetedoening in 833. Een kwestie van "ministeria"», *Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis* 71 (1991) 1-36.
- OBERTELLO, Luca, *Severino Boezio* 1 (Academia Ligure di Scienze e Lettere. Collana di Monografie 1), Genoa: Accademia Ligure di Scienze e Lettere, 1974.
- OBERTELLO, Luca (ed.), *Congresso internazionale di studi boeziani, Pavia, 5-8 ottobre 1980*. Atti, Roma: Herder, 1981.
- O'DONNELL, James J., *Cassiodorus*, Berkeley, California: University of California Press, 1979.
- ÖNNERFORS, Alf, «Über Walahfrid Strabos Psalter-Kommentar», en *idem et al.* (eds.), *Literatur und Sprache im europäischen Mittelalter*. Festschrift für Karl Langosch zum 70. Geburtstag, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, 75-121 [reimpr. en «Zu Walahfrid Strabo», en *idem*, *Mediaevalia*. Abhandlungen und Aufsätze (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 6), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1977, 58-201, aquí 119-168].
- ÖNNERFORS, Alf, «Walahfrid Strabo als Dichter», en Helmut MAURER (ed.), *Die Abtei Reichenau*. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters, Sigmaringen: Thorbecke, 1974, 83-113 [reimpr. en «Zu Walahfrid Strabo», en *idem*, *Mediaevalia*. Abhandlungen und Aufsätze (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 6), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1977, 58-201, aquí 169-201].
- OLIVAR [I DAYDÍ], Alexandre, *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat* (Scripta et Documenta 25), Montserrat: Abadía de Montserrat, 1977.
- OLIVAR [I DAYDÍ], Alexandre, «Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-languedocienne», en *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)* (Cahiers de Fanjeaux 17), Toluosa: Privat, 1982, 157-172.
- OMONT, Henri *et al.*, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des France* 11: Chartres, París: Plon, 1890.

- ORDEIG I MATA, Ramon, «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona», *Studia Vicensia* 1 (1989) 61-97.
- ORDEIG I MATA, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* 1: Pre-àmbul. Introducció. Documents 1-116 (segles IX-X) 1 (Estudis històrics. Diplomataris, 1), Vic: Estudis històrics, 1993.
- ORLANDI, Giovanni, «Testi cassiodorei e moderni editori», en Sandro LEANZA (ed.), *Flavio Magno Aurelio Cassiodoro*. Atti della Settimana di Studi, Cosenza - Squillace, 19-24 settembre 1983, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1986, 135-153 [reimpr. en *idem* (†), *Scritti di filologia mediolatina*, ed. per Paolo CHIESA et al. (Millenio medievale 77. Strumenti e studi N. S. 19), Florència: SISMELE. Edizioni del Galluzzo, 2008, 819-837].
- PABST, Bernhard, *Prosimetrum*. Tradition und Wandel einer Literaturform zwischen Spätantike und Spätmittelalter 1-2 (Ordo. Studien zur Literatur und Gesellschaft des Mittelalters und der frühen Neuzeit 4, 1-2), Colònia et al.: Böhlau, 1994.
- VON PADBERG, Lutz E., *Heilige und Familie*. Studien zur Bedeutung familiengebundener Aspekte in den Viten des Verwandten- und Schülerkreises um Willibrord, Bonifatius und Liudger (Quellen und Abhandlungen zur mittelhessischen Kirchengeschichte 83), Magúncia: Selbstverlag der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte, 1997 [edició original: tesi doctoral Münster 1981].
- PALAZZO, Éric, «Arts somptuaires et liturgie. Le testament de l'évêque d'Elne, Riculf (915)», en Silvain GOUGUENHEIM et al. (eds.), *Retour aux sources*. Textes, études et documents d'histoire médiévale offerts à Michel Parisse, París: Picard, 2004, 711-717.
- PAPAHAGI, Adrian, «Destin et providence ("Consolatio Philosophiae" IV, pr. 6). La réception du néoplatonisme boécien à l'époque carolingienne», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus* 150 (2006) 671-711.
- PARIS, Gaston, *De pseudo-Turpino*, París: Franck, 1865.
- PARIS, Gaston, «L'anneau de la morte. Histoire d'une légende», *Journal des savants*, novembre – décembre 1896 [també: París: Imprimerie Nationale, 1897].
- PARKES, Malcolm B., «A note on MS Vatican, Bibl. Apost., lat. 3363», en Margaret [T.] GIBSON (ed.), *Boethius*. His life, thought and influence, Oxford: Blackwell, 1981, 425-427 [reimpr. sota el títol «Copies of Boethius in Anglo-Saxon England», en *idem*, *Scribes, scripts and readers*. Studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts, Londres: Hambledon Press, 1991, 259-262].
- PATZE, Hans, «"Iustitia" bei Nithard», en *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag ...* 3 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36, 3), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, 147-165.
- PATZOLD, Steffen, «Eine "loyale Palastrebellion" der "Reichseinheitspartei"? Zur "Divisio imperii" von 817 und zu den Ursachen des Aufstands gegen Ludwig den Frommen im Jahre 830», *Frühmittelalterliche Studien* 40 (2006) 43-77.

- PATZOLD, Steffen, *Episcopus*. Wissen über Bischöfe im Frankenreich des späten 8. bis frühen 10. Jahrhunderts (Mittelalter-Forschungen 25), Stuttgart: Thorbecke, 2008.
- PATZOLD, Steffen, «Einhard's erste Leser. Zu Kontext und Darstellungsabsicht der "Vita Karoli"», *Viator Multilingual* 42 (2011) 33-55.
- PATZOLD, Steffen, «Zwischen Gerichtsurteil und politischem Mord. Der rätselhafte Tod König Bernhards von Italien im Jahr 818», en Georg SCHILD i Anton SCHINDLING (eds.), *Politische Morde in der Geschichte*. Von der Antike bis zur Gegenwart, Paderborn et al.: Schöningh, 2012, 37-54.
- PATZOLD, Steffen, *Ich und Karl der Große*. Das Leben des Höflings Einhard, Stuttgart: Klett-Cotta, 2013.
- PAULUS, Beda (ed.), *Paschasii Radberti Expositio in Mattheo libri XII* [1:] I-IV (CChr.CM 56), Turnhout: Brepols, 1984.
- PELLEGRIN, Élisabeth, «La tradition des textes classiques latins à l'abbaye de Fleury-sur-Loire», *Revue d'histoire des textes*, 14-15 (1984-1985) 155-167 [reimpr. en *eadem*, *Bibliothèques retrouvées*. Manuscrits, bibliothèques et bibliophiles du Moyen Âge et de la Renaissance. Recueil d'articles publiés de 1938 à 1985, Paris: CNRS, 1988 i 1990, 285-297].
- PELTIER, Henri, *Pascale Radbert, abbé de Corbie*. Contribution à l'étude de la vie monastique et de la pensée chrétienne aux temps carolingiens, Amiens: Duthoit, 1938.
- PERRIN, Michel, *Louanges de la Sainte Croix* (L'image et le mot), Paris i Amiens: Berg international i Trois cailloux, 1988.
- PERRIN, Michel (ed.), *Rabani Mauri In honorem sanctae Crucis* 1-2 (CChr.CM 100-100 A), Turnhout: Brepols, 1997.
- PERTZ, Georg Heinrich (ed.), *MGH Scriptores* 2, Hannover: Hahn, 1829.
- PINGREE, David, «Boethius' Geometry and Astronomy», en Margaret [T.] GIBSON (ed.), *Boethius*. His life, thought and influence, Oxford: Blackwell, 1981, 155-161.
- POHL, Walter, «Paulus Diaconus und die "Historia Langobardorum". Text und Tradition», en Anton SCHARER i Georg SCHEIBELREITER (eds.), *Historiographie im frühen Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32), Viena i Munic: Oldenbourg, 1994, 375-405.
- POHL, Walter, «"Alienigena coniugia". Bestrebungen zu einem Verbot auswärtiger Heiraten in der Karolingerzeit», en Andreas PEČAR i Kai TRAMPEDACH (eds.), *Die Bibel als politisches Argument*. Voraussetzungen und Folgen biblizistischer Herrschaftslegitimation in der Vormoderne (Historische Zeitschrift. Beihefte N.F. 43), Munic: Oldenbourg, 2007, 159-188.
- POHL, Walter, *Die Völkerwanderung*. Eroberung und Integration, Stuttgart: Kohlhammer, 2002 [2005; (Urban-Taschenbücher 729), Stuttgart: Kohlhammer, 2021].
- POHL, Walter, «Romanness. A multiple identity and its changes», *Early Medieval Europe* 22 (2014) 406-418.

- POHL, Walter *et al.* (eds.), *Transformations of Romanness*. Early medieval regions and identities (Millennium Studies 71), Berlín i Nova York: de Gruyter, 2018.
- POKORNY, Rudolf, «Die “Annales Laureshamenses” in einer neu aufgefundenen Teilüberlieferung», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 69 (2013) 1-43.
- PRICOCO, Salvatore, «Spiritualità monastica e attività culturale nel cenobio di Vivarium», en Sandro LEANZA (ed.), *Flavio Magno Aurelio Cassiodoro*. Atti della Settimana di Studi, Cosenza - Squillace, 19-24 settembre 1983, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1986, 357-377.
- PROCHNO, Joachim, *Das Schreiber- und Dedikationsbild in der deutschen Buchmalerei 1: Bis zum Ende d. 11. Jh. (800-1100)* (Die Entwicklung des menschlichen Bildes 2), Leipzig i Berlín: Teubner, 1929.
- PUIG I TÀRRECH, Armand, «La Bíblia llatina en els països de llengua catalana fins al segle XIII», *Revista catalana de teologia* 28 (2003) 103-134.
- PUJOL I TUBAU, Pere, «De la cultura catalana mig-aval. Una biblioteca dels temps romànics», *Estudis universitaris catalans* 7 (1913) 1-8 [reimpr. en *idem* (†), *Obra completa*, ed. per Joan RIERA I SIMÓ, Valls d'Andorra: Editorial Andorra, 1984, 47-54].
- PUJOL I TUBAU, Pere, «El Breviari de Cuixà», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922) 329-341 [reimpr. en *idem* (†), *Obra completa*, ed. per Joan RIERA I SIMÓ, Valls d'Andorra: Editorial Andorra, 1984, 261-275].
- PUJOL I TUBAU, Pere, «El manuscrit de la Vulgata de la Catedral d'Urgell», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922) 98-145 i 2 làmines [també: Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1923; reimpr. en *idem* (†), *Obra completa*, ed. per Joan RIERA I SIMÓ, Valls d'Andorra: Editorial Andorra, 1984, 193-247].
- PUNZI, Giuseppe A., *L'Italia del VI secolo nelle «Variae» di Cassiodoro*. Saggio storico-politico (Piccola biblioteca di cultura 8), Aquila: Vecchioni, 1927.
- RAMÍREZ DEL RÍO, José María, «La imagen de al-Andalus en el Pseudo-Turpín», en Klaus HERBERS (ed.), *El Pseudo-Turpín*. Lazo entre el culto jacobeo y el culto de Carlomagno. Actas del VI Congreso Internacional de Estudios Jacobeos, Santiago de Compostella: Xunta de Galicia, 2003, 149-165.
- RAND, Edward K., «The new Cassiodorus», *Speculum* 13 (1938) 433-447 i làmines A-D.
- RATKOWITSCH, Christine, *Karolus Magnus – alter Aeneas, alter Martinus, alter Iustinus*. Zu Intention und Datierung des “Aachener Karlsepos” (Wiener Studien. Beiheft 24. Arbeiten zur mittel- und neulateinischen Philologie 4), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997.
- RATKOWITSCH, Christine, *Karoli vestigia magna secutus*. Die Rezeption des «Aachener Karlsepos» in der Carlias des Ugolino Verino (Wiener Studien. Beiheft 25. Arbeiten zur mittel- und neulateinischen Philologie 5), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999.

- REICHENBERGER, Kurt, *Untersuchungen zur literarischen Stellung der Consolatio Philosophiae* (Kölner Romanistische Arbeiten N. F. 3), Colònia: Romanisches Seminar der Universität Köln, 1954.
- DE REIFFENBERG, Frederic-Auguste-Ferdinand-Thomas (ed.), *Chronique rimée de Philippe Mouskes 2* (Collection de chroniques belges inedites 2), Bruxelles: Hayez, 1838.
- REIMITZ, Helmut, *History, Frankish identity and the framing of Western ethnicity, 550-850* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. 4th Series [101]), Cambridge 2015.
- REISCHMANN, Hans-Joachim, *Die Trivialisierung des Karlsbildes der Einhard-Vita in Notkers «Gesta Karoli Magni»*. Rezeptionstheoretische Studien zum Abbau der kritischen Distanz in der spätkarolingischen Epoche, Constança: Hartung-Gorre, 1984.
- REMENSNYDER, Amy G., *Remembering kings past*. Monastic foundation legends in medieval southern France, Ithaca, Nova York, i Londres: Cornell University Press, 1995.
- REUDENBACH, Bruno, *Das Godescalc-Evangelistar*. Ein Buch für die Reformpolitik Karls des Großen (Fischer-Taschenbücher 12177), Frankfurt del Main: Fischer, 1998.
- REVIRON, Jean, *Les idées politico-religieuses d'un évêque du IXe siècle*. Jonas d'Orléans et son «De institutione regia». Étude et texte critique (L'Église et l'État au Moyen Âge 1), Paris: Vrin, 1930.
- RHEIN, Ernst, *Die Dialogstruktur der «Consolatio Philosophiae» des Boethius*, tesi doctoral Frankfurt del Main 1963.
- RIESENBERGER, Dieter, «Zur Geschichte des Hausmeiers Karlmann», *Westfälische Zeitschrift* 120 (1970) 271-285.
- RIEZLER, Siegmund, *Ein verlorenes bairisches Geschichtswerk des achten Jahrhunderts* (Sitzungsberichte der Philosophisch-Philologischen und Historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1881, 3), Munic: Franz in Komm., 1881, 247-291 i 389.
- RIPBERGER, Albert, *Der Pseudo-Hieronymus-Brief IX «Cogitis me»*. Ein erster marianischer Traktat des Mittelalters von Paschasius Radbert (Spicilegium Friburgense 9), Fribourg: Universitätsverlag, 1962.
- RIU [I RIU], Manuel, «Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel», *Anuario de estudios medievales* 1 (1964) 77-96.
- RIU [I RIU], Manuel, «La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern», *Urgellia* 2 (1979) 211-256.
- RODENBERG, Carl, *Pippin, Karlmann und Papst Stephan II*. (Historische Studien 152), Berlín: Ebering, 1923 [reimpr. Vaduz: Kraus, 1965].
- RÖCKELEIN, Hedwig, *Reliquientranslationen nach Sachsen im 9. Jahrhundert*. Über Kommunikation, Mobilität und Öffentlichkeit im Frühmittelalter (Beihefte der Francia 48), Stuttgart: Thorbecke, 2002.

- ROGAN, Helmut, *Paulus Diaconus – Laudator temporis acti*. Königsdarstellung und Aufbauprinzip der Buchschlüsse als Antwort auf die Frage nach dem von Paulus intendierten Ende der *Historia Langobardorum* (Dissertationen der Karl-Franzens-Universität Graz 91), Graz: dbv, 1993.
- ROHR, Christian, *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius* (MGH Studien und Texte 12), Hannover: Hahn, 1995.
- ROSE, Valentin, *Verzeichniss der lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin* 1: Die Meerman-Handschriften des Sir Thomas Phillipps (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin 12) Berlín: Asher, 1893-1905.
- ROUCHE, Michel, «Charlemagne, polygame et incestueux», *L'Histoire* 64 (1984) 18-34.
- ROURA [I GÜIBAS], Gabriel, *Girona carolíngia*. Comtes, vescomtes i bisbes. Del 785 a l'any 1000 (Quaderns d'història de Girona), Girona: Diputació de Girona i Ajuntament de Girona, 1988.
- RUFFIOT, Franck, *Théodulf d'Orléans compilateur du Supplementum au Sacramentarium Gregorianum Hadrianum*. Le témoignage du corpus des préfaces eucharistiques (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 111), Münster: Aschendorff, 2020.
- RUIZ GARCÍA, Elisa, *Catálogo de la sección de codices de la Real Academia de la Historia*, Madrid: Real Academia de la Historia, 1997.
- SCHÄFER, Christoph, *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen (490-540 n. Chr.)*, St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1991.
- SCHALLER, Dieter, «Die karolingischen Figurengedichte im Cod. Bern. 212», en Hans Robert JAUSS i Dieter SCHALLER (eds.), *Medium aevum vivum*. Festschrift für Walther Bulst, Heidelberg: Winter, 1960, 22-47 [reimpr. en *idem*, *Studien zur lateinischen Dichtung des Frühmittelalters* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 11), Stuttgart: Hiersemann, 1995, 1-26 i Adenda et corrigenda, 399-403].
- SCHALLER, Dieter, «Alkuin (Alcuine)», *Verfasserlexikon*. Die deutsche Literatur des Mittelalters 1: "A solis ortus cardine" – Colmarer Dominikanerchronist, Berlín i Nova York: de Gruyter, 1978, 241-253.
- SCHALLER, Dieter, «Briefgedichte als Zeitzeugen. Theodulfs Sturz 817/818», en Hubert MORDEK (ed.), *Aus Archiven und Bibliotheken*. Festschrift für Raymund Kottje zum 65. Geburtstag (Freiburger Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte. Studien und Texte 3), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1992, 107-119.
- SCHALLER, Hans Martin, «Der heilige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 30 (1974) 1-24.
- SCHEFERS, Hermann, *Einhard*. Ein Lebensbild aus karolingischer Zeit, Michelstadt: Einhard-Arbeitsgemeinschaft, 1993 [també: *Geschichtsblätter für den Kreis Bergstraße* 26 (1993) 25-92].

- SCHEFFERS, Hermann, «Einhard und die Hofschule», en *idem* (ed.), *Einhard*. Studien zu Leben und Werk. Dem Gedenken an Helmut Beumann gewidmet (Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission N. F. 12), Darmstadt: Hessische Historische Kommission, 1997, 81-93.
- SCHIEFFER, Rudolf, «Von Mailand nach Canossa. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbuße von Theodosius d. Gr. bis zu Heinrich IV.», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 28 (1972) 333-370.
- SCHIEFFER, Rudolf, *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland* (Bonner Historische Forschungen 43), Bonn: Röhrscheid, 1976.
- SCHIEFFER, Rudolf, «Väter und Söhne im Karolingerhause», en *idem* (ed.), *Beiträge zur Geschichte des «Regnum Francorum»*. Referate beim Wissenschaftlichen Colloquium zum 75. Geburtstag von Eugen Ewig am 28. Mai 1988 (Beihefte der Francia 22), Sigmaringen: Thorbecke, 1990, 149-164.
- SCHIEFFER, Rudolf, *Die Karolinger* (Urban-Taschenbücher 411), Stuttgart *et al.*: Kohlhammer, 1997 [32000 i 42006; edició original: Stuttgart *et al.*: Kohlhammer, 1992].
- SCHIEFFER, Rudolf (rec.), «Clavis scriptorum latinorum medii aevi. Auctores Galliae 735-987 – Clavis des auteurs latins du moyen âge. Territoire français 735-987, Tomus 2: Alcuinus – Alcuin, Indices – Index, éd par Marie-Hélène JULLIEN et Françoise PERELMAN (CC Cont. med.) Turnholti 1999, Brepols, XIV u. 537 S., 169 S., ISBN 2-503-50831-6 HB – relié bzw. 2-503-50832-4 PB – broché, EUR 120 bzw. 107», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 56 (2000) 615-616.
- SCHIEFFER, Rudolf, *Neues von der Kaiserkrönung Karls des Großen* (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 2004, 2), Munic: Baerische Akademie der Wissenschaften, 2004.
- SCHIEFFER, Rudolf, *Die Zeit des Karolingischen Großreichs (714-887)* (Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte 2: Spätantike bis zum Ende des Mittelalters), Stuttgart: Klett-Cotta, 2005.
- SCHIEFFER, Theodor, «Die Krise des karolingischen Imperiums», en Josef ENGEL i Hans Martin KLINGENBERG (eds.), *Aus Mittelalter und Neuzeit*. Gerhard Kallen zum 70. Geburtstag dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, Bonn: Hanstein, 1957, 1-15.
- SCHIEFFER, Theodor (rec.), «Hartmut Hoffmann, Untersuchungen zur karolingischen Annalistik (Bonner Hist. Forschungen 10), Röhrscheid 1958. 117 S.», *Rheinische Vierteljahrsblätter* 25 (1960) 171-174.
- SCHIEFFER, Theodor, «Eheschließung und Ehescheidung im Hause der karolingischen Kaiser und Könige», *Theologisch-praktische Quartalschrift* 116 (1968) 37-43.
- SCHILP, Thomas, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter*. Die «Institutio sanctimonialium Aquisgranensis» des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten (Veröffentlichungen des

- Max-Planck-Institut für Geschichte 137. Studien zur Germania Sacra 21), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- SCHLESINGER, Walter, «Karlingische Königswahlen», en Wilhelm BERGES i Carl HINRICH (eds.), *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie*. Festgabe für Hans Herzfeld, Berlín: Duncker & Humblot, 1958, 207-264 [reimpr. revisada en *idem, Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* 1: Germanen, Franken, Deutsche, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963, 88-138 i 341-342 (suplements); en Eduard HLAWITSCHKA (ed.), *Königswahl und Thronfolge in fränkisch-karolingischer Zeit* (Wege der Forschung 247), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, 190-266].
- SCHMID, Karl, «Heirat, Familienfolge, Geschlechterbewußtsein», en *Il matrimonio nella società altomedievale* 1 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 24, 1), Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1977, 103-137 i 1 lám. [reimpr. en *idem, Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter*. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag, Sigmaringen: Thorbecke, 1983, 388-423].
- SCHMID, Karl, «Das liturgische Gebetsgedenken in seiner historischen Relevanz am Beispiel der Verbrüderungsbewegung des früheren Mittelalters», *Freiburger Diözesan-Archiv* 99 (1979) 20-44 [reimpr. en *idem, Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter*. Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag, Sigmaringen: Thorbecke, 1983, 388-423].
- SCHMID, Karl, «Zum Quellenwert der Verbrüderungsbücher von St. Gallen und Reichenau», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 41 (1985) 345-389.
- SCHMID, Karl, «Mönchtum und Verbrüderung», en Raymund KOTTJE i Helmut MAURER (eds.), *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert* (Vorträge und Forschungen 38), Sigmaringen: Thorbecke, 1989, 117-146.
- SCHMIDT, Paul Gerhard, «Perché tanti anonimi nel medioevo? Il problema della personalità dell'autore nella filologia mediolatina», *Filologia mediolatina* 6-7 (1999-2000) 1-8.
- SCHMIDT, Wilhelm, «Das Reiterstandbild des ostgothischen Königs Theoderich in Ravenna und Aachen», *Jahrbücher für Kunstwissenschaft* 6 (1873) 1-51.
- SCHMITZ, Gerhard, «Aachen 816. Zu Überlieferung und Edition der Kanonikergesetzgebung Ludwigs des Frommen», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 63 (2007) 497-544.
- SCHNEEGE, Gerhard, «Theoderich der Grosse in der kirchlichen Tradition des Mittelalters und in der Deutschen Heldensage», *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 11 (1894) 18-45.
- SCHNEIDER, Olaf, *Erzbischof Hinkmar und die Folgen*. Der vierhundertjährige Weg historischer Erinnerungsbilder von Reims nach Trier (Millenium-Studien 22), Berlín i Nova York: de Gruyter, 2010.

- SCHNEIDER, Reinhard, *Brüdergemeine und Schwurfreundschaft*. Der Auflösungsprozeß des Karlingerreiches im Spiegel der caritas-Terminologie in den Verträgen der karlingischen Teilkönige des 9. Jahrhunderts (Historische Studien 388), Lübeck i Hamburg: Matthiesen, 1964.
- SCHNEIDMÜLLER, Bernd, *Karolingische Tradition und frühes französisches Königtum*. Untersuchungen zur Herrschaftslegitimation der westfränkisch-französischen Monarchie im 10. Jahrhundert (Frankfurter Historische Abhandlungen 22), Wiesbaden: Steiner, 1979.
- SCHNEIDMÜLLER, Bernd, «Sehnsucht nach Karl dem Großen. Vom Nutzen eines toten Kaisers für die Nachgeborenen», *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 51 (2000) 284-301, versió electrònica: <http://home.snafu.de/tilmann.chladek/Seiten/Schneido2.html>.
- SCHRAMM, Percy Ernst i MÜTHERICH, Florentine, *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit 751-1190*, Munic: Prestel, 1983.
- SCHRIMPF, Gangolf, *Mittelalterliche Bücherverzeichnisse des Klosters Fulda und andere Beiträge zur Geschichte der Bibliothek des Klosters Fulda im Mittelalter* (Fuldaer Studien 4), Frankfurt del Main: Knecht, 1992.
- SCHRÖER, Norbert, «Die "Annales Mettenses priores". Literarische Form und politische Intention», en Karl HAUCK i Hubert MORDEK (eds.), *Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter*. Festschrift für Heinz Löwe zum 65. Geburtstag, Colònia i Viena: Böhlau, 1978, 139-158.
- SCHÜSSLER, Heinz Joachim, «Die fränkische Reichsteilung von Vieux-Poitiers (742) und die Reform der Kirche in den Teilreichen Karlmanns und Pippins. Zu den Grenzen der Wirksamkeit des Bonifatius», *Francia* 13 (1985) 47-112.
- SCHULTZE, Alfred, «Das Testament Karls des Großen», en *Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Gedächtnisschrift für Georg von Below, Stuttgart: Kohlhammer, 1928 [reimpr. Aalen: Scientia, 1973], 46-81.
- SEGL, Peter, *Königtum und Klosterreform in Spanien*. Untersuchungen über die Cluniacenserklöster in Kastilien-Leon vom Beginn des 11. bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, Kallmünz: Lassleben, 1974.
- SEGRE MONTEL, Constanza, *I manoscritti miniati della Biblioteca Nazionale di Torino* 1: Testo (I manoscritti latini dal VII allà metà del XIII secolo), Torí: Officine Grafiche G. Molfese, 1980; ... 2: Tavole (...), Torí: Officine Grafiche G. Molfese, 1980.
- SEGUIN, André, «Bernard et la seconde croisade», en *Bernard de Clairvaux* (Commission d'histoire de l'Ordre de Cîteaux 3), París: Alsatia, 1953, 379-409.
- SEMMLER, Josef, «Reichsidee und kirchliche Gesetzgebung», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 71 (1960) 37-65.
- SEMMLER, Josef, «Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 74 (1963) 15-82.

- SEMMLER, Josef, «Legislatio Aquisgranensis», en *idem* (ed.), *Initia consuetudinis Benedictinae. Consuetudines saeculi octavi et noni* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 1), Siegburg: Schmitt, 1963, 423-582.
- SEMMLER, Josef, «Die Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert», en Irene CRUSIUS (ed.), *Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 114. Studien zur Germania Sacra 18), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 62-109.
- SETTIPANI, Christian i VAN KERREBROUCK, Patrick, *Nouvelle histoire généalogique de l'Auguste maison de France 1: La préhistoire des Capétiens 481-987 1: Mérovingiens, Carolingiens et Robertins, 481-987*, Villeneuve d'Asq: Kerrebrouck, 1993.
- SHANZER, Danuta, «Interpreting the "Consolation"», en John MARENBO (ed.), *The Cambridge companion to Boethius*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 228-254.
- SICKEL, Wilhelm, «Das Thronfolgerecht der unehelichen Karolinger», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 24 (1903) 110-147 [reimpr. en Eduard HLAWITSCHKA (ed.), *Königswahl und Thronfolge in fränkisch-karolingischer Zeit* (Wege der Forschung 247), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, 106-143].
- SIEGMUND, Albert, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum zwölften Jahrhundert* (Abhandlungen der Bayerischen Benediktiner-Akademie 5), Munic: Filser, 1949.
- SIEGRIST, Theodor, *Herrscherbild und Weltsicht bei Notker Balbulus*. Untersuchungen zu den «Gesta Karoli» (Geist und Werk der Zeiten 8), Zurich: Fretz & Wasmuth, 1963.
- SIEMES, Helena, *Beiträge zum literarischen Bild Kaiser Ludwigs des Frommen in der Karolingerzeit*, tesi doctoral Friburg de Brisgòvia 1966.
- SIERCK, Michael, *Festtag und Politik*. Studien zur Tagewahl karolingischer Herrscher (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 38), Colònia et al.: Böhlau, 1995.
- SILK, Edmund T., «Boethius's Consolatio Philosophiae as a sequel to Augustine's Dialogues and Soliloquia», *The Harvard Theological Review* 32 (1939) 19-39.
- SIMONI, Fiorella, «The historiographic tradition and epic-legendary themes. Some remarks on the memory of Theodoric in Latin historiography», en Jean-Philippe GENET (ed.), *L'histoire et les nouveaux publics dans l'Europe médiévale (XIIIe-XVIe siècles)*. Actes du colloque international organisé par la Fondation Européenne de la Science à la Casa de Velasquez, Madrid, 23-24 avril 1993 (Publications de la Sorbonne. Histoire ancienne et médiévale 41), Paris: Publications de la Sorbonne, 1997, 127-142 [reimpr. en *eadem* (†), *Culture del Medioevo europeo*, ed. per Lidia CAPO i Carla FROVA (Sapienza - Università di Roma. Studi del Dipartimento di storia, culture, religioni 7), Roma: Viella, 2012, 279-295].
- SIMONI, Fiorella, «La memoria del regno ostrogoto nella tradizione storiografica carolingia», en Paolo DELOGU (ed.), *Le invasioni barbariche nel meridione dell'impero*.

- Visigoti, Vandali, Ostrogoti. Atti del convegno svoltosi alla Casa delle Culture di Cosenza dal 24 al 26 luglio 1998, Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 2001, 351-375 [reimpr. en *eadem* (†), *Culture del Medioevo europeo*, ed. per Lidia CAPO i Carla FROVA (Sapienza – Università di Roma. Dipartimento di storia, culture, religioni. Studi del Dipartimento di storia, culture, religioni 7), Roma: Viella, 2012, 367-390].
- SIMSON, Bernhard, *Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen* 1: 814-830, Leipzig: Duncker & Humblot, 1874 [reimpr. Berlín: Duncker & Humblot, 1969]; ... 2: 831-840, Leipzig: Duncker & Humblot, 1876 [reimpr. Berlín: Duncker & Humblot, 1969].
- SIRAGO, Vito Antonio, *I Cassiodoro*. Una famiglia calabrese alla direzione d'Italia nel v e vi secolo (Scaffale Universitario 4), Soveria Mannelli (Catanzaro): Rubbettino, 1983.
- SMOLAK, Kurt, «Bescheidene Panegyrik und diskrete Werbung. Walahfrid Strabos Gedicht über das Standbild Theoderichs in Aachen», en Franz-Reiner ERKENS (ed.), *Karl der Große und das Erbe der Kulturen*. Akten des 8. Symposiums des Mediävistenverbandes, Leipzig, 15.-18. März 1999, Berlín: Akademie, 2001, 89-110.
- SORBELLO STAUB, Alessandra, «Ein unbekanntes Boethius-Fragment aus der Sammlung der Priesterseminarbibliothek Fulda», en Thomas HEILER *et al.* (eds.), «*Der Weise lese und erweitere sein Wissen*». Beiträge zu Geschichte und Theologie; Festgabe für Berthold Jäger zum 65. Geburtstag (Fuldaer Studien 18), Friburg de Brisgòvia *et al.*: Herder, 2013, 316-26 i figura X, 1.
- SPANNAGEL, Alfred i ENGELBERT, Pius (ed.), *Smaragdi Abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 8) Siegburg: Schmitt 1974.
- SPICQ, Ceslas, *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au Moyen Âge* (Bibliothèque thomiste 26), París: Vrin, 1944.
- SPRANDEL, Rolf, *Das Kloster St. Gallen in der Verfassung des karolingischen Reiches* (Forschungen zur oberrheinischen Landesgeschichte 7), Friburg de Brisgòvia: Albert, 1958.
- SPRIGADE, Klaus, *Die Einweisung ins Kloster und in den geistlichen Stand als politische Maßnahme im frühen Mittelalter*, tesi doctoral Heidelberg 1964.
- STANCLIFFE, Clare, «Kings who opted out», en Patrick WORMALD *et al.* (eds.), *Ideal and reality in Frankish and Anglo-Saxon society*. Studies presented to J. M. Wallace-Hadrill, Oxford: Blackwell, 1983, 154-176.
- STAUBACH, Nikolaus, *Das Herrscherbild Karls des Kahlen*. Formen und Funktionen monarchischer Repräsentation im früheren Mittelalter 1, tesi doctoral Münster 1982.
- STECK, Wolfgang, *Der Liturgiker Amalarius*. Eine quellenkritische Untersuchung zu Leben und Werk eines Theologen der Karolingerzeit (Münchener Theologische Studien. Historische Abteilung 35), St. Ottilien: EOS, 2000.
- STEGEGER, Hugo, *David rex et propheta*. König David als vorbildliche Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter, nach Bilddarstellungen des achten bis

- zwölften Jahrhunderts (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft 6), Nuremberg: Carl, 1961.
- STEINACHER, Roland, «Von Würmern bei lebendigem Leib zerfressen ... und die Läusesucht “Phtheiriasis”. Ein antikes Strafmotiv und seine Rezeptionsgeschichte», *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 18 (2003) 145-166.
- STELLA, Francesco, «Autore e attribuzioni del “Karolus Magnus et Leo papa”», en Peter GODMAN *et al.* (eds.), *Am Vorabend der Kaiserkrönung. Das Epos «Karolus Magnus et Leo papa» und der Papstbesuch in Paderborn 799*, Berlín: Akademie, 2002, 19-33 [versió alemanya: «Autor und Zuschreibungen des “Karolus magnus et Leo papa”», en Andreas BIHRER i Elisabeth STEIN (eds.), *Nova de veteribus. Mittel- und neulateinische Studien für Paul-Gerhard Schmidt*, Munic i Leipzig: Saur, 2004, 155-175].
- STELLA, Francesco, «Carlo e la sua ombra nelle testimonianze poetiche. Dalle visioni oltremondane alle narrazioni antiagiografiche», en Ileana PAGANI i Francesco SANTI (ed.), *Il secolo di Carlo Magno. Istituzioni, letterature i cultura del tempo carolingio (MediEVI 11)*, Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2016, 9-36.
- STHAMER, Eduard, «Eine neue Jordanes-Handschrift in Palermo», *Forschungen und Fortschritte* 5 (1929) 45.
- STÖBER, Karen, «Religious and society on the borders of Christendom. The regular canons in medieval Catalonia», en Emilia JAMROZIAK i Karen STÖBER (eds.), *Monasteries on the borders of medieval Europe. Conflict and cultural interaction (Medieval Church Studies 28)*, Turnhout: Brepols 2013, 173-192.
- STÖBER, Karen, «Cluny in Catalonia», *Journal of Medieval Iberian Studies* 9 (2017) 241-260.
- STOPPACCI, Patrizia, «Cassiodorus Senator, Expositio psalmodum», en Paolo CHIESA i Lucia CASTALDI (eds.), *La trasmissione dei testi latini del medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission 2 (Millennio medievale 57. Strumenti e studi N. S. 10)*, Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2005, 143-159.
- STOPPACCI, Patrizia, «Stadi redazionali nella tradizione manoscritta dell’“Expositio psalmodum” di Cassiodoro. Modalità di trasmissione e diffusione delle opere cassiodoree», *Studi medievali* III 50 (2009) 499-557.
- STOPPACCI, Patrizia, «Le dediche nelle opere di Cassiodoro. Il “Pater apostolicus” dell’“Expositio psalmodum”. Problemi e proposte di identificazione», *Filologia mediolatina* 17 (2010) 11-38.
- STOPPACCI, Patrizia (ed.), *Cassiodoro, Expositio psalmodum. Tradizione manoscritta, fortuna, edizione critica 1 (Edizione nazionale dei testi mediolatini d’Italia 28, 1)*, Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2012.
- STOPPACCI, Patrizia, «Cassiodorus Senator», en Paolo CHIESA i Lucia CASTALDI (eds.), *La trasmissione dei testi latini del medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission 4 (Millennio medievale 94. Strumenti e studi N. S. 32)*, Florència: SISMEL. Edizioni del Galluzzo, 2012, 81-142.

- STOPPACCI, Patrizia, «“Per varietates translationum ...”. Il Commento ai Salmi di Cassiodoro tra versioni del Salterio e Salteri glossati», *Filologia mediolatina* 20 (2013) 89-142.
- SUCHAN, Monika, «Kirchenpolitik des Königs oder Königspolitik der Kirche? Zum Verhältnis Ludwigs des Frommen und des Episkopates während der Herrschaftskrisen um 830», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 111 (2000) 1-27.
- SWANSON HERNÁNDEZ, Rebecca, *Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X-XII* 1-2, tesi doctoral Barcelona 2016.
- SWINARSKI, Ursula, *Herrschen mit den Heiligen*. Kirchenbesuche, Pilgerfahrten und Heiligenverehrung früh- und hochmittelalterlicher Herrscher (ca. 500-1200) (Geist und Werk der Zeiten 78), Berna et al.: Lang, 1991.
- TANGL, Georgine, «Die Sendung des ehemaligen Hausmeiers Karlmann in das Frankenreich im Jahre 754 und der Konflikt der Brüder», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 40 (1960) 1-42.
- THIELE, Hans, «Cassiodor, seine Klostergründung Vivarium und sein Nachwirken im Mittelalter», *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 50 (1932) 378-419.
- THOMA, Gertrud, *Namensänderungen in Herrscherfamilien des mittelalterlichen Europa* (Münchener Historische Studien. Abteilung Mittelalterliche Geschichte 3), Kallmünz: Lassleben, 1985.
- THORBECKE, August, *Ueber gesta Theodorici*. Beigabe zum Herbstprogramm des Grossh. Gymnasiums zu Heidelberg, für das Schuljahr 1874/75, Heidelberg: Mohr, 1875.
- THÜRLEMANN, Felix, «Die Bedeutung der Aachener Theoderich-Statue für Karl den Großen (801) und bei Walahfrid Strabo (829). Materialien zu einer Semiotik visueller Objekte im frühen Mittelalter», *Archiv für Kulturgeschichte* 59 (1977) 25-65.
- TISCHLER, Matthias M., «Die Gorzer Reform in Neuweiler bei Zabern an der Schwelle zum XI. Jahrhundert. Beobachtungen zu einigen Handschriftenfunden», *Archives de l'Église d'Alsace* 51 (1993-1994) 69-90.
- TISCHLER, Matthias M., *Einharts «Vita Karoli»*. Studien zur Entstehung, Überlieferung und Rezeption 1-2 (MGH Schriften 48, I-II), Hannover: Hahn, 2001.
- TISCHLER, Matthias M., «Der ottonische Heilige und sein karolingischer Heiliger. St. Wolfgang, St. Otmar und das Problem der historischen Wahrnehmungsfähigkeit im Frühmittelalter», *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 112 (2001) 7-52.
- TISCHLER, Matthias M., «Einhart “der Großartige” zwischen Erinnern und Vergessen» (manuscrit inédit d'una conferència a la llibreria científica Backhaus, Aquisgrà, 28 de gener de 2002).
- TISCHLER, Matthias M., «Tatmensch oder Heidenapostel. Die Bilder Karls des Großen bei Einhart und im Pseudo-Turpin», en Klaus HERBERS (ed.), *Jakobus*

- und *Karl der Große*. Von Einhards Karlsvita zum Pseudo-Turpin (Jakobus-Studien 14), Tübingen: Narr, 2003, 1-37 i 221 (resum en castellà).
- TISCHLER, Matthias M., «Die "Divisio regnorum" von 806 zwischen handschriftlicher Überlieferung und historiographischer Rezeption», en Brigitte KASTEN (ed.), *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit 29), Colònia et al.: Böhlau, 2008, 193-258.
- TISCHLER, Matthias M., «Der iberische Grenzraum. Drei frühe Entwürfe zum Islam aus Exegese und Theologie», en Michael BORGOLTE et al. (eds.), *Mittelalter im Labor*. Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft (Europa im Mittelalter. Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik 10), Berlín: Akademie, 2008, 95-116.
- TISCHLER, Matthias M., «Orte des Unheiligen. Versuch einer Topographie der dominikanischen Mohammed-Biographie des 13. Jahrhunderts zwischen Textüberlieferung und Missionspraxis», *Archa Verbi* 5 (2008) 32-62.
- TISCHLER, Matthias M., «Der doppelte Kontext. Neue Perspektiven für die Erforschung der karolingischen Annalistik», en Richard CORRADINI et al. (eds.), *Zwischen Niederschrift und Wiederschrift*. Hagiographie und Historiographie im Spannungsfeld von Kompendienüberlieferung und Editionstechnik (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 18. Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 405), Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2010, 17-28.
- TISCHLER, Matthias M., «Transfer- und Transformationsprozesse im abendländischen Islambild zwischen dem 11. und 13. Jahrhundert», en Ulrich KÖPF i Dieter R. BAUER (eds.), *Kulturkontakte und Rezeptionsvorgänge in der Theologie des 12. und 13. Jahrhunderts* (Archa Verbi. Subsidia 8), Münster: Aschendorf, 2011, 329-379.
- TISCHLER, Matthias M., «Die älteste lateinische Koranübersetzung als (inter)religiöser Begegnungsraum», en Reinhold F. GLEI (ed.), *Frühe Koranübersetzungen*. Europäische und außereuropäische Fallstudien (Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 88), Trèveris: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2012, 25-82.
- TISCHLER, Matthias M., «Hommes de passage. L'élément juif dans les textes polémiques et les constructions identitaires hispaniques (XIe-XIVe siècles), en Joëlle DUCOS i Patrick HENRIET (eds.), *Passages*. Déplacements des hommes, circulation des textes et identités dans l'Occident médiéval (Médiennes. Études médiévales ibériques), Toulouse: FRAMESPA (UMR 5136), 2013, 39-55 <https://books.openedition.org/pumi/38133>.
- TISCHLER, Matthias M., «Karl der Große in der Erinnerung des 8. bis 10. Jahrhunderts», en Frank POHLE (ed.), *Karl der Große / Charlemagne*. Orte der Macht. Essays, Dresden: Sandstein, 2014, 408-417.

- TISCHLER, Matthias M., «El consejero exiliado. El papel de la “Consolatio Philosophiae” de Boecio en las cortes de Carlomagno y Luis el Piadoso», *Enrahonar. Quaderns de filosofia* 54 (2015) 33-54 <https://revistes.uab.cat/enrahonar/article/view/v54-tischler>.
- TISCHLER, Matthias M., «Karl der Große in der Erinnerung der Karolingerfamilie», en Janus GUDIAN *et al.* (eds.), *Erinnerungswege*. Kolloquium zu Ehren von Johannes Fried (Frankfurter Historische Abhandlungen 49), Stuttgart: Steiner, 2018, 37-52.
- TISCHLER, Matthias M., «Die Dominikanermission unter den Muslimen im 13. Jahrhundert. Warum der mallorquinische Laie, Universalgelehrte und Missionar Ramon Llull zum Fundamentalkritiker des Dominikanerordens wurde», *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* 103, 1-2 (2019) 34-52.
- TISCHLER, Matthias M., «Die Dominikanermission unter den Muslimen im 13. Jahrhundert. Warum der mallorquinische Laie, Universalgelehrte und Missionar Ramon Llull zum Fundamentalkritiker des Dominikanerordens wurde», en Mariano DELGADO i Bernard HODEL (eds.), *Huit siècles de mission et de dialogue interreligieux dans l'Ordre des Prêcheurs* (Studia Friburgensia. Troisième Série 2), Paris: Éditions du Cerf, 2020, 35-64.
- TISCHLER, Matthias M., «Warum Clunys Islamprojekt zunächst scheitern mußte und schließlich doch ein Erfolg wurde. Die Auseinandersetzung des Reformmönchtums mit dem Islam vor und nach Petrus Venerabilis (11.-13. Jahrhundert)», en Mirko BREITENSTEIN i Gert MELVILLE (eds.), *Die Wirkmacht klösterlichen Lebens*. Modelle – Ordnungen – Kompetenzen – Konzepte (Klöster als Innovationslabore. Studien und Texte 6), Ratisbona: Schnell & Steiner, 2020, 275-298.
- TJÄDER, Jan-Olof, «Der Codex argenteus in Uppsala und der Buchmeister Viliaric in Ravenna», en Ulf E. HAGBERG (ed.), *Studia Gotica*. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa. Vorträge beim Gotensymposium im Statens Historiska Museum Stockholm 1970 (Antikvariska Serien 25), Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1972, 144-164.
- TOLAN, John V., *Petrus Alfonsi and his medieval readers*, Gainesville, Florida: University Press of Florida, 1993.
- TOLAN, John V., «Peter the Venerable on the “diabolical heresy of the Saracens”», en Alberto FERREIRO (ed.), *The devil, heresy and witchcraft in the Middle Ages*. Essays in honor of Jeffrey B. Russell, Leiden *et al.*: Brill, 1998, 345-367.
- TOLAN, John V., «Muslims as pagan idolaters in chronicles of the first crusade», en David R. BLANKS i Michael FRASSETTO (eds.), *Western views of Islam in medieval and early modern Europe*. Perception of other, Nova York: St. Martin's Press, 1999, 97-117.
- TONDINI, Giovanna, *Un modello per il regno dei Carolingi in Italia*. L'Epitome Phillippsiana e l'identità urbana di Verona dopo il 774, tesi doctoral Pàdua 2011 <http://paduaresearch.cab.unipd.it/3544/>.

- TONDINI, Giovanna, «Verona “sedes regia”. Una proposta di età carolingia» (manuscrit inèdit).
- TORRELL, Jean-Pierre, «La notion de prophétie et la methode apologétique dans le “Contra Saracenos” de Pierre le Vénéral», *Studia Monastica* 17 (1975) 257-282 [reimpr. en *idem*, *Recherches sur la théorie de la prophétie au Moyen Âge, XIIe-XIVe siècles*. Études et textes (Dokimion 13), Friburg (Suïssa): Éditions Universitaires, 1992, 75-100].
- TORRELL, Jean-Pierre i BOUTHILLIER, Denise, *Pierre le Vénéral et sa vision du monde*. Sa vie, son œuvre, l'homme et le démon (Spicilegium Sacrum Lovaniense 42), Lovaina: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1986.
- TRAUBE, Ludwig, «Zu Walahfrid Strabo's “De imagine Tetrici”», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 18 (1893) 664-665.
- TREMP, Ernst, *Studien zu den Gesta Hludowici imperatoris des Trierer Chorbischofs Thegan* (MGH Schriften 32), Hannover: Hahn, 1988.
- TRONCARELLI, Fabio, *Tradizioni perdute*. La «Consolatio Philosophiae» nell'Alto Medioevo (Medioevo e umanesimo 42), Pàdua: Antenore, 1981.
- TRONCARELLI, Fabio, *Boethiana aetas*. Modelli grafici e fortuna manoscritta della «Consolatio Philosophiae» tra IX e XII secolo (Biblioteca di «Scrittura e civiltà» 2), Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1987.
- TRONCARELLI, Fabio, «I codici di Cassiodoro. Le testimonianze più antiche», *Scrittura e civiltà* 12 (1988) 47-99 i làmines I-XV.
- TRONCARELLI, Fabio, «Litteras pulcherrimas. Correzioni di Cassiodoro nei codici di Vivarium», *Scrittura e civiltà* 20 (1996) 89-109 i làmines 1-14.
- TRONCARELLI, Fabio, *Vivarium*. I libri, il destino (Instrumenta Patrística 33), Steenbrugge i Turnhout: Abbatia S. Petri i Brepols, 1998.
- TRONCARELLI, Fabio, *Cogitatio mentis*. L'eredità di Boezio nell'Alto Medioevo (Storie e testi N. S. 16), Nàpols: M. D'Auria, 2005.
- TRONCARELLI, Fabio, «“Caligo quaedam neglectae vetustatis”. Antichi modelli e copie altomedievali della “Consolatio Philosophiae”», *Rivista di storia della filosofia* N. S. 65 (2010) 657-693 [reimpr. sota el títol «Boezio e gli Scotti» en *idem*, *L'ombra di Boezio*. Memoria e destino di un filosofo senza dogmi (Nuovo Medioevo 95), Nàpols: Liguori, 2013, 255-282].
- TRONCARELLI, Fabio, «Nuove ricerche e vecchi problemi. Note sulla diffusione della “Consolatio Philosophiae” di Boezio in età carolingia», en Marco D'AGOSTINO i Paola DEGNI (eds.), *Alethes philia*. Studi in onore di Giancarlo Prato 2 (Collectanea 23), Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2010, 609-686 [reimpr. sota el títol «Nuove ricerche e vecchi problemi. I commenti carolingi alla “Consolatio”», en *idem*, *L'ombra di Boezio*. Memoria e destino di un filosofo senza dogmi (Nuovo Medioevo 95), Nàpols: Liguori, 2013, 177-254].

- TRONCARELLI, Fabio, «Afterword. Boethius in Late Antiquity and the Early Middle Ages», en Noel H. KAYLOR, JR. i Philip E. PHILLIPS (eds.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Brill's Companions to the Christian Tradition 30), Leiden i Boston: Brill, 2012, 519-549.
- TRONCARELLI, Fabio, «Boethius from Late Antiquity to the Early Middle Ages», en Thomas BÖHM *et al.* (eds.), *Boethius as a paradigm of late ancient thought*, Berlín i Boston: de Gruyter, 2014, 213-229.
- UBL, Karl, «Doppelmoral im karolingischen Kirchenrecht? Ehe und Inzest bei Regino von Prüm», en Wilfried HARTMANN i Annette GRABOWSKY (eds.), *Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900* (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 69), Munic: Oldenbourg, 2007, 91-124.
- UBL, Karl, *Inzestverbot und Gesetzgebung. Die Konstruktion eines Verbrechens* (300-1100) (Millenium-Studien 20), Berlín i Nova York: de Gruyter, 2008.
- ULLMANN, Walter, *The Carolingian Renaissance and the idea of kingship* (The Birkbeck Lectures 1968/69), Londres: Methuen, 1969.
- VALLS [Y] TABERNER, Fernando, «Códices manuscritos de Ripoll», *Revista de archivos, bibliotecas y museos* 35 (1931) 5-17 i 139-175 [edició separada: Madrid 1931; reimpr. *idem*, *Códices manuscritos de Ripoll. El inventario de 1823 de Próspero de Bofarull*, Barcelona: Herederos de Ferran Valls i Taberner, 1991].
- VAN DE VYVER, André, «Cassiodore et son œuvre», *Speculum* 6 (1931) 244-292.
- VAN DE VYVER, André, «Les "Institutiones" de Cassiodore et sa fondation à Vivarium», *Revue bénédictine* 53 (1941) 59-88.
- VERNET [I GINÉS], Juan, «El conocimiento del Islam por la cristiandad de Occidente a través de los cantares de gesta», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 31 (1965-1966) 351-354.
- VEYRARD-COSME, Christiane, *L'œuvre hagiographique en prose d'Alcuin. Vitae Willibrordi, Vedasti, Richarii. Édition, traduction, études narratologiques* (Per Verba 21), Florència: SISMELE. Edizioni del Galluzzo, 2003.
- VEYRARD-COSME, Christiane (ed.), *La «Vita beati Alcuini» (IXe s.). Les inflexions d'un discours de sainteté. Introduction, édition et traduction annotée du texte d'après Reims, BM 1395 (K 784)* (Collection des Études augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes 54), París: Institut d'Études Augustiniennes, 2017.
- VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario á las iglesias de España* 6: Viage á la Iglesia de Vique. Año 1806, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821.
- VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España* 8: Viage á las Iglesias de Vique y de Solsona, 1806 y 1807, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821.
- VILLANUEVA, Jaime (†), *Viage literario a las iglesias de España* 12: Viage á Urgel y á Gerona, Madrid: Real Academia de la Historia 1850.

- VILLANUEVA, Jaime (†), *Viage literario á las iglesias de España* 14: Viage á Gerona, Madrid: Real Academia de la Historia, 1850.
- VISMARA, Giulio, «Rinvio a fonti di diritto penale ostrogoto nelle “Variae” di Cassiodoro», *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 22 (1956) 364-375.
- VITIELLO, Massimiliano, ««Cassiodoriana». Gli Excerpta Valesiana, l’“adventus” e le “laudes” del principe Teoderico», *Chiron* 36 (2006) 113-133.
- VITIELLO, Massimiliano, «Cassiodorus Anti-Boethius?», *Klio. Beiträge zur Alten Geschichte* 90 (2008) 461-484.
- VONES, Ludwig, «Zwischen Roncesvalles, Santiago und Saint-Denis. Karlsideologie in Spanien und Frankreich bis zum Ausgang des Mittelalters», en Thomas KRAUS i Klaus PABST (eds.), *Karl der Große und sein Nachleben in Geschichte, Kunst und Literatur* [= *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 104-105 (2002-2003)], Aquisgrà: Verlag des Aachener Geschichtsvereins, 2003, 577-635.
- VONES, Ludwig, «Bischofssitze als geistige Zentren eines katalanischen Kulturraumes im 10. Jahrhundert. Barcelona, Vic und Girona», en Hanns Peter NEUHEUSER (ed.), *Bischofsbild und Bischofssitz. Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters* (Archa Verbi. Subsidia 9), Münster: Aschendorff, 2013, 173-203.
- VULLIEZ, Charles, «Orléans, Saint Gilles et la légende du pardon de Charlemagne. Présentation d’un dossier», Michel SOT (ed.), *Haut Moyen-Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché*, Nanterre i La Garrenne-Colombes: Publidix i Éditions européennes Érasme, 1990, 575-589.
- WAGNER, Andreas, «Boethius und die “vita contemplativa” in der “Consolatio Philosophiae”. Philosoph, Politiker oder Intellektueller», en Alexander FIDORA i Andreas NIEDERBERGER (eds.), *Boethius and the Middle Ages* [= *Convenit Selecta* 5 (2000)], Frankfurt del Main: Universität Frankfurt am Main, 2000, 19-24.
- WALDHOFF, Stephan, *Alcuins Gebetbuch für Karl den Großen. Seine Rekonstruktion und seine Stellung in der frühmittelalterlichen Geschichte der «Libelli precum»* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 89), Münster: Aschendorff, 2003.
- WALLACH, Luitpold, *Alcuin and Charlemagne. Studies in Carolingian history and literature* (Cornell Studies in Classical Philology 32), Ithaca, Nova York: Cornell University Press, 1959 [reimpr. revisada: Nova York: Johnson Reprint Corporation, 1968].
- WATTENBACH, Wilhelm (†) *et al.*, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 2: Die Karolinger vom Anfang des 8. Jh. bis zum Tod Karls des Großen*, Weimar: Böhlau, 1953.
- WATTENBACH, Wilhelm (†) *et al.*, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 3: Die Karolinger vom Tode Karls des Großen bis zum Vertrag von Verdun*, Weimar: Böhlau, 1957.

- WEINFURTER, Stefan, *Karl der Große*. Der heilige Barbar, Munic i Zuric: Piper, 2013 (etc.).
- WEINRICH, LORENZ, *Wala, Graf, Mönch und Rebell*. Die Biographie eines Karolingers (Historische Studien 386), Lübeck i Hamburg: Matthiesen, 1963.
- WEISSENGRUBER, FRANZ, «Cassiodors Stellung innerhalb der monastischen Profanbildung des Abendlandes», *Wiener Studien* 80 N. S. 1 (1967) 202-250.
- WEISSENSTEINER, JOHANN, «Cassiodor/Jordanes als Geschichtsschreiber», en Anton SCHARER i Georg SCHEIBELREITER (eds.), *Historiographie im frühen Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32), Viena i Munic: Oldenbourg, 1994, 308-325.
- WENDLING, Wolfgang, «Die Erhebung Ludwigs d. Fr. zum Mitkaiser im Jahre 813 und ihre Bedeutung für die Verfassungsgeschichte des Frankenreiches», *Frühmittelalterliche Studien* 19 (1985) 201-238.
- WERMINGHOFF, ALBERT, «Die Beschlüsse des Aachener Concils im Jahre 816», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 27 (1902) 605-675.
- WERMINGHOFF, ALBERT (ed.), *MGH Concilia aevi Carolini* 1, 1, Hannover i Leipzig: Hahn, 1906.
- WERNER, KARL FERDINAND, «Das Geburtsdatum Karls des Großen», *Francia* 1 (1973) 115-157 [versió francesa revisada: *idem*, «La date du naissence de Charlemagne», *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de la France* 1972 (1975) 116-142 [reimpr. en *idem*, *Structures politiques du monde franc (v^e-xiie siècles)*. Études sur les origines de la France et de l'Allemagne (Collected Studies Series 93), Londres: Variorum, 1979, núm. VII].
- WERNER, KARL FERDINAND, «“Hludovicus Augustus”. Gouverner l’empire chrétien – Idées et réalités», en Peter GODMAN i Roger COLLINS (eds.), *Charlemagne’s heir*. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840), Oxford: Clarendon Press, 1990, 3-123.
- WILLEMS, Eugène, «Cîteaux et la seconde croisade», *Revue d’histoire ecclésiastique* 49 (1954) 116-151.
- WILMART, André (†), *Codices Reginenses latini 2: Codices 251-500* (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti recensiti), Ciutat del Vaticà: Bibliotheca Vaticana, 1945.
- WITTIG, JOSEPH S., «King Alfred’s “Boethius” and its Latin source. A reconsideration», *Anglo-Saxon England* 11 (1983) 157-198.
- WOLF, GUNTHER G., «Mögliche Gründe für Karlmanns d. Ä. Resignation 747. Ein kanonistischer Versuch», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 78 (1992) 517-531 [reimpr. en *idem*, *Satura Mediaevalis*. Gesammelte Schriften. Herausgegeben zum 65. Geburtstag 1: Germanenreiche und Karolingerzeit, Heidelberg: Hermes, 1995, 111-124].
- WOLF, GUNTHER G., «Himiltrud, Waldrada und Hatheburg. Über Frauenschicksale des 8. bis 10. Jhdts. », en *idem*, *Satura Mediaevalis*. Gesammelte Schriften. He-

- rausgegeben zum 65. Geburtstag 1: Germanenreiche und Karolingerzeit, Heidelberg: Hermes, 1995, 297-309.
- WOLF, Gunther G., «Über die Abstammung Erzbischof Ebos von Reims († 851)», en *idem*, *Satura Mediaevalis*. Gesammelte Schriften. Herausgegeben zum 65. Geburtstag 1: Germanenreiche und Karolingerzeit, Heidelberg: Hermes, 1995, 269-280.
- WOLF, Gunther G., «Die Qualität der fränkisch-langobardischen Verbindung 770/71 und die sonstigen Verbindungen Karls des Großen», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 113 (1996) 397-411.
- WOLF, Gunther G., «Einige Beispiele für Einhards hofhistoriographischen Euphemismus», en Hermann SCHEFERS (ed.), *Einhard*. Studien zu Leben und Werk. Dem Gedenken an Helmut Beumann gewidmet (Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission N. F. 12), Darmstadt: Hessische Historische Kommission, 1997, 311-321.
- WOLFRAM, Herwig, *Das Reich und die Germanen*. Zwischen Antike und Mittelalter (Siedler Deutsche Geschichte [1]. Das Reich und die Deutschen [1]), Berlín; Siedler, 1990 [edició de paperback: Berlín: Siedler, 1994].
- WOOD, Ian [N.] (rec.), «ARNE SØBY CHRISTIANSEN [!], Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth, Museum Tusulanum Press, København 2002. 391 s. 298 kr», *Historik tidsskrift* 103 (2003) 465-484.
- WOOD, Jamie [P.], «Playing the fame game. Bibliography, celebrity, and primacy in Late Antique Spain», *Journal of Early Christian Studies* 20 (2012) 613-640.
- WOOD, Jamie [P.], *The politics of identity in Visigothic Spain*. Religion and power in the Histories of Isidor of Seville (Brill's Series on the Early Middle Ages 21), Leiden i Boston: Brill, 2012.
- WYSS, Robert Ludwig, «David», *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1: Allgemeine Ikonographie: A – Ezechiel, Friburg de Brisgòvia et al.: Herder, 1968, 477-490.
- YAGELLO, Hélène, «Histoire, exégèse et politique. L'Apologie de David d'Ambroise de Milan et les Carolingiens», *Sources. Travaux historiques* 49-50 (1997) 103-122.
- YAGELLO-KNUPFFER, Hélène, *La voie de la pénitence*. Anthropologie, justice et liturgie dans les premiers temps carolingiens (Éditions universitaires européennes), Saarbrücken: Éditions universitaires européennes, 2011.
- ZECCHINI, Giuseppe, «L'Anonimo Valesiano II. Genere storiografico e contesto politico», en *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia*. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Milano 2-6 novembre 1992 2, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1993, 809-818.
- ZIMMERMANN, Heinrich Joachim, *Theoderich der Große – Dietrich von Bern*. Die geschichtlichen und sagenhaften Quellen des Mittelalters, tesi doctoral Bonn, 1972.

- ZIMMERMANN, Michel, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)* 1-2 (Bibliothèque de la Casa de Velázquez 23, 1-2), Madrid: Casa de Velázquez, 2003.
- ZIMMERMANN, Odo John, *The late latin vocabulary of the *Variae* of Cassiodorus*. With special advertence to the technical terminology of administration (The Catholic University of America. Studies in Medieval and Renaissance Latin Language and Literature 15), Washington D. C.: Catholic University of America Press, 1944 [reimpr. Hildesheim: Olms, 1967].
- ZIMPEL, Detlev (ed.), *Hrabanus Maurus, De institutione clericorum libri tres*. Studien und Edition (Freiburger Beiträge zur Mittelalterlichen Geschichte 7), Frankfurt del Main *et al.*: Lang, 1996.

Índex d'antropònims

- Abelard: 192 n. 22
Adalard, comte: 82 n. 40
Adalard de Corbie: 30, 55, 57, 69, 71 n.
12, 72 n. 17, 76 n. 26, 77-78, 79-80 n.
32, 90, 96 n. 101, 97, 99-101, 104,
106-107, 115-117, 213
Adalard de Tours: 125
Adalric de Ferrières: 53 n. 19
Adalung de Lorsch: 39
Adelaida, filla de Carlemany i d'Hildegarda: 103 n. 128, 150 n. 12, 175 n. 108
Adelgis, fill de Desideri i d'Ansa: 84 n. 45
Ademar: 73 n. 17
Ademar de Chabannes: 171 n. 88
Adó de Viena: 41, 219 n. 70
Adopcionistes: 130, 210, 221
Adrald de Chartres: 141 n. 87
Adrià I, papa: 87, 88 n. 62 i 64, 113, 131
n. 43, 139 n. 82, 141 n. 90, 176 n. 115
Agilulfin: 100, 114
Agnellus de Ravenna: 20
Agobard de Lió: 79 n. 32
Agustí, sant: 49 n. 1, 129, 132, 190-191,
219, 221, 228 n. 109
Agustí, deixeble de sant Francesc: 124
Aigoland: 151 n. 15, 154, 157, 158 n. 35,
173-174, 175 n. 109-110, 176 n. 114,
189, 194, 195 n. 33
Aigulf, pare de Benet d'Aniana: 210
Aimoí de Fleury: 33 n. 90, 212 n. 20
Alamans: 90 n. 78, 92, 100
Alberic de Trois-Fontaines: 141, 158
Albinus, cònsul: 51 n. 10
Alboí, rei: 42 n. 133
Alcuí: 19, 22-23, 25, 28, 30 n. 70, 40, 44-
45, 51-53, 55, 77 n. 27, 80 n. 32, 96 n.
101, 97 n. 103, 101 n. 122, 102 n. 125,
119, 123-136, 137 n. 75, 138-143,
179 n. 119, 224
Alemanys: 153 n. 18, 165
Alexandre el Gran: 132 n. 49
Alfons I d'Aragó i Navarra: 170 n. 87
Alfons II d'Astúries: 165-166 n. 55, 171
n. 88
Alfons VI de Lleó: 195 n. 34
Almansor: 151 n. 15, 152 n. 16, 175 n. 110,
176 n. 113
Almohades: 203
Almoràvits: 169 n. 87, 203
Amalari «de Metz»: 76 n. 25
Amalasunta, filla de Teodoric el Gran:
33 n. 91, 35, 36 n. 102
Ambròs, sant: 72-74, 75 n. 22, 77 n. 27,
78-79 n. 32, 117, 190 n. 14, 191
Aming: 77 n. 26
Anastasi I, emperador: 43
Andreu de Bèrgam: 71 n. 13, 92, 94, 110,
114
Angelomus de Luxeuil: 26, 191 n. 18-19
Angilbert de Saint-Riquier: 44 n. 144

- Angilmodus de Corbie: 107 n. 139
 Angilram de Metz: 37, 85 n. 54
 Anglosaxons: 44, 62-63, 131 n. 46, 132, 134 n. 62, 224
 «Anicius»: 52 → Carlemany
 Anònim de Melk: → Wolfger de Prüfening
 Anònim Valesià: 20, 42-44, 57 n. 31
 Ansa, reina: 88 n. 62
 Ansegis, abat de Saint-Germer-de-Fly i de Saint-Wandrille: 27 n. 52, 29 n. 68, 30 n. 77
 Anselm, comte de palau: 171 n. 88
 Anselm de Canterbury: 125
 Antoni, monjo: 77 n. 27
 Apollinar, sant: 177 n. 115 → Timoteu, sant
 Apòstols: 120-121, 147, 151, 155, 164-166, 168-169, 171-173, 176 n. 114, 181-182, 192 n. 21, 216
 Aquitans: 185
 Àrabs: 169 n. 87
 Ardó d'Aniana: 210
 Arnald de Brescia: 192 n. 22
 Arnau de Caríntia, rei i emperador: 120
 Arnau de Metz, sant: 86 n. 55
 Arnau del Mont, monjo de Santa Maria de Ripoll: 154
 Arrians: 20 n. 11, 35, 49, 56
 Arsenius: → Wala de Corbie
 Astrònom: 72, 73 n. 17, 74-75 n. 21, 75 n. 23, 78 n. 29 i 31, 78-79 n. 32, 101 n. 120, 103, 104 n. 129, 116 n. 27, 117, 119, 150 n. 11, 170-171 n. 88
 Astulf, arquebisbe de Magúncia: 22
 Atalaric, rei: 34-35, 38 n. 112, 41 n. 128
 August, emperador: 45 n. 151, 77 n. 27
 Aurelià de Moutier-Saint-Jean: 23
 Autcari: 84 n. 45
 Autoflada, reina: 36 n. 102
 Avars: 36
 Balduí V d'Hainaut: 154-155, 156 n. 25, 162
 Baltasar de Costa, frare mercedari: 220 n. 79
 Bascos: 170 n. 88
 Bàvars: 94 n. 92
 Bavaresos: 114
 Beda el Venerable: 25 n. 40, 38-41, 44 n. 142, 45, 133 n. 57, 190 n. 14, 191, 228 n. 109
 Begó, comte: 71, 71-72 n. 14
 Benedictins: 53, 54 n. 23, 81 n. 35, 135-136, 140, 162, 178 n. 118, 188-189, 197, 203, 208, 210-217, 221, 223, 226, 228-229
 Benet d'Aniana, sant: 40, 77, 80 n. 32, 122, 131 n. 43, 210-211, 213-215
 Benet de Núrsia, sant: 81 n. 35-36, 136, 210-214, 215-216, 221
 Berenguer de Tours: 192 n. 22
 Bernar, monjo de Lerins: 78 n. 29, 96 n. 101
 Bernat, fill de Carles Martell: 96 n. 101
 Bernat de Claravall: 192 n. 22, 197, 199
 Bernat d'Itàlia: 53, 68 n. 3 i 5, 71 n. 12-13, 72 n. 17, 74-75 n. 21, 75 n. 23, 76, 77, 78 n. 29, 80, 83, 97-99, 101-102, 103 n. 128, 106-107, 115-117
 Bernat de Septimània: 68 n. 2, 77 n. 27, 106 n. 136
 Bernat el Vell: 97 n. 102
 Bernó, abat de Cluny: 138
 Bernold de Constança: 131 n. 43, 135 n. 64 i 66
 Berta, filla de Carlemany i d'Hildegarda: 103 n. 128
 Berta, «germana» de Carlemany: → Gisela
 «Berterad»: → Gerberga
 Bertmund, comte de Líó: 103 n. 128

- Bertrada, reina: 85 n. 51, 89-90, 93 n. 89, 94 n. 92, 99 n. 111, 110-112
- Betsabé: 73
- Bizantins: 18-19, 34-36, 39 n. 116, 43, 45, 150 n. 12, 193
- Boccaccio: → Giovanni Boccaccio
- Boeci: 18, 20 n. 11-12, 21, 23 n. 22, 40, 41 n. 128, 43, 47, 49-60, 61 n. 50, 62-64
- Bohemund de Tàrent: 189 n. 9
- Bonaventura: 124
- Bonifaci II, papa: 45 n. 151
- Bonsom, diaca i jutge: 223
- Brun Candidus, monjo de Fulda: 125, 127
- Búlgars: 33 n. 91
- Calígula, emperador: 56 n. 31
- Calixt II, papa: 147-148, 153-154, 162, 164, 168-169, 175 n. 108, 188
- Canius Rufus: 56 n. 31
- Canonges: 139, 151, 157, 163, 164 n. 49, 167, 176 n. 114, 178 n. 118, 188-189, 197, 208, 217-221
- Capets: 162 n. 47
- Cathwulf: 110
- Carlemany: *passim*
- Carles el Calb: 46, 103 n. 128, 119, 127, 182 n. 126
- Carles el Gras: 119-120
- Carles el Jove: 86, 87 n. 59, 88, 93 n. 89, 97 n. 105, 100 n. 117, 102 n. 125, 103 n. 128, 104 n. 130, 106, 115, 119, 150 n. 12, 175 n. 108
- Carles Martell: 81 n. 35, 96 n. 101, 97 n. 102, 176 n. 115
- Carles el Simple: 138
- Carloman, fill de Carlemany i Hildegarda: → Pipí d'Itàlia
- Carloman el Jove: 80-85, 87, 88-89 n. 66, 89-90, 92-93, 94 n. 92, 95-96, 98 n. 106, 100, 110-118, 177 n. 115
- Carloman el Vell: 80-81, 94 n. 93, 95, 111, 113-114
- Carolingis: 17-26, 28-32, 33 n. 90-92, 34 n. 93, 35 n. 99, 36 n. 100, 37-47, 49-53, 55-56, 58-60, 61 n. 49, 62-64, 67, 69, 70 n. 11, 72-74, 75 n. 22-23, 77 n. 26, 78-80, 81 n. 36, 82-86, 87 n. 59, 88, 90-101, 104 n. 130, 105-121, 123-125, 132-135, 138, 140, 149, 150 n. 11, 151-152, 154, 156, 164, 171-172, 181, 183, 207-213, 215-218, 220-229, 231-232
- Cassiodor: 18, 21-28, 33-34, 44 n. 142, 52, 70 n. 11, 73 n. 17, 134
- Catalans: 207
- Cèsar: 46 n. 154
- Ciceró: 60 n. 44
- Cistercencs: 141, 157-158, 213
- Claudi de Torí: 191 n. 18-19
- Climent I, papa: 169 n. 86
- Clodoveu I, rei: 36 n. 102, 185
- Cluniacencs: 187, 197, 199, 203, 206, 208
- Conrad de Mure: 161
- Constantí I, emperador: 77 n. 27
- Constantí V, emperador: 39 n. 116
- Cosroes II: 193 n. 27
- Creontius: 92 n. 85, 94 n. 92, 114
- Crist: → Jesús de Natzaret
- Cristians: 11, 51, 65, 72, 151, 153 n. 18, 164 n. 49, 165 n. 53, 170 n. 88, 173-174, 175 n. 109, 182 n. 128, 187-195, 197-205, 207
- Cugat, sant: 227 n. 103
- Daniel, profeta: 55 n. 26
- Dante: 124
- David, rei: 67-68, 73-76, 116-117, 149, 190-193, 198
- «Desiderata»: 92 n. 86, 100 n. 116
- Desideri, rei: 41, 82, 84 n. 44, 85 n. 51, 88 n. 62, 89-90, 91 n. 79, 92, 93 n. 89-

- 90, 94 n. 92, 99 n. 111-112, 100 n. 114 i 116, 112, 117
- Dídac, bisbe d'Osma: 163
- Diego Xelmírez, bisbe i arquebisbe de Santiago de Compostella: 163-164, 165-166 n. 55, 168
- Dietrich de Berna: → Teodoric el Gran
- Dindimus: 132 n. 49
- Dionís, sant: 84, 111, 168-169
- Dominics: 142, 159
- Dona pobre: 71 n. 12, 116
- Donat: 23 n. 24, 125
- Drogó, bisbe de Metz: 76 n. 26, 103 n. 128
- Drogó, fill de Carloman el Vell: 114
- Ebó, arquebisbe de Reims: 77 n. 27
- Ebrahim: 152 n. 16, 175 n. 110, 176 n. 113
- Efesis: 129
- Eggideo: 83 n. 43
- Eggihard: 171 n. 88
- Egidi de París: 157, 163
- Eginard: 11, 25, 32 n. 90, 46-47, 53 n. 19, 59-60, 61 n. 47, 63-64, 67, 75-76 n. 23, 80, 81 n. 35-36, 82-83, 85-86, 86-87 n. 57, 87 n. 59, 89-92, 95-101, 105-107, 110 n. 2, 111, 113, 115, 117-119, 124-125, 127, 131 n. 46, 136-142, 147-151, 153, 154 n. 19, 161-163, 166-167, 171 n. 88, 172-174, 175 n. 108, 179
- Elipand, arquebisbe de Toledo: 130
- Elisabet, germana de Balduí V d'Hainaut: 162
- Eloi, sant: 185
- Engelier, duc d'Aquitània: 185
- Ennodius de Pavia: 44 n. 142, 46
- Enric II, emperador: 24
- Enric de Lausanne: 197 n. 42
- Erchanbert de Freising: 23
- Erlebald de Reichenau: 29 n. 66
- Ermemir Quintilià, canonge de Vic: 219
- Ermengarda, emperadriu: 71
- Ermengol, bisbe d'Urgell: 219
- Ermold el Negre: 77 n. 27, 95 n. 99, 102 n. 124-125, 104 n. 129, 119 n. 39
- Esaú: 110-111
- Esteve, sant: 135
- Esteve II, papa: 95 n. 95, 139 n. 82, 141 n. 90
- Esteve III, papa: 94 n. 92, 112
- Esteve de Borbó: 159-160
- Esteve de Tournai: 162
- Euclides: 23 n. 22
- Eurípides: 62 n. 51
- Eutaric, rei: 33 n. 91
- Fashur, sacerdot: 77 n. 27
- Felip II August, rei: 162
- Fèlix d'Urgell: 130, 210, 221-222
- Ferracut: 149, 156, 158 n. 35, 173 n. 101, 190-191, 194, 195 n. 33
- Filemó: 129
- Filisteus: 191, 193 n. 27
- Firouz d'Antioquia: 189 n. 9
- Flavi Josep: 28-29, 30 n. 72, 70 n. 11, 116
- Flodoard de Reims: 176-177 n. 115
- Folrat: 82 n. 40
- Francesc, sant: 124
- Francesos: 153 n. 18, 156, 161-165, 169, 171 n. 88, 172, 179, 188, 199, 207
- Francs: 17-20, 24, 26, 29-32, 33 n. 91, 36-37, 39, 41, 43 n. 139, 45 n. 151, 82 n. 40, 83, 84 n. 44-45 i 49, 86 n. 54, 88-89, 91 n. 79, 92 n. 85, 93 n. 88, 94 n. 92, 97 n. 103, 99 n. 108, 100 n. 116, 101 n. 120, 102 n. 125, 109, 111-112, 120, 129, 141-142, 149, 153 n. 18, 158 n. 35, 162-164, 166-167, 170, 171 n. 88, 172-175, 177 n. 115, 178, 180-181 n. 124, 182, 184, 187, 189, 193, 207, 209 n. 7, 210, 213

- Freculf de Lisieux: 30-31, 37 n. 106, 45-46, 53
Fredegari: 33 n. 90, 36-37, 39, 45 n. 148-149, 193 n. 27
Fredegís, abat de Tours: 129
Frederic I Barba-roja, emperador: 155-156 n. 25, 181-184
Frisis: 182 n. 128
Fulcó, arxibisbe: 68 n. 2, 79 n. 32
Furra de Navarra: 151 n. 15
- Gabriel, arcàngel: 76
Gaiseric: 37
Gallecs: 166, 182
Ganeló: 176 n. 112
Gelasi I, papa: 131 n. 43
Gentils: 147, 151, 163-164, 172-174, 175 n. 109, 176 n. 111, 179, 181, 183
Geoffroi de Breuil: 154-155, 184-185
Gèpides: 46 n. 154-155
Gerberga: 82-83, 84 n. 44-46, 85 n. 51, 86 n. 55, 88-89 n. 66, 89-90, 91 n. 79, 92-93, 94 n. 91-92, 95, 99-100, 112, 114, 117-119
Gerió: 98 n. 107
Germànic Cèsar: 56 n. 31
Germànics: 17 n. 1-2, 18, 20, 124
Gervasi de Tilbury: 156
Gerward, bibliotecari: 151 n. 13
Gil, sant: 121, 122 n. 49
Giovanni Boccaccio: 142
Giraldus de Beauvais: 164 n. 49, 168
Giraud de Galles: 142
Gisalic, príncep de Narbona: 36
Gisela, filla de Carlemany i d'Hildegarda: 103 n. 128
Gisela, germana de Carlemany: 93 n. 89, 122, 129, 149 n. 9, 179 n. 119
Goar, sant: 88 n. 65
Godesscalc: 87, 87-88 n. 61, 113 n. 14
Godesscalc d'Orbais: 26
Goliat: 149, 190-193, 198
Gots: 19, 32, 34 n. 93, 35, 38 n. 111, 41 n. 128, 42 n. 133, 43-45, 46 n. 154
Gracià: 141
Grecs: 43 n. 139
Gregori I el Gran, papa: 33 n. 90, 34 n. 93, 35, 37, 44 n. 142, 45, 131 n. 43, 133 n. 57, 191, 216, 228 n. 109
Gregori IV, papa: 125
Gregori VII, papa: 208
Gregori de Tours: 35-36
Grimalt, abat de St. Gallen: 27 n. 53, 29 n. 66, 53 n. 19
Guadamir, bisbe de Vic: 218
Guibert de Gembloux: 154-155
Guillem d'Aquitània, duc: 138
Guillem Durand: 135 n. 66
Guillem de Tolosa, comte: 101 n. 121
Guillicari, arquebisbe de Sens: 39, 82 n. 40
Gundrada, filla de Bernat el Vell: 96 n. 101, 128
- Haimó d'Auxerre: 225 n. 97, 228
Hartrat: 83
Harun ar-Raixid, califa: 173
Hattó: 133
Hebreus: 129
Heiric d'Auxerre: 228
Heito, abat de Reichenau i bisbe de Basilea: 30, 69, 70 n. 11, 117
Helinand de Froidmont: 133, 135, 157-158, 158-159 n. 36-37
Helisacar, canceller i abat de Saint-Riquier: 45, 53
Heracli, emperador: 193
Heretges: 188, 191-192, 197-200, 210, 231
Hermann de Dalmàcia: 196

- Hermann de Reichenau: 99 n. 113
 Herodes: 30 n. 72, 67-70, 73-74, 116-117
 Herodes Antipes: → Herodes
 Herodes Filip: 70
 Herodes el Gran: → Herodes
 Heròdies, esposa d'Herodes Filip i d'Herodes Antipes: 70
 Hildegarda, reina: 85-86 n. 54, 86 n. 55, 87, 88 n. 61, 89-92, 95, 99-101, 112-113, 117-119
 Hildegarda, filla de Carlemany i d'Hildegarda: 103 n. 128, 150 n. 12, 175 n. 108
 Hildemar de Corbie: 23, 26
 Himiltruda: 83, 85-89, 112-113
 Hincmar, arquebisbe de Reims: 28 n. 58, 73 n. 18, 77 n. 26, 176-177 n. 115
 «Hispani»: → Hispans
 Hispans: 153 n. 18, 161, 163, 170 n. 88, 181-182, 187-188, 193, 199
 Honori, emperador: 77 n. 27
 Honorius Augustodunensis: 133-134, 135 n. 64
 Hug Capet, rei: 162 n. 47
 Hug de Fleury: 154 n. 19
 Hug de Pisa: 193
 Hug de Saint-Quentin i Saint-Bertin: 76 n. 26, 103 n. 128
 Hug de Saint-Victor: 125
 Hugbert, sant: 94 n. 93
 Huguccio: → Hug de Pisa
 Humbert de Romans: 160
- Idalguer, bisbe de Vic: 214, 225 n. 97
 Il·luminat de Rieti: 124
 Imma, esposa d'Eginard: 63
 Innocenci II, papa: 192 n. 22
 Iolanda de Saint-Pol: 156 n. 25
 Irlandesos: 27 n. 52, 110
- Isaac: 110
 Isidor de Sevilla: 35-36, 190 n. 14, 224
 Iskar, abat de Murbach: 34 n. 93
 Ivó de Chartres: 139 n. 82, 140-141
 Izambert Escoblart, abat de Sant Marçal de Llemotges: 185
- Jacob: 110-111
 Jaume, sant: 147-148, 151, 152 n. 16, 155, 160, 163-169, 171-173, 179-181, 200
 Jaume de Voràgine: 142, 160-161
 Jeremies, profeta: 23 n. 26, 56, 77 n. 27
 Jeroni, sant: 19, 23 n. 26-27, 132, 228 n. 109
 Jesús de Natzaret: 45 n. 151, 69 n. 7, 73 n. 17-18, 74, 91 n. 81, 96 n. 101, 107 n. 138-139, 120, 130 n. 42, 151 n. 15, 156 n. 26, 168, 172 n. 91, 174, 182 n. 127, 188 n. 4, 190-191, 194, 201, 210
 Joan I, papa: 20 n. 11, 35 n. 98, 37-38, 41 n. 128, 43
 Joan Baptista: 69, 117, 178 n. 118
 Joan Crisòstom: 125
 Joan Evangelista: 129, 134, 168
 Joaquim de Fiore: 125
 Johannes Aventin: 94 n. 92, 114
 Johannes Beleth: 135
 Johannes Trithemius: 135-136
 Jonàs d'Orleans: 31, 73 n. 17
 Jordanes: 33-35, 42 n. 135, 43-46, 52-53
 Judit, emperadriu: 45-46, 77 n. 27, 78 n. 31
 Jueus: 197-198, 205, 231
 Julià de Toledo: 134
 Just, sant: 185
 Justí I, emperador: 38 n. 112, 41 n. 128
 Justina, emperadriu: 77 n. 27
 Justinià I, emperador: 25 n. 38, 77 n. 27
- Konrad Peutinger: 40

- Landeric, abat de Sant Cugat del Vallès: 227
- Landulf: 134
- Lanfranc de Bec: 192 n. 22
- Leonard, sant: 185
- Leoprand, degà de Santa Maria d'Aqui-grà: 154 n. 21, 164, 177, 180-181, 188
- Liudolfings: 120
- Liutperga, filla de Desideri i d'Ansa: 94 n. 92
- Liutprand, rei: 41
- Llatins: 199
- Lleó III, papa: 35 n. 98, 80, 99, 140
- Llop de Ferrières: 23, 53 n. 19, 58-60, 62-64
- Llorenç, antipapa: 43
- Lluc de Tui: 161
- Lluís VIII, rei: 157
- Lluís el Germànic, rei: 99, 127
- Lluís el Pietós, emperador: 18 n. 3, 20, 30, 40, 41 n. 126, 47, 49-50, 53, 55-57, 63-64, 67-68, 70, 71 n. 12-14, 72, 73 n. 17, 74-78, 79-80 n. 32, 83, 85, 86 n. 55, 91, 95-96, 97 n. 103 i 105, 98 n. 107, 99, 101-104, 106, 108 n. 142, 115-119, 149, 151, 173, 210, 217 n. 52
- Longobards: 17-18, 32 n. 89, 41-43, 45 n. 151, 71 n. 13, 82, 84 n. 46, 85 n. 51, 86 n. 55, 89-90, 91 n. 79, 92, 93 n. 88-90, 94-95, 99-100, 112, 114, 118-119, 139 n. 82, 141 n. 90
- Lotari, germà bessó de Lluís el Pietós: 86 n. 55, 150 n. 12, 175 n. 108
- Lotari I, emperador: 71 n. 13, 77 n. 27, 78 n. 29, 79 n. 32, 99, 116, 127, 226 n. 98
- Lotari III, rei: 226 n. 98, 227 n. 103
- Luculentius: 225-231
- Macedonis: 43 n. 139
- Mahoma, musulmà: 196
- Mahoma, profeta: 195 n. 36, 196, 198-202, 230 n. 121
- al-Manşūr: 217
- Marçal, sant: 185
- Marcel·lí Comes: 38
- Maria, santa: 96 n. 101, 107 n. 139, 194
- Màrius d'Avenches: 38
- Martí, sant: 126, 155 n. 24
- Mateu, sant: 132 n. 52
- Matilda, reina i mare d'Otó I: 121
- Meginheri: 83 n. 43
- Mercedàries: 220 n. 79
- Merovingis: 18, 84 n. 48, 93 n. 89
- Miló, pare de Rotllan: 149 n. 9, 165 n. 53, 175 n. 109
- Miló de Saint-Amand: 125, 127
- «Moabiti»: 192 n. 26
- Modestus: 127
- Modoí, bisbe d'Autun: 53-54
- Moisès: 230 n. 123
- Moros: 171 n. 88, 189
- Mossàrabs: 130, 203
- Musulmans: 163, 170 n. 88, 187-205, 207, 222, 229-230
- Naso: → Ovidi
- Natan, profeta: 73, 125
- Navarresos: 170-171 n. 88
- Nitard: 103, 104 n. 129, 119
- Normands: 179 n. 119
- Notker Bàlbul: 92, 119-120, 133, 134 n. 58, 154 n. 19
- Nuño Alfonso: 164 n. 49
- Odbert, abat de Saint-Bertin: 177 n. 115
- Odiló, abat de Cluny: 138
- Odó, abat de Cluny: 139
- Odoacre, rei: 20 n. 11, 33 n. 91, 34-36, 38 n. 113, 43
- Oliba, abat de Santa Maria de Ripoll i de

- Sant Miquel de Cuixà i bisbe de Vic: 212
- Orfeu: 55 n. 25
- Orígenes: 23 n. 26
- Orosi: 39
- Ostrogots: 11, 17-19, 21-22, 32-35, 41-43, 45-47, 50-53, 64
- Otgar, arquebisbe de Magúncia: 126
- Otmar, sant: 81 n. 35
- Otó I, emperador: 121
- Otó II, emperador: 121
- Otó III, emperador: 24
- Otons: → Liudolfings
- Ovidi: 54, 77 n. 27
- Pacífic de Verona: 26 n. 47, 34 n. 93
- Pagans: 152 n. 16, 155 n. 24, 171 n. 88, 175 n. 109, 182, 188, 190, 192-193, 195, 198, 231
- Pandora: 72, 116
- Pardulf, sant: 185
- Pascasi Radbert: 30, 54-56, 69, 77 n. 27, 79-80 n. 32, 90, 96 n. 101, 97 n. 103, 99, 100 n. 116, 101 n. 121, 105-107, 108 n. 142, 117-118
- Pau, sant: 120, 132 n. 49, 169 n. 86, 223, 230 n. 123
- Pau Diaca: 25, 33 n. 90, 34 n. 93, 42-43, 44 n. 142, 85, 86 n. 55, 105, 113-114, 124, 214 n. 36, 225 n. 97
- Paulí d'Aquileia: 30 n. 76, 102 n. 125, 119
- Paulí de Milà: 73, 74 n. 20-21, 75 n. 22, 117 n. 32
- Péan Gatineau: 157
- Pedro Marcio: 164 n. 49
- Pelagi: 228 n. 109
- Pelagi I, papa: 142
- Pere, sant: 87 n. 58, 120, 129, 166 n. 58, 179
- Pere Alfons: 204-205
- Pere de Bruis: 197 n. 42
- Pere de Cluny, abat de Sant Marçal de Llemotges: 185
- Pere l'Espanyol: 125
- Pere el Menjador: 125
- Pere de Pisa: 131 n. 46
- Pere de Poitiers: 197
- Pere de Toledo: 197
- Pere el Venerable: 187, 196-206
- Perses: 73 n. 19, 193
- Petrarca: 124, 142
- Pipí, fill de Carloman el Jove: 83-84 n. 44, 84-85, 87, 93 n. 89-90, 95, 98 n. 106, 111-112, 114-115, 118
- Pipí I d'Aquitània, rei: 67-68, 99
- Pipí el Breu, rei: 79 n. 32, 80, 81 n. 35, 84 n. 49, 86 n. 54, 88 n. 66, 90 n. 77, 94 n. 92, 96 n. 101, 110-112, 139 n. 82, 141 n. 90, 177 n. 115, 178 n. 118
- Pipí el Geperut: 80, 83-84, 85-86 n. 54, 86-89, 96 n. 101, 106, 111-113, 150 n. 12, 175 n. 108
- Pipí d'Héristal, majordom: 81 n. 35, 84-85
- Pipí d'Itàlia, rei: 43, 44 n. 144, 68, 71 n. 13, 76 n. 26, 85, 87-88, 91 n. 81, 97, 102 n. 122 i 124-125, 103 n. 128, 104 n. 130, 106-107, 113, 115, 119, 150 n. 12, 175 n. 108
- Plató: 49, 51, 52 n. 15, 55
- Poeta Saxo: 120, 170-171 n. 88
- Pompeu: 21 n. 15
- Premonstratesos: 162
- Primat, monjo de Saint-Denis: 163
- Prudentius: 57 n. 35
- Pseudo-Adrià I: 176 n. 115
- Pseudo-Alcuí: 130 n. 43, 134-136
- Pseudo-Turpí: 122, 139 n. 81, 147-151, 152 n. 16, 153-158, 158-159 n. 36-

- 37, 160-170, 171 n. 88, 172-181, 182 n. 128, 183-185, 187-190, 191 n. 16, 192-194, 197, 200, 202-205
- Raban Maur, abat de Fulda i arquebisbe de Magúncia: 22-23, 26, 28 n. 58, 45, 53, 58, 106, 124-126, 191 n. 18-19, 225 n. 97
- Ramon Dalmau, bisbe de Roda d'Isàvena: 219
- Ramon Llull: 204
- Raoul de Diss: 142
- Ratramnus. monjo de Corbie: 28 n. 58
- Rebeca: 111
- Regiatus, sacerdot: 227 n. 103
- Reginbert de Reichenau: 33 n. 91, 34 n. 93, 40, 41 n. 126
- Reginhard: 83 n. 43
- Reginheri: 75 n. 21, 83 n. 43
- Reginó de Prüm: 23, 41, 71 n. 13, 154 n. 19
- Reis d'Orient: 74
- Remigi, sant: 169
- Ricard Cor de Lleó, rei: 185
- Riccoldo de Monte Croce: 192
- Riculf, bisbe d'Elna: 215, 225 n. 97
- Robert de Ketton: 196
- Robert el Monjo: 189 n. 9
- Robert de Torigny: 141
- Rodrigo Ximénez de Rada, arquebisbe de Toledo: 161
- Romans: 17 n. 1, 18, 21, 34-35, 38 n. 113, 42-43, 45, 47, 49-50, 51 n. 10, 52, 64, 69 n. 9, 84 n. 48, 117, 121, 141-142, 150 n. 12, 153 n. 18, 165, 172 n. 91, 183 n. 135
- Rothlindis, filla o germana de Guillem de Tolosa: 101 n. 121
- Rotllan, comte: 122, 139, 149, 152 n. 16, 153 n. 18, 155, 165, 167, 169, 171 n. 88, 173 n. 101, 175 n. 108, 177, 179, 185, 188-190, 192, 194, 203
- Rotruda, filla de Carlemany i d'Hildegarda: 97 n. 103, 103 n. 128, 129, 150 n. 12, 175 n. 108
- Ruadhelm, abat de Reichenau: 24 n. 35
- Rugger, abat de Fulda: 32-33 n. 90
- Ruodhaid, concubina de Carles Martell: 96 n. 101
- Salomó, rei: 68, 76, 129 n. 33, 230 n. 123
- Salomó III, bisbe de Constança: 133-134
- Samuel, profeta: 190
- Sants Innocents: 68, 73, 117
- Sarraïns: 151 n. 15, 152 n. 16, 153 n. 18, 156 n. 26, 164, 165 n. 55, 166, 170 n. 88, 173-174, 175 n. 109, 177, 179, 188-189, 192 n. 21
- Saxons: 120-121, 130, 150 n. 12, 182-183 n. 128
- Seduli Escot: 23, 31
- Sèneca: 132 n. 49
- Servi: 59
- Sicard de Cremona: 135 n. 64 i 66
- Sidoni Apollinar: 46
- Sigeric, fill de Sigismund: 36 n. 102
- Sigibert de Gembloux: 133-134, 136, 142 n. 96
- Sigismund, rei: 36 n. 102
- Sigulf: 129
- Silvestre II, papa: 202
- Símmac: 20 n. 11, 35 n. 99, 37-38, 41 n. 128, 43
- Smaragdus de Saint-Mihiel: 212 n. 20, 213-215, 225 n. 97, 228
- Sòcrates: 29
- Sodomites: 230 n. 123
- Sozòmenos: 29
- Staufen: 182

- Suetoni: 46 n. 154, 142
 Sueus: 35
 Suger, abat de Saint-Denis: 169, 180
 Sunifred I, bisbe de Girona: 217 n. 53
- Taixfín, emir: 169 n. 87
 Tassiló III, duc de Baviera: 92 n. 85, 94
 n. 92, 114, 150 n. 12
 «Tedberga»: → Gerberga
 Teodemir, bisbe d'Iria Flavia: 165 n. 55
 Teoderic de Nieheim: 142 n. 99
 Teodomir, rei: 35-36
 Teodoret: 29
 Teodoric, fill de Triari: 38 n. 111, 41 n. 128
 Teodoric II, rei: 37, 47
 Teodoric d'Autun: 101 n. 121
 Teodoric el Gran, rei: 17-22, 28, 32-47,
 49-50, 52-54, 56 n. 31, 57, 63, 68 n. 4
 Teodoric de Moyenmoutier: 76 n. 26,
 103 n. 128
 Teodosi el Gran, emperador: 67, 72-74,
 75 n. 21-22, 77 n. 27, 117
 Teodrada, germana d'Adalard de Cor-
 bie: 96 n. 101, 97, 107, 115
 Teodulf d'Orleans: 19, 25, 28, 53-54, 77 n.
 28, 98 n. 107, 103 n. 129, 131 n. 43, 224
 Teudesind, abat de Sant Feliu de Giro-
 na: 217
 Teuter, bisbe de Girona: 217 n. 53
 Thegan, bisbe auxiliar de Trèveris: 40, 41
 n. 126, 79 n. 32, 96, 102 n. 122, 103, 104
 n. 129, 116 n. 28, 119, 133, 154 n. 19
 Tilpin, arquebisbe de Reims: 176-177 n.
 115, 177-178
 Timoteu, sant: 177 n. 115 → Apollinar,
 sant
 Timoteu d'Efes: 223
 Títus: 129
 Tomàs d'Aquino: 138-139 n. 80
 Triari: 38 n. 111, 41 n. 128
- Truitari, sacerdot de Sant Cugat del Va-
 llès: 227
- Úlfila: 19
- Valentinià I, emperador: 77 n. 27
 Valentinià II, emperador: 77 n. 27
 Valèric, sant: 185
 Vándals: 35, 182 n. 127
 Vicent de Beauvais: 133, 135, 159
 Victori de Petàvia: 202-203 n. 62
 Visigots: 35, 37, 47, 102 n. 122, 207-210,
 212, 214, 221-222, 224-225, 228,
 231-232
 Vives, bisbe de Barcelona: 216-217
- Wala de Corbie: 56, 71 n. 12, 72 n. 17,
 76 n. 26, 77-78, 79 n. 32, 96 n. 101,
 97, 101, 104, 106-107, 115-116
 Walafrid Estrabó: 20, 25, 30-31, 40, 41
 n. 126, 46, 56-58, 63, 68, 69 n. 9, 70
 n. 10-11, 76 n. 25, 77 n. 27, 81 n. 35,
 106, 117, 149 n. 11
 Walter Map: 155-156
 Wandalbert de Prüm: 88 n. 65, 125, 127
 Wandó, abat de Saint-Wandrille: 34 n. 93
 Warin, comte: 82 n. 40
 Warin I, abat de Corvey: 77 n. 27
 Wends: 182 n. 128
 Wettí, monjo de Reichenau: 69, 116-117
 Wibald de Stablo: 179 n. 119
 Widó, comte: 129
 Widukind, duc: 121
 William de Malmesbury: 179 n. 119
 Witiza: → Benet d'Aniana
 Wolfcoz, monjo de Reichenau: 76 n. 24
 Wolfger de Prüfening: 133, 135
 Wulfar, arquebisbe de Reims: 177 n. 115
- Zenó, emperador: 43, 46 n. 152

Índex de topònims

- Abano: 21 n. 15
Àfrica: 200-201
Agen: 175 n. 110
Alamània: 25-26, 27 n. 53, 29, 31, 37, 89
n. 68, 90, 120
Alemanya: 11, 205 n. 70
Alps: 17, 22, 42 n. 133, 43
Amorbach: 28 n. 57
Anchin: 205 n. 70
al-Àndalus: 189, 192, 231
Anglaterra: 140 n. 83, 142, 205 n. 70
Anglosaxònia
 meridional: 25 n. 43
Aniana: 131 n. 43, 210, 215
Anvers: 39 n. 115
Aquisgrà: 19-20, 22, 35 n. 98, 37, 40, 41 n.
126, 44, 46, 52-54, 56-59, 63-64, 67-
68, 71 n. 13, 73 n. 17, 76 n. 25, 80, 81
n. 35, 92, 95, 96 n. 100, 101 n. 119, 102
n. 122, 103-104 n. 128-129, 110, 115,
119, 121-122, 124, 152 n. 17, 162, 175
n. 108, 177, 180-184, 217-220
St. Maria: 154, 167, 173, 175 n. 108,
177, 180-181, 188
Aquitània: 68 n. 2, 78 n. 29, 82, 101 n. 119,
102 n. 122, 103-104 n. 128-130, 185
Arle: 21 n. 15, 121, 152 n. 16
 Aliscamps: 152 n. 16
Arras: 25 n. 37
Astúries: 165 n. 55
Attigny: 67, 72, 73 n. 17, 74 n. 21, 75-76,
77 n. 26, 78 n. 29 i 32, 79-80 n. 32,
83, 102 n. 125, 116-117
Ausònia: 69 n. 9
Autun: 54
Auxerre: 39 n. 115
Avenches: 38
Baiona: 169 n. 87
Balcans: 34-35, 38, 43, 232
Bamberg: 14, 125
Barcelona: 68 n. 2, 155, 170 n. 88, 209,
214 n. 36, 215 n. 41, 216-218, 222-223
Baviera: 13, 25, 27, 114, 150 n. 12
Bèlgica: 28 n. 57, 31 n. 81
Benevent: 81 n. 36, 134
 Santa Sofia: 134 n. 59
Bèrgam: 121
Besalú: 218
Betlem: 68, 117
Bizanci: 35-36, 43, 45-46
Blaia: 149 n. 9
 Sant Romà: 152 n. 16, 167, 189
Bobbio: 27 n. 54, 28 n. 57, 29 n. 64, 30 n.
78, 34 n. 93, 44
Bohèmia: 232
Borgonya: 37 n. 105, 39, 139, 141 n. 87,
155 n. 24, 163, 209
Braine-sur-Vesle: 162
 Saint-Yved: 162, 204 n. 69, 205 n. 70

- Brescia: 84 n. 46, 121
 Bretanya: 171 n. 88
 Bridiers: 185
 Britània: 131 n. 46, 140 n. 83
- Cadis: 195 n. 36
 Carcassona: 229
 Cassino: 81 n. 36
 Catalunya: 11-14, 145, 207-209, 210 n. 8, 211, 213-229, 231-232
 Catània: 21 n. 15
 Chartres: 140, 141 n. 87, 205 n. 70
 Chelles: 26, 93 n. 89
 Cîteaux: 197, 204 n. 69, 205 n. 70
 Cluny: 138-139, 140-141 n. 87, 155, 156 n. 25, 164, 187, 196-198, 200-201, 203-204, 206, 211
 Compiègne: 71 n. 12
 Conflent: 229
 Constantinoble: 19, 34-35, 43, 46
 Corbeny: 82 n. 40
 Corbie: 23, 24 n. 35, 26, 28 n. 58, 30, 46 n. 156, 54, 59, 69, 78 n. 29, 79, 105
 Còrdova: 171 n. 88
 Corvey: 120
- Dacs: 178 n. 118
 Dijon: 210
- Ebre: 171 n. 88
 vall de l': 196
 Efes: 168
 Egipte: 200-201
 «Escopiac»: 185
 Espanya: 11
 Estella: 192
 Etna: 35 n. 99
 Europa: 11, 14-15, 65, 109, 122, 124, 141, 145, 156, 169, 187, 201, 207-208, 210-211, 221, 224, 231-232
- central: 17
 meridional: 232
 occidental: 11, 17
 sud-occidental: 11, 210, 232
 sud-oriental: 232
- Evesham: 205 n. 70
- Fécamp: 205 n. 70
 Ferrières: 23, 128
 Flavigny: 26, 39
 Fleury: → Saint-Benoît-sur-Loire
- França: 11, 27 n. 52, 28 n. 57, 33 n. 90, 71 n. 13, 92 n. 85, 95 n. 95, 111 n. 9, 138, 145, 152 n. 17, 153 n. 18, 155 n. 25, 162, 165-166 n. 55, 168-169, 176 n. 111, 178 n. 118, 180-181 n. 124, 183, 189, 205 n. 70, 209, 221, 224, 228
 central: 30 n. 77
 meridional: 38 n. 108, 121-122, 163, 178 n. 118, 213
 nord-oriental: 24 n. 36, 27 n. 52, 30 n. 77, 39 n. 114, 204 n. 69
 occidental: 28 n. 57, 30 n. 69, 34 n. 93, 36 n. 100, 58-59, 111 n. 9, 119, 209, 216 n. 46, 224, 226 n. 98
 oriental: 24 n. 36, 27 n. 55, 28 n. 57, 29, 31, 37 n. 105, 39 n. 115, 119, 121, 162
 septentrional: 24 n. 36, 25 n. 37, 30, 46 n. 156, 162 n. 47, 178, 180, 205 n. 70
 sud-occidental: 175 n. 109
- «Francia»: → França
- Freising: 23, 27
 Frísia: 166, 181, 182 n. 127
 Fulda: 23-27, 29 n. 67, 32 n. 90, 34 n. 93, 37 n. 105, 44-45, 47 n. 158, 53, 58-60, 62-64, 128 n. 26, 129 n. 29 i 33-35, 130 n. 37, 131 n. 46
 Frauenberg: 33 n. 90

- Galícia: 147, 152 n. 16, 164, 166-167, 179 n. 120, 181, 183, 189 n. 8
Gàl·lia: 33 n. 91, 45, 153 n. 18, 222, 225
Gascunya: 185
Gellona: 27 n. 57
Gembloux: 134
Germània: 28 n. 57, 83 n. 43
 nord-occidental: 36 n. 100
 occidental: 24 n. 35-36, 27 n. 55, 29 n. 67, 30 n. 69
 sud-occidental: 37
 sud-oriental: 28 n. 57
Girona: 209, 217, 219-223
 Sant Feliu: 217, 220
 Sant Pere de Galligants: 213 n. 27
Gloucester
 St. Peter's Abbey: 205 n. 70
Gorze: 211
Grenoble: 167 n. 68

Hainaut: 162
Hamersleben: 126
Hastings: 179 n. 119
Hèssia: 29
Hispania: 35, 122, 145, 149, 151, 152 n. 16, 153 n. 17-18, 154, 155 n. 23-24, 156-157, 158 n. 35, 160, 162, 164-169, 170-171 n. 88, 172, 175 n. 108-109, 176 n. 111 i 113, 178 n. 118, 179-183, 185, 189 n. 8, 192, 201, 203, 208-210, 222-223, 225
 central: 195 n. 34
 nord-occidental: 164, 181
 septentrional: 163-164, 170, 172, 175 n. 109, 177-178, 203
Hongria: 232

Ibèria: → Península Ibèrica
Illes Britàniques: 11, 22, 25
Il·líria: 38 n. 113

Iria Flavia: 165 n. 55
Israel: 75, 191, 193 n. 26
Itàlia: 11, 15, 17-21, 24, 32 n. 87, 33-38, 41-47, 52, 69 n. 9, 71 n. 12-13, 73, 75 n. 23, 78 n. 29, 82, 85 n. 51, 87, 88 n. 62, 91 n. 79, 92, 93 n. 89-90, 96 n. 101, 102 n. 124, 103 n. 128, 112-116, 118, 121, 124, 142, 175 n. 109, 210, 221, 224, 226, 228
 central: 30 n. 78, 226, 232
 meridional: 25, 36
 septentrional: 24 n. 35, 27, 28 n. 57, 29-31, 36, 37 n. 105, 232

Jarrow: 22
Jerusalem: 148, 172-173, 179 n. 120

La Souterraine: 185
Le Bec: 130 n. 35, 141, 205 n. 70
Le Mans: 149 n. 9
Lerins: 96 n. 101
Líbia: 200-201
Lieja: 94 n. 93
Lió: 37 n. 108, 160, 209
Lisieux: 45
Llac de Constança: 25 n. 44, 27 n. 53, 31 n. 80, 37
Llemosí: 185
Llemotges: 155 n. 23, 178 n. 118, 185
 Sant Marçal: 155, 185
Lleó: 161, 175 n. 109
 Sant Isidre: 161
Loira: 29, 139
 vall del: 24, 33 n. 90, 34 n. 92-93, 54
Londres: 142
Lo Puèi: 129 n. 26, 131 n. 46
Lorsch: 22, 25 n. 37, 27 n. 55, 29 n. 67, 31 n. 79, 33 n. 90, 34 n. 92-93, 39, 46, 129 n. 29, 130 n. 35
Lotaríngia: 119

- Luiserne: 167
 Luxeuil: 26
- Macedònia: 38 n. 111, 41 n. 128
 Magalona: 210
 Magúncia: 22, 24-25, 33 n. 92, 34 n. 93, 44, 126
 Marca Hispànica: 208-209, 210 n. 8, 212, 213 n. 26, 217, 221-222, 225, 227-229, 231
 Marmoutier: 125, 155
 Marsella
 Sant Víctor: 213
 Mediterrani: 11, 17-19, 21, 197, 207, 216, 231-232
 Metz: 37, 91 n. 81, 93 n. 89
 Saint-Arnould: 91 n. 81, 127
 Sainte-Marie: 205 n. 70
 Micy: 28 n. 57, 29 n. 68
 Milà: 27 n. 54, 31 n. 81, 72, 117
 Moissac: 211
 Montecassino: 24, 81 n. 36
 Monte Gargano: 171 n. 88
 Monte Soratte: 81 n. 35-36
 Monza: 29 n. 69, 42
 Moutier-Saint-Jean: 23, 28 n. 57
 Murbach: 23, 27, 29 n. 66, 31 n. 80, 34 n. 93, 54 n. 23
- Narbona: 27 n. 57, 31 n. 81, 36, 209, 212, 216, 222-225, 228-229
 Nonantula: 24, 27, 29 n. 64
 Northúmbria: 25
 Noyon: 84, 111
- Occident: 201 n. 53
 Orbais: 26
 Orient: 200-201
 Orleans: 30 n. 77, 103-104 n. 129, 122 n. 49
 Oviedo: 165 n. 55, 171 n. 88
- Paderborn: 80, 120, 170 n. 88
 Pàdua: 21 n. 15
 Pamplona: 167, 170-171 n. 88
 París: 25 n. 37, 26, 30 n. 77, 31, 47 n. 158, 157, 183, 205 n. 69
 Saint-Germain-des-Prés: 26 n. 52, 29 n. 68, 157, 205 n. 69
 Saint-Victor: 205 n. 70
 Parma: 21 n. 15
 Pavia: 20 n. 11, 42-43, 84 n. 45, 94 n. 92, 100 n. 114, 121, 142 n. 98
 Península Ibèrica: 153 n. 18, 164, 170-171 n. 88, 187, 189, 192-193, 196, 200, 203, 207-208, 211-212, 214, 221, 226, 232
 nord-oriental: 208, 221, 227, 232
 occidental: 212 n. 18
 septentrional: 121-122, 170 n. 88, 203, 207, 221-222, 224
 Pirineus: 122, 153 n. 18, 170-171 n. 88, 216 n. 46, 229
 Poitou: 185
 Polònia: 232
 Pontigny: 204 n. 69
 Provença: 121
 Prüm: 23, 88 n. 65
- Ratisbona
 St. Emmeram: 27, 31 n. 79, 37 n. 105
 Ravenna: 18-20, 21 n. 15, 33 n. 91, 34, 37-38, 41 n. 128, 43-44, 51 n. 10, 52, 57, 121
 Reading: 142
 Rècia: 29, 37 n. 105
 Reichenau: 20, 24, 25 n. 44, 27, 29 n. 66, 31 n. 80, 33 n. 91, 34 n. 93, 37, 40, 41 n. 126, 53, 56, 60, 68-70, 71 n. 14, 76 n. 24, 79, 96 n. 101, 99 n. 113, 116, 127, 129 n. 29 i 35
 Reims: 28 n. 57-58, 31 n. 81, 36 n. 100, 38 n. 108, 128, 155 n. 25, 156 n. 27, 176, 177-178, 180-181

- Saint-Remi: 37 n. 105, 111, 169, 177
n. 115, 178 n. 118
- Renània: 29
- Renània-Héssia: 27 n. 55
- Ribagorça: 222
- Rin
- baix: 31 n. 81
- mitjà: 27 n. 53 i 55, 31 n. 81
- superior: 27 n. 53 i 55
- Rochester: 204 n. 69
- Roda d'Isàvena: 219
- Roma: 18, 21 n. 15, 22, 25 n. 38, 33 n. 91,
40 n. 119, 43, 44 n. 144, 52, 80, 81 n.
35, 88 n. 62 i 64, 91, 95 n. 95, 98, 112
n. 12, 141 n. 90, 166 n. 58, 173, 176 n.
115, 225-226, 231
- Laterà: 22
- San Pietro: 85 n. 51, 87 n. 58, 167-168
- Roncesvalls: 152 n. 16, 157 n. 33, 158 n.
35, 165, 167, 170 n. 88, 178-180, 189
- Saint-Amand: 24 n. 36, 25 n. 37, 34 n. 92-
93, 205 n. 69
- Saint-Benoît-sur-Loire: 29 n. 28, 33 n. 90,
54 n. 22, 140, 211
- Saint-Bertin: 24 n. 35, 94, 114 n. 20
- Saint-Denis: 26 n. 52, 29 n. 66, 31 n. 81,
84, 87 n. 60, 93 n. 89, 111, 152 n. 17,
154 n. 19, 155, 156 n. 25, 163, 168-
169, 172, 177 n. 115, 178 n. 118, 179-
180, 181 n. 124, 182 n. 126, 183, 189,
205 n. 69
- Saint-Germer-de-Fly: 27 n. 52, 30 n. 77
- Saint-Maixent: 33 n. 90
- Saint-Mihiel: 214
- Saint-Père de Chartres: 140, 205 n. 70
- Saint-Pierre de Nef: 185
- Saint-Pierre et Marcellin de Bonneval: 140
- Saint-Riquier: 27 n. 52, 29 n. 68, 30 n. 77,
44-45, 53
- Saint-Vaast: 46, 205 n. 70
- Saint-Wandrille: 29 n. 68, 34 n. 93
- Sainte-Marie de Cambron: 204 n. 69
- Sainte-Marie de Fontenay: 205 n. 70
- Sainte-Marie de Signy: 204 n. 69
- Sainte-Marie de Vaucelles: 205 n. 70
- Sainte-Marie de Villars: 33 n. 90
- Sainte-Seine: 210
- Sàmnium: 81 n. 36
- San Millán de la Cogolla: 122, 171 n. 88,
178
- San Pietro al Monte Piciaculi: 177 n. 118
- San Salvatore de Brescia: 84 n. 46
- San Silvestro sul Monte Soratte: 81 n.
35-36
- St. Gallen: 26, 27 n. 53, 29 n. 66, 31 n. 80,
37 n. 108, 60, 81 n. 35, 94, 120, 133
- St. Goar: 88 n. 65
- Sant Benet de Bages: 214
- Sant Cugat del Vallès: 212, 215, 223, 226,
227 n. 102, 230 n. 123
- Sant Geraud d'Orlhac: 163
- Sant Gil d'Arle: 121
- Sant Iriès: 178 n. 118
- Sant Jaume de Galícia: → Santiago de
Compostella
- Sant Joan de les Abadesses: 218-219
- Sant Joan de Sòrda: 178 n. 118
- Sant Llorenç del Munt: 212
- Sant Miquel de Cuixà: 211, 229
- Sant Sadurní de Tavèrnoles: 212
- Sant Ponç de Tomeres: 229
- Sant Vicenç de Cardona: 218
- Santa Maria de Alcobça: 204 n. 69, 205
n. 70
- Santa Maria de La Grassa: 161
- Santa Maria de Montserrat: 214-215
- Santa Maria de Ripoll: 154, 204 n. 69,
209, 212, 214-215, 223-224, 229
- Santa Maria de Serrateix: 211-213

- Santes Creus: 205 n. 70, 213
 Santiago de Compostella: 147-148, 151,
 152 n. 16, 161, 164-169, 171-172,
 174, 178 n. 118, 179-183, 188-189,
 200, 203, 205 n. 69
 San Martín de Pinario: 165 n. 55
 Santonja: 175 n. 110
 Saône: 47 n. 158
 Saragossa: 170-171 n. 88
 Saxònia: 114, 120-121, 182 n. 127
 Seligenstadt: 53, 59-60, 62-64, 80
 Sens: 39
 Septimània: 161, 170 n. 88, 209-210,
 212-214, 216, 228, 232
 Sevilla: 36
 Siponto: 21 n. 15
 Sírmium: 33 n. 91
 Soissons: 84, 107, 111
 Saint-Médard: 79 n. 32
 Sainte-Marie: 96 n. 101, 97 n. 103,
 107
 Solsona: 218
 Stablo: 28 n. 57
 Steinfeld: 179 n. 119
 Tegernsee: 125
 Terra Santa: 165 n. 53
 Tessàlia: 38 n. 111, 41 n. 128
 Tessalònica: 74 n. 20
 Thionville: 77, 78 n. 31, 93
 Toledo: 161, 164 n. 49, 174 n. 108, 195
 n. 34
 Toscana: 33 n. 92
 Tournai
 Saint-Martin: 162, 204 n. 69
 Tours: 23 n. 21, 30 n. 69, 36 n. 100, 51-
 52, 126, 132 n. 47, 139, 155, 156 n. 25,
 209, 223
 Saint-Martin: 139, 157
 Tremp: 218
 Trèveris: 133
 St. Maximin: 39 n. 115
 Troia: 43 n. 139
 Ulca: 46
 Urgell
 La Seu d': 213 n. 26, 218-219, 222-223
 Úmbria: 33 n. 92
 Verdun: 214
 Verona: 26 n. 47, 27, 34 n. 93, 42-44, 84
 Vic: 31 n. 81, 209, 218-221, 223, 225 n.
 97, 227, 229
 Viena del Delfinat: 152 n. 16
 Vilanova d'Avinyó: 204 n. 69
 Visoas: 154, 155 n. 23, 184-185
 Vivarium: 22-24, 38 n. 113
 Weissenburg: 27, 29 n. 67, 30 n. 69
 Weltenburg: 39 n. 115
 Werden: 36 n. 100
 Westfàlia: 182 n. 127
 Würzburg: 24
 Xampanya: 163
 York: 132 n. 50, 134 n. 62
 Zuric: 161

La història de Carlemany i la seva nissaga és un dels eixos vertebradors de la identitat d'Europa que ha determinat significativament la memòria històrica, religiosa i cultural dels països i les regions del continent formats en el si de l'imperi carolingi. El present volum recull un conjunt d'estudis sobre diversos temes relacionats amb la figura de Carlemany i el seu entorn, que conviden el lector a fer un recorregut cronològic i geogràfic per l'antiguitat tardana i la Mediterrània alt-medieval, partint d'Itàlia —centre neuràlgic—, passant per França i la península Ibèrica, i fent especial atenció a Catalunya. Capdavanter en aquest tipus d'investigació en català, el llibre mostra les tendències actuals de la recerca internacional i integra Catalunya en el ric panorama de les múltiples identitats europees.

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

[publicacions]
urv

Xarxa Vives

d'universitats

